

**ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ
ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ
ΣΧΟΛΗ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ ΑΓΩΓΗΣ
ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΟ ΤΜΗΜΑ ΝΗΠΙΑΓΩΓΩΝ**

Ο Ι.Μ. ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΣ Αυτοβιογραφούμενος

Η περιπέτεια του Έρωτα

και

ο προσωπικός μύθος του συγγραφέα

ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΗ ΔΙΑΤΡΙΒΗ

ΕΛΕΝΗ ΝΙΚΟΛΟΒΓΕΝΗ

ΙΩΑΝΝΙΝΑ, Ιούλιος 2021

© Copyright Ελένη Νικολοβγένη, 2021.

Με επιφύλαξη παντός δικαιώματος. All rights reserved

Απαγορεύεται η αντιγραφή, αποθήκευση και διανομή της παρούσας διατριβής, εξ ολοκλήρου ή τμήματος αυτής, για εμπορικό σκοπό.

Επιτρέπεται η ανατύπωση, αποθήκευση και διανομή για σκοπό μη κερδοσκοπικό, εκπαιδευτικής ή ερευνητικής φύσης, υπό την προϋπόθεση να αναφέρεται η πηγή προέλευσης και να διατηρείται το παρόν μήνυμα. Ερωτήματα που αφορούν τη χρήση της διατριβής για κερδοσκοπικό σκοπό πρέπει να απευθύνονται προς τη συγγραφέα.

Η έγκριση διδακτορικής διατριβής από το Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων δε δηλώνει αποδοχή των απόψεων της συγγραφέα.

Μέλη τριμελούς Συμβουλευτικής Επιτροπής

1. Τζούλης Χρήστος
τ. Καθηγητής του Π.Τ.Ν. του Παν/μίου Ιωαννίνων (επιβλέπων)
2. Σταύρου Λάμπρος
τ. Καθηγητής του Π.Τ.Ν. του Παν/μίου Ιωαννίνων (μέλος)
3. Αθανασίου Λεωνίδας
Ομ. Καθηγητής του Φ.Π.Ψ. του Παν/μίου Ιωαννίνων (μέλος)

Μέλη επταμελούς Εξεταστικής Επιτροπής

1. Τζούλης Χρήστος
τ. Καθηγητής του Π.Τ.Ν. του Παν/μίου Ιωαννίνων (επιβλέπων)
2. Σταύρου Λάμπρος
τ. Καθηγητής του Π.Τ.Ν. του Παν/μίου Ιωαννίνων
3. Αθανασίου Λεωνίδας
Ομ. Καθηγητής του Φ.Π.Ψ. του Παν/μίου Ιωαννίνων
4. Καψάλης Γεώργιος
Καθηγητής του Π.Τ.Δ.Ε. του Παν/μίου Ιωαννίνων
5. Παπαδοπούλου Σμαράγδα
Καθηγήτρια του Π.Τ.Δ.Ε. του Παν/μίου Ιωαννίνων
6. Καλογήρου Γεωργία
Καθηγήτρια του Π.Τ.Δ.Ε. του Ε.Κ.Π.Α.
7. Τσιτσανούδη Νικολέττα
Αναπλ. Καθηγήτρια του Π.Τ.Ν. του Παν/μίου Ιωαννίνων

Αφιερώνεται στα παιδιά μου
Θοδωρή και Παναγιώτη

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Η παρούσα διδακτορική διατριβή αναφέρεται στη σύνθετη και εξέχουσα εικόνα του Ι.Μ. Παναγιωτόπουλου ως ανθρώπου, η οποία ξεπροβάλλει μέσα από το πληθωρικό και πολύμορφο έργο του. Εξηγεί τον άνθρωπο με το έργο και το έργο με τον άνθρωπο. Αναδεικνύει μια ξεχωριστή πλευρά του Ι.Μ. Παναγιωτόπουλου αυτή του Παιδαγωγού, μέσα από τα παιδαγωγικά του κείμενα, από την παρουσία του στην τάξη και γενικότερα από την παιδαγωγική του δράση. Αναφέρεται στην παιδική του ηλικία απωθημένη ως επί το πλείστον στο ασυνείδητο και στα βαθύτερα στρώματα του ψυχισμού του.

Επίσης, αντικείμενο της μελέτης είναι η μυθιστορηματική γραφή του Ι.Μ. Παναγιωτόπουλου που αντιμετωπίζεται ως απόρροια μετουσίωσης της παρεμποδισμένης ερωτικής του ενέργειας.

Ακολούθως, διερευνώνται οι δύο κυρίαρχες ενορμήσεις, του Έρωτα και του Θανάτου, που ανταμώνουν στην τέχνη και στη ζωή, με κυρίαρχες μάλιστα τις ενορμήσεις του Θανάτου, γεγονός που οδηγεί στο ναρκισσικό χαρακτήρα τους, καθώς και στη συγκρουσιακή τους φύση.

Στη συνέχεια, αναδεικνύονται τα ανθρωπογεωγραφικά και μεταφυσικά στοιχεία που συνιστούν την έννοια και την οντολογία της Ελλάδας. Κατόπιν, εξετάζεται το Παιδαγωγικό του έργο και παρουσιάζονται οι θέσεις, οι αντιθέσεις και οι προτάσεις του Ι.Μ. Παναγιωτόπουλου για την Παιδεία. Ο Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος αγωνίστηκε για ένα σχολείο, το οποίο θα προσφέρει Αγωγή φιλελεύθερη, μέσα σ' ένα δημοκρατικό καθεστώς που ορίζει την ισότητα των ευκαιριών στη μάθηση. Επιπλέον, παρουσιάζεται η εθνική μας γλώσσα κατά την ιστορική της διαδρομή και αναδεικνύεται η εκφραστική και εικονοπλαστική της τόλμη.

Τέλος, η παρούσα διατριβή κωδικοποιεί τα εξελικτικά στάδια ενός ενιαίου ήρωα και δημιουργεί μια τυπολογία της εσωτερικής του περιπέτειας, που είναι η περιπέτεια της επιθυμίας του ήρωα. Επίσης,

ανιχνεύονται ο προσωπικός μύθος του συγγραφέα σε ένα γενικό επίπεδο, οι αντιστοιχίες και η διαλεκτική σχέση ανάμεσα στον συγγραφέα και στο έργο του, με τέτοιο μονοδρομικό τρόπο, ώστε το έργο να καθορίζει και να συνθέτει τον συγγραφέα και όχι αντίθετα.

Λέξεις κλειδιά: Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος, Έρωτας, Θάνατος, Ελλάδα, Δημοτική Γλώσσα, Παιδεία

ABSTRACT

The present doctoral dissertation refers to the complex and prominent image of I.M. Panagiotopoulos as a human being, which emerges through his exuberant and diverse work. This dissertation explains man with work and work with man and highlights a special aspect of I.M. Panagiotopoulos that of the pedagogue, through his pedagogical texts, his presence in the classroom and, in general, his pedagogical action. It refers to his childhood, repulsed mostly to the unconscious and to the deeper layers of his psyche. Also, the object of this study is the novel writing of I.M. Panagiotopoulos which is treated as a consequence of the denaturation of his obstructed erotic energy.

Next, the two dominant impulses, Love and Death that meet in art and in life, are explored, with the impulses of Death predominant, a fact that leads to their narcissistic character, as well as to their conflicting nature.

The anthropogeographical and metaphysical elements that constitute the concept and ontology of Greece are then highlighted. Then, the pedagogical work of I.M. Panagiotopoulos, his positions, contradictions and his proposals for Education is examined. I.M. Panagiotopoulos fought for a school that will offer Liberal Education, within a democratic regime that defines the equality of opportunity in learning. In addition, our national language is presented during its historical course and its expressive and iconographic boldness is highlighted.

Finally, this thesis codifies the evolutionary stages of a single hero and creates a typology of his inner adventure, which is the adventure of the hero's desire. It also traces the author's personal myth on a general level, the correspondences and the dialectical relationship between the author and his work, in such a one-way way, that the work defines and composes the author and not vice versa.

Keywords: I.M. Panagiotopoulos, Love, Death, Greece, Demotic Greek, Education.

ΠΙΝΑΚΑΣ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ

ΠΕΡΙΛΗΨΗ		σελ.	vi
ABSTRACT		σελ.	ix
ΠΙΝΑΚΑΣ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ		σελ.	xi
ΠΡΟΛΟΓΟΣ		σελ.	1
ΕΙΣΑΓΩΓΗ		σελ.	13
Α΄ ΚΑΤΑΓΩΓΗ – ΓΕΝΝΗΣΗ – ΝΕΑΝΙΚΑ ΧΡΟΝΙΑ - ΣΠΟΥΔΕΣ		σελ.	21
Β΄ Η ΔΙΑΛΕΚΤΙΚΗ ΣΧΕΣΗ ΕΡΩΤΑ ΚΑΙ ΘΑΝΑΤΟΥ ΣΤΟ ΕΡΓΟ ΤΟΥ Ι.Μ. ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΥ		σελ.	43
1.	Ο Έρως ως αντίρροπο και αντίβαρο του θανάτου	σελ.	43
2.	Αναζήτηση της παιδικής ηλικίας ή ο μύθος του χαμένου αντικειμένου	σελ.	60
Γ΄ Η ΕΛΛΑΔΑ ΜΕΣΑ ΑΠΟ ΤΟ ΕΡΓΟ ΤΟΥ Ι.Μ. ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΥ		σελ.	72
1.	Η Ανθρωπογεωγραφία και η Μεταφυσική της Πατρίδας	σελ.	72
2.	Θέσεις και Αντιθέσεις	σελ.	99
3.	Ο Οδυσσέας του Ομήρου συμπληρωμένος από τον Ανταίο της Μυθολογίας	σελ.	104
4.	Ο Παναγιωτόπουλος Έλληνας - Κοσμοπολίτης	σελ.	131
Δ΄ ΤΟ ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΟ ΕΡΓΟ ΤΟΥ ΤΟΥ Ι.Μ. ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΥ		σελ.	155
1.	Λογοτεχνία και Παιδαγωγική	σελ.	155
2.	Οι Όροι Αγωγή / Παιδεία	σελ.	165
2.1	Αγωγή	σελ.	165
2.2	Παιδεία	σελ.	175
3.	Το Δίπολο: δάσκαλος – μαθητής και το μορφωτικό αγαθό	σελ.	191
4.	Η Αισθητική Παιδεία	σελ.	207
5.	Το Σχολείο Παιδείας και Πολιτισμού	σελ.	220
Ε΄ Ο Ι.Μ. ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΣ ΚΑΙ ΤΟ ΓΛΩΣΣΙΚΟ ΠΡΟΒΛΗΜΑ		σελ.	236
1.	Η Πρωτοβάθμια και Δευτεροβάθμια Εκπαίδευση	σελ.	236
2.	Ο Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος και το γλωσσικό πρόβλημα	σελ.	261
3.	Η Γλώσσα στη γραφή του Ι.Μ. Παναγιωτόπουλου	σελ.	268

ΣΤ΄ Η ΠΕΡΙΠΕΤΕΙΑ ΤΟΥ ΉΡΩΑ			
ΚΑΙ			
Ο ΠΡΟΣΩΠΙΚΟΣ ΜΥΘΟΣ ΤΟΥ ΣΥΓΓΡΑΦΕΑ		σελ.	282
1.	Η Περιπέτεια του Ήρωα	σελ.	282
2.	Ο Προσωπικός Μύθος του Συγγραφέα	σελ.	301

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ		σελ.	318
Εργογραφία		σελ.	318
	i. Ποίηση		
	ii. Πεζογραφία		
	iii. Κριτική		
	iv. Δοκίμιο		
	v. Ταξιδιωτικά		
	vi. Ιστορία – Λεξικά – Ανθολογία		
	vii. Μεταφράσεις		
Βοηθήματα		σελ.	318
	i. Αρχεία		
	ii. Περιοδικά [επιλογή]		
	iii. Ημερολόγια		
	iv. Εφημερίδες [επιλογή]		
	v. Αφιερώματα		
	vi. Βασικά άρθρα		
Αρχεία		σελ.	319
	1. Αρχείο Ι.Μ. Παναγιωτόπουλου		
	2. Αρχείο Γ.Θ. Βαφόπουλου		
Αφιερώματα		σελ.	319
ΓΕΝΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ ΓΙΑ ΤΟΝ Ι.Μ. ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟ		σελ.	320
Επιλογή			
ΒΑΣΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ ΓΙΑ ΤΟΝ Ι.Μ. ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟ		σελ.	322
Επιλογή			
ΒΑΣΙΚΑ ΑΡΘΡΑ		σελ.	324
Εργογραφία		σελ.	332
ΠΟΙΗΣΗ			
ΠΕΖΑ			
ΚΡΙΤΙΚΗ		σελ.	334
ΔΟΚΙΜΙΟ			
ΤΑΞΙΔΙΩΤΙΚΑ		σελ.	335

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Στο ληξιαρχείο του Δήμου Αιτωλικού υπάρχει εγγραφή της ημερομηνίας γέννησης του Ιωάννη Παναγιωτόπουλου του Μιχαήλ και της Ειρήνης, 10 Οκτωβρίου 1901.

Κάποτε, εδώ στο Αιτωλικό, κινδυνεύαμε να γίνουμε ο εξώστης απ' όπου ακούαμε τη μεγάλη, τη σίγουρη, την όλο πίστη και πράξη φωνή των πνευματικών ανθρώπων του Μεσολογγίου. Ένας εξώστης το Αιτωλικό, όπου θα έφθανε η μεγάλη βουή από το έργο του Παλαμά, του Δροσίνη, του Μαλακάση, που όσο κι αν ανδρώθηκε στην Αθήνα, από το Μεσολόγγι βύζαινε τη δύναμή του και το χαρακτήρα του – γιατί το πνευματικό έργο έχει χαρακτήρα δικό του, καθώς έχει και δικό του πρόσωπο.

Κι ένας εξώστης, όσο κι αν είναι ιερός χώρος, αφού φτάνει ως αυτόν, και αφομοιώνεται από τον ακροατή, η γνήσια, η ποιητική (χρησιμοποιώ τον όρο συμπεριληπτικά, εννοώντας κάθε μορφή τέχνης) φωνή, εν τούτοις έχει κάτι το παθητικό, γιατί του έρχεται από άλλη πηγή η ομορφιά. Αλλά ο κίνδυνος αυτός δεν ολοκληρώθηκε, ούτε καν απόκτησε σώμα εδώ στην επαρχία, γιατί, όπως αναφέραμε έζησαν εδώ λογοτέχνες άξιοι.

Στο Αιτωλικό είναι ολοφάνερο το πρόσωπο του Ι. Μ. Παναγιωτόπουλου, που όσο κι αν νομίζουν μερικοί ότι φαγώθηκε από το χρόνο, εν τούτοις τινάζει το φύλλωμά του πάνω στη δική μας ξηρασία, για να πρασινίσουμε, να έχουμε την επίφαση κάποιας πνευματικής ζωής. Το Αιτωλικό λίκνισε το Ι. Μ. Παναγιωτόπουλο, ποιητή, πεζογράφο, ταξιδιωτικό συγγραφέα, κριτικό, δοκιμιογράφο, με καταπληκτική επίδοση σε όλα τα λογοτεχνικά είδη που αναφέραμε, τόσο εξαιρετική, ώστε δεν μπορούμε να ξεχωρίσουμε ποια είναι η ειδικότητά του. Γι' αυτό άλλωστε και ο ίδιος ο Ι. Μ. Παναγιωτόπουλος στην «Ωρα Απολογισμού» καλεί τον όποιο μελετητή του έργου του να το δει στην ολότητά του. *«Διαφορετικά θα τον αδικήσεν»*, κι ο καθένας μας καταλαβαίνει τι νερό παίρνει αυτή η πρό(σ)κληση:

«Θα ήταν μακρότατος ο λόγος, αν επιχειρούσα ν' αναφέρω σε τούτα τ' απολογιστικά χαρτιά «όλες τις αγάπες, που αγάπησα» (ξαναθυμούμαι και πάλι τον Παλαμά), τον πολλαπλό κόσμο και την πολλαπλή, κατά φυσική

συνέπεια, έμπνευση, αυτή την ανάγκη της ασταμάτητης πορείας, την ανάγκη της πολλαπλής εμπειρίας, του πολλαπλού στοχασμού και της πολλαπλής θέας. **Ο άνθρωπος που θα επιθυμήσει κατόπιν να με ιδεί σωστά, θα πρέπει να με αναζητήσει μέσα στην πολλαπλότητά μου· διαφορετικά θα με αδικήσει.** Χρειάστηκε συχνά στη ζωή μου, την πνευματική (και δεν υπήρξε ποτέ καθαρά πνευματική) ν' αντιμετωπίσω πολλά χτυπήματα, κυριότατα από κείνους που το αποφάσισαν μόνοι τους να γίνουν μεγάλοι (και το κατόρθωσαν!) και το κυριότερο λάθος μου το φόρτωσαν στην ανησυχία μου και στην πολλαπλότητα της δημιουργικής μου ορμής. Αναγκάστηκα να τους αποκριθώ και κάποτε με βίαιο τρόπο· γιατί, όταν αντίκριζα τις μηδαμινότητες να γίνονται, ανεμπόδιστα, «*σωτήρες της πατρίδος*» (και η παραγωγή των «*σωτήρων*» είναι δυστυχώς μεγάλη στον τόπο μας) ένιωθα την ανάγκη και το χρέος να εξεγερθώ. Αλλά γιατί; Αρκεί κανείς να μην τους προσέχει αυτούς τους «μεγάλους» που γίνονται εύκολα «μικροί», γιατί «μικροί» από γεννησιμιού τους είναι». ¹

Εδώ οφείλω να διευκρινίσω ότι ο λόγος του Ι.Μ. Παναγιωτόπουλου «*δεν έχει ακόντια για την άλλη όχθη του άστεως.*» Αντίθετα, για να στηρίξει την εθνική μας δημιουργία φρόντισε τον τοπικό μας πολιτισμό με την αξιοποίηση όλων των κρυμμένων υλοζωικών του στοιχείων. Η προσπάθειά του, όπως θα δούμε, ήταν ιδιαζόντως κοινωνική, ανθρωπιστική και κοινωνική. Η άρνηση του κακού ωρίμαζε μέσα από την ίδια του την ψυχή σαν αποτέλεσμα του βιοτικού του πολιτισμού.

Οι διαπιστώσεις αυτές προκάλεσαν έντονο το ενδιαφέρον μου να γνωρίσω το Ι.Μ. Παναγιωτόπουλο, όχι μόνο ως συγγραφέα αλλά και ως άτομο που, όπως αποδείχτηκε, διαδραμάτισε σημαντικό ρόλο στον χώρο των γραμμάτων. Θέλησα δηλαδή να τον γνωρίσω και ως άνθρωπο της δράσης, των πολύκλαδων δραστηριοτήτων. Γενικότερα, θέλησα να γνωρίσω τον Ι. Μ. Παναγιωτόπουλο και πέραν της Λογοτεχνίας.

Πρόσθετο έναυσμα προς την κατεύθυνση αυτή ήταν **ο γενέθλιος τόπος**. Από τότε που είδα το φως του ήλιου, ευτύχησα να ζω στο Νεοχώρι,

---

¹ Ι. Μ. Παναγιωτόπουλος, ΩΡΑ ΑΠΟΛΟΓΙΣΜΟΥ, Τετράδια «Ευθύνης» 8, Αθήνα 1979, σελ. 151-152.

ακριβώς δίπλα στο Αιτωλικό, τη στενότερη πατρίδα του Ι.Μ. Παναγιωτόπουλου, που τη φέρουμε μέσα μας ή σωστότερα μας εμπεριέχει παιδιόθεν². Ένωσα πολλές φορές το δέος και τη μαγεία αυτής της «πραγματικής» χώρας.³ Εδώ ηγεμονεύει ο Αχελώος με τα «ερατεινά του ρέεθρα», όπως έλεγε ο Όμηρος, και η λιμνοθάλασσα του Μεσολογγίου και του Αιτωλικού. Ο χώρος, το τοπίο και ο άνθρωπος, δημιουργός της εμπειρίας και της ιστορίας του, είναι ενωμένοι, αλληλοσυμπληρούμενοι.

Ένα ακόμη έναυσμα για τη στροφή των ενδιαφερόντων μου προς την κατεύθυνση αυτή είναι το γεγονός ότι ο Ι. Μ. Παναγιωτόπουλος που ήταν και παραμένει λογοτέχνης, ήταν και παιδαγωγός με την έννοια ότι ασχολήθηκε με την εκπαίδευση, την οποία και παρακολουθούσε άγρυπνα, λόγω της ιδιότητάς του ως εκπαιδευτικού, αλλά και της αγωνίας του για την παιδεία, που όλο γυρεύει και δε βρίσκει το νομοθέτη της.

Μέσα από τα κείμενά του, ιδιαίτερα τα βιβλία – δοκίμια και τα άρθρα του στον ημερήσιο και περιοδικό Τύπο, μέσα από την ευρεία δραστηριότητά του, αναδύεται ένα ακόμη πρόσωπο του Ι.Μ. Παναγιωτόπουλου, το πρόσωπο του Παιδαγωγού, το οποίο και θα αναδείξουμε, γιατί είναι **ελάχιστα γνωστό**.

Η μελέτη μου αποτελείται από τα κεφάλαια:

Α' Καταγωγή – Γέννηση – Νεανικά Χρόνια – Σπουδές.

Β' Η Διαλεκτική Σχέση Έρωτα – Θανάτου στο Έργο του Ι.Μ. Παναγιωτόπουλου.

Γ' Η Ελλάδα μέσα από το έργο του Ι.Μ. Παναγιωτόπουλου.

Δ' Το Παιδαγωγικό Έργο του Ι.Μ. Παναγιωτόπουλου.

Ε' Ο Παναγιωτόπουλος και το Γλωσσικό ζήτημα και

ΣΤ' Η Περιπέτεια του ήρωα και ο προσωπικός μύθος του συγγραφέα.

---

² τότε Δήμος Παραχελωίτιδος, σημερινός Δήμος Μεσολογγίου.

³ Βλέπε: Πλάτωνος Τίμαιος, 48e-49, 52b, 52d-e. Η γνωστή σημειολόγος και ψυχαναλύτρια Julia Kristeva είναι επίσης επηρεασμένη από τον Τίμαιο του Πλάτωνα και ιδιαίτερα από τις αναφορές που κάνει ο Αθηναίος φιλόσοφος στην έννοια της χώρας (βλέπε: τις παραπάνω παραπομπές). Βλέπε επίσης Έπη Μελοπούλου, Από τη σημειωτική στην ψυχανάλυση, Εισαγωγή στη μετάφραση του βιβλίου της Julia Kristeva, Στην αρχή ήταν η αγάπη, εκδ. Άγρα, Αθήνα 1985, σελ. 20-21.

Μίλησα παραπάνω για τον ποιητή και πεζογράφο Παναγιωτόπουλο, με εξίσου σημαντικό έργο και στους δύο τομείς, σε τέτοιο μάλιστα βαθμό, που να μη μπορεί ο κριτικός να ξέρει προς τα πού γυρίζει η ζυγαριά. Από την άλλη μεριά μιλούμε για το κριτικό έργο του, που είναι από τα σημαντικότερα, λόγω της ευσυνειδησίας που το χαρακτηρίζει και της ποιητικής αντοχής του, όπως μιλούμε για τον ταξιδιωτικό Παναγιωτόπουλο ή για το δοκιμιογράφο με καταπληκτική επίδοση σε όλα τα λογοτεχνικά είδη που αναφέραμε, τόσο εξαιρετική, ώστε να μη μπορούμε να ξεχωρίσουμε, ποια είναι η ειδικότητά του.

Εξάλλου το ογκώδες και η ουσία του έργου μας προβλημάτισε ως προς τη μέθοδο που έπρεπε να χρησιμοποιήσουμε. Η ουσία του έργου του με οδήγησε στη Συνθετική μέθοδο, διότι βασικά στοιχεία του έργου είναι κοινά σ' όλες τις μορφές του: υπάρχουν πολλά πεδία, όπου η ποίηση, λ.χ. συναντά το δοκίμιο ή την ταξιδιωτική εντύπωση.

Όμως τα ερευνητικά ζητούμενα με οδήγησαν στη χρησιμοποίηση της Δομικής μεθόδου, η οποία προβλέπει τη συμπάραθεση περισσότερων έργων του ίδιου ποιητή (χρησιμοποιώ τον όρο συμπεριληπτικά, εννοώντας κάθε μορφή τέχνης) που λειτουργεί ανάμεσά τους μια οποιαδήποτε ομολογία, καθώς και έργων άλλων δημιουργών με τα οποία ανταμώνεται μέσα από αποστάσεις στο συγκεκριμένο κείμενο που πλησιάζω κριτικά, για να καθοριστούν κοινές σταθερές και παράμετροι που θα αποτελέσουν ποιοτικές «μονάδες μέτρησης» σ' όλη την κριτική διείδυση και διαδικασία.

Ακολουθώντας την παραπάνω Δομική Μέθοδο σε κάθε ερευνητικό ζητούμενο διαγράφω παράλληλα και τη θεματική οργάνωση της εργασίας, που αντιστοιχεί στην κυρίως έρευνα, και αποτελείται από έξι κεφάλαια, με τη σειρά που τα αναφέραμε παραπάνω. Αναλυτικότερα:

Στο Πρώτο Κεφάλαιο παρακολουθούνται βήμα – βήμα τα παιδιά και νεανικά χρόνια του Ι.Μ. Παναγιωτόπουλου, οι σπουδές του στην Ελλάδα, η επαγγελματική σταδιοδρομία και η δράση του έως το 1982. Οι πληροφορίες που έρχονται στο φως για τα παιδιά του χρόνια και τη φοίτησή του στην Α'/βάθμια, Β'/βάθμια και Γ'/βάθμια Εκπαίδευση,

είναι πολύ διαφωτιστικά. Ο ίδιος ο Παναγιωτόπουλος γράφει σε τόνο εξομολογητικό: *«Υπήρξα ένα πολύ φτωχό παιδί. Πάλεψα πολύ για να ζήσω. Ντρέπομαι, ξέρετε, να πω πως υπήρξα τόσο φτωχός, αλλά είναι αλήθεια»*. Η ευθύτατη τούτη εξομολόγηση του Παναγιωτόπουλου εξηγεί πολλές από τις μεταγενέστερες δράσεις και αντιδράσεις του σχετικά με ορισμένα σημαδιακά φαινόμενα της πνευματικής μας ζωής ή έστω των θλιβερών «παρασκηνίων» της.

Το Δεύτερο Κεφάλαιο αναφέρεται στις δύο κοσμολογικές δυνάμεις, στον Έρωτα και στο Θάνατο, ένα ζεύγμα αντιθετικό αλλά και συνθετικό μαζί. Σε μια ευρεία έννοια κάθε γραφή είναι ερωτική, αποτελεί δηλαδή ένα είδος εμμεσοποίησης της ερωτικής ενόρμησης. Ο ερωτισμός που φαίνεται ότι άρχει σε ολόκληρη τη δημιουργία του Ι.Μ. Παναγιωτόπουλου, είναι αντίρροπο και αντίβαρο της αντίπαλης και πανίσχυρης ενόρμησης του θανάτου που είναι εξίσου υπαρκτή και συνήθως επικρατέστερη στην πληγωμένη και δεινά δοκιμασμένη ζωή του, καθώς και στη δημιουργία του.

Η γραφή του Ι.Μ. Παναγιωτόπουλου μετουσιώνεται σε έρωτα – με την αρχαία Ελληνική έννοια, αποτελεί δηλαδή ένα είδος εμμεσοποίησης της ερωτικής ενόρμησης θα λέγαμε μάλιστα πως όχι μόνο η γραφή του Παναγιωτόπουλου είναι ερωτικό υποκατάστατο, αλλά και η σχέση του αναγνώστη με το κείμενο. Ο αναγνώστης βρίσκει στο έργο του πραγματοποιημένες τις επιθυμίες του. Στο έργο του Παναγιωτόπουλου έχουμε να κάνουμε με μια γραφή ερωτική, όχι με την έννοια του εξωτερικού ερωτικού σκηνικού, πράγμα που είναι λίγο ως πολύ σύνηθες σε κάθε μορφή τέχνης αλλά με την έννοια του εσωτερικευμένου, αφομοιωμένου, φοδραρισμένου ερωτικού στοιχείου.

Το Τρίτο Κεφάλαιο αναφέρεται στο θέμα του Ελληνισμού και της Ελλάδας (αυτές οι δύο έννοιες, όσο κι αν είναι ομόρριζες και ομόπλευρες, δεν αλληλοκαλύπτονται) στο θέμα της στενότερης και ευρύτερης πατρίδας, στην ανθρωπογεωγραφία της, στη γη του τόπου μας, στη μητέρα – πατρίδα, του παρέχει όλες τις προσλαμβάνουσες παραστάσεις για την εθνογνωσία. Η ιστορία, η μυθολογία, η παράδοση και η φυσική ιδιομορφία του τόπου,

είναι οι δεξαμενές που τρέφουν την εθνική μας συνείδηση και την ηθική μας ευθυβολία.

Οι Έλληνες μεγαλώνουν μέσα από τις υλοζωικές δυνάμεις του τόπου τους. Οι πρώτες μνήμες είναι γονιμοποιά κύτταρα που αποτελούν τον ψυχικό τους πολιτισμό. Η μακρινή αρχή της συνείδησης, η καταγωγή, είναι ο στενότερος τόπος. Στις *«Μορφές της Ελληνικής Γης»*, έχουμε λυρική διάθεση που τη γεννάει η ελληνική φύση, η ομορφιά, η μαγεία, η έκπληξη από τα μεγάλα και τα μικρά θαύματα, από τη μουσική του δάσους που παρασύρει και τον Παναγιωτόπουλο, ο οποίος αισθάνεται την ανάγκη να τραγουδήσει κι' αυτό ακριβώς είναι οι *«Μορφές της Ελληνικής Γης»*: ένα τραγούδι, λυρικό από την αρχή ως το τέλος, γεμάτο χρώματα και αρώματα από τον ελληνικό κάμπο, από το ελληνικό βουνό, από την ελληνική θάλασσα, πλαισιωμένο από ιστορικά γεγονότα που επιμηκύνονται προς την παράλληλο του μύθου και ο μύθος να επιστρέφει στα ελληνικά ιστορικά γεγονότα.

Με τις *«Μορφές της Ελληνικής Γης»* και τους *«Ελληνικούς Ορίζοντες»*, με τις *«Θέσεις και αντιθέσεις του Ελληνικού τοπίου»*, με τις *«επιφυλλίδες»* επίσης σχετικές με τις περιηγήσεις του στην Ελλάδα, δημοσιευμένες στις εφημερίδες *«Πρωία»* και *«Ελευθερία»* και στα περιοδικά *«Νέα Εστία»*, *«Φιλολογική Πρωτοχρονιά»*, *«Νέα Σκέψη»*, *«Φθιώτες»* χαρίζει στους αναγνώστες νέες συγκινήσεις και κάνει η κοινωνούς αυτού του θαύματος που λέγεται Ελλάδα. Στα κείμενά του μπλέκονται ιστορικές μνήμες, μυθολογία και παράδοση.

Η ιστορία της Σπάρτης, του Μυστρά, η Σφακτηρία των Ελληνικών Οριζόντων, είναι η δική του στάση απέναντι στην ιστορία της γης του, στάση σεβασμού, αγάπης και θαυμασμού, θαυμάζει την Ελλάδα ως φύση, ως ιστορία, ως αναμνηση. Υποβάλλει τους αναγνώστες τόσο πολύ που νομίζουν ότι έχουν ζωντανό μπροστά τους αυτό που διαβάζουν. Η Ελλάδα αποτελεί για τον Παναγιωτόπουλο μια αποκάλυψη, θαμπώνεται από το φως, από την ιστορία, τα αρχαία μάρμαρα, τη θάλασσα που την περιβάλλει και που θα ήταν ένα μεγάλο νησί, αν τα βόρεια σύνορά της δεν τα συγκρατούσε η ξηρά.

Ανακαλύπτει και ο Παναγιωτόπουλος το Αιγαίο, που ασκεί πάνω του ιδιαίτερη γοητεία και του αφιερώνει αρκετούς στίχους, όπως αυτούς που καιρόμαστε στο «Παγωμένο Φεγγάρι» της Αλκυόνης και στο Γ' μέρος του «Κύκλου των Ζωδίων».

Πέρα όμως από την Ελλάδα ως σύνολο εικόνων, ο Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος προχωρεί στην προσέγγιση της Ελλάδας – Ιστορίας της Ελλάδας – παράδοσης, της Ελλάδας – πνεύματος: Η Ελληνική μυθολογία τον μαγεύει (ο Μελέαγρος και η Αταλάντη κυκλοφορούν στα κείμενά του, για να συναντηθούν με τα κορίτσια του Λυκομήδη και του Αχιλλέα). Η ιστορία τον ενθουσιάζει (η Σφακτηρία, το Μεσολόγγι, η Κρήτη είναι των θεών φροντίδα, του αφυπνίζουν το σεβασμό και τον πατριωτισμό του). Το Ελληνικό πνεύμα, ο Ελληνικός πολιτισμός (από τους αρχαίους Φιλίππους ως τον Βυζαντινό Μυστρά, εκτός από την ιστορική μνήμη είναι και το πνεύμα που τον κατακτά).

Στο Τέταρτο Κεφάλαιο θα αναδείξουμε το Παιδαγωγικό Έργο του Ι.Μ. Παναγιωτόπουλου.

Ειδικότερα, θα εξετάσουμε: πώς εννοεί ο Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος την Αγωγή που πρέπει να δίνεται στα παιδιά, πώς λειτουργεί ως εκπαιδευτικός και ως παιδαγωγός, πώς τοποθετείται απέναντι στο τρίγωνο Δάσκαλος – Μαθητής – Μορφωτικό Αγαθό.

Ο Παναγιωτόπουλος οραματίζεται ένα ανοιχτό σχολείο δίχως «υποτακτικούς» και «κύριους» που θα παρέχει Αγωγή φιλελεύθερη, μέσα σ' ένα δημοκρατικό καθεστώς (*«Η ευνομία και η ισονομία ασκούν βαθύτατη διαπαιδαγώγηση»*⁴). Για τη δημιουργία αυτού του σχολείου απαιτείται δημοκρατικά θεσμισμένη Πολιτεία, που θα πει ότι δεν υπάρχουν ανοιχτά σχολεία που θα προσφέρουν Αγωγή φιλελεύθερη σε κράτη κυβερνημένα με δικτατορικά συστήματα⁵. Προϋπόθεση επίσης για τη λειτουργία ανοικτού σχολείου είναι η συνεργασία του σχολείου με τους οικογενείς

⁴ Οι «Όρθιες Ψυχές», Φιλιππότης, Αθήνα 1980, σελ. 254.

⁵ «Η καλαισθητική αγωγή», εφ. Η Πρωΐα σ.σ. 1934.

παράγοντες Αγωγής, με το περιβάλλον και τον ευρύτερο κοινωνικό περίγυρο, με τα μέσα μαζικής ενημέρωσης, τα καλά βιβλία και τους πολιτισμικούς φορείς.

Με άρθρα δημοσιευμένα στην Ελευθερία και τη Νέα Εστία, με βιβλία δοκιμίων καθορίζει τη στάση του απέναντι στην Παιδεία, δηλώνει τις δικές του θέσεις ως προς την σημασία, το σκοπό και την ανάγκη εκσυγχρονισμού της Παιδείας, και διατυπώνει συγκεκριμένες προτάσεις που αφορούν στο Αναλυτικό Πρόγραμμα και στον τρόπο διδασκαλίας των διαφόρων μαθημάτων. Όσο για το σκοπό της Παιδείας, αυτός διαφαίνεται μέσα από τη σημασία της. *«Κατασκευάζει βίον»⁶*, αλλά και πιο άμεσα *«η Παιδεία αυτό προσπαθεί: να δημιουργήσει πρόσωπα και να ευκολύνει τη μετάβαση από το πρόσωπο στην προσωπικότητα»⁷*.

«Δυστυχώς όμως στην εποχή μας λείπει το συνθετικό όραμα της παιδείας» η οποία έγινε χρησιμοθηρική και ωφελμιστική· έχασε τον προσανατολισμό της που ήταν στραμμένος στο φωτεινό τμήμα του όντος, που είναι το αγαθόν, όπως μας δίδαξε ο μεγάλος θεωρητικός της Πλάτων, ο οποίος δαπάνησε όλη τη ζωή του στη μόρφωση (που σημαίνει ψυχοπνευματική, ηθική και σωματική ομορφιά) των συμπολιτών του. μπλέξαμε ή και αντικαταστήσαμε την παιδεία με τις τεχνικές της· καταστήσαμε την παιδεία εκπαίδευση, δηλαδή σύστημα, κάνοντας το όραμά της, που εξακολουθεί, όπως νομίζω να είναι ο καλός και αγαθός, ο χαρίσας άνθρωπος, ο συνάνθρωπος της δημοκρατικής αλληλεγγύης, ο διαλογικός και αντιρρητικός, ο καταφατικός και αποφατικός[...].»⁸ Τα άρθρα του Ι.Μ. Παναγιωτόπου στην ημερήσιο και περιοδικό τύπο και σε βιβλία δοκιμίων προσφέρουν την ευκαιρία για μια συναυτενέργεια φοιτητή και δάσκαλου και συγκαλλιέργεια στον «απόκροτο», όπως το έλεγε ο Πλούταρχος, αγρό της σπουδής και της Παιδείας, η οποία, όπως έλεγε ο δάσκαλος και ένας από τους

---

⁶ «Οι Όρθιες Ψυχές», Φιλιππότης, Αθήνα 1980, σελ. 254.

⁷ «Ο Σύγχρονος άνθρωπος», Οι Εκδόσεις των Φίλων, Αθήνα 1979, σελ. 335-336.

⁸ Χρήστος Τζούλης, Δοκίμια, Ανθρωπιστική και τεχνική μόρφωση, Εκδ. «Επτάλοφος, Αθήνα 1968, σελ. 40, Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος, Ο Σύγχρονος άνθρωπος, ό.π., σελ. 76, 166, 398 κ.ά. Συμπυκνώνοντας ο Παναγιωτόπουλος όλα όσα πρεσβεύει σχετικά με την Παιδεία, διατυπώνει, ότι ο ίδιος ονομάζει σύγχρονο σύνθημα: ζωντανή γνώση και ήθος σύμφυτο με την αξιοπρέπεια του ανθρώπου. Άλλη μια φορά, Παιδεία, περ. «Ευθύνη», 36 (1974), σελ. 568-572.

πρωτοπατέρες της, ο Ευάγγελος Παπανούτσος, όλο γυρεύει και δε βρίσκει το νομοθέτη της.

Στο Πέμπτο Κεφάλαιο διερευνώνται οι απόψεις, του Ι.Μ. Παναγιωτόπουλου για τη Γλώσσα. Το μέρος αυτό είναι σε συνάρτηση με το προηγούμενο κεφάλαιο, καθώς η γλώσσα είναι θεμελιώδης προϋπόθεση για όλη την Παιδαγωγική Ιδέα. Όπως θα δούμε, ο Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος υποστηρίζει ότι η παιδευτική κακοδαιμονία στην πατρίδα μας πηγάζει, κατά μεγάλο μέρος από το Γλωσσικό πρόβλημα, γιατί η Γλώσσα είναι ζωντανός κώδικας επικοινωνίας και ταυτόχρονα είναι και το μέσον, με το οποίο δομείται και φανερώνεται η ιδιαίτερη πνευματική υπόσταση του κάθε ξεχωριστού ατόμου.

Μεγάλο μέρος και της πολιτισμικής κακοδαιμονίας της Ελλάδας αποδίδεται από τον Παναγιωτόπουλο στο γλωσσικό ζήτημα, όπως αυτό διαμορφώθηκε και συνδέθηκε αφ' ενός με το Εικοσιένα, και αφ' ετέρου με το ενενήντα εφτά: *«Το '21 ήταν μια ζεστή και ολοζώντανη παρουσία, πλασμένο από τις λαχτάρες και τις αγωνίες αιώνων σκλαβιάς, από τους ξερριζωμούς και τους θρήνους των απλών ανθρώπων που το έζησαν, που το μεταμόρφωσαν, με το αίμα τους, από όραμα μακρινό σε πραγματικότητα αισθητή. Το Εικοσιένα είναι το μεγάλο μήνυμα. Μέσα του υπήρχε το δημοτικό τραγούδι, η κρητική αναγέννηση, το παραμύθι, ο στοχασμός του πολεμάρχου, ο απλός λόγος του Κολοκοιτρώνη και του Μακρυγιάννη. Μια γλώσσα σωστή, γεμάτη ουσία, γεμάτη ψυχή και καρδιά, που μπορούσε, με τον ακοπότερο τρόπο, να γίνει και γλώσσα του νου. Μα ήρθαν οι Φαναριώτες, Φραγκομαθημένοι και Φραγκοφορεμένοι, οι ατικιστές, οι οραματιστές της αρχαίας εύκλειας, οι σοφοί [...] που πήραν το Μπότσαρη και τον έκαμαν Βόσσαριν»⁹. Αλλά και το ενενήντα εφτά «είναι το θλιβερότατο τρόπαιο της καθαρεύουσας, είναι η συντήρηση στη χειρότερη μορφή της, η απραγμοσύνη, η ανεδαφική αρχαιομανία, η λογοκοπία, δημαγωγία, ο εκφραυλισμός των πάντων»¹⁰.*

---

⁹ «Φαύλος κύκλος III», σελ. 1336.

¹⁰ «Τα Νέα Ελληνικά», εφ. Ελευθερία, 24-9-1961.

Εν τούτοις, αναγνωρίζει ο Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος τον κοινό δεσμό, την κοινή καταγωγή της δημοτικής και της τεχνητής γλώσσας, που με τόσην αυταρέσκεια ονόμασαν καθαρεύουσα, παρόλο που είναι γεμάτη σολοικισμούς, μακαρονισμούς και ασυνέπεια. Κάτι χειρότερο: περιφρόνησαν τη μητρική των Ελλήνων γλώσσα, τη χλεύασαν, την είπαν πανάθλιο γέννημα της αγραμματοσύνης από τα χρόνια της σκλαβιάς και έκαναν το λαό μας να ντρέπεται για ό,τι έρεπε να είναι το πιο μεγάλο του καύχημα. Ο Παναγιωτόπουλος δε διακρίνει μόνο δημοτική και καθαρεύουσα, αλλά αναφέρεται στη γλώσσα της νομοθεσίας, της ειδησεογραφίας, του επιστημονικού συγγράμματος, τον ανήκουν στην ίδια ρίζα, γλώσσες ελληνικές, πλουτισμένες στο πέρασμα του χρόνου, με τα αναπόφευκτα «επείσακτα» στοιχεία.

Όπως θα δούμε, τα δίκαια της δημοτικής έχουν προβληθεί τόσες φορές από τον Ι.Μ. Παναγιωτόπουλο, όπως νωρίτερα έχουν προβληθεί με καιρία επιχειρήματα, από τον Σολωμό ως τον Δελμούζο και τον Τριανταφυλλίδη. Ψυχή του νεοελληνικού λόγου είναι η δημοτική γλώσσα γεμάτη ζωντάνια, νεύρο και ομορφιά. Ολοκληρώνεται με τη λευτεριά και πολεμιέται το ίδιο αβυσσαλέα από τον κάθε Τούρκο και την κάθε στείρα λογιοσύνη, για να παραλλάξω τα λόγια του εθνικού μας ποιητή. Και πόσο γερά η λαλιά του λαού μας δημιούργησε ολόκληρα αετώματα αντίστασης σε κάθε περίοδο αφασίας από τον καιρό του «Ερωτόκριτου» ως τις μέρες του Αγίου Κοσμά, που, για να τη βοηθήσει, έταξε ακόμη και προσευχές και συγχώρηση στα σπίτια του τη γαλουχούσαν χωρίς να τη νοθεύουν και να την ψευτίζουν.

Και η γλώσσα δεν είναι θέμα μορφής, δεν αλλοιώνεται ή επαληθεύεται ανάλογα με τις καταλήξεις· είναι μια ολόκληρη σκέψη, είναι η μόνη, ίσως ομόλογη έκφραση της εσωτερικής μας αλήθειας, που δεν παραβιάζει τα βιώματά μας, γιατί δε χωρίζεται από αυτά. Έρχεται στον κάμπο της λογοτεχνίας μας με ολόκληρες προσχώσεις από τον Όμηρο, την προομηρική μυθολογία με δρομολόγια που περνούν αδιάκοπα από όλο το χώρο της πραγματοποιημένης λογοτεχνίας μας, που καταξιώνεται στον αιώνα μας με τον Παλαμά, το Σικελιανό, τον Σεφέρη, τον Καβάφη, τον

Παναγιωτόπουλο, τον Βενέζη, τον Μυριβήλη και την πλειάδα των πιο νέων για να σταματήσω στην πλευρά της Ποίησης.

Ο Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος «*με πείσμα πορφυρο [...]*» εμμένει στη θέση του για τη ζωντανή παιδεία, σε άμεση συνάρτηση προς τη ζωντανή γλώσσα, την οποία ορίζει ως τη γλώσσα «*που μιλιέται και που γίνεται άμεσα νοητή από το μέσο όρο του λαού*» υποστηρίζοντας ότι «*αυτή τη γλώσσα πρέπει να καταστήσουμε όργανο και της δικής μας παιδείας*»¹¹. Αυτή η γλώσσα αγκαλιάζει την Αγωγή και την Παιδεία. Ο Ι.Μ.Παναγιωτόπουλος μέσα από τα περί Γλώσσας, Αγωγής και Παιδείας κείμενά του αποδεικνύεται Παιδαγωγός, ενώ και τα λογοτεχνικά του βιβλία προσφέρουν Παιδαγωγικό έργο: «*Η προσπάθεια για την αναγέννηση της Παιδείας*», γράφει, «*πρέπει να ευδοκιμήσει και θα ευδοκιμήσει. Ματαιοπονούν όσοι οραματίζονται καινούρια ευαγγελικά και καινούρια ορεσειακά και καινούρια «αθεϊκά». Ο τόπος έχει ανάγκη να τραβήξει μπροστά*»¹².

Το Έκτο κεφάλαιο θα αφορά στην περιπέτεια του ήρωα και τον προσωπικό μύθο του συγγραφέα. Προσανατολισμός μας θα είναι να εντοπίσουμε σημεία σύγκλισης ή απόκλισης της συμπεριφοράς των ηρώων της μυθιστορηματικής πραγματικότητας, για να διαπιστωθεί αν οι ήρωες αποτελούν συμπληρωματικά στοιχεία ενός ενιαίου ήρωα ή ενός ενιαίου Εγώ άσχετα με το συγκρουσιακό περιεχόμενό του, που είναι ίδιον κάθε περιπέτειας, η οποία ελέγχεται από τα βαθύτερα στρώματα του ψυχισμού. Στην έκβαση της εργασίας μας θα εμπλέξουμε με άκρα φειδώ ορισμένα στοιχεία από τη βιογραφία του συγγραφέα για να βρούμε συνηχήσεις στη συμπεριφορά και στην όλη ψυχική αντίδραση ανάμεσα στον ήρωα και το δημιουργό, κυρίως σε ό,τι αφορά στην παιδική και ως ένα βαθμό στην εφηβική του ηλικία. Διότι από αυτά τα στρώματα αντλεί, κατά κανόνα, το υλικό του και τις συγκινήσεις του ο Παναγιωτόπουλος, όπως ο ίδιος, άλλοτε ρητά και άλλοτε υπόρρητα αποκαλύπτει.

Στο σημείο αυτό θα ήθελα να ευχαριστήσω τους καθηγητές κ. Χρήστο Τζούλη, κ. Λάμπρο Σταύρου και κ. Λεωνίδα Αθανασίου, για τις πολύτιμες

---

¹¹ Φαύλος Κύκλος, III, σελ. 1337.

¹² «Τα σχολικά βιβλία», εφ. Ελευθερία, 199, 1965.

παραινέσεις τους. Τον κ. Τζούλη τον ευχαριστώ και ξεχωριστά γιατί μου υπέδειξε τον τίτλο της διατριβής μου και για τις χρήσιμες παρατηρήσεις και υποδείξεις του. Ευχαριστώ επίσης τους δικούς μου ανθρώπους για την πολλαπλή στήριξή τους. Ιδιαίτερα ευχαριστώ τα παιδιά μου Θοδωρή και Παναγιώτη για την ατέρμονη υπομονή τους και την αμέριστη συμπαράστασή τους.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η χρονική περίοδος που συμπίπτει με τη ζωή και το έργο του Ι.Μ. Παναγιωτόπουλου είναι αρκετά εκτεταμένη και συνδέεται με σημαντικά γεγονότα για τη χώρα μας. Γεγονότα που αφορούν τόσο στον πολιτικό όσο και στον κοινωνικό, πολιτισμικό και οικονομικό τομέα. Είναι η περίοδος που το ένα ιστορικό συμβάν διαδέχεται το άλλο. Για τον Ι.Μ. Παναγιωτόπουλο που είχε γεννηθεί στις αρχές (1901) ενός κοσμογονικού αιώνα, φυσικό ήταν να υπάρξουν πολλά ορόσημα στη ζωή του.

Άλλωστε η ιστορία μας, τυπικά, και από αδυναμίες δικές μας να μελετηθεί στο σύνολό της οργανικά, οντολογικά θα μπορούσαμε να πούμε, χωρίζεται σε περιόδους και εποχές. Βέβαια αλλού ανεβαίνει, γίνεται, κάποτε ρηκή, βαθαίνει, μοιράζεται σε πελώρια δέλτα, ρίχνει προσχώσεις και εκβάλλει σε ό,τι ονομάζουμε ιστορία του Ελληνικού Έθνους, και πλατύτερα, από διαύλους, πορθμούς και περάσματα, στην πανανθρώπινη ιστορία.

Η δική μας εθνική ιστορία πηγάζει από αρχέγονα γεγονότα που άρδεψαν το χώρο και το χρόνο μας. Τις όποιες εκφράσεις της σε ορισμένα βάθη του χρόνου θα πρέπει να τις μελετούμε με συναντίληψη και πανεποπεία της ιστορικής ολότητας μέσα στην ιστοριο-ανθρωπογεωγραφία μας.

Στην ξεχωριστή περίπτωση του Ι.Μ. Παναγιωτόπουλου θα λέγαμε ότι από τα πρώτα βήματα τον συνοδεύουν καταθλιπτικές οι αναμνήσεις του Ενενήντα εφτά· ταυτόχρονα όμως γεύεται τους έντονους εθνικούς παλμούς, που δεν συγχωρούν την ήττα, που δίνουν τη μάχη για την εθνική επιβίωση στα μακεδονικά υψίπεδα, που προπαρασκευάζουν την αναγέννηση, που επιχειρούν την Επανάσταση του 1909 και τολμούν τις εξορμήσεις του 1912-1913.

Ως τότε η χώρα μας κατόρθωσε να σώσει τη δική της θέση και να μείνει υπεύθυνη για τις πράξεις της και την ιστορία της. Είναι όμως η περίοδος που το ένα ιστορικό συμβάν διαδέχεται το άλλο: Οι Βαλκανικοί πόλεμοι,

που είχαν υπόστρωμα ηθικό και ιερό, είχαν σκοπό να απελευθερώσουν τα τμήματα της Ελληνικής γης, όπως την Ήπειρο, τη Μακεδονία, τη Θράκη.

Κάτω από έναν ακάμαντο πολιτικό, τον Ελευθέριο Βενιζέλο, που είναι, ίσως, ο μεγαλύτερος σε όλη μας την ιστορία πολιτικός άντρας, οι Έλληνες σαν οργανικό και συντεταγμένο κοινωνικό και εθνικό σύνολο ολοκλήρωσαν το ακρωτηριασμένο Εικοσιένα. Το ήθος του Έλληνα που βγήκε από το 1913 ήταν όρθιο και το πολιτικό του ιδεώδες σε μεγάλη ακμή.

Η παρουσία στο τιμόνι της εξουσίας του Ελευθερίου Βενιζέλου ενεθάρρυνε νέες, καινοτόμες πρωτοβουλίες, οι οποίες απελευθέρωσαν τις πνευματικές δυνάμεις του τόπου, που έως τότε δεν μπορούσαν να εκδηλωθούν. Η ίδρυση του Εκπαιδευτικού Ομίλου, με στόχο τον Εκπαιδευτικό Δημοτικισμό και την απαλλαγή της εκπαίδευσης από συντηρητικές δομές και νοοτροπίες, αποτελεί σημαντικό σταθμό στην ιστορία των εκπαιδευτικών μας πραγμάτων.

Πρόκειται για μια νέα ανανεωτική προσπάθεια, όπως αυτή εκφράζεται από τον Αλεξ. Δελμούζο, τον Δημ. Γληνό, τον Μαν. Τριανταφυλλίδη και άλλους, μια προσπάθεια που οδήγησε στη μεταρρύθμιση του 1917, οπότε έχουμε τη συγγραφή νέων διδακτικών βιβλίων, με γνωστότερο τα ψηλά βουνά του Ζαχαρία Παπαντωνίου.

Είχε προηγηθεί ο ποιητής Κωστής Παλαμάς, που ήταν και ο πιο ολοκληρωμένος και φωτισμένος κριτικός νους· αποτίναξε η χώρα την άδεια ρητορεία που έφερε την ήττα και τη ντροπή του '97 και αποχτούσε αυτοσυνείδηση και αυτενέργεια.

Λίγο αργότερα ο Δελμούζος στο Βόλο οργάνωνε το Κρυφό Σχολειό, που θα γινόταν πεδίο βολής και κατασυκοφάντησης από το παρακράτος, χωρίς όμως να χαθεί ο σπόρος του, που όλο και εύρισκε έδαφος πρόσφορο στα πιο απόκρημνα μέρη της Εθνικής ψυχής.

Με τα χρόνια της πανεπιστημιακής ζωής του Ι.Μ. Παναγιωτόπουλου συμπίπτουν η Μικρασιατική εκστρατεία και καταστροφή: *«Τα χρόνια της υιότητας υπήρξαν για μένα εποχή λαίμαργη και πονεμένη. Ήταν και η*

κατάσταση του τόπου αξιοθρήνητη: Μικρασιατική περιπέτεια. Μικρασιατική καταστροφή. Ο απελπισμός ήταν το μόνιμο κλίμα· το ζούσαμε σαν να είχαμε ορφανέψει αναπάντεχα και να μην είχαμε αντισύλι να πιάσουμε και τόπο να σταθούμε, μετέωροι πάντα, ανάμεσα γης και ουρανού. Εκείνα τα χρόνια τα ριζοτομικά μας στέρησαν την πάσαν ελπίδα»¹³.

Κρίση Εθνική παρουσιάστηκε μετά από την Μικρασιατική καταστροφή. Στην τέχνη είχε τεράστιες επιδράσεις. Ό,τι αντίθετο κι αν σκεφτούμε είναι έξω από την πραγματικότητα. Γιατί η πατρίδα και ο Έλληνας έχουν την ίδια σχέση που έχει το χώμα με το φυτό.

Στον καιρό του 1940 το επικό μέγεθος των Ελλήνων κατακτά όλο το μέτρο του που έχει αποκτήσει στα μεγάλα εθνικά έργα από την αρχαιότητα. Το πολιτειακό ιδεώδες γεμίζει τις ψυχές των νέων. Ο αγώνας είχε την ιερότητα και την ομορφιά της άμυνας και της θυσίας. Οι Έλληνες ενεργούν ως οργανικό σύνολο, χωρίς ρήγματα που θα τους βύθιζαν στη διάλυση και την παραλυσία.

Η νίκη του 40 σημαδεύτηκε από την ώρα που η γυναίκα της Πίνδου μπήκε ενεργά στον αγώνα. Από τότε και πέρα η νίκη ήταν η μόνη πόρτα εξόδου για τη ζωή. Κι όταν φτάσει ένας λαός όχι στην ανάγκη, αλλά στη θέληση και την έμπνευση μαζί του ολοκαυτώματος, ποτέ δεν χάνει στον αγώνα του. Όμως στις 6 Απριλίου 1941 οι γερμανικές ορδές χτύπησαν τη Μακεδονία και τη Θράκη. Έτσι, το μικρό Ελληνικό έθνος βρέθηκε να πολεμάει με τις δύο μεγαλύτερες στην ξηρά δυνάμεις του κόσμου. Σήμερα δεν μπορούμε εύκολα να καταλάβουμε τι σήμαινε εκείνη η αποκοτιά, γιατί ξέρουμε την έκβαση του πολέμου.

Τον Απρίλιο όμως του '41, ο Άξονας κέρδιζε προς το μέρος του την πλάστιγα του πολέμου σ' όλα τα μέτωπα της Ευρώπης. Γι' αυτό, το κατόρθωμα του Ρούπελ στη Μακεδονία μας, είναι από τις κορυφαίες ώρες του πολέμου: *«Ύστερα από βομβαρδισμό που κράτησε ως τις τρεις τα' απόγευμα, παρουσιάστηκαν κήρυκες με λευκή σημαία να πούνε πως η Θεσσαλονίκη είχε παρθεί και κάθε αντίσταση στο εξής είναι μάταιη. Ο*

---

¹³ «Όρα απολογισμού», αφιέρωμα «Ευθύνης» 8, σελ. 146.

διοικητής του οχυρού, απάντησε πως τα οχυρά δεν παραδίδονται παρά μόνον, όταν κατορθώσει ο αντίπαλος να τα πάρει»¹⁴

Στις 27 Απριλίου τα γερμανικά στρατεύματα μπαίνουν στην Αθήνα. Δύο ημέρες αργότερα οι κατακτητές ορίζουν κατοχική κυβέρνηση, με πρωθυπουργό το στρατηγό Γεώργιο Τσολάκογλου. Από τη χρονιά αυτή (1941) και σε όλη τη διάρκεια της γερμανικής κατοχής οι δραστηριότητες του Ι.Μ. Παναγιωτόπουλου περιορίζονται στη συγγραφή και την εκπαίδευση.

Μέσα στη γερμανική κατοχή αρχίζει η συγγραφή του μυθιστορήματος **Ανεμοζάλη** που θα ολοκληρωθεί τον Ιούνιο του ίδιου έτους. Το έργο παραμένει άγνωστο και ανέκδοτο:

[...] Ο άνθρωπος που το 'γραψε δε θέλησε παρά τούτο μονάχα: να κινήσει μια ομάδα προσώπων μέσα στην ειρήνη και στον πόλεμο και να δείξει την πίστη του στη λευτεριά, στη δύναμη της ανθρωπιάς και στην ακατάβλητη ψυχή της φυλής (Σημείωση του συγγραφέα από το χειρόγραφο μυθιστόρημα **Ανεμοζάλη** που βρίσκεται στο αρχείο του).

Λίγο αργότερα, αρχίζει την αποσπασματική συγγραφή του τόμου πεζογραφημάτων **Χειρόγραφα της σκλαβιάς** με αφορμή το λιμό του **1941-1942**. Το κείμενο θα ολοκληρωθεί τον Ιούλιο του επόμενου έτους και θα παραχωρηθεί από τον Παναγιωτόπουλο στην εφημερίδα **Ο Αγώνας των φυματικών** όπου θα δημοσιευτούν αποσπάσματα. Το βιβλίο παραμένει ανέκδοτο:

Η πολιτεία; Βάραθρο. Τη συλλογιούμαι κ' ένα σύννεφο σκόνης συνεπαίρνει την ύπαρξή μου. Ανατριχιάζω στη μνήμη του πυρετού που τη φλέγει. Βλέπω στην απόσταση τη θάλασσα του πλήθους, τη θάλασσα του απελπισμού και της κακοπάθειας, και τα' αυτιά μου γεμίζουν από το λίβα του σιγηλού θρήνου. Εδώ δα λίγο έλειψε να λησμονήσω την

---

¹⁴ Βλέπε: Αγγέλου Τερζάκη, Ελληνική Εποποιία 1940-1941, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα 1980, σελ. 103.

ιστορία. Μα τώρα θα πρέπει να την πλάσω κ' εγώ με την παρουσία μόνο. Να βάλω το δάχτυλο στην ανοικτή πληγή, να μαζέψω στην παλάμη μου την παγωνιά και τον ίσκιο. Να ξαναπερπατήσω πίσω από το βήμα ου ξένου και ν' αντικρύσω το σιδερόφταχτο παραθυράκι της φυλακής – το ψηλό, στενό, φιλάργυρο παραθυράκι, που συγγενεύει με το ουρανό και που μοιάζει σα να του καταμαρτυρεί αυτό το ανήκουστο πάθος – τη φρενίτιδα της καταστροφής και τον παιδεμό του χωρίς μεταμέλεια. Ντρέπομαι για τον εαυτό μου, που προσπάθησε σ' αυτή την ειρηνευμένη μοναξιά να παλέψει με τις μικρές ενοχές του. συλλογιούμαι, πως η λαχτάρα μου είναι και μια πηγή αστέρευτης ηδονής. Και βρίσκω ελάχιστα τα προβλήματά μου αντίκρυ σ' αυτό το πρόβλημα το τεράστιο, που είναι ο καθολικός άνθρωπος του καιρού μας. (Απόσπασμα, αρ. 24, από το χειρόγραφο που βρίσκεται στο αρχείο Παναγιωτόπουλου).

Το εκπαιδευτικό του έργο αρχίζει στα 1925 με τον πρώτο του διορισμό, μακριά από την Αθήνα, στο Σχολείο της Πορταριάς, στο Πήλιο, αλλά μερικούς μήνες αργότερα έπαιρνε το δρόμο της επιστροφής στην Αθήνα, κλείνοντας οριστικά το κεφάλαιο της υπηρεσίας του στη δημόσια εκπαίδευση. Προσλαμβάνεται κατόπιν στο «Ελληνικόν Εκπαιδευτήριον» Δ.Ν. Μακρή, που περνά στην ιδιοκτησία του με συνιδιοκτήτη του Δ. Ελευθεριάδη στα 1932. Για τα επόμενα 43 χρόνια αφοσιώνεται στο σχολείο του. Παράλληλα διδάσκει στο Διδασκαλείο Μέσης Εκπαιδεύσεως Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας, ως το 1967, οπότε η δικτατορία αναστέλλει τα μαθήματα.

Το Παιδαγωγικό όμως έργο του Ι. Μ. Παναγιωτόπουλου εκτείνεται πέρα από το καθαρά εκπαιδευτικό. Έτσι εκτός από τη διδασκαλία του στο «Αθήναιο» (1953-1967), είναι για ευρύτερα παιδαγωγικούς λόγους που ταξιδεύει στην Αίγυπτο (1949), στην Πόλη (1948-1953) και στην Κύπρο (1963). Και στις τρεις περιπτώσεις για να δώσει διαλέξεις.

Όμως ο Παναγιωτόπουλος φαίνεται να διστάζει να επιχειρήσει τολμηρότερα δημιουργικά βήματα, παρόλο που είναι καλά προετοιμασμένος και δεν του απέλιπε η δίψα για δημιουργία, για διάκριση, για εκτίμηση. Γυρίζει προς τα πίσω, στη φτωχική ζωή των παιδικών και των εφηβικών του χρόνων, μια ζωή γεμάτη θανάτους αγαπημένων προσώπων, πείνα, στερήσεις κι ανασφάλεια οικογενειακή. Η μνήμη έχει φυλαγμένα μαχαίρια που τα προτείνει στον Γιωταμί.

Όλο το πνευματικό του έργο αρδεύεται από προσωπικές του κυρίως βιωματικές πηγές: από τον Πρώτο Παγκόσμιο (1914-1918), τη Μικρασιατική Καταστροφή (1919-1922, από το Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο – τους πολέμους το Σαράντα (1940) και του (1941), από τις τραγωδίες του 1944 και του 1946-1949, από τη δικτατορία του Μεταξά (1936) και τη δικτατορία των συνταγματαρχών 1967-1974 και βέβαια από τα Ιουλιανά του 1965 και τα Νοεμβριανά του 1973 (το έπος του Πολυτεχνείου και η τραγωδία της Κύπρου) και ακόμη από μέσα από την παράμετρο της βιογραφίας του Ι. Μ. Παναγιωτόπουλου, ο ποιητής (χρησιμοποιώ τον όρο συμπεριληπτικά, εννοώντας κάθε μορφή τέχνης) του Αιτωλικού έχει μια πολύ δύσκολη ζωή, αφού σε ηλικία μόλις έντεκα χρόνων (1912) πεθαίνει ο αδελφός του Γιώργος και ο Παναγιωτόπουλος έρχεται σε πρώτη γνωριμία με το θάνατο, που θα σημαδέψει αργότερα πολλές φορές τη ζωή του. Το υλικό του Ι.Μ. Παναγιωτόπουλου είναι συλλεγμένο από τον ίδιο σαν απόθεμα βιωμάτων που θα ζήλευε κι ο Μπαλζάκ, ο οποίος έψαχνε στο μέτωπο για τέτοιο υλικό. Στον Ι. Μ. Παναγιωτόπουλο αυτά είναι βιώματα, που γίνονται υψηλός τραγικός λόγος.

Πέραν τούτων, ο Γιωταμί υπήρξε κι ένας παιδαγωγός των Ελλήνων, με την ευρύτερη έννοια του όρου, ως εμπυκωτής και υποκινητής της ελληνικής κοινωνικής και πνευματικής ζωής σε μια από τις κρισιμότερες φάσεις της εξέλιξής της, όπως για πενήντα ολόκληρα χρόνια κυριαρχεί με τη δουλειά του στον πνευματικό ορίζοντα της Ελλάδας· αλλά και με τη στενότερη έννοια ως πνευματικός άνθρωπος και ως δάσκαλος ασχολήθηκε

με την παιδεία, την οποία παρακολουθούσε άγρυπνα, και με την εκπαίδευση, λόγω της ιδιότητάς του ως εκπαιδευτικού και σχολάρχη.

Ο Ι. Μ. Παναγιωτόπουλος δεν ανήκει σε κανένα κόμμα, στάθηκε πάντα αστράτευτος και αντιδογματικός. Ακουμπάει στην παράδοση αλλά ταυτόχρονα δημιουργεί το δικό του έργο, που χωρίς αυτό η συνέχεια νεκρώνεται. Ξέρει καλά τα «γράμματά» του, γράφει ο Ε. Παπανούτσος. Έχει μελετήσει την αρχαία και τη νέα, την ελληνική και την ξένη λογοτεχνία, και δεν αφήνεται μόνο στο ένστικτο, αλλά παράλληλα οδηγείται από μια κρίση που την έχει οξύνει η σπουδή.

Ένα άλλο χάρισμά του είναι ότι μεταφέρει με το λόγο του τη ρουμελιώτικη γλώσσα και παράδοση στην Εθνική μας Παιδεία.

Προσθέστε στο ενεργητικό του και μια άλλη ιδιότητα: Είναι δουλευτής ακαταπόνητος – και θα έχετε ολόκληρη περίπου την εικόνα του ανθρώπου που με το έργο του έχει δικαιωματικά κατακτήσει τη θέση που κατέχει μέσα στα Γράμματά μας.

Κι όπως θα δούμε, στον Ι.Μ. Παναγιωτόπουλο όλα ξεκινούν από τη γλώσσα του και όλα οριστικοποιούνται μέσα στις δυνατότητες της γλώσσας του. Κατά συνέπεια, η μεγαλύτερη ευθύνη πέφτει σε μας τους εκπαιδευτικούς, οι οποίοι είμαστε υποχρεωμένοι από την ίδια μας την εκπαίδευση να αρθρώσουμε το δικό μας λόγο περί Παιδείας και γλώσσας, για να μάθουμε τα παιδιά μας να εκφράζονται καθαρά και με τάξη· ο λόγος περί Παιδείας και γλώσσας, συνδέεται με την ίδια μας την ψυχοβιολογική ισορροπία, και θα είναι ασυγχώρητο αμάρτημα κατά της ίδιας μας της εθνικής ύπαρξης, αν από δικές μας ολιγωρίες ή από άλλες αιτίες, συρρικνωθεί η γλώσσα μας, που είναι η ίδια μας η πατρίδα. Ο Παναγιωτόπουλος ως άλλα αγκωνάρια που θα προστάτευαν την ακεραιότητα της χώρας, δεν έβλεπε από την Παιδεία και τη γλώσσα.

Ο Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος, γράφει ο Ματθαίος Μουντές, *«[...] στάθηκε σ' ολόκληρη τη ζωή του ένας άνθρωπος σύμμαχος και συμπορευτής με τους άλλους ανθρώπους. Συνομίλησε μαζί τους, αγάπησε τα παιδιά τους, τα δίδαξε, τα καθοδήγησε, τ' άκουσε να του λένε τα δικά τους τα προβλήματα.*

Όποιος μπορεί και ενωτίζεται τα λόγια των παιδιών, δεν κάνει ποτέ την επαφή του με την αλήθεια και την ποίηση. Ένας λογοτέχνης που δεν συνομίλησε ποτέ του μ' ένα παιδί, που δεν το κοίταξε στα μάτια και δεν πάσχισε να το καταλάβει, δεν μπορεί να είναι αληθινός. Ο Παναγιωτόπουλος, - ένα μεγάλο, παντοτινό αξιολάτρευτο παιδί ο ίδιος - στάθηκε για δεκαετίες κοντά στα παιδιά με αγάπη και αφοσίωση και σεβασμό».

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Α΄

ΚΑΤΑΓΩΓΗ – ΓΕΝΝΗΣΗ – ΝΕΑΝΙΚΑ ΧΡΟΝΙΑ - ΣΠΟΥΔΕΣ

Είναι γνωστό από την εποχή που ο Πλάτων έγραφε τους διαλόγους του, ότι το Ποίημα¹⁵ κρύβεται και από τον ίδιο το δημιουργό του ή κυρίως από αυτόν. Εννοώ φυσικά από το εγώ του δημιουργού, που, όπως ξέρουμε από την ψυχολογία του βάρους, υπακούει στην αρχή της ετεροθεσμισμένης¹⁶ κοινωνικής πραγματικότητας και άρα μεταμορφώνεται ή αλλοτριώνεται.

Σκέφτομαι πως ανάμεσα σ' αυτό που θέλουμε να είμαστε, που είναι και το γνήσιο επιθυμητό μας κομμάτι, απωθημένο στο ασυνείδητό μας, και σ' αυτό που οι άλλοι μας επιβάλλουν να είμαστε, γεννιέται το ποίημα σαν μια χώρα του φαντασιακού. Σύμφωνα με τα παραπάνω, το έργο τέχνης είναι παραφυάδα και βλαστός μαζί του απωθημένου υλικού στο ασυνείδητο (εκεί αποθηκεύεται η ύλη του) με κύριο στρώμα σχηματισμού του την παιδική ηλικία του δημιουργού, όπως και τη δική μας, κατά τη φάση της ανάγνωσης.

Δεν είναι όμως αυτό το θέμα μας, γιατί στην περίπτωση του Ι.Μ. Παναγιωτόπουλου το σύνολο του έργου του, λογοτεχνικό και μη, μας υποχρεώνει να μην ξεμακρύνουμε από τα «αυτοβιογραφικά» του στοιχεία, και να επιστρέφουμε στην παιδική του ηλικία, γιατί είχε μια πολύ δύσκολη ζωή. Ο Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος όχι μόνο δεν «κρύβονταν» αλλά αυτοαποκαλύπτονταν, είχε μια εξομολογητική διάθεση, όπως και το έργο του είχε εξομολογητικό χαρακτήρα, κι όπως εύστοχα παρατηρεί ο Πέτρος Γλέζος, «στην περίπτωση του Ι.Μ. Παναγιωτόπουλου ο άνθρωπος και το έργο συνοδοιπόρησαν και συνοδοιπορούν αδελφικά».¹⁷

Όπως είναι ευδιάκριτη η έντονη σχέση προσωπικού βιώματος άμεσης εμπειρίας και δημιουργικής ανάπλασής τους. Την άμεση σχέση

---

¹⁵ Ποίημα: Χρησιμοποιώ τον όρο συμπεριληπτικά, εννοώντας κάθε μορφή τέχνης.

¹⁶ Κορνήλιου Καστοριάδη, Η φαντασιακή δέσμευση της κοινωνίας, εκδ. Ρέππα, Αθήνα 1978, σελ. 11-16.

¹⁷ Βλέπε: Τετράδια «Ευθύνης» 8. Αφιέρωμα 1979 σελ. 34.

προσώπου και έργου επισημαίνει και ο ίδιος: «[...] Χρειάζεται κ' η γνώση της ζωής του ανθρώπου που γράφει, όχι για να κατακτηθούν αισθητικά μα για να ζωντανέψουν ερμηνευτικά τα γραψίματά του»¹⁸ και λίγο μόλις παρακάτω προσθέτει: «προσέχω πάντα το άτομο, για να μπορώ να φωτίσω το έργο στις πλευρές του εκείνες που δε φυλακίζονται στη συνείδησή μου».¹⁹

Αλλού επίσης ο ίδιος εμπλέκει και συγχέει δημιουργικά τη ζωή του και τη δημιουργία του· κι όταν τον ρωτούσαν για την πρώτη ύλη, με την οποία είναι δημιουργημένα τα βιβλία του απαντά: «Με ποια πρώτη ύλη; φυσικά, με τα βιώματα που είχα συγκομίσει από τις πρώτες εντυπώσεις του άπλερου παιδιού και τις μεταγενέστερες του σχηματισμένου»²⁰, άλλωστε «με αυτόν του τρόπο, με αυτήν την μέθοδο» γράφει ο Δημήτρης Γιάκος «είχε θεμελιώσει και ο Παναγιωτόπουλος σχεδόν ολάκερο το κριτικό και το δοκιμιογραφικό του έργο».²¹

Από τα παραπάνω συνάγεται ότι είναι απαραίτητο να προηγηθούν ορισμένα βασικά βιογραφικά στοιχεία, που να καλύπτουν τη ζωή και τη δραστηριότητα του Ι.Μ. Παναγιωτόπουλου, ώστε να μπορέσουν στη συνέχεια να φωτιστούν πολλά σημεία του έργου και των πολύκλαδων δραστηριοτήτων του.

Ο Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος, όπως βιάστηκα να το αναφέρω από την αρχή, γεννήθηκε στις 23 Οκτωβρίου (10 Οκτωβρίου με το παλιό ημερολόγιο) του 1901 στο Αιτωλικό / Μεσολογγίου. Ήταν παιδί του Μιχαήλ Παναγιωτόπουλου και της Ειρήνης, το γένος Γ. Καραγκούζα και ήρθε στον κόσμο ύστερα από δέκα σχεδόν χρόνια γάμου των γονιών του: «όταν γεννήθηκε ο πατέρας και η μητέρα δεν μπορούσαν ακόμα να το φανταστούν: το περίμεναν τόσα χρόνια, κ' ήταν το πρώτο παιδί που τους έστειλε με τόση ευμένεια ο Θεός»²².

---

¹⁸ Βλέπε: Τα Πρόσωπα και τα Κείμενα β' - Ανήσυχα χρόνια β' έκδ., Οι Εκδόσεις των Φίλων, Αθήνα 1980, σελ. 40.

¹⁹ ό.π. σελ. 117.

²⁰ Βλέπε: Ι.Μ. Παναγιωτόπουλου, Ώρα Απολογισμού, Τετράδια «Ευθύνης» 8, Αφιέρωμα, σελ. 147.

²¹ Βλέπε: Δημήτρη Γιάκου, ο Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος βιογραφούμενος και «αυτοβιογραφούμενος», Νέα Εστία, Τεύχος 1329, Αθήνα 1982, σελ. 1502.

²² Χανς και Άλλα Πεζά, εκδ. Ζηκάκη, Αθήνα 1925, σελ. 8.

Ο πατέρας του Μιχαήλ (Μίχος) απόφοιτος του Σχολαρχείου, ήταν καλοκάγαθος, έντιμος και εύπιστος άνθρωπος, με βαθιά θρησκευτική συνείδηση, στοιχεία / γνωρίσματα που δεν ευνοούσαν, δυστυχώς, την επιτυχία του στο εμπόριο, που είχε επιλέξει ως επαγγελματικό χώρο: «[...] *Ήταν ένας άνθρωπος απλοϊκός· ήξερε λίγα γράμματα, είχε πάει ως το σχολαρχείο· μικρός κανοναρχούσε στην εκκλησία, διάβαζε το ψαλτήρι και γυμναζότανε στο οκτώχι· συζητούσε με τους παπάδες και τους δασκάλους· όταν μεγάλωσε, διατήρησε τις παλιές του αυτές φιλίες κ' έπιασε κι άλλες σε λίγο παρόμοιες.*

Ρίχτηκε στο εμπόριο, έκανε επιχειρήσεις, δούλεψε, ξενύχτισε, πάλεψε, τα χέρια του εγέμισαν ρόζους, ζήτησε με κάθε τρόπο να εκβιάσει την τύχη, να την εξαναγκάσει σε υποταγή· αυτό εβάσταξε κάμποσον καιρό· η τύχη του χαμογέλασε, μα ύστερα πάλι, με μια τρικλοποδιά, τον έκανε και τα έχασε όλα²³. Αναγκάζεται έτσι ο Μιχαήλ (Μίχος) Παναγιωτόπουλος να μετατρέψει το ουζοπωλείο του (πάνω από το οποίο βρισκόταν και η κατοικία της οικογένειας) σε παντοπωλείο και αργότερα σε οπωροπωλείο, αφού πούλησε στο μεταξύ ένα, και το μοναδικό χωράφι του, δεκατριών περίπου στρεμμάτων, στη θέση «Σινάναγα» Κεφαλόβρυσου Αιτωλικού²⁴.

Η μητέρα του Ειρήνη, το γένος Καραμούζα, γεννήθηκε το 1869, κόρη εύπορης οικογένειας δεν είχε ιδιαίτερες γραμματικές γνώσεις. Η δυναμικότητα και η ζωντάνια του χαρακτήρα της άσκησαν μεγάλη επίδραση στον Ι.Μ. Παναγιωτόπουλο, ο οποίος ομιλεί πάντα με τρυφερότητα κάθε φορά που αναφέρεται σ' εκείνη: «[...] *Η μητέρα ήταν μια γυναίκα λεπτή, σεμνή και ευγενική, μια όμορφη λυπημένη γυναίκα [...]. Στο σπίτι της μέσα ήταν μια αληθινή βασίλισσα γιατί ήταν μια στοργική κι ακούραστη νοικοκυρά· αυτή φρόντιζε για όλα, από το πρωί του καλού Θεού ως το βράδι, που ο ύπνος της βάραινε τα βλέφαρα σα μια κοντρή σταγόνα νερού· αυτή πότιζε μόνη της τα μπουγαρίνια (ένα μικρό λευκό και πολύ ευωδιαστό λουλουδάκι) και τα γαρύφαλλα στους ανθισμένους εξώστες· αυτή άπλωνε τ' άσπρα σεντόνια στα παράθυρα, για να τ' ανεμίσουν σαν σημαίες*

²³ Ι.Μ. Παναγιωτόπουλου Χανς και Άλλα Πεζά, ό.π. σελ. 9.

²⁴ Βλέπε: Θ. Μ. Πολίτη, «Τα πρώτα παιδικά χρόνια του Ι.Μ. Παναγιωτόπουλου», Νέα Εστία, Αφιέρωμα, ό.π., σελ. 1496.

θριάμβου οι θαλάσσιες αύρες, που ερχόταν από μακριά· αυτή πηγαυοέρχονται στην αποθήκη κάθε στιγμή, για να πάμε το ένα και το άλλο· αυτή μόνη της, έφκινε τα γλυκά: το νεράντζι και το βύσσινο και το κυδώνι, ή το αμύγδαλο που της αρέσει τόσο [...]²⁵.

«Στο χρόνο πάνω ήρθε το δεύτερο παιδί: αυτό ήταν ένα χαριτωμένο κοριτσάκι, ένα τόσο δα κοριτσάκι με γλυκά κατάμαυρα μάτια κ' ένα χαμόγελο στην όψη ιλαρό. [...]. Όταν το μικρό λυπημένο παιδί έγινε τεσσάρων χρόνων, ήρθε ο τρίτος αδερφός [...]. Κι όταν ο Χανς ήταν επτά χρονών κι επήγαινε πια στην πρώτη μεγάλη, ήρθε ο τέταρτος, μελαχρινός, ομορφώτερος απ' όλα τα παιδιά, αδερφός, ο αδερφός με την ανάποδη τύχη»²⁶. Τα τρία αυτά μικρότερα αδέρφια του Παναγιωτόπουλου ήταν η Ελένη (1902), ο Γιώργος (1905) και ο Κωστάκης (1907).

Η φτώχεια της οικογένειας ερειπώνει και αποσυνθέτει την ψυχή του «μικρού λυπημένου παιδιού» που τσακίζεται την ώρα που ψάχνει ένα καλό όνειρο για τη θέση του μέσα στον κόσμο: «Υπήρξα ένα πολύ φτωχό παιδί», λέει ο ίδιος: «πάλεψα πολύ για να ζήσω. Γι' αυτό έγινα ο χρονικογράφος όχι των "ζώντων" αλλά των "επιζώντων". Ντρέπομαι, ξέρετε, να πω πως υπήρξα τόσο φτωχός, αλλά είναι αλήθεια. [...]. Γεννήθηκα σ' ένα μικρονήσι της Μεσολογγίτικης λιμνοθάλασσας, στο Αιτωλικό. Πέρασα μια ολόκληρη ζωή γεμάτη στερήσεις [...]²⁷.

Οι συνειρμοί με βγάζουν στο γνωστό ποίημα του Ουγκώ «Τα Φτωχά Παιδιά», τα οποία:

όταν πεινούν, κλαίει ο παράδεισος
κι ουρανός τρέμει, όταν κρυώνουν.

«Μια βραδιά ο πατέρας ήρθε πολύ λυπημένος από την αγορά· με τα χέρια στις τσέπες γύριζε μεσ' στη μεγάλη κάμαρη κι αναστέναζε θλιβερά. Τα παιδιά καθόταν γύρω από το μεγάλο τραπέζι της μέσης· ο Χανς είχε ένα φυλλαδάκι

²⁵ Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος Χανς και Άλλα Πεζά, ό.π. σελ. 9-10.

²⁶ Χανς και Άλλα πεζά, ό.π. σελ. 13.

²⁷ Απόσπασμα συνέντευξης του Παναγιωτόπουλου στη Ν. Κοντράρου, Εφημ. Έθνος 6-9-1981.

μπροστά του και διάβαζε. Η μητέρα ήταν αναδιπλωμένη χάρμου, πάνου σε δύο μαξιλάρια, και κρατούσε το κεφάλι της με τα χέρια.

Την άλλη μέρα η μητέρα είπε στα παιδιά, που θα 'φευγαν θα πήγαιναν σε μια μεγάλη πολιτεία. Τα παιδιά ήταν σχεδόν χαρούμενα, γιατί δεν καταλάβαιναν τίποτε. Μονάχα ο πατέρας ήταν κάθε μέρα περισσότερο κατσουφιασμένος και μονάχα η μητέρα έκλαιγε τώρα πολύ συχνά και τα παιδιά την έβλεπαν μ' ανεξήγητη λύπη, αν και προσπαθούσε να κρυφτεί απ' αυτά [...].²⁸

Η οικονομική ανέχεια της οικογένειας υπήρξε καθοριστική για τη διαμόρφωση της ψυχοσύνθεσης και της συμπεριφοράς, δηλαδή του συνόλου των αντιδράσεων του «μικρού λυπημένου παιδιού». Η φτώχεια της οικογένειας, η αβεβαιότητα, η ανασφάλεια, η απειλή της ανεργίας του πατέρα διαμόρφωσαν ένα κλίμα βαρύ μέσα στο σπίτι και στενοχωρούσαν το «μικρό λυπημένο παιδί», το οποίο τώρα είχε άλλη μια αιτία να θλίβεται: **Το παρουσιαστικό του** «[...] ήταν στην τάξη του μερικά παιδιά, που κάθε τόσο τον πείραζαν, που τον πιλάτευαν, πότε για τη μύτη του, που όλο και κόντραινε, πότε για το μπόι του, και τον έλεγαν κοντοστούπη, πότε για την τρεμούλα που τον έπιανε από δειλία και φόβο, σαν ήτανε να πει μάθημα, πότε για τη φορεσιά του τη χιλιομπαλωμένη»²⁹.

Είναι γεγονός ότι ακόμη και όταν μεγάλωσε δεν συμφιλιώθηκε με το παρουσιαστικό του, που το εύρισκε σχεδόν απελπιστικό: «ξανακοιάχτηκε στον καθρέφτη. Χωρίς άλλο την ώρα τούτη ήταν πιο κίτρινος, πιο μελανός από χτες. Μπορεί να τα κέρδιζε όλα με κάποιον τρόπο. Μόνο τούτο το πρόσωπο δεν θα μπορούσε να το νικήσει ποτέ. Είναι βέβαιο πως θα παραξενευόταν πολύ αν κάποτε μια γυναίκα του αγαπούσε»³⁰.

Τώρα οι συνειρμοί με βγάζουν στον Πλωτίνο, ο οποίος, από άλλο δρόμο της σκέψης του, όπως μας λέει ο μαθητής του και βιογράφος του Πορφύριος, «φαινόταν να ντρέπεται που βρισκόταν μέσα σε σώμα. Με κανένα τρόπο δεν ήθελε να αφήσει στους μεταγενέστερους τη μορφή του

²⁸ Χανς και Άλλα Πεζά, ό.π., σελ. 9-10.

²⁹ Ι.Μ. Παναγιωτόπουλου, Αστροφεγγιά β' έκδ. ξαναπλασμένη, Αστήρ, Αθήνα 1971, σελ. 45.

³⁰ Ι.Μ. Παναγιωτόπουλου, Αστροφεγγιά, ό.π. σελ. 45.

σώματός του»³¹. Η εμφάνισή του, το παρουσιαστικό του και οι στερήσεις επανέρχονται με τρόπο έμμοιο στα γραπτά του και στις συνεντεύξεις του, κι αυτό από μόνο του φανερώνει ότι για τον Παναγιωτόπουλο αυτά υπήρξαν βαριές υποθέσεις για πολλά χρόνια, και έπαιξαν το ρόλο τους, στη διαμόρφωση της διάθεσης και της ιδιοσυγκρασίας του, που ο ίδιος αποδίδει στην κληρονομικότητα: *«Η μητέρα ήταν μια γυναίκα λεπτή, σεμνή, κι ευγενική, μια όμορφη λυπημένη γυναίκα. Και βέβαια, απ' αυτήν κληρονόμησε το παιδί τη μελαγχολική διάθεση, το χαρακτήρα, το σημαζεμένο και σιωπηλό»*. Και λίγο μόλις παρακάτω γράφει: *«Αυτά και άλλα του έκαναν να μαζεύεται μεσ' στον εαυτό του, ν' αποφεύγει τις φιλίες, να μη μιλεί συχνά, να μην έχει πολλή υπόληψη σε τίποτα»*³².

«Είναι αλήθεια», γράφει ο Χρήστος Τζούλης, *«πως σε κάθε ώρα που χρειάζεται να δείξουμε τα δικά μας χαρίσματα, θα ανατρέξουμε στην αργυρή πηγή της παιδικής ηλικίας. Εκεί, οι μνήμες οι όμορφες γίνονται σταλαχτίτες, που αστράφτουν και ακτινοβολούν. Οι φωνές της μνήμης παίρνουν ύλη, υπόσταση, κίνηση, δράση και παίζουν στη σκηνή της ευδαιμονίας το πιο καλό παραμύθι της ζωής μας, που δεν είναι άλλο παρά η γέννηση της δικής μας αθωότητας μέσα σ' αυτή την εξαισία φάτινη της ψυχής μας.*

Κι έτσι το παρελθόν χωρίς να μας κρατεί δεσμευτικά κοντά του, στέλνει την πνοή του να ζεστάνει το δρόμο μας. Και αντίθετα, η μνήμη έχει φυλαγμένα μαχαίρια που τα προτείνει στον ενήλικα, όταν πέρασε από αντιθέσεις οικογενειακές, οικονομικές και ηθικές, στην παιδική του ηλικία».³³

Και στις μεγάλες δοκιμασίες της ζωής, όταν η ζωή γινόταν ανυπόφορη, *«το μικρό λυπημένο παιδί»* κατέβαινε στη λιμνοθάλασσα ή και στο σιδηροδρομικό σταθμό, όπου συχνά πήγαινε με τη μητέρα του: *«αυτά όλα, οι γραμμές, τα βαγόνια, το καμαράκι του σταθμού, τα φαναράκια, τα πηλίκια των υπαλλήλων»* του έδιναν μια περίεργη εντύπωση [...] αισθανόταν πως όλ' αυτά είχαν σχέση με το ατελείωτο, απέραντο κόσμο, κι αυτό του

³¹ Βλέπε: Δημ. Καπετανάκη, Δοκίμια, εκδ. Γαλαξία, Αθήνα 1962, σελ. 59.

³² Βλέπε: Χάνς και άλλα Πεζά, ό.π., σελ. 33.

³³ Βλέπε: Χρήστου Τζούλη, Ελεύθερη Πολιορκία, Δοκίμια, Β' έκδοση, Αθήνα 1966, σελ. 66.

έδινε το αίσθημα μιάς απροσδιόριστης και απροσμέτρητης νοσταλγίας· γιατί είχε αρχίσει από τότε να αισθάνεται την ανάγκη των ταξιδιών, τη δίψα των αεικίνητων, άσπρων φτερών³⁴.

Το οικονομικό αδιέξοδο της οικογένειας δεν μπορούσε να αντιμετωπισθεί και ο πατέρας του, ο Μιχαήλ (Μίκος) Παναγιωτόπουλος, κατεστραμμένος οικονομικά δεν έχει άλλη επιλογή από αυτή της μετακόμισης στην Αθήνα. Η μητέρα με βαριά καρδιά είχε προετοιμάσει τα παιδιά γι' αυτή την αναγκαστική μετακόμιση, η οποία βέβαια όχι μόνον δεν είχε σχέση με τα «[...] *αεικίνητα και άσπρα φτερά*», αλλά ήταν και επώδυνη. Ο πατέρας ήταν κάθε μέρα όλο και περισσότερο κατσουφιασμένος, η μητέρα, όσο πλησίαζε η μέρα της αναχώρησης, έκλαιγε τώρα πολύ συχνά, και τα παιδιά την έβλεπαν με ανεξήγητη λύπη, αν και προσπαθούσε να κρυφτεί απ' αυτά, καθώς ήταν σχεδόν χαρούμενα, γιατί δεν καταλάβαιναν τίποτε.

Έπειτα άρχισε μια παράδοση κίνηση στο σπίτι. Πρώτα ήρθαν μερικοί γνωστοί επιχειρηματίες του τόπου και μιλήσανε πολλές ώρες με τον πατέρα: Είπαν για τα χρήματα· στο στόμα τους γύριζαν πάντα οι ίδιες λέξεις: τα συμβόλαια, οι συμβολαιογράφοι, οι υποθήκες, τα κτηματολόγια, τα τοκοχρεωλύσια, οι τόκοι και τα επιτόκια, ο οικονομικός έφορος, οι επιταγές, η Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος, τα «*ελαιόδενδρα*», η εσοδεία, τόσα άλλα πράγματα, ακατανόητα και φορτικά [...]. Κι όταν ετοιμάστηκαν και τα ρούχα (των παιδιών), κι όταν ο ταχυδρόμος έφερε από τη μεγάλη μακρινή πολιτεία το γράμμα που περίμενε ο πατέρας τόσον καιρό, άρχισαν οι ατελεύτητες επισκέψεις των συγγενών, των γνωρίμων, των φίλων [...].

Το τραίνο σφύριξε μια δυο, οι τροχοί άρχισαν να κινούνται. Η μητέρα ήταν ανήσυχη που δεν είδε τον πατέρα να φθάνει. Ως τόσο σε λίγο φάνηκε να έρχεται μέσ' από το μικρό καμαράκι του σταθμού με τα εισιτήρια (της τρίτης θέσης του τραίνου) στο χέρι [...]. Ήταν γεμάτος από έναν άλλον αέρα σα να τον κατείχε μια βαθειά και παράδοξη χαρά, σα να ήταν γεμάτος από

---

³⁴ Ι.Μ. Παναγιωτόπουλου, Χανς και Άλλα Πεζά, ό.π. σελ. 23-24.

μιαν αλλοιώτικη δραστηριότητα, μια προσδοκία και μιαν ελπίδα. Ήταν ένας άνθρωπος πολύ βασανισμένος, δυστυχισμένος όσο κανείς· είδε τους κόπους του να πηγαίνουν χαμένοι, ολόκληρη τη νεότητά του σπαταλημένη σε θυσίες που έμειναν χωρίς αποτέλεσμα την τελευταία στιγμή. Και το ήξερε πως πήγαινε πάλι για να παλέψει, για να βασανιστεί, στη μακρινή πολιτεία που τον οδηγούσε το χέρι της μοίρας [...]. Το σφύριγμα ακούστηκε για τρίτη φορά· η μητέρα έκαμε το σταυρό της κ' έβαλε τα παιδιά να σταυροκοπηθούν. Ο πατέρας είπε μεσ' από τα δόντια του: «*Θεός βοηθός*», και το τραίνο ξεκίνησε πάνου στις ατελεύτητες γυαλιστερές γραμμές³⁵.

Ο Γιωταμί αισθάνεται ένας ξεριζωμένος, που πρόωρα αποκτά την «πικρή πείρα της ξενιτιάς» και για να αντέξει, προσφεύγει στον παλινδρομικό μηχανισμό: «*Πρωτόφερτος στην Αθήνα*» γράφει, «*ζούσα έντονη την πικρή πείρα της ξενιτιάς. Τις νύχτες μου τις τάραζαν γλυκύτατα όνειρα: Πώς βρισκόμουν ακόμα στους όχτους της λιμνοθάλασσας, στους όχτους του Μαλακάση, σε κείνο το σχολείο του χωριού με τη μεγάλη αυλή, κοντά στην πλατεία· είχα ζήσει πια μια ζωή, μια εποχή είχε κλείσει*»³⁶. Φαίνεται πως έχει σαφή συνείδηση ότι αυτή είναι της Μοίρας του η βουλή. Γι' αυτό προσφεύγει σε μηχανισμούς άμυνας, για να μπορέσει να ξαναβρεί την ισορροπία του. Στο τέλος κατάφερε να προσαρμοστεί και μάλιστα να αγαπήσει με πάθος τη νέα πατρίδα³⁷.

Όμως ούτε και στην Αθήνα κατορθώνει να στεριώσει και στα 1912 η οικογένεια του Μίχου Παναγιωτόπουλου μετακομίζει στον Πειραιά, όπου τον ίδιο χρόνο πεθαίνει από τύφο το τρίτο παιδί, ο Γιώργος: «*η αρρώστια του δε βάσταξε πολύ καιρό: στοίχισε ωστόσο στο σπίτι άπειρες ανησυχίες, ατελεύτητες αγωνίες, νύχτες ολόκληρες αγρυπνιών· [...] η μητέρα καθισμένη κοντά του, του άλλαζε τα κρύα πανιά στο φλεγόμενο φωτεινό του κεφάλι, του έδινε τα γιατρικά, τον θερμομετρούσε, προσπαθούσε να μαντέψει τις μυστικές του επιθυμίες, να τον κάμει να γελάσει μήπως διώξει το κακό από το μικρό του βασανισμένο κορμί με την καλή διάθεση, με την*

³⁵ Χάνς και Άλλα Πεζά, Εκδόσεις Ζηκάκη, Αθήνα 1925, σελ. 25-28.

³⁶ Τα πρόσωπα και τα κείμενα Ε΄-Λυρικός Λόγος, εκδ. Αετός, Αθήνα 1948, σελ. 14.

³⁷ Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος «Χάνς και Άλλα Πεζά», ό.π. σελ. 29.

αφρόντιδη ευθυμία. Ωστόσο ο άρρωστος αδερφός τους έφυγε: ήταν ένα απόγευμα μελαγχολικού φθινοπώρου, που έπεφτε πολλή βροχή».³⁸ Ο Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος σε ηλικία μόλις έντεκα χρόνων έρχεται σε πρώτη γνωριμία με το θάνατο, που θα σημαδέψει αργότερα πολλές φορές τη ζωή του: «Το κρεβατάκι ήταν άδεια το βράδι. Το σπίτι γέμιζε ολοένα κόσμο. Έρχονταν κ' έφευγαν. Η μανούλα μ' ένα μαύρο μαντήλι στο κεφάλι της, διπλωμένη σε μιαν άκρη, βογγούσε. Ο πατέρας ολοένα κάπνιζε και ξεφύσαγε. Τ' άλλα παιδιά έλειπαν: Τα πήρε μια καλόβολη γειτόνισσα στο σπίτι της [...]. Έμειναν μόνοι. Και συμμαζεύτηκαν ο ένας κοντά στον άλλο και κλάψανε. Κλάψανε με την καρδιά τους. Πέσανε να κοιμηθούν, ο λόγος το λέει, περασμένα μεσάνυχτα. Η βροχή χτυπούσε τα παραθυρόφυλλα μανιασμένα. Κι ο Άγγελος συλλογιόταν το νεκρό αδερφό, που θα κοιμόταν για πρώτη φορά στη μαύρη γης, κ' έβλεπε το κορμάκι του να το μουσκεύει η βροχή και τον στεφανάκι του με τα κέρνα λουλούδια να λειώνει, και τον ένιωθε τόσο μονάχο και τόσο ανυπεράσπιστο, που για πρώτη φορά πόθησε να πεθάνει κι ο ίδιος, να πάει να συντροφέψει τον αδερφό στο ερημικό μνηματάκι του, γιατί ο καημός του ήταν αβάστακτος, γιατί ο κόσμος ήταν κακός, γιατί η ζωή του – λες και το προέβλεπε τώρα δα – θα ήταν μια ατέλειωτη θλίψη»³⁹.

Οι ανθυγιεινές συνθήκες ζωής αναγκάζουν τον πατέρα του (τον Μίχο Παναγιωτόπουλο) να πάρει τη γυναίκα του και τα τρία τώρα πια παιδιά του πίσω στην Αθήνα, όπου και εγκαθίστανται στα Εξάρχεια σ' ένα παλιό αλλά ευρύχωρο οίκημα. Σ' αυτό το σπίτι η οικογένεια δέχεται το δεύτερο μεγάλο πλήγμα της: «[...] η αδελφή έμεινε ακίνητη μια βδομάδα σ' ένα κρεβάτι πριν ξεκινήσει, για το ταξίδι το ανεπίστροφο».⁴⁰ Ο θάνατος αυτός (από μελιταίο πυρετό) στα 1916 και εκείνος πολύ αργά, πέρα, στα 1927, του τελευταίου αδερφού, του Κωστάκη, στοίχησε αφάνταστα στον Παναγιωτόπουλο, που στα 1919 τελειώνει το 5^ο Γυμνάσιο της οδού Διδότου και εγγράφεται στη Φιλοσοφική Σχολή του Παν/μίου της Αθήνας, ενώ παράλληλα αναγκάζεται να εργαστεί. «Στα 1919, Αύγουστο μήνα, με το

³⁸ Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος «Χάνς και Άλλα Πεζά», ό.π. σελ. 36.

³⁹ Άστροφεγγιά. Β' έκδ. ξαναπλασμένη, Αστήρ, Αθήνα 1971, σελ. 27.

⁴⁰ «Χάνς και Άλλα Πεζά», ό.π. σελ. 39-40.

χαρτί του Γυμνασίου στη τσέπη, άρχισα να κερδίζω κάπως ομαλότερα το φωμί μου: υπάλληλος στην Ανωτάτη Διεύθυνση Μεταφορών στο πρωτόκολλο. Μια μεγάλη, λαμπροτάτη αίθουσα, γεμάτη καθρέφτες, στο μέγαρο Παπούδωφ, στη γωνία των οδών Κηφισιάς και Παν/μίου (τότε) μέσα στην καρδιά της Αθήνας». ⁴¹ Μαζί του, στο ίδιο γραφείο ο Αργύρης Κόρακας, και ο Τέλος Άγρας: «Ο προϊστάμενος της δικής μας υπηρεσίας, δεν ήταν ένας οποιοσδήποτε Κόρακας, μα ο Άρης Κόρακας, σικουργός, νεκρός και λησμονημένος σήμερα. Ο στρατιώτης δεν ήταν ο κ. Ιωάννου, μα ο Τέλλος Άγρας που τον διάβαζα στη «Διάπλαση των Παιδών» και τον αγαπούσα τόσο πολύ. Κι εγώ; Ήμουν εκείνος που είχε τυπώσει στο ίδιο περιοδικό το πρώτο κομμάτι του, ένα μικρό πεζό, τα «Καλάμια». «Σπουδάζετε φιλολογία; με ρώτησε ο Άγρας. Μάλιστα. Κι εσείς «Νομικά»». ⁴²

Με τα χρόνια της πανεπιστημιακής του ζωής συμπίπτει η Μικρασιατική Εκστρατεία και καταστροφή: «Τα χρόνια της νιότης υπήρξαν για μένα εποχή λαίμαργη και πονεμένη. Είταν και η κατάσταση του τόπου αξιοθρήνητη: Μικρασιατική περιπέτεια, Μικρασιατική καταστροφή. Ο απελπισμός ήταν το μόνιμο κλίμα· το ζούσαμε σαν να είχαμε ορφανέψει αναπάντεχα και να μην είχαμε αντισύλλι να πιάσουμε και τόπο να σταθούμε, μετέωροι πάντα ανάμεσα γης και ουρανού. Εκείνα τα χρόνια τα ριζοτομικά μας στέρησαν την πάσαν ελπίδα». ⁴³

Το 1923 παίρνει το πτυχίο του από τη Φιλοσοφική Σχολή, συμπληρώνοντας ταυτόχρονα τη θητεία του στο Λιμενικό Σώμα και το 1925, άνοιξη, πρωτοδιορίζεται ως δάσκαλος στο Ελληνικό Σχολείο της Πορταριάς. ⁴⁴ Μόνο λίγους μήνες μένει στο Πήλιο, για να επιστρέψει στην Αθήνα και να διοριστεί ως φιλόλογος στο εκπαιδευτήριο Δ.Ν. Μακρή. Συνάδελφός του, για τον οποίο έτρεφε απεριόριστη εκτίμηση, υπήρξε και ο Ιωάννης Συκουτρής: «Είχα την τύχη να είμαι συμφοιτητής του στο Παν/μιο [...] «Φίλου» με το απόλυτο νόημα του όρου δεν υπήρξαμε. Άλλες ήταν τότε οι

⁴¹ Τα Πρόσωπα και τα Κείμενα Ε' - Ο Λυρικός Λόγος Αετός, Αθήνα 1948, σελ. 64.

⁴² Τα Πρόσωπα και τα Κείμενα Ε' - ό.π. σελ. 64.

⁴³ «Ώρα Απολογισμού», Αφιέρωμα Ευθύνη, 8, σελ. 146.

⁴⁴ Τις σχετικές πληροφορίες δίνει ο ίδιος στο κομμάτι του «Από μακριά», περ. Φθιώτις. Απρίλιος 1955, σελ. 37-38.

*φιλίες μας και οι αγάπες μας. Και μήτε αργότερα, μολονότι και στο ίδιο σχολείο, σε παράπλευρες αίθουσες διδάξαμε κάποτε και για κάποιο καιρό, ο δεσμός μας ξεπέρασε κάποια σύνορα. Αν ήθελα με αυστηρότητα να χαρακτηρίσω τη σχέση μας, θα έλεγα πως υπήρξε μια ζεστή γνωριμία».*⁴⁵

Το 1937 πεθαίνει (σύμφωνα με πληροφορίες του Θ.Δ. Φραγκόπουλου) από μελιταίο πυρετό ο διευθυντής του Εκπαιδευτηρίου και γιος του ιδρυτή του, Ν.Δ. Μακρής. Το σχολείο κρατά για ένα χρόνο ο Κωνσταντίνος Τρυπάνης ως διευθυντής σπουδών, ενώ διοικητικός διευθυντής αναλαμβάνει ο αδελφός του Ν.Δ. Μακρή Θεμιστοκλής – Γεώργιος, που όμως καμιά σχέση δεν είχε με την εκπαίδευση. Με το τέλος του χρόνου ο κ. Τρυπάνης, με την ευκαιρία της υποτροφίας του Βρετανικού Συμβουλίου, φεύγει από το σχολείο, το οποίο επίσης εγκαταλείπει και ο Θ. Μακρής. Είναι στα 1938 όταν ο Παναγιωτόπουλος μαζί με τον Δ. Ελευθεριάδη, δάσκαλο του Δημοτικού του Μακρή αποφασίζουν να κάνουν το μεγάλο βήμα: να κρατήσουν το σχολείο, παρά το γεγονός ότι τα οικονομικά του Ι. Μ. Παναγιωτόπουλου ήταν περιορισμένα. Εγκαταλείπουν το κτήριο της οδού Ιπποκράτους και νοικιάζουν ένα άλλο στον αριθμό 25 της Λεωφόρου Βασιλίσσης Σοφίας, χτισμένο στα 1920-25 (ιδιοκτησία Εμπειρικού) και προορισμένο για ξένη Πρεσβεία. Ήταν ένα λαμπρό κτίριο, θυμάται ο Θ.Δ. Φραγκόπουλος, με εσωτερική μαρμάρινη σκάλα και, το κυριότερο, με κεντρική θέρμανση – σπουδαία υπόθεση τότε. Είχε τρία πατώματα και ανεξάρτητους βοηθητικούς χώρους στο μεγάλο σχετικό κήπο του. το προσωπικό παρέμεινε το ίδιο, τα ίδια παιδιά στην πλειοψηφία τους – μια και ελάχιστα έφυγαν – και με την ονομασία «Ελληνικά Εκπαιδευτήρια Ι. Μ. Παναγιωτόπουλου – Δ. Ελευθεριάδη».

Την ίδια χρονιά (1938), ο Γιωταμί παντρεύεται, ύστερα από λίγων μηνών γνωριμία, την Αφροδίτη Γαλανοπούλου. Είναι ο δεύτερος γάμος του· ο πρώτος – αποτυχημένος – έγινε το 1927 και απόκτησε απ' αυτόν (1931) ένα γιο, τον Κωστάκη. Η συμβίωση υπήρξε αρμονική με τη νέα γυναίκα του, που αφοσιωμένα του παραστάθηκε ως το τέλος της ζωής του. Τα πρώτα εννέα χρόνια του γάμου τους σκίασε η απουσία παιδιών: *«άνθρωποι που*

---

⁴⁵ Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος. Τα Γράμματα και η Τέχνη, Αστήρ, Αθήνα 1967 σελ. 236-237.

αγαπήθηκαν με πάθος» που ονειροπόλησαν μια ήσυχη και μια ευτυχομένη ζωή, συχνά σκουτάψανε σ' αυτό το απρόβλεπτο εμπόδιο, σ' αυτή την απουσία, που ήταν ανεπαίσθητη στην αρχή και που έγινε, με το πέρασμα του καημού, εφιάλτης». ⁴⁶ Πέρα από αλλεπάλληλες ατυχίες, γεννιούνται τελικά (1947) δίδυμα ένα αγόρι κι ένα κορίτσι, που όμως πέθαναν μετά τρεις εβδομάδες. «Μείναμε ορφανοί, πεντάρφανοι, αδελφέ μου, η καρδιά μου σου στέλνει το θρήνο της, τίποτε άλλο, και την αγάπη της» γράφει στις 25-11-1947 στον Γιώργο Βαφόπουλο. ⁴⁷ Όλη η αγωνία, η λαχτάρα και η λύπη βρίσκονται αποτυπωμένες στο διήγημα «Το κρασί της Σαντορίνης» ⁴⁸, στο οποίο αναφέρεται ο Παναγιωτόπουλος, όταν λέει: «Κυκλοφόρησε τούτες τις μέρες ένα βιβλίο με διηγήματα. Ανάμεσά τους υπάρχει κ' ένα που θέλει να δώσει την άπειρη αγωνία της γυναίκας, που προσπαθεί να γίνει μάνα και μάνα δεν γίνεται. Έπειτα φέρνει στον κόσμο παιδιά και τα παιδιά της πεθαίνουν. Είναι σκοτεινή ιστορία, γεμάτη διαψεύσεις, προσδοκίες, γεμάτη άγχος. Το ευτύχημα είναι, που δεν λείπει, στη στερνή σελίδα, η λύτρωση: η γυναίκα γίνεται μάνα με παιδιά της ζωής» ⁴⁹. Τα παιδιά αυτά είναι ο Άλκης (1949) – του οποίου τη γέννηση ο Γιώργος Βαφόπουλος πληροφορήθηκε με τις λέξεις «Χθες το πρωί (19-11-1949) ώρα 5:20 εγεννήθη ημίν υιός, μελαχρινός, προσόμοιός μου κατά πολύ, συνεπώς ασχημότατος» ⁵⁰ - και Λήδα (1953).

Η μεταπολεμική περίοδος αποτελεί για τον Παναγιωτόπουλο πολλαπλή αφετηρία: Πέρα απ' την οικογενειακή και επαγγελματική του τακτοποίηση, ήδη στα 1938, μετά τον πόλεμο, ξεκινά πλήθος δραστηριοτήτων. Πρώτα – πρώτα τα ταξίδια: από τα παιδικά του χρόνια, στο σιδηροδρομικό σταθμό του Αιτωλικού, η ανάγκη του ταξιδιού τον συνέπαιρνε. Ως τα 1933 όμως δεν τα είχε καταφέρει να ταξιδέψει όσο ήθελε: ένα ταξίδι στα 1925, **στην Πορταριά**, έγινε για τους ίδιους βιοποριστικούς λόγους, που έγινε και το ταξίδι του 1910 απ' το Αιτωλικό στην Αθήνα. «Ίσαμε τότε (δηλ. το 1925) πολλά ταξίδια δεν είχα επιχειρήσει,

⁴⁶ Η Σιωπή και ο Λόγος, Αλκαίος, Αθήνα 1974, σελ. 48.

⁴⁷ «Το χρονικό μιάς φιλίας», αφιέρωμα «Ευθύνης», 8, σελ. 20.

⁴⁸ Στη Συλλογή Το Δαχτυλίδι με τα παραμύθια.

⁴⁹ Η Σιωπή και ο Λόγος, ό.π. σελ. 56-57.

⁵⁰ Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος, Χάνς και Άλλα Πεζά.

από τα σύνορα του τόπου δεν είχα βγει. Ήξερα και την Ελλάδα ελάχιστα», γράφει.⁵¹

Το καλοκαίρι του 1928 τον βρίσκουμε στα Καλάβρυτα, να μαθαίνει με «δέος και θλίψη» την αυτοκτονία του Καρυωτάκη,⁵² ενώ στα 1930 κάνει ένα ταξίδι στην Αυστρία και κατεβαίνει από τη Βιέννη στη Βουδαπέστη με το ποταμόπλοιο.⁵³ Από το 1933 ως το 1940 περιηγείται περισσότερο την Ελλάδα (και γράφει τα κομμάτια τα δημοσιευμένα στην εφημερίδα «Η Πρωία που περιλήφθηκαν στις *«Μορφές της Ελληνικής Γης»* και στους *«Ελληνικούς Ορίζοντες»*).

Η «Έξοδος» όμως του Παναγιωτόπουλου αρχίζει ουσιαστικά το 1948 και συνεχίζεται αδιάκοπα ως το 1975: 1948 το πρώτο ταξίδι στην Πόλη, προσκαλεσμένος για διαλέξεις (από την πνευματική ομάδα του περιοδικού Τέχνη). **1949** ταξίδι στην Αίγυπτο επίσης για διαλέξει στο Κάιρο και την Αλεξάνδρεια. **1952** περιήγηση της Ευρώπης. **1953** το δεύτερο ταξίδι της **Πόλης** και επίσκεψη στην Ανατολία. **1960** το μεγάλο ταξίδι της Κίνας, με τους Π. Χάρη και Β. Δημησιάνο, οφθαλμίατρο, ύστερα από πρόσκληση της Κ.Ν.Ο.Κ.Σ, *«ανώτατου οργάνου της Νέας Κίνας, που καλλιεργεί τις μορφωτικές σχέσεις ανάμεσα στους λαούς»* στα **1961** ο Παναγιωτόπουλος επισκέπτεται, προσκαλεσμένος για ομιλίες, την Κύπρο· ακολουθεί το ταξίδι της Αφρικής (Αιθιοπία, Κένυα, Ουγκάντα, Ταγκανίκα, Ζανζιβάρη) με πρόσκληση του μαθητή του **Θάνου Μοννά** στα 1963 κι ένα σύντομο ταξίδι στο Ισραήλ (1965), στο οποίο παίρνει μέρος με την ιδιότητά του ως μέλους της ομάδας των δέκα· το ταξίδι πρόσφερε ο εφοπλιστής Γουλανδρής, με την ευκαιρία της αθλοθέτησης του ομώνυμου βραβείου. Η μετάφραση του βιβλίου του *«Τα Εφτά Κοιμισμένα Παιδιά»* στα Πορτογαλικά, αποτελεί την αφορμή για την επίσκεψη του Ι.Μ. Παναγιωτόπουλου στα 1966, στην Πορτογαλία, ύστερα από πρόσκληση του εκδοτικού οίκου GUIMARAES. Τα δύο τελευταία ταξίδια γίνονται με διαφορά λίγων μηνών· το πρώτο το 1974 (Νοέμβριο) στην Αλγερία, ύστερα

⁵¹ «Από μακρυστά», Περ. Φθιώτις, Απρίλιος 1955, σελ. 37.

⁵² Τα Πρόσωπα και τα Κείμενα Ε΄ - Ο Λυρικός Λόγος, ό.π., σελ. 105-106.

⁵³ Σχετική αναφορά: Ευρώπη, σελ. 325, ακόμη στο κομμάτι «Ουγγρική Ραψωδία, εφ. Ελευθερία 18-11-1965.

από πρόσκληση στον εορτασμό για τα 20 χρόνια της ανεξαρτησίας της χώρας και το δεύτερο τον Ιανουάριο του 1975 στη Ρουμανία για τα εγκαίνια της πρώτης έκθεσης ελληνικού βιβλίου στο Βουκουρέστι.

Εκτός από τα ταξίδια, **στην ίδια περίπου περίοδο γίνεται μέλος του Δ.Σ.** της Εθνικής Πινακοθήκης (1937), αντιπρόεδρος του Δ.Σ. του Εθνικού Θεάτρου (1955) μέλος και Γενικός Γραμματέας του Συλλόγου προς Διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων (1977), μέλος της Ομάδας των Δώδεκα, ενώ διδάσκει (1951-1967) στο Διδασκαλείο Μέσης Εκπαιδεύσεως και στο Μορφωτικό Σύλλογο «Αθήναιον» (1952). Η δικτατορία του 1967 βάζει τέρμα σε πολλές από τις δραστηριότητες αυτές: απολύεται από το Δ.Σ. της Εθνικής Πινακοθήκης και του Εθνικού Θεάτρου (όπου και επανέρχεται το 1974), όπως και από το Διδασκαλείο Μέσης Εκπαιδεύσεως. Τα μαθήματα στο «Αθήναιον» διακόπτονται.

Επίσης μετά τον πόλεμο αρχίζει η περίοδος της επίσημης αναγνώρισής του ως συγγραφέα: Παίρνει μαζί με τον Σεφέρη (1944) το έπαθλο Παλαμά, στα 1956 το πρώτο κρατικό βραβείο μυθιστορήματος για Τα Εφτά Κοιμισμένα Παιδιά, στα 1963 το πρώτο κρατικό βραβείο ταξιδιωτικής λογοτεχνίας και στα 1972 το Βραβείο Ουράνη της Ακαδημίας Αθηνών για το βιβλίο δοκιμίων **Οι Σκληροί Καιροί**.

Από τη μεταπολίτευση και ύστερα έρχονται οι τιμητικές διακρίσεις:

Το 1974 διατελεί για μικρό διάστημα υπουργός Πολιτισμού και Επιστημών, και το 1976 ανακηρύσσεται επίτιμος διδάκτωρ της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου της Αθήνας. Παραθέτω αποσπάσματα από την εισήγηση του Αθ. Κομίνη, Τακτικού Καθηγητή της Βυζαντινής Φιλολογίας, κατά την αναγόρευση: *«Η Φιλοσοφική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών επειδή πιστεύει πως ο Ελληνικός λόγος εν γένει, αρχαίος, βυζαντινός, νεώτερος, με την ανθρωποπλαστική του δύναμιν συντελεί όσον ολίγοι άλλοι παράγοντες εις την ζώην του Έθνους, απεφάσισε να τιμήση με τον εξαιρετικόν τίτλον του επιτίμου διδάκτορος τον κ. Ι.Μ. Παναγιωτόπουλο, πολυεδρικήν προσωπικότητα των Νεοελληνικών Γραμμάτων και εργάτην ακάματον του λόγου.*

»Ο κ. Παναγιωτόπουλος υπηρετεί τα ελληνικά γράμματα επί μισόν και πλέον αιώνα. Πτυχιούχος της Σχολής μας και ευ ενεργεία εκπαιδευτικός κερδίζει αυτοδικαίως και τον τίτλον του θεράποντος της Παιδείας, την οποίαν υπηρετεί με πάθος, τόσο με τον προφορικόν λόγον και την λουπήν δραστηριότητα, όσον, και κυρίως, με τον έντεχνον γραπιόν λόγον.

»Ως πνευματικός άνθρωπος και δημόσιος ανήρ αναφέρεται υπό πάντων μεταξύ των πρώτων των εκόντων να επιδείξουν μακροχρόνιον συνέχειαν και αδιάπτωτον συνέπειαν.

»Η Συμβολή του εις το δημόσιον βίου της χώρας η οποία του εχρησιμοποίησε κατ' επανάληψιν, μνημονεύεται πάντοτε ευφήμως [...]. Η πνευματική του δραστηριότης και ακτινοβολία είναι γνωστή εις το Πανελλήνιον, ακριβώς διότι το Πανελλήνιον και όχι τμήμα αυτού είναι ο στόχος του έργου του.

»Ο κ. Παναγιωτόπουλος είναι σεμνός και σιωπηλός εργάτης του πνεύματος [...]. Γίνεται κοινωνός του Νεοελληνικού βίου, υπηρετεί τον συνάνθρωπόν του με τον τρόπο του, με την πένναν του, δεν στρατεύεται εις καμίαν κοινωνικήν ή πολιτική παράταξιν [...]. Παραμένει σταθερός, ακλόνητος, αμετακίνητος, ενεργός Έλλην πολίτης και υπηρέτης των Γραμμάτων. Ουδέποτε επεδίωξε θέσεις και αξιώματα, ζη εις την σιωπήν του και εις αυτήν του ανακαλύπτουν οι θαυμασταί του έργου του, που όχι σπάνια γίνονται φίλοι του [...].

»Θα ήταν παράλειψίς μου να ετελείωνα την βραχείαν αυτήν σκιαγράφησιν του τιμωμένου σήμερον συγγραφέως χωρίς να αποκαλύψω, τουλάχιστον εις όσους δεν την γνωρίζουν, μίαν άλλην διάστασιν της πολυσιδούς προσωπικότητος του ανδρός. Ο κ. Παναγιωτόπουλος αγαπά κατ' εξοχήν τους νέους, δεν τους απογοητεύει, ούτε χαριζόμενος τους κρύβει την αλήθειαν. Έχει αφιερώσει πολύ χρόνον από την ζώήν του εις την μελέτην των έργων των νέων ανθρώπων, πολλοί από τους οποίους σήμερον είναι ώριμοι και δόκιμοι εργάται των νεοελληνικών γραμμάτων.

»Ο κ. Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος είναι ένας μεγάλος φίλος του λόγου και εκείνων που αγαπούν τον λόγον. Τον υποδεχόμεθα σήμερον ως εκλεκτόν

μέλος του μεγάλου κύκλου των επιτίμων διδακτόρων της Σχολής μας και ευχόμεθα ολοψύχως «μακρότητα ημερών».

Η συγγραφική δράση του Γιωταμί αρχίζει από την έκτη δημοτικού: «Στην Έκτη τάξη του δημοτικού σχολείου ίδρυσα (!) μαζί με το συμμαθητή μου, το Γυφτοθόδωρο της «Χαμοζωής» τετρασέλιδο χειρόγραφο περιοδικό. Εγώ, ήμουν ο διευθυντής, ο αρχισυντάκτης και ο μοναδικός συντάκτης του περιοδικού, που το είχαμε ονομάσει «Η Δόξα». Καθόμαστε απομεσήμερα ολόκληρα και αντιγράφαμε τα τετρασέλιδα (κάπου είχα φυλάξει ένα νομίζω) και τα μοιράζαμε στους συμμαθητές μας. Η τιμή είχε ορισθεί σε δύο κενά τετρασέλιδα το καθένα. Για νάχουμε δηλαδή να τυπώνουμε (!) πολλά αντίτυπα.⁵⁴

Εκεί γύρω στα 1916 κι ενώ η αδερφή η πολυθρήνητη είχε πεθάνει την ίδια εκείνη χρονιά μόλις που έμπαινε ο Μάρτης,⁵⁵ εντοπίζεται το ουσιαστικό ξεκίνημα, η πρώτη εμφάνιση στα γράμματα. Μέσα Φεβρουαρίου δημοσιεύονται οι πρώτοι του σίχοι, στην Ελλάδα του Σπ. Ποταμιάνου όπως συνάγεται από τα λεγόμενά του στο βιβλίο του για τον Κωστή Παλαμά⁵⁶, όπου αναφέρει «είχαν περάσει κιόλας τρία χρόνια που δημοσίευα σίχους» όταν έπεσαν, στις 22 Ιουνίου 1918, στα χέρια του Οικαημοί της Λιμνοθάλασσας και τα Σατιρικά Γυμνάσματα. Κι ακόμα, την ίδια εποχή, τύπωνε το περιοδικό Δικέφαλος Αετός σ' ένα μικρό τυπογραφείο μαζί με τον πρόωρα χαμένο συμμαθητή του, τον Ριρή τον Κωστόπουλο.⁵⁷ Συνεχίζει να γράφει ποιήματα, διηγήματα, πεζοτράγουδα, που δημοσιεύονται στα περιοδικά, Ελλάς, Σφαίρα, Εθνικό Εγερτήριο, Ναυτική Δόξα.

Φτάνουμε έτσι στα 1919. Ο Παναγιωτόπουλος τελειώνει το Γυμνάσιο και γράφεται στο Πανεπιστήμιο: «Θα μπορούσα να πω», γράφει,⁵⁸ «πως εκείνα τα χρόνια της τώρα μακρινής εφηβείας, ήταν, καθώς γίνεται πάντα, και τα χρόνια που καθόρισαν το πεπρωμένο μου. Δίψα σπουδής. Δίψα ζωής. [...]».

⁵⁴ Αντιλεγόμενα, Οι Εκδόσεις των Φίλων, Αθήνα 1974, σελ. 327.

⁵⁵ Αντιλεγόμενα, ό.π., σελ. 128.

⁵⁶ Τα Πρόσωπα και τα Κείμενα Γ. Κωστής Παλαμάς Φέξης, β' Αθήνα 1962, σελ. 9.

⁵⁷ Αντιλεγόμενα, ό.π. σελ. 128.

⁵⁸ Ώρα Απολογισμού, αφιέρωμα Ευθύνης 8, σελ. 146-147.

Λοιπόν, θα μπορούσα να κλείσω μιάν εποχή ανάμεσα σε δύο χρονολογίες: 1919, 1923. Η καρδιά μου ήταν γεμάτη έρωτα, γεμάτη πάθος. Ο νους μου γεμάτος ιδέες».

Και ο γεμάτος ιδέες νους γεννοβολά ολοένα. Γράφει στη Διάπλαση των Παιδών απ' το 1920, και στις 5 Δεκεμβρίου 1940 ο Γρηγ. Ξενόπουλος αναφέρει: *«Επίσης ο κ. Ι. Μ. Παναγιωτόπουλος, φοιτητής και αυτός, που τόσο σ' άρεσαν τα «καλάμια» του, μου έστειλε και μερικά έξοχα ποιηματάκια και ελπίζω να εξακολουθήσει».* Διηγήματα και μεμονωμένα ποιήματα ή σειρές ποιημάτων (όπως, σε α' και β' σειρά, οι «Κυκλαμιές») εξήντα συνολικά κείμενα (οκτώ από αυτά αποτέλεσαν τα 8 από τα 10 «άλλα Πεζά» του πρώτου βιβλίου, του Χανς και Άλλα Πεζά), δημοσιεύονται στη Διάπλαση ως το τέλος του 1923.

Την ίδια εποχή (1920) ο συγγραφέας μπαίνει στη «Φοιτητική Συντροφιά». Ήδη στα 1928 – όπως γράφτηκε παραπάνω – ανακαλύπτει τον Παλαμά, που τον μαγεύει. Έτσι *«σα μου ζητήθηκε, ανάμεσα σ' άλλους, από τους πολύτιμους φίλους του μακρινού εκείνου καιρού, να μιλήσω για κάτι δε δίστασα ούτε στιγμή: θα μιλούσα για την ποίηση του Παλαμά· η θέρμη της καρδιάς θολώνει πάντα τον ασυννέφιαστο ουρανό του κριτικού νου. Και το Σάββατο, τον Φλεβάρη του 1921, βράδυ στη «λέσχη» της συντροφιάς (στο παλιό σπίτι της οδού Πανεπιστημίου και Κοραή) διάβασα τα χειρόγρατά μου στους φίλους».*⁵⁹ Εκείνη η βραδιά ήταν φυσικό να του μείνει αλησμόνητη: *«Ίσαμε τώρα, πρέπει να βρίσκουμε σε κάποια διάθεση για να συνάψω μια γνωριμία· μα τότε η δειλία μου ήταν, ούτε λίγο ούτε πολύ, αφάνταστη. «Ο Θεός ξέρει ύστερ' από πόσα καρδιοχτύπια μπόρεσα να διαβάσω την ομιλία μου [...].*

«Και μπόρεσα με την παρακίνησή τους [των φίλων] να κάμω το δεύτερο βήμα: αποφάσισα να τυπώσω την ομιλία. Φίλος, που χρόνια τώρα βρίσκεται στο ταξίδι το ανεπίστροφο, πήρε απάνου του τη δαπάνη· μ' ένα φυλλαδάκι, σαράντα σελίδες όλο κι όλο αθανάτισε το νεανικό μου τόλμημα, τον ίδιο

---

⁵⁹ Για το ίδιο πρόβλημα θυμάται, Γράμματα, σελ. 50-51.

χρόνο και στάθηκε αφορμή να μαζέψω κάμποσες ενθαρρυντικές κρισιολογίες». ⁶⁰

Τόσο ενθαρρυντικές που να αποκτήσει ο Ι. Μ. Παναγιωτόπουλος, την τόλμη που του χρειαζόταν για να σημειώσει στο τέλος του μικρού βιβλίου: *“POST SCRIPTUM: Δεν έχω την ιδέα βέβαια, καθώς και παραπάνω το δηλώνω, πως εξετάζεται πολύ πλατιά και όσο της πρέπει αναλυτικά μέσα σ’ αυτή την ομιλία η ποίηση του Παλαμά. Κάθε άλλο. Μια πλατύτερη μελέτη την έχω υπόψη μου κ’ ίσως να τυπωθεί μαζί με δύο άλλες μελέτες μου: Ο διηγηματογράφος Παλαμάς και ο κριτικός Παλαμάς”*.

Ο φίλος εκδότης ήταν ο Γ. Π. Ποταμιάνος. Μπορεί να ήταν η εποχή του απελπισμού, ήταν όμως ταυτόχρονα και η εποχή του μεγάλου ενθουσιασμού μεγαλεπίβολα σχέδια και οραματισμοί, *«ασυλλόγιστα υιάτα»*, έλεγε ο ίδιος ο Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος που υπαγορεύουν στο «φυλλαδάκι» με το ποιητικό έργο του Κωστή Παλαμά, το ακόλουθο σημείωμα του εκδότη: Με τη διάλεξη του Παναγιωτόπουλου εγκαινιάζεται μια σειρά εκδόσεων, που θ’ αποτελεστεί από τις καλύτερες διαλέξεις που έγιναν τον τελευταίο καιρό ή και που πρόκειται ακόμη να γίνουν, τόσον από την *«Φοιτητική Συντροφιά»* όσο και από οποιαδήποτε άλλη οργάνωση [...].

Όπως και νάχει το πράγμα, το φυλλαδάκι έφτασε στα χέρια του Παλαμά και άρχισε έτσι η γνωριμία τους με τον Ι.Μ. Παναγιωτόπουλο. Σιγά σιγά όμως ο ποιητής αρχίζει να μην έχει το παλιό αντίκρουσμα στην ψυχή του Παναγιωτόπουλου: *«έγραφα στίχους, λυρικά πεζογραφήματα, επιχειρούσα κάποιες αναιμικές κριτικές απόπειρες, έβγαζα περιοδικά με φίλους, κάθε μέρα και περισσότερο βρισκόμουν έξω από τον κύκλο της γοητείας του Παλαμά. Στο τέλος έπαψα να πηγαίνω στο σπίτι του. Δεν άφηνα όμως ευκαιρία, που να μη δηλώσω το σεβασμό μου και την αγάπη μου στον ποιητή που μου πρόσφερε την πρώτη δυνατή συγκίνηση του ποιητικού λόγου. Μα την αφοσίωσή μου είχαν πια αρχίσει να τη σημαδεύουν και να τη θρυμματίζουν εδώ κι εκεί αμφιβολίες, δισταγμοί, υποψίες»*. ⁶¹

⁶⁰ Τα Πρόσωπα και τα Κείμενα Γ’, ό.π. σελ. 11.

⁶¹ Τα Πρόσωπα και τα Κείμενα Γ’, ό.π. σελ. 12.

Ήταν φυσικό ο Παναγιωτόπουλος, με την τάση που είχε να προχωρεί ασταμάτητα, προσπέρασε γρήγορα την παλιά αυθεντία και ήδη στα 1924 Το βιβλίο της Μιράντας παρουσιάζεται – όπως ο ίδιος υποστηρίζει⁶² απομακρυσμένο από οποιαδήποτε συγγένεια προς τον Παλαμά.

Στα 1921 η ανησυχία του διοχετεύτηκε για μια ακόμη φορά στη σύνταξη ενός περιοδικού: Πρόκειται για τη **Μούσα**, που ξεκίνησε τον Αύγουστο του 1920 από μια πολυάριθμη συντροφιά με πρόσωπα που εναλλάσσονταν. Με τον τρόπο αυτό περνά ο πρώτος, «τελειώνει και ο δεύτερος χρόνος. Στον τρίτο χρόνο η συντροφιά έχει περιοριστεί σε τρία πρόσωπα, που γράφουν και τ' όνομά τους στην προμετωπίδα: Τον Νάσο Χρηστίδη, τον Π. Γ. Καλλιγά και τον υποφαινόμενο (τον Ι. Μ. Παναγιωτόπουλο δηλαδή). Βγαίνουν και τα δύο πρώτα τεύχη του 4ου χρόνου. Τον Π. Γ. Καλλιγά έχει αντικαταστήσει στην προμετωπίδα ο Μ. Γ. Καλλιγάς. Δύο τεύχη και η «Μούσα» παραδίνεται σ' άλλη συντροφιά, πολυπρόσωπη: Εκεί ο Τέλλος Άγρας, ο Άλκης Θρύλος, ο Πάνος Καραβίας, της «Ελευθερίας», ο Φάνης Μιχαλόπουλος, επίσης της «Ελευθερίας» ο Κώστας Ουράνης, ο Τάκης Παπατσώνης, ο Κλ. Παράσχος και άλλοι. Αναγράφονται ιδιοκτήτες ο Κώστας Κροντηράς και ο Θ. Τσολαϊνός. Βγαίνει ένα τεύχος και μόνο και η ιστορία της Μούσας Τελειώνει».⁶³

Η θητεία του στη Μούσα, όπου δημοσιεύει ποιήματα, μελετήματα και κριτική βιβλίου και τέχνης, είναι το αποφασιστικό βήμα, το ουσιαστικό ξεκίνημα για την είσοδο στο συγγραφικό χώρο, η αρχή για την πολύπλευρη και πολύχρονη δραστηριότητά του. Ο λόγος βρίσκεται και στη σημασία που είχε το περιοδικό και το ρόλο που διαδραμάτισε στα πνευματικά καθέκαστα της Ελλάδας στις αρχές της δεκαετίας του 1920. Την προσφορά αυτή της Μούσας αναπτύσσει ο ίδιος ο Ι. Μ. Παναγιωτόπουλος, αναφέροντας την παρουσία μέσα απ' τις σελίδες της των Άγρα, Καρυωτάκη, Στασινόπουλου, Παπανικολάου, Μελαχρινού, «την καινοτομία της παρουσίασης του Καβάφη, τη γνωριμία με την ξένη λογοτεχνία χάρις στη συνεργασία του Κώστα Ουράνη, του Λ. Κουκούλα, του

⁶² Τα Πρόσωπα και τα Κείμενα Γ' Κωστή Παλαμά, ό.π. σελ. 12.

⁶³ Τα Γράμματα και η Τέχνη, ό.π., σελ. 187.

*Γ. Σπαταλά, του Ν. Νικολαΐδη, τη λυρική μάχη ανάμεσα στον Παλαμά, τον Βάρναλη και τον Μαλακάση».*⁶⁴

Από το 1933 ως το 1940 ο Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος συνεργάζεται με την εφημερίδα Η Πρωΐα, όπου κρατεί τη στήλη της κριτικής βιβλίου και τέχνης και δημοσιεύει τις εντυπώσεις του από τη μεγάλη περιοδεία του στην Ελλάδα, ως απεσταλμένος της εφημερίδας. Από το 1955 κρατεί την κυριακάτικη επιφυλλίδα της εφημερίδος Ελευθερία ως το 1967, οπότε η συνεργασία διακόπτεται αναγκαστικά, ύστερα από την αναστολή της έκδοσης της Ελευθερίας από τη δικτατορία.

Καρπός αυτής της συνεργασίας είναι πολλές εκατοντάδες άρθρα, που ο αριθμός τους αυξάνει εντυπωσιακά, αν προστεθούν και εκείνα της Μεγάλης Ελληνικής Εγκυκλοπαιδείας. Πολλά από τα άρθρα τα δημοσιευμένα στις εφημερίδες συγκεντρώθηκαν σε τόμους, ενώ πολλά άλλα βιβλία είδαν το φως της δημοσιότητας μέσα στο μισό και πλέον αιώνα συγγραφικής δραστηριότητας του Ι.Μ. Παναγιωτόπουλου.⁶⁵

Τέσσερα χρόνια αργότερα, το 1980, του απονέμεται στο Αιτωλικό το χρυσό μετάλλιο του Δήμου της ιδιαίτερης πατρίδας του.

Στις 17 Απριλίου του 1982, Μεγάλο Σάββατο, ο Ι. Μ. Παναγιωτόπουλος πεθαίνει στην Πολυκλινική Αθηνών, ύστερα από πολύμηνη αρρώστια.

Εάν τώρα με τρόπο επαγωγικό και παραγωγικό παρατηρήσουμε και ελέγξουμε, όσα αναφέρομε παραπάνω και όσα συμβαίνουν στην πονεμένη ζωή του Ι.Μ. Παναγιωτόπουλου, μπορούμε να καταλήξουμε σε ορισμένα γενικά ή μερικά συμπεράσματα:

α) Η ανέχεια της οικογένειας και η εμφάνισή του υπήρξαν για τον Ι.Μ. Παναγιωτόπουλο σοβαρές υποθέσεις, που έπαιξαν ουσιαστικό ρόλο στη

---

⁶⁴ Τα Γράμματα και η Τέχνη, ό.π. σελ. 197-198.

⁶⁵ Έχουμε έτσι ως το 1982, χρονιά θανάτου του συγγραφέα, τις κριτικές μελέτες Το Ποιητικό Έργο του Κωστή Παλαμά (1921), Τα Πρόσωπα και τα Κείμενα (τομ. Α' «Δρόμοι Παράλληλοι α' εκδ. 1943, β' εκδ. 1979, Τόμ. Β' «Ανήσυχα Χρόνια», α' έκδοση 1944, β' εκδ. 1962 γ' έκδοση 1981, τομ. «Κ. Π. Καβάφης», α' έκδοση 1946, β' έκδοση 1982, τομ. Ε' «Ο Λυρικός Λόγος» α' έκδοση 1949, τομ. ΣΤ' «Τα Ελληνικά και τα Ξένα» α' έκδοση 1955, β' έκδοση 1985, Ζαλοκώστας ο άνθρωπος και ο ποιητής (1962).

ζωή του και στη συμπεριφορά του, δηλαδή στο σύνολο των αντιδράσεών του.

β) Τα παιδικά του χρόνια ήταν πολύ δύσκολα. Εξίσου δύσκολη ήταν και η ζωή των γονέων του. Εκεί έχουν τη ρίζα τους όλα τα ψυχικά συμπλέγματα, όλες οι κατωτερότητες.

γ) Ορισμένα προέρχονται από την οικονομική κατάσταση της οικογένειας, την κοινωνική της θέση, την εσωτερική της δομή και την ηθική της ακτινοβολία. Όπως είδαμε, η φτώχεια ερειπώνει και αποσυνθέτει την ψυχή του παιδιού, που τσακίζεται την ώρα που ψάχνει ένα καλό όνειρο, για τη θέση του μέσα στον κόσμο.

δ) Ύστερα αναφέρονται τα αποτελέσματα: τάση προς επικράτηση, εγωκεντρικός περιορισμός της ψυχής και του νου, συμπλέγματα απομονωτικής κατωτερότητας, έχθρα προς τον συνάνθρωπο, διάθεση καταλυτική προς τους οικογενειακούς και κοινωνικούς θεσμούς. Οι κατωτερότητες αυτές απωθούν το παιδί (Παναγιωτόπουλο) έξω από την κοινωνία· ότι είναι κακό, είναι η απομόνωση, η αποφυγή των ανθρώπων και της κοινωνίας.

ε) Ο Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος «*ήταν ένα μικρό λυπημένο παιδί [...]*» (βλ.), υπήρξε φύσει μελαγχολικός άνθρωπος, όπως αυτοβιογραφείται⁶⁶.

στ) Όμως στην περίπτωση του Γιωταμί δεν θα τσακιστεί η ψυχή του, θα υπάρξει μια «*ανδροπρεπής διαμαρτυρία*», δεν θα βουλιάξει στην απελπισία. Αντίθετα, υπέρ τα νέφη των δυσκολιών βλέπει τον Ήλιο και πίσω από την ομίχλη οραματίζεται το ασφαλές λιμάνι της γαλήνης και της κατάφασης για το ταξίδι, τη μετάβαση σε μακρινό τόπο (βλέπε τα κομμάτια: «*Ο Ήλιος*» ή «*Η Πόλη που έφεγγε μακριά*»).

Άλλωστε, μέσα στους πρώτους μελαγχολικούς στίχους υπάρχουν απόπειρες δραπέτευσης από την πικρή και ανήλια απαισιοδοξία ένα είδος αντίστασης ή καλύτερα «*χαμογελαστή*» απαισιοδοξία, έστω και αν

---

⁶⁶ Βλ. «*Χάνς και άλλα Πεζά*», σελ. 9.

εμφανίζεται ως «αμφίβολη ευδία» με την έννοια της καλοκαιρίας, όπως ο ίδιος γράφει:

«Για τα εγκόσμια μια πικρή με πιάνει καταφρόνια κι' απ' τη βαθιά και σκοτεινή που με κατέχει οδύνη μια ευδία βλέπω αμφίβολη στα χάη ν' ασπρογαλιάζει».

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Β΄

Η ΔΙΑΛΕΚΤΙΚΗ ΣΧΕΣΗ ΕΡΩΤΑ ΚΑΙ ΘΑΝΑΤΟΥ

ΣΤΟ ΕΡΓΟ ΤΟΥ Ι.Μ. ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΥ

1. Ο Έρωτας ως αντίρροπο και αντίβαρο του θανάτου

Σε ολόκληρη τη δημιουργία του Ι.Μ. Παναγιωτόπουλου άρχει ο ερωτισμός, ο οποίος, όπως θα δούμε, είναι αντίρροπο και αντίβαρο της αντίπαλης και πανίσχυρης ενόρμησης του θανάτου, που, είναι εξίσου υπαρκτή στο έργο του, και συνήθως επικρατέστερη. Άλλωστε και η τέχνη γενικότερα, όσο και αν επιζητεί το ουράνιον, καθώς λέμε συχνά, είναι προϊόν ενορμήσεων, κυρίως ερωτικών, που μετουσιώνονται, για να υπερκεράσουν τις εναντιώσεις της κοινωνικής πραγματικότητας, δηλαδή τις υπεραπαγορεύσεις και τις πολυειδείς καταπιέσεις που ασκεί η αρχή της πραγματικότητας, όπως φυσικά διαμορφώνεται από τα κρατούντα κάθε φορά ήθη.

Είναι, λοιπόν, θέμα ισορροπίας για τον άνθρωπο η προσφυγή στην τέχνη, για να διοχετεύσει σ' αυτή με τρόπο εμμεσοποιημένο, τις παρορμήσεις αυτές. Ο καλλιτέχνης δηλαδή βρίσκει το σωσίβιό του, για να εκφράσει με τρόπο έμμεσο το ενορμνητικό του εναπόθεμα χωρίς να έχει την κατακραυγή της κοινωνίας, η οποία παρεμβαίνει υπεραπαγορευτικά σε βάρος της ερωτικής ενόρμησης. Θα λέγαμε μάλιστα πως όχι μόνο η γραφή του καλλιτέχνη είναι ερωτικό υποκατάστατο αλλά και η σχέση του αναγνώστη με το κείμενο. Ο αναγνώστης βρίσκει στο έργο τέχνης πραγματοποιημένες τις επιθυμίες του, που δεν μπόρεσαν να έρθουν στο φως και απωθήθηκαν κυρίως κατά την παιδική ηλικία. Όπως θα δούμε στη συνέχεια, οι επιθυμίες του δημιουργού αφυπνίζουν δικές του ανάλογες καταστάσεις εγκαταβυθισμένες στα βαθύτερα στρώματα του ψυχισμού του, καθώς και του αναγνώστη την ώρα της ανάγνωσης.

Σύμφωνα με τα παραπάνω και με τη δική μας υπόθεση και θέση, κάθε γραφή, σε οποιοδήποτε μόρφωμα της τέχνης κι αν αναφερόμαστε, έχει την

ερωτική της διάσταση. Στην Οδύσσεια, για παράδειγμα, ο Όμηρος τραγούδησε τα πάθη και τις περιπέτειες του Οδυσσέα, ο οποίος, μέχρι να φθάσει στην Ιθάκη, έκανε πολλούς σταθμούς σε νησιά – ερωτικές φωλιές – όπου τον ερωτεύθηκαν θεές και βασιλοπούλες. Στην Ιλιάδα πάλι διαβάζουμε τον καβγά ανάμεσα στον αρχιστράτηγο Αγαμέμνονα και το βασιλιά Αχιλλέα για μια γυναίκα, τη Χρυσήδα.

Γενικά στην αρχαία ελληνική κουλτούρα το θείον μετέχει στα πάθη του ανθρώπου· αναμειγνύεται το γαιώδες με το ουράνιο, όπως συμβαίνει με την πάνδημη και ουράνια Αφροδίτη. Ο πατέρας των Θεών και των ανθρώπων περνά τις περισσότερες νύχτες του σε ερωτικές συναντήσεις με κοινές θνητές. Αυτές οι περιπέτειες των θεών είναι σίγουρα προβολές επιθυμιών και αναπαραστάσεων μέσα από συμβολικές μορφοποιήσεις. Από αυτή την άποψη της αποενοχοποίησης του ανθρώπου της Ομηρικής εποχής, λόγου χάρη, για την ηδονή που δοκιμάζει μέσα από τις ερωτικές σχέσεις, είναι ενδιαφέρον να δει κανείς και την ερωτική συγκατοίκηση του πολυμήχανου και πολύπλαγκτου Οδυσσέα με την Θεά Καλυψώ, καθώς και την επιμονή της ερωτικής συντρόφου για παράταση και διαιώνιση της συναπόλαυσής της με ένα θνητό.

Εννοώ πως ο αρχαίος Έλληνας ενέπλεξε το Θείον στην ερωτική του ζωή, για να περιορίσει μέσα του το αυστηρό του Υπερεγώ, εφόσον θεωρούσε ότι και οι Θεοί μετέχουν, έστω και εν μέτρω, στα ίδια πάθη.

Ως γνωστόν, ο Δίας, από ερωτική αλληλεγγύη, *«για να μπορεί να απολαμβάνει η Σελήνη την ομορφιά του βοσκού, διατηρημένου πάντα νέου, τον βύθισε σ' έναν αιώνιο ύπνο – ύπνο όχι θάνατο που εξαφανίζει το σώμα. Τι θαυμάσιος μύθος για την έννοια της καθάριας ομορφιάς, που γεννάει τον έρωτα της όρασης για το είδωλο του προσώπου που μας κάνει να εκστασιαζόμαστε»*⁶⁷. Σημειώνω ακόμη ότι ο Έρωτας, τον οποίο διδάσκει η Διοτίμα στο Συμπόσιο του Πλάτωνα δεν είναι μετατροπή της ζωικής ορμής και ενέργειας σε πνεύμα αλλά είναι πόθος αθανασίας και *«τόκος εν τω*

---

⁶⁷ Ανδρέα Καραντώνη, προσωπικό με την ποίηση του Δ. Π. Παπαδίτα, εκδ. «Γνώση», Αθήνα 1981, σελ. 58.

καλώ, τοκετός μέσα στην ομορφιά»⁶⁸. Αυτό είναι το συμπέρασμα που βγαίνει από τη μελέτη του Συμποσίου του Πλάτωνα αλλά και της σύνολης σκέψης του.

Ο Πλάτων διείδε την αιτιακή σχέση ενορμήσεων και έργου τέχνης⁶⁹. Στην τέχνη ανταμώνουν, όπως είπαμε παραπάνω, ο Έρωτας και οι ενορμήσεις του θανάτου, με κυρίαρχες μάλιστα τις δεύτερες.⁷⁰ Πρόκειται για την αρχαία αλληλοεναντίωση ανάμεσα στη φιλότητα και στο νείκος που οφείλεται στον Ακραγαντίνο Εμπεδοκλή. Και όπως είπαμε, ανάμεσα στις δύο αλληλοεναντιούμενες ενδοψυχικές δυνάμεις στο έργο τέχνης τις περισσότερες φορές ανάμεσα στην ενόρμηση του Έρωτα και στην ενόρμηση του θανάτου επικρατέστερη είναι η ενόρμηση του θανάτου. Αυτές οι δύο κυρίαρχες ενορμήσεις σημαδεύουν τον άνθρωπο, αυτό το τρυφερό και ντελικάτο καλάμι, όπως τον προσονόμασε ο Blaise Pascal.

Το ανθρώπινο ον, προνομιούχο και τραγικό μαζί λόγω της συνειδησής του (συνειδησης της ζωής αλλά και συνειδησης του θανάτου) δεν μπορούσε να αποδεχτεί ότι κουβαλούσε τον Άδη μέσα του, ως κύριο μάλιστα τμήμα του ψυχισμού του, γι' αυτό αντιπαρέθετε στο βαθύγειο σκότος τον Όλυμπο και έστελνε, από αντίρροπο δέος, τον Ορφέα και τον Ηρακλή να επαναφέρουν από τα ανήλια υπόγεια την Ευρυδίκη και την Άλκηστη.

Ότι το έργο τέχνης έχει ενορμητικό, δηλαδή ερωτικό χαρακτήρα, το γνωρίζουμε, όπως είδαμε, από την αρχαιότητα, από τους μύθους της Μάνας – Γης, που είναι κοινοί στη μυθολογία πολλών λαών της ανατολικής Μεσογείου, από την Ελληνική μυθολογία (Δήμητρα – Γη – Μήτηρ και βέβαια από τη νεοελληνική και ξένη λογοτεχνία.

Ο Σεφέρης, για παράδειγμα, κοιτάζει τις Καρυάτιδες και το βλέμμα του στέκεται στο στήθος και στο γόνατο· δεν βλέπει δηλαδή μια κολώνα που στηρίζει τη στέγη του Ερεχθείου, αλλά μια γυναίκα. Άλλοτε μια πτυχή γυναικείου χιτώνα κρύβεται στις ραβδώσεις ενός κίονα. Κι ας μη φανεί

⁶⁸ Ιωάννου Θεοδωρακόπουλου, Εισαγωγή στη φιλοσοφία, τόμος Β', Αθήνα 1974, σελ. 449-450.

⁶⁹ Στο δέκατο βιβλίο της «Πολιτείας», στον «Πρωταγόρα», στους «Νόμους», στο «Συμπόσιο», στον «Φαίδρο», στη «Ζ' Επιστολή», σπερματικώς και σε όλα τα έργα του συναντούμε τη βαθύτερη και βιολογική φύση του έργου τέχνης.

⁷⁰ Βλέπε: Pascal, Σκέψεις, σελ. 28.

υπερβολή η συνάντηση του τοπίου ως μεταφοράς του σώματος, μεταφοράς του ερωτισμού ή μεταφοράς της επιθυμίας· ένα βουναλάκι, ένας λόφος, μια πλαγιά, ένα ακρογιάλι, πολλές φορές υποδηλώνουν μέλη του γυναικείου σώματος.

Θέλω να πω ότι κάθε γραφή, σε οποιοδήποτε τομέα της τέχνης κι αν αναφερόμαστε, έχει την ερωτική της διάσταση, καθώς το ερωτικό αυτό υλικό μετέρχεται τρόπους υπαινικτικούς, κυρίως μέσω της μεταφοράς και της μετωνυμίας μιλούμε για έναν ερωτισμό φοδραρισμένο, μεταπαραμορφωμένο, μετουσιωμένο. Άλλοτε αυτό το στοιχείο, το σχεδόν πανερωτικό, είναι το κύριο συστατικό της γραφής του, άλλοτε είναι παγιδευμένο και καθηλωμένο πίσω από απαγορεύσεις, οπότε αναζητεί διαφυγές και διεξόδους στη λυρική γραφή ή στη απληστία της φύσης, στο αισθησιακό της ξέσπασμα ή στην ερωτική εισροή των λέξεων, στη διεγερσιμότητα, τη σωματικότητα της γλώσσας, μια γλώσσα κυριαρχημένη από την επιθυμία.

Μιλούμε για έναν ερωτισμό που τον βλέπουμε μέσα από τη γραφή, που προσδιορίζεται από τη λυρική υφή του κειμένου και όχι με την έννοια του εξωτερικού ερωτικού σκηνικού, πράγμα που είναι λίγο ως πολύ σύνηθες σε κάθε μορφή του κειμένου, προσωπικά δεν ξέρω ερωτικότερο δημιουργό από τον Παπαδιαμάντη· και δεν μιλώ μόνο για το «*Όνειρο στο κύμα*», «*Τα αστεράκια*», ή το «*Υπό την Βασιλικήν δρυσιν*», που δεν μπορεί να κρατήσει στους ανειμένους πόρους του τον άκρατο αισθησιασμό του ήρωα και του δημιουργού, κατ' επέκταση, αν τον δούμε μέσα από το κείμενο.

Σύμφωνα με τα παραπάνω η γραφή του Ι.Μ. Παναγιωτόπουλου έχει έκδηλο το ερωτικό στοιχείο, το οποίο υπάρχει δυνάμει σ' όλα σχεδόν τα έργα του και όχι μόνο στα Ποιήματά του. Στο έργο του, άλλοτε ο ερωτισμός είναι έκτυπος, και άλλοτε διαφαίνεται μέσα από πλάγιους δρόμους, από ατραπούς δηλαδή, όπως και κάθε επιθυμία, και άλλοτε συμπορεύεται με την ενόρμηση του θανάτου σα να αποτελεί ζήτημα διαλεκτικής αναγκαιότητας η συμπαρουσία τους· από μέσα του, από τα έγκατα του ψυχισμού του εκκινεί, δίπλα από την ενόρμηση του Έρωτα, και η ενόρμηση του θανάτου, τόσο εύθραυστο είναι το χώρισμα ανάμεσα στον

Έρωτα και στο θάνατο. Το έργο τέχνης είναι προϊόν συγκρούσεων πόνου. Το κλίμα το ιδεολογικό που τρέφει τον Παναγιωτόπουλο, είναι το ίδιο με εκείνο που τρέφει τον Καρυωτάκη· ο φαναλισμός αυτός οδηγεί σ' έναν άκρο, ανήλιο εντελώς πεσιμισμό. Και σε μια βαρυθυμία πικρή. Κι ενώ ο Καρυωτάκης μπορούσε να σαρκάσει, να ειρωνευτεί, να επιδείξει και την αηδία του ακόμα, ο Παναγιωτόπουλος στέκεται στωικά στην άκρη. Μια σκιά θανάτου πέφτει πάνω σ' όλα τα ανθρώπινα και έτσι κάθε αίσθημα καταλήγει στη θλίψη.

Όμως κράτησε την ηθική του προσωπικότητα σε μια *«εποχή λαίμαργη και πονεμένη»*, όπως τη χαρακτηρίζει ο ίδιος, πάνω από το ρεύμα της συμφοράς, και το βλέμμα του πέφτει σπλαχνικό σε όλα τα πράγματα που τον πληγώνουν. Σύμμαχός του, πολύτιμη υπέρβαση και *«καλλίστη παιδιά»*, κατά Πλάτωνα, η τέχνη, ένα από τα έσχατα καταφύγια του ανέστιου πόθου, από καταβολής της ανθρώπινης ύπαρξης. Κι όπως θα μας πει ο ίδιος: *«Ένωσα σ' εκείνα τα βαρυσήμαντα χρόνια να μου φουσκώνει το στέρνο η ποίηση, ένωσα την ηδονή του ερωτικού πόνου, εκείνο το ανερμήνευτο και ανεπανάληπτο συναίσθημα, που συμπυκνώνεται σε μια και μόνη στιγμή, μια στιγμή απίστευτης γοητείας. Από τότε ο τύπος του εραστή ολοκληρώθηκε μέσα μου και αγρυπνεί ακόμα στα κατάβαθα του νου και της καρδιάς μου. Και με παρακολούθησε στις ασταμάτητες διακυμάνσεις μιας ζωής, που τεχνουργήθηκε με τον πόνο, με το πάθος με τη θέαση. Από μια στιγμή και πέρα αντίκρισα τον κόσμο ερωτικά»*⁷¹.

Αλλού γράφει: *«Ο κόρφος της σάλευε σαν το κλωνάρι της ανθισμένης αγράμπελης στο ξαφνικό ανεμοφύσημα, οι πλόκαμοι κυμάτιζαν χαϊδευτικά, οι ώμοι αναριγούσαν συνεπαρμένοι από τα σερπετά χέρια, που κεντούσαν στο στημόνι της νύχτας της φοβερή νοσταλγία μιας αγάπης χωρίς σύνορο και χωρίς εξιλασμό»*⁷². Ένυλες φράσεις και λέξεις (με την έννοια που χρησιμοποιεί τον όρο «ένυλες» ο Κάφκα στο Ημερολόγιο) όπως: *«ο κόρφος σάλευε»*, *«κυμάτιζαν χαϊδευτικά»*, *«οι ώμοι αναριγούσαν»*, *«νοσταλγία μιας αγάπης»*, λειτουργούν ως σημαίνοντα με εγγραφή (στο υπόστρωμά τους)

⁷¹ Χαιρετισμός στον Ι.Μ. Παναγιωτόπουλο Τετράδια «Ευθύνης» 8, Ι.Μ. Παναγιωτόπουλου Ώρα Απολογισμού, ό.π., σελ. 150-151.

⁷² Ι.Μ. Παναγιωτόπουλου. Οι δύο και η νύχτα, Φιλippότη, Αθήνα 1989, σελ. 37.

ερωτική. Ο ερωτισμός αυτός είναι λανθάνων, βουβός, (ο Έρωτας είναι βουβός, λέει ο Νοβάλις, μόνο η ποίηση τον κάνει να μιλά) σιωπηλός. Η κοινωνιο-ψυχολογία τον λέει αισθησιασμό, με την έννοια ότι το παιδί (το μυθιστόρημα το διάβαζε ένα κοριτσάκι, η Αριέττα) ερευνώντας το κορμί του και γνωρίζοντάς το, ανακαλύπτει τις ερωτικές του ζώνες και αρέσκεται στην επίφασή τους. Μέσα από τις άδολες φράσεις λανθάνουν ερωτικά μηνύματα:

*Από τα διασέντα η κάμαρη το βράδι ευώδιαζε όλη.
Και συ αντικρύ μου εφέγγιζες γεμάτη απ' τ' άρωμά των
μ' ένα παράδοξο όνειρο μεσ' στων ματιών τα βάθη.
Περίλυπη άνοιγες αργά τα ευωδιασμένα χείλη,
για να μου πει στοχαστικά τα ερωτικά σου λόγια.
Περίλυπη άπλωνες αργά τα ευωδιασμένα χέρια,
για να με σύρεις στοργικά προς του κορμιού σου το άνθος,
το εξάισιον άνθος που έφεγγε παράδοξα αντικρύ μου.
Μα εγώ δεν ένιωθα άλλο από μια φευγαλέα οδύνη,
Γιατί ειταν βράδι και γιατί ευωδιάζαν τα διασέντα.⁷³*

Και εδώ το υλικό του ποιήματος είναι ερωτικό, ανεξάρτητα από τη θεματική του επιφάνεια, η οποία έχει υποστεί μεταμορφώσεις. Η ατμόσφαιρα, ο χρονο-χώρος, όλο το ποίημα διαρρέεται σύγκορμο από την ερωτική γραφή: «βράδι», «ευωδιάζει», εκείνη «εφέγγιζε», «ευωδιασμένα χείλη», «ευωδιασμένα χέρια», λέξεις – σύμβολα νοούνται εμφανέστατα μέσα στο ερωτικό τελετουργικό. Η ρητορική του Παναγιωτόπουλου λειτουργεί σημαντικά και παρασημαντικά, κρύβοντας και φανερώνοντας το ερωτικό υπόστρωμα του κειμένου. Ο ερωτισμός δεν είναι κραυγαλέος, εκρηκτικός, απόλυτος, αλλά εσωτερικευμένος, αφομοιωμένος, μετουσιωμένος, ήπιος. Ο ερωτισμός δηλαδή δε γίνεται ερωτική πράξη αλλά γραφή.

Μας ενδιαφέρει πρωταρχικά η λειτουργία της ρητορικής του Παναγιωτόπουλου και ιδιαίτερα το πλέγμα **μεταφορά / μετωνυμία**: «ευωδιασμένα χείλη», «ευωδιασμένα χέρια»· αόριστη υποδήλωση της κόρης

---

⁷³ Ι.Μ.Π. Το βιβλίο της Μιράντας, Αθήνα 1924, σελ. 34.

(όχι του προσώπου), η οποία άνοιγε τα «ευωδιασμένα χείλη» για να πει τα ερωτικά λόγια, αλλά ήταν περίλυπη· άπλωνε τα «ευωδιασμένα χέρια» για να τον αγκαλιάσει ερωτικά, αλλά πάλι ήταν περίλυπη. Έτσι καταφεύγει στην υποδήλωση καθώς διέκρινε *«παράδοξο όνειρο μεσ' των ματιών τα βάθη»* ή *«εξαισίον άνθος, που έφεγγε παράδοξα αυτικρύ»* του. Ο Παναγιωτόπουλος επικοινωνεί δηλαδή με την ιδέα την άπιαστη και ασύλληπτη και καθόλου με τη χειροπιαστή γυναίκα, κι αυτό είναι που αποκαλεί *«φευγαλέα οδύνη»*.

Ενδιαφέρον έχει επίσης η λειτουργία του ρήματος: Ένωθε μια *«φευγαλέα οδύνη»*, χρησιμοποιεί δηλαδή χρόνο παρατατικό, πράγμα που δείχνει ότι όλα είναι ήδη παρελθόν. Τόσο στην τέχνη όσο και στο όνειρο έχουμε σύντηξη των διαφόρων στιγμών του χρόνου, που ουσιαστικά σημαίνει υπέρβασή του· συνείρεται το παρελθόν με το παρόν, καθώς και το φαντασιακό με το πραγματικό. Στο ποίημα όλα είναι γεγονότα περασμένα, και μόνο τα διατσέντα που ευώδιαζαν με το έντονο άρωμά τους φτάνει μέχρι τώρα, δημιουργούν τη γέφυρα με το όνειρο, που και αυτό λειτουργεί ως υποκατάστατο απραγματοποιήτων επιθυμιών.

Αλλού η γραφή του I.M. Παναγιωτόπουλου είναι θέμα εσωτερικό και λειτουργικό· συναρτάται με τη λειτουργία της λέξης, με την άρθρωσή της και την ερωτική σχέση της μέσα στο σώμα του κειμένου. Ο αναγνώστης χαίρεται την ευδαιμονία του λόγου του *«Γιωταμί»*, καθώς η ύλη της περιπέτειας των ηρώων της μυθιστορηματικής πραγματικότητας βρίσκει τη λεκτική ευφορία της· θα 'λεγα ότι ταυτίζει τα ερωτικά επενδυμένο αντικείμενο και τον εξίσου ερωτικό λόγο· είναι ένας υλιστής του λόγου, με την έννοια ότι ο λόγος σάρξ εγένετο μέσα στο έργο του: *«Ο Θεός την έχει πλάσει και τη γυναίκα. Δεν υπάρχει σε τούτη την πλάση ομορφιά πιο σπαραχτική και πιο μεθυστική από τη δική της. Την έκαμε ν' αστράφτει από νιάτα. Της έδωσε το βήμα του ζαρκαδιού, το μάτι του αγριοπερίστερου. Πήρε το γουρμασμένο ρόδι κι' έπλασε το στόμα της. Το κοχύλι της αμμουδιάς κι' έκαμε τ' αυτί της. Φούσκωσε τον κόρφο της, στρογγυλό και κρουστό, έτσι που να φλογίζονται τα δάχτυλά σου και μόνο σα λάχει και τον αγγίζεις... Και τους γοφούς της τους σκάλισε στο λείο μάρμαρο ορθούς και στέρεους με*

*αφεγάδιαστη σοφία. Σε νιώθω, τρέμεις και να τη συλλογιστείς τη γυναίκα. Κι ωστόσο, ο πόθος της σ' έχει αρρωστήσει. Στοιχάζεσαι τα χέρια σου να περπατούν, να πασπαιεύουν το κορμί της. Την ονειρεύεσαι μέσ' στο μισόφωτο, με όλα τα μύρα της Αραβίας, κυμένα πάνω της, με τα χείλη μισάνοικτα από πάθος αγάπης. Στοιχάζεσαι τη μουσική στιγμή, που έρχεται να σου δοθεί, η γυναίκα. Πώς πέφτεις στα γόνατα, για να λύσεις τ' αλαφρά της σαντάλια· πώς ανεβαίνεις στο μάκρος του κορμιού της, για να ξεθλυκώσεις τη ζώνη, τις πόρπες, ν' αφήσεις το κιώνα να πέσει, κι ανάμεσά του να προβάλλει το θαύμα· με πόση δίψα φέρνεις το στόμα σου στο στόμα της. Μη φοβάσαι, δεν έχει τίποτε το άσχημο, τίποτε το βέβηλο τούτη η πράξη. Είναι γεμάτη ομορφιά και ζωή».*⁷⁴

Φαίνεται να λατρεύει ερωτικά ο Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος την ομορφιά, παραπέμποντας στη διαλεκτική της επιθυμίας, την οποία διαστέλλει από την ικανοποίηση αναγκών. Η ικανοποίηση της ανάγκης είναι φαινόμενο στιγμιαίο, εφήμερο, παροδικό· δε σου αποφέρει μονιμότερες καταστάσεις συναισθηματικής ευτυχίας.⁷⁵ Αν δεχτούμε την άποψη του R. Barthes ότι «γραφή είναι η επιστήμη των ηδονών της λαλιάς»⁷⁶, το απόσπασμα που παραθέσαμε είναι από τα πιο ευτυχή· έχουμε ένα παραδεισιακό κείμενο, μια πανδαισία λέξεων, φράσεων, εικόνων, παραστάσεων που δείχνει ότι η γραφή πηγάζει απ' την επιθυμία, η οποία στα ριζώματά της είναι ερωτική. Η γραφή του Παναγιωτόπουλου εδώ είναι ένας πολύχρωμος και πολύφανος ερωτικός πίνακας. «Και ο Έρωσ σαρξ εγένετο», όπως θα 'λεγε ο Συκουτρής.⁷⁷

«Η τέχνη του Ι.Μ. Παναγιωτόπουλου, γράφει ο Π. Β. Πάσχος, είναι το άγγιγμα της ερωτικής ομορφιάς με άκρα ευαισθησία και λεπτότητα, καινούργια και πρωτότυπα κάθε φορά μάλιστα, ιδωμένα με τα προσωπικά του μέσα παρθενικά, κι όχι απλώς ευρηματικά. Κι αυτό, κυρίως, είναι ο σπουδαιότερος λόγος, που διψάει με πρωτόγνωρη χαρά, την πρώτη μέρα του

⁷⁴ Ι.Μ. Παναγιωτόπουλου, «Τα επτά κοιμισμένα παιδιά», «Δίφρος», Αθήνα, 1956, σελ. 160.

⁷⁵ Βλέπε: Π. Σακελλαρόπουλου, «Ηδονή και οδύνη στο έργο του Καζαντζάκη, μια αρχαϊκή σχέση με το λιβιδικό αντικείμενο», περιοδικό Ενέδρα, τεύχος 7-8, σελ. 10-14.

⁷⁶ Roland Barthes, *Le Plaisir du texte*, ed. duseuil, Paris 1973, σελ. 12.

⁷⁷ Βλέπε: Πλάτωνος Συμπόσιο, μετάφρ. Σίμου Μενάρδου, Εισαγωγή, κείμενο και ερμηνεία Ι. Συκουτρής, έκδοση Κολλάρος, Αθήνα, 1982, σελ. 103.

κόσμου, όπως λέει στο «Παρθενίας Εγκώμιον». ⁷⁸ Ωστόσο, έρχεται μια στιγμή, που ο ποιητής μας ασφυκτιά μέσα στην τέχνη του και τη μαγεία της.

Έρχεται μια στιγμή που αντιμετωπίζω όλες και του στοχασμού και της αίσθησης τις μορφές σαν «κοινούς τόπους». Και τότε με κατέχει η ακαταλόγιστη λαχτάρα να σπάσω τα καλούπια, ν' αφήσω τους ανέμους να κάμουν το κέφι τους· να βρω και μια γλώσσα καινούρια, για να περιγράψω εκείνο το άλλο, που δεν περιγράφεται. Το ξέρω, πώς τέτοια γλώσσα δε θα μπορέσω να βρω. Μα το νομίζω προνόμιο, που κάποιες στιγμές την αισθάνομαι ζωνρά την ανάγκη της». ⁷⁹

Θα ΄λεγα ότι το μεταλλείο που έφερε η γραφή του στα γράμματά της είναι αθησαύριστο ακόμα, όπως αθησαύριστη μένει η πολυμορφία του· το να λέμε ότι στο μυθιστόρημά του «Οι δύο και η νύχτα», όπως και στην τριλογία του, που την αποτελούν η «Αστροφεγγιά», η «Χαμοζωή» και οι «Αιχμάλωτοι», καθώς και στο μυθιστόρημά του «Τα εφτά κοιμισμένα παιδιά», όπως και στην ποίησή του μα και σ' όλο το λογοτεχνικό του έργο ξεχειλίζει η γραφή του από ερωτισμό ή είναι εξίσου πιστευτό με το ότι ξεχειλίζει και από την ενόρμηση του θανάτου, που φαίνεται μάλιστα, όπως ανέφερα παραπάνω, ότι είναι ισχυρότερη. ⁸⁰ Όπως είδαμε στο ερωτικό μυθιστόρημα «Οι δύο και η νύχτα», στο τέλος της αφήγησης επέρχεται το συμβολικό μοιραίο τέλος των ηρώων. Η μυθιστορηματική και δαιμονική ηρώίδα Δανάη ενώνει το δαίμονα του θανάτου· το βλέμμα της είναι «ένα κάλεσμα» γεμάτο «ανερμήνευτο πάθος». Η τελευταία νύχτα που περνούν μαζί οι

---

⁷⁸ Βλέπε: ΙΜ. Παναγιωτόπουλου, ο στοχασμός και ο λόγος, «Αετός», Αθήνα 1954, σελ. 31.

⁷⁹ ό.π. σελ. 19 βλέπε: Π.Β Πάσχου, Με λογισμό και με όνειρο, Χαιρετισμός στον Ι.Μ. Παναγιωτόπουλο, Τετράδια «Ευθύνης» 8, Αθήνα 1979, σελ. 81.

⁸⁰ Βλέπε: Οι δύο και η νύχτα, Φιλιππότη, Αθήνα ³1989, Αστροφεγγιά, Εκδ. Οίκος «Αστήρ», Αθήνα ³1980, Χαμοζωή, Εκδ. Οίκος «Αστήρ», Αθήνα ⁵1992, Αιχμάλωτοι, Εκδ. Οίκος «Αστήρ», Αθήνα ⁴1992, Τα εφτά κοιμισμένα παιδιά, «Δίφρος», Αθήνα 1956, Τα ποιήματα, «Οι εκδόσεις των Φίλων», Αθήνα 1970, Χάνς και άλλα πεζά, Εκδ. Οίκος Ζηκάκη, Αθήνα 1925, Το δαχτυλίδι με τα παραμύθια, Εκδοτικός Οίκος Σ.Ι. Ζαχαρόπουλος, Αθήνα 1981, Ανθρώπινη δίψα, Ίκαρος, Αθήνα 1959, Φλαμίνγκος, Οι Εκδόσεις των Φίλων, Αθήνα 1963, Το παραμύθι μιας ζωής – Μεβλακά ο εξάισιος, «Αστήρ», Αθήνα ²1982, Αφρικανική περιπέτεια, «Αστήρ», Αθήνα 1970, Αλληλογραφία, Οι Εκδόσεις των Φίλων, Αθήνα 1975, Ασφυξία, Οι Εκδόσεις των Φίλων, Αθήνα 1978, Κέρκυρα, το νησί της λυρικής φαντασίας», Εκδ. Κερκυραϊκά χρονικά, Κέρκυρα 1975, Ελληνικοί Ορίζοντες, Ίκαρος Αθήνα ²1959, Ευρώπη, «Αστήρ», Αθήνα 1979, Πολιτείες της Ανατολής, «Εστία», Αθήνα Χ.Χ., Ο κόσμος της Κίνας, Εκδόσεις «Αστέρος», Αθήνα 1993, Η Κύπρος, «Αστήρ», Αθήνα ³1974, η Αφρική αφυπνίζεται, Εκδοτικός Οίκος Γ. Φέξη, Αθήνα 1963, οι σκληροί καιροί, Οι Εκδόσεις των Φίλων, Αθήνα 1972.

ερασιές προοικονομεί το τέλος του «ουράνιου έρωτα» ο οποίος παραπέμπει στον «πάνδημο έρωτα», όπως η φιλία παραπέμπει στο νείκος με Ηρακλείτεια έννοια:

Αγαθός έρωτας / Κακός έρωτας

Νείκος / φιλία

Μιλούμε για την εσωτερική εναντιότητα που κήρυττε ο Εμπεδοκλής, την οποία συναντούμε και στις καλλιτεχνικές πραγματοποιήσεις, για την περιπέτεια του ανθρώπου ανάμεσα στην κόλαση που έχει μέσα του, άσχετα αν είναι αυτοφυής ή ετεροφυής, και την αγωνία του για το επέκεινα του πάθους του, πέρα από το χωροχρονικό παρόν του. Τι άλλο σημαίνει η αλληλοεναντίωση αλλά και η αλληλοσυμπλήρωση της φιλότητας και του νείκους, που έβλεπε στη βάση της διαλεκτικής πλοκής της ανθρώπινης περιπέτειας ο Εμπεδοκλής. Αυτή η αλληλομαχία φέρεται από τη ζωή στην τέχνη.

Ο έρωτας στον Παναγιωτόπουλο (αυτό φαίνεται και στα αποσπάσματα που παραθέτουμε) καθίσταται απραγματοποίητος και πεισιθάνατος, γιατί μένει πλατωνικός. Η γνώμη μου είναι ότι στον Παναγιωτόπουλο έχουμε, ως επί το πλείστον, ικανοποίηση της επιθυμίας, καθώς μένει, όπως είπαμε, εξιδανικευμένος, αφήνοντας το πάθος μετέωρο, καθιστώντας τον ένα (εραστή) φέρετρο του άλλου.⁸¹

Άλλο η ικανοποίηση της ανάγκης, φαινόμενο στιγμιαίο, εφήμερο, παροδικό, που δεν συναποφέρει μονιμότερες καταστάσεις συναισθηματικής ευτυχίας και άλλο η ικανοποίηση της επιθυμίας, η οποία παραπέμπει στον «Αγαθό», τον «Ουράνιο» έρωτα, τον οποίο διδάσκει η Διοτίμα στο Συμπόσιο, έναν έρωτα που είναι πόθος αθανασίας και «τόκος ευ τω καλώ», δηλαδή («τοκετός μέσα στην ομορφιά»)⁸².

Στην «Αστροφεγγιά» η Δάφνη είναι η γυναίκα που ποθούν όλα τα αγόρια της νεανικής παρέας, είναι η Δανάη του άλλου μυθιστορήματος «Οι δύο

⁸¹ Ι.Μ. Παναγιωτόπουλου, «Οι δύο και η νύχτα», Φιλιππότη, Αθήνα 1989 σελ. 120.

⁸² Ιωάννου Θεοδωρακόπουλου, Εισαγωγή στη φιλοσοφία, τόμος β', Αθήνα 1974, σελ. 449-450.

και η *νύχτα*», γιατί κι αυτή γίνεται ένας δαίμονας,⁸³ ταυτιζόμενη με τον έρωτα κι όπως γράφει ο ίδιος ο συγγραφέας, *«την αγαπήσαμε όλοι μας. Και τώρα άλλοι την αγαπούν. Κι άλλοι πολλοί θα την αγαπήσουν. Νομίζει πως η Δάφνη είναι γυναίκα. Όχι, η Δάφνη είναι ο Έρωτας!»*.⁸⁴ Είναι ανθρώπινο στα παιδικά και εφηβικά χρόνια, δηλαδή στην αρχή της ενσυνείδητης ζωής μας, να υπάρχει πάντα μία Δάφνη, κι ένα μαγικό περιβάλλον να τροφοδοτεί τα όνειρά μας.

Μέσα απ' αυτό το πρίσμα αν δούμε την ηρώδα της μυθιστορηματικής πραγματικότητας, τη Δάφνη, που η περιγραφή της την εντάσσει στη φύση και στα στοιχεία της, (τα στοιχεία της, όπως θα 'λεγε ο Σολωμός), ανάλογη φιγούρα είναι και η Μόνικα στην *Εροϊκά* του Κοσμά Πολίτη. Η εικόνα της Δάφνης και η περιγραφή της αυξάνουν την έλξη που ασκεί σ' όλα τα αγόρια της νεανικής παρέας, όπως και η ίδια το ομολογεί: *«ήμουν μια μικρή βασίλισσα ανάμεσά σας»*.⁸⁵

Οι ένυλες φράσεις και λέξεις (ένυλη είναι η γλώσσα που δίνει σάρκα και ζωή) συγκροτούν *«ένα ηδονικό σώμα καμωμένο αποκλειστικά και μόνο από ερωτικές σχέσεις (...) δεν είναι παρά ο ανοικτός κατάλογος με τις φωτιές της γλώσσας (αυτές οι ζωντανές φωτιές, αυτά τα διαλείποντα φώτα, αυτά τα περιπατητικά βέλη τα διευθετημένα μέσα στο κείμενο σαν σπόροι, που αντικατασταίνουν συμπερφορικά για μας τα “Semina aeternitatis” τα «ζώπυρα», τις κοινές έννοιες, τις βασικές αντιλήψεις της παλιάς φιλοσοφίας. Και οι φωτιές της γλώσσας αναβλύζουν απ' το καμίνι που έχει μια φλόγα, τη φλόγα των πιο άπιαστων, των πιο ρευστών, των πιο ακαθόριστων σκιρτημάτων της ψυχής»*.⁸⁶

Συμπληρωματικός είναι και ο ρόλος της Έρσης· ο συγγραφέας χτίζει το πρόσωπό της σε σχέση ή και σε αντίθεση με το πρόσωπο της Δάφνης, όπως το παρουσιάσαμε παραπάνω· η Δάφνη είναι η γυναίκα που αγαπιέται, ενώ

---

⁸³ (...) το στόμα της, όταν γελούσε, αυτή την ευκίνητη, κατακόκκινη γλώσσα που πηγαινοερχόταν ασταμάτητα μέσα κεί, και το δέρμα το μελαψό γεμάτο χρυσές αντιφεγγιές και τα μάτια τα ζωντανά και τα ευωδάτα μαλλιά, χωρίς άλλο, κάποιος δαίμονας κατοικούσε σ' αυτό το κορίτσι, ό.π. σελ. 10.

⁸⁴ Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος, «Αστροφεγγιά», Εκδοτικός Οίκος «Αστήρ», Αθήνα 1980, σελ. 151.

⁸⁵ ό.π., σελ. 167.

⁸⁶ Βλέπε: Roland Barthes, Η απόλαυση του κειμένου, μετάφραση Φούλα Χατζηδάκη, Γιάννης Κρητικός, εκδόσεις Ράππα, Αθήνα 1979, σελ. 29.

η Έρση είναι η γυναίκα που αγαπά, η γυναίκα που είναι «όλο αγάπη και νόηση» όπως γράφει ο συγγραφέας, και που ζει σε μια χώρα ονείρου.⁸⁷ Αυτά τα δύο γυναικεία πρόσωπα της μυθιστορηματικής πραγματικότητας, η Δάφνη και η Έρση, έχουν άμεση σχέση με τη μυθιστορηματική μορφή του κεντρικού ήρωα Άγγελου Γιαννούση, που καταλήγει στο θάνατο, και που, κατά τη μυθοπλασία, τη συν-διαμορφώνουν.

Τα κύρια πρόσωπα είναι παιδικής ή εφηβικής ηλικίας. Ο Παναγιωτόπουλος (αλλά και κάθε συγγραφέας) είναι ναρκισσικός· τον ερωτισμό των ηρώων της μυθιστορηματικής πραγματικότητας τον διοχετεύει, ιδίως εκεί που είναι ανικανοποίητος, στη γραφή του. Μέσα από τις άδολες φράσεις λανθάνουν ερωτικά μηνύματα. Είναι το ερωτικό ξύπνημα, η ερωτική λαχτάρα, η ερωτική (πρώτη) αφή (όχι επαφή). Με πλάγια μέσα, με λοξές γραμμές ο συγγραφέας μας κάνει να εννοούμε, πέρα από αυτό που φαίνεται, την έρπουσα ερωτική επιθυμία.

«Τα χρόνια της παιδικής ηλικίας, σε μια φτωχογειτονιά στον Πειραιά, κατά την περίοδο των βαλκανικών πολέμων» περιγράφει και στη *«Χαμοζωή»*, όπως γράφει ο ίδιος στον πρόλογο.⁸⁸ Και σ' αυτό το μυθιστόρημα η αφήγηση αναλαμβάνεται από ένα παιδί της γειτονιάς, τον Κωστάκη, που βλέπει, παρατηρεί και αφηγείται τα θεματικά μοτίβα. Και εδώ η ηρωίδα της μυθιστορηματικής πραγματικότητας που προεξέχει είναι η Πανδώρα, η ηδονική, όμορφη και επιθυμητή απ' όλους τους άντρες γυναίκα, η οποία στα μάτια του μικρού αφηγητή μοιάζει με *«άγγελο»* που κλέβει τον παράδεισο και τον φέρνει στη γη.⁸⁹

Και η Πανδώρα, όπως η Δανάη στο μυθιστόρημα *«Οι δύο και η νύχτα»* ή η Δάφνη της *«Αστροφεγγιάς»* είναι η ενσάρκωση του δαίμονα του έρωτα και του δαίμονα του θανάτου: *«Κι όπου στάθηκε, λες και μια θάλασσα μάνιασε γύρω της, μια σοροκάδα, λές και δεν έμεινε άντρας που να μην απίστησε για το χατίρι της [...] Μόνο που πήρε τους ανθρώπους στο λαιμό της. Τον ένα στα*

---

⁸⁷ ό.π., σελ. 185.

⁸⁸ Ι.Μ. Παναγιωτόπουλου, *Χαμοζωή*, κδ. Οίκος «Αστήρ», Αθήνα 51992, σελ. 7.

⁸⁹ *Χαμοζωή*, ό.π. σελ. 117 κ.ε. βλέπε επίσης Διαμάντη Αναγνωστοπούλου, *Γυναικείες μυθιστορηματικές μορφές και η λειτουργία τους στο έργο του Ι.Μ. Παναγιωτόπουλου*, στα *Πρακτικά της 4ης Επιστημονικής Συνάντησης, Ο στοχασμός και ο λόγος του Ι.Μ. Παναγιωτόπουλου*, Αθήνα 2002, σελ. 138.

σίδερα και τον άλλον στον τάφο [...]. Ο μικρός αφηγητής – μάρτυρας παρακολουθεί ισομερώς όλα τα πρόσωπα και μέσα από τις περιπέτειές τους, που τις συγκροτούν κυρίως ο Έρωτας και ο θάνατος, μεγαλώνει, και στο τέλος της αφήγησης φεύγει από τη γειτονιά, αλλά και από την αφήγηση για μια άλλη ζωή».⁹⁰ Κι εδώ ο μικρός αυτοβιογραφικός ήρωας είναι πιθανό προσωπείο του συγγραφέα. Και ακόμη, όπως στην «Αστροφεγγιά» μέσα από σειρά δοκιμασιών (θάνατοι οικείων και φίλων, φτώχεια, έρωτας) ο Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος περιγράφει την ηρωίδα της μυθιστορηματικής πραγματικότητας ως σύμβολο του πόνου, της στέρησης, της ομορφιάς, του έρωτα και του θανάτου. Θα λέγαμε μάλιστα πως στην απουσία της γυναίκας, λόγω των παραπάνω, φυτρώνει το έργο του.

Στο μυθιστόρημα, οι «Αιχμάλωτοι» την αφήγηση αναλαμβάνει και πάλι ένα μικρό παιδί, ο Αργύρης, ο μικρός αδελφός της οικογένειας, γύρω από την οποία στρέφεται η δράση του μυθιστορήματος, ενώ ο μεγάλος αδελφός, ο Αντρέας, λειτουργεί για το μικρό αφηγητή ως υποκατάστατο της μητέρας ή του πατέρα με ρόλο καθοδηγητή και διαμορφωτή συνείδησης και γνώσης του εαυτού. Συνεπικουρος στην εξελικτική πορεία του μικρού αδελφού Αργύρη είναι η θεία Αννίκα, ανύπαντρη αδελφή του πατέρα, η οποία στερημένη από τον έρωτα και τη χαρά, καταλήγει, μετά από ένα αποτυχημένο προξενικό στην αυτοπυρπόληση.

Ο ανικανοποίητος ερωτισμός είναι έξω από την κυριαρχία του Εγώ· από ανάγκη (άρα συνειδητά), χωρίς δυνατότητα άλλης επιλογής καταλήγει να αυτοπυρποληθεί. Ο ερωτικός πόθος εκδηλώνεται ως μία κατάσταση στέρησης που επιτακτικά ζητά την πλήρωσή της:

στέρηση / εξάλειψη στέρησης

Γι' αυτό ενεργεί με ταραχή και με άρνηση της λογικής. Η τυφλή παρόρμηση προς τη γενετήσια πράξη, η ακυβέρνητη ανάγκη και όχι η επιθυμία την οδηγεί στο χώρο της τρέλας:

[...] «Μα δεν είναι πια η θεία η Αννίκα. Είταν της τρέλας το στοιχείο το αδάμαστο, ξεσηθιασμένο, κουρελιασμένο, με τα νύχια μπηγμένα στα

---

⁹⁰ Χαμοζωή, ό.π. σελ. 126, 143.

μάγουλα και τα αίματα να τρέχουν ποτάμι, με τα μαλλιά τ' ασημόγκριζα λυμένα και σπαραγμένα, το στοιχειό που φουρτουνιασμένο ξεχύνεται να σκοτώσει τους άντρες και τους ξεφεύγει ανάμεσα στα ψυχωμένα του μπράτσα και πηδάει στη φωτιά και χορεύει σαν τη φλόγα και κείνο και ξεφωνίζει σπαραχτικά, λυπητερά, σαρκαστικά, και τον κάνει αποκαΐδια και του πόθο και τον παιδικό μιας ολάκερης ζωής...»⁹¹

Δεν είναι βέβαια ο «ουράνιος» έρωτας, αλλά ο «πάνδημος» ο οποίος βεβηλώνει· σ' αυτές τις πράξεις βλέπουμε τη δυστυχία και την τραγικότητα, «φόβου και έλεου», εδώ ο έρωτας που είναι λύτρωση, γίνεται δράμα. Αυτά όμως τα προσωπικά περιστατικά γίνονται πολύτιμες πόρτες, απ' όπου μπαίνοντας εξοικειωνόμαστε με το κλίμα της θείας Αννίκα, ανακαλύπτουμε τον απωθημένο ερωτικό πόθο παραχωμένο και πάντα σε μια κατάσταση στέρησης, που, όπως είπαμε, επιτακτικά ζητάει την πλήρωσή της.

Το δαίμονα που είναι πλασμένος να τρελαίνει και να σκοτώνει ενσαρκώνει και η άλλη ηρωίδα του μυθιστορήματος, η Λαμπρινή, γυναίκα έως είκοσι πέντε χρόνων, χήρα που μεγαλώνει μόνη της την κόρη της Φιλομήλα. Η όμορφη αυτή γυναίκα, η Φιλομήλα, δένει για μια ακόμη φορά στα μυθιστορήματα του Ι. Μ. Παναγιωτόπουλου τον έρωτα και το θάνατο. Την ερωτεύεται πατέρας παιδιών, ο οποίος εγκαταλείπει την οικογένειά του και την ακολουθεί στη Σημυδιά, όπου εκείνη καταφεύγει στο σπίτι της νύφης της, της Σμαραγδής, για να καταλήξει μόνος, «σκύβαλο» και «λείψανο», πνίγοντας τη μοναξιά του και τον πόθο του στο αλκοόλ και να καταλήξει στο θάνατο. Έχουμε λοιπόν ακόμη μια περίπτωση τραγικής συνάντησης του δαίμονα του έρωτα με το δαίμονα του θανάτου.

Κάνω την παράτολμη υπόθεση ότι ο Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος δεν υποτάσσεται στο μύθο (όσο κι αν δείχνει εξωτερικά το αντίθετο) αλλά παγιδεύει τις εξωτερικές διαστάσεις του μύθου και τις ιδιοποιείται ο εγωκεντρικός λυρισμός του. Είναι ένας συγγραφέας πανερωτικός – κάτι

---

⁹¹ Ι.Μ. Παναγιωτόπουλου, Αιχμάλωτοι, Εκδ. Οίκος «Αστήρ» Αθήνα ⁴1992, σελ. 136.

που νομίζω πως διέλαθε της προσοχής όλων των κριτικών του. Αυτό βέβαια μπορεί να θεωρηθεί πολύ γενικός λόγος, γιατί, σε τελευταία ανάλυση, κάθε γραφή, όπως είπαμε, ακόμη και αυτή που ονομάζουμε επική, έχει ως φόδρα της τον ερωτισμό. Στον προσανατολισμό μας αυτό μας ωθεί το ίδιο το έργο (στο σύνολό του) του Παναγιωτόπουλου, στο οποίο, όπως είδαμε, ο ερωτισμός διαφαίνεται μέσα από πλάγιους δρόμους, από ατραπούς δηλαδή, όπως και κάθε επιθυμία, τον ερωτισμό των προσώπων του τον διοχετεύει, ιδίως εκεί που είναι ανικανοποίητος, στη γραφή του. Και η ερωτική γραφή προσδιορίζεται κυρίως από τη λυρική υφή του κειμένου.

Μέσα από τις άδολες φράσεις λανθάνουν ερωτικά μηνύματα. Ιδιαίτερα εκεί που τα κύρια πρόσωπα είναι παιδικής ή πρωτοεφηβικής και εφηβικής ηλικίας, όπου είναι εμφανές το ερωτικό ζύπνημα, η ερωτική λαχτάρα, το πρώτο τίναγμα και τράνταγμα, όπως μέσα από το πρόσωπο της εργάτριας Ταρσής, που εγείρει τα πρώτα ερωτικά σκιρτήματα των αγοριών, είτε μέσα από το πρόσωπο της μικρής Φιλομήλας, που μεγαλώνει και μέσα της κατοικούν *«άγγελοι και δαιμόνοι»* και η σκέψη της κάνει τον Αργύρη να μεθά, αλλά και έτοιμο να πεθάνει γι' αυτή⁹². Γιατί *«η Φιλομήλα μετ' αρχαγγελικό της χαμόγελο (...) ήταν μια δύναμη φοβερή και πέρα για πέρα ακατανόητη»*⁹³, είτε μέσα από τη Σμαραγδή, που μαζί με τη Λαμπρινή και τη Φιλομήλα τοποθετούνται από τον αφηγητή σε ένα φυτικό και μυροβόλο διάκοσμο, φορτίζοντας έτσι την ηδονή, την επιθυμία, την ιερότητα: *«Ό,τι και να πεις, ήταν μια δροσιά να κουβεντιάζεις μαζί τους σε κείνο το σπίτι με τα κλουβιά, τα πουλιά, και τις ανθοφόρες γλυσίνες στους τοίχους, ν' αγερογκρεμούνται γεμάτες ευωδάτα τσαμπιά»*.⁹⁴

Κατά τη γνώμη μας, ο άξονας όλης της γραφής του Ι.Μ. Παναγιωτόπουλου, είναι το ψυχικό ανικανοποίητο του ήρωα, που, όπως πολλές φορές θα το πούμε, είναι και πιθανό πρόσωπο του συγγραφέα, δηλαδή είναι ο αυτοβιογραφικός ήρωας, ο οποίος συμπλέκει την ατομική του μοίρα με εκείνη του τόπου του. Το ψυχικό ανικανοποίητο, η ερωτική επιθυμία μεταστοιχείωνεται και μετουσιώνεται σε λυρισμό που

---

⁹² Αιχμάλωτοι, ό.π., σελ. 160, 162.

⁹³ ό.π., σελ. 162.

⁹⁴ ό.π. σελ. 205.

υπηρετείται από ομόλογα μορφικά στοιχεία ή διαχέεται προς τα έξω, σμίγει με τους μυστικούς και αρμονικούς ήχους της φύσης και δημιουργούν το συγκλονισμό των ηρώων της μυθιστορηματικής πραγματικότητας και τον πληθωρισμό του φυσικού περιβάλλοντος. Καθώς κορυφώνεται η γραφή στο λυρικό της Ρούμελης Ι.Μ. Παναγιωτόπουλο, η φύση γίνεται ερωτική ύλη, κάτι που μόνο στον Παπαδιαμάντη με το μεγάλο απωθημένο ερωτισμό το συναντούμε τόσο έκτυπα.

Θα ΄λεγα πως η ερωτική ύλη είναι στα ριζώματα της γραφής του Παναγιωτόπουλου, ανεξάρτητα από τη θεματική παρουσία του κειμένου, που είναι θέμα εξωτερικό, τα ερωτικά μηνύματα λανθάνουν μέσα από τις άδολες φράσεις, ενώ άλλοτε βλέπουμε ότι λανθάνοντα και φανερά στοιχεία συνδηλώνονται. Κάτω όμως από αυτό το επίπεδο έρπει η απουσία της πλήρους ικανοποίησης, το κενό, το χάσμα: *«Οι γυναίκες, τίποτε άλλο δε μου κέντριζε την ορμή, δε μ' έκανε να πιστεύω στον εαυτό μου. Μα μόνο για λίγο. Πόσο γρήγορα πάλιωναν, πόσο γρήγορα ξέφτιζαν μέσα μου, εγώ μονάχα το ξέρω. Η άλλη. Κι άλλη. Και πάντα η άλλη, η άγνωστη»*.⁹⁵

Όπως υπαινίχθηκα και παραπάνω, στην τέχνη ανταμώνουν ο Έρωσ και οι ενορμήσεις του θανάτου, με κυρίαρχες μάλιστα τις δεύτερες. Στα κείμενα του Ι.Μ. Παναγιωτόπουλου, όπως είδαμε, οι ήρωες της μυθιστορηματικής πραγματικότητας δένουν τον κόμπο του δαίμονα του έρωτα και του δαίμονα του θανάτου. Είναι μυθιστορήματα όπου οι ήρωες της μυθιστορηματικής πραγματικότητας κυριαρχούνται από αυτοενοχές και αυτοτιμωρίες: *«έχουμε το δραματικό άνθρωπο που ψάχνει και δε βρίσκει που αγωνίζεται μα πουθενά δεν φτάνει και πουθενά δεν κερδίζει την ανάπαυση»*, καθώς διαπιστώνει ο Πέτρος Χάρης.⁹⁶ Τα συναισθήματα και οι διαπιστώσεις αυτές φέρουν το έργο του Ι.Μ. Παναγιωτόπουλου πλησιέστερα προς την ενόρμηση του θανάτου, μια ενόρμηση φυσικά που αποτελεί τον άλλο πόλο, δίδυμο αλλά και αντίθετο από αυτόν του ερωτισμού. Είναι η γνωστή διαλεκτική Έρωτα – Θανάτου, των δύο ενορμήσεων, που άρχουν σε ολόκληρη τη γραφή του Ι.Μ.

---

⁹⁵ Αιχμάλωτοι, ό.π. σελ. 207.

⁹⁶ Ο λογοτέχνης και ο λόγιος, Νέα Εστία, ό.π. σελ. 1552.

Παναγιωτόπουλου. Έχουμε λοιπόν πράγματι ερωτισμό, ερωτική γραφή στο έργο του αλλά και συνάμα μια απουσία ευδαιμονίας· όσο μάλιστα ο ερωτισμός αφθονεί άλλο τόσο το κενό που αφήνει η ατελέσφορη επιθυμία μεγαλώνει και γίνεται χάσμα μέγα, καθώς έρπει η απουσία της πλήρους ικανοποίησης, μένει η αναζήτηση, το κενό, το χάσμα.

Έκρινα απαραίτητες αυτές τις επισημάνσεις, γιατί η διπλότητα των ενορμήσεων στο έργο του Ι.Μ. Παναγιωτόπουλου καλλιεργείται σε μεγάλη έκταση στα σπουδαιότερα από τα έργα του, όπως τα αναφέραμε παραπάνω. Θα 'λεγε μάλιστα κανείς ότι δύο ενορμήσεις Έρωτος – Θάνατος είναι σχεδόν ομόρριζες στη γραφή του· συμπορεύονται σα να αποτελεί ζήτημα διαλεκτικής αναγκαιότητας η συμπαρουσία τους. Δεν ξέρεις αν χτίζουν τη ζωή τους ή το θάνατό τους οι ήρωες της μυθιστορηματικής πραγματικότητας ή ο αφηγητής και κάτω από ποια ενόρμηση από τις δύο λειτουργούν. Μάλλον χτίζουν και τα δύο. Ωστόσο αυτό το ανακάτωμα ζωής και θανάτου μόνο ένας φίλος της ζωής και του έρωτα και συνάμα μελετητής του θανάτου μπορούσε να το πετύχει, όπως αποδεικνύεται και από το όψιμο κείμενό του: *«Το νέο στοιχείο που ήρθε να προστεθεί στα προγενέστερα είναι η γυναίκα· η γυναίκα πλαστική παρουσία, η γυναίκα γραμμή και μάλιστα η καμπύλη, που μεταμόρφωσε ολόκληρο το σύμπαν σε εγχειρίδιο καμπυλόγραμμης γεωμετρίας, η γυναίκα ποίηση, η γυναίκα τρυφερότητα, η γυναίκα προδομένη αρετή, άλγος και πάθος· η γυναίκα προαιώνια ζέστα, η ομορφιά, η σωματική, η ακτή, η ικανή μ' ένα σάλεμα του κεφαλιού, ή του χεριού, μ' ένα σάλεμα του κορμιού να μεταβληθεί σε φοβερή δύναμη εξουσίας (...) Από μια στιγμή και πέρα αντίκρισα τον κόσμο ερωτικά».*⁹⁷

---

⁹⁷ Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος, «Ωρα απολογισμού» Τετράδια «Ευθύνης» 8, 1979 σελ. 150.

2. Αναζήτηση της παιδικής ηλικίας ή ο μύθος του χαμένου αντικειμένου

Ο Άντλερ γράφει πως ο άνθρωπος όταν είναι πολύ μικρός, ανάλογα με τις στερήσεις και τις αντιδράσεις που συναντάει διαμορφώνει μια τάση, προς επικράτηση, που εγκλείει μέσα της, ανάμεσα σε πολλά αρνητικά στοιχεία – όπως την έλλειψη ψυχικής ισορροπίας – και την ακράτητη δύναμη ν' ανεβεί το άτομο, όχι με μέσα αθέμιτα και από δρόμους ύποπτους αλλά τίμια και κυρίως με απόλυτο δόσιμο στην πράξη και στην προοπτική του, που φτάνει ως την αυτοθυσία.

Στο έργο του Ι.Μ. Παναγιωτόπουλου, όπως είδαμε στα προηγούμενα, επιπολάζει ο πόνος, η οδύνη, η αγωνία, η φτώχεια, η αρρώστεια, το κλάμα, ο θάνατος· κι ο ήρωας της μυθιστορηματικής πραγματικότητας είναι ο αυτοβιογραφικός ήρωας, δηλαδή είναι πιθανό προσωπείο του συγγραφέα. Είδαμε στο έργο του *«έναν δραματικό άνθρωπο που ψάχνει και δε βρίσκει, που αγωνίζεται μα πουθενά δε φτάνει και πουθενά δε κερδίζει την ανάπαυση»*. Το ίδιο ψυχικό κλίμα, οι ίδιες αναζητήσεις, οι ίδιες αγωνίες – το ίδιο άγχος. Στον Παναγιωτόπουλο έχουμε μία πρόωρα διαμορφωμένη εμπειρία, η οποία δε χάνει ποτέ τον άξονα που είναι και κίνητρο μαζί της προκοπής, της αξιοσύνης, για να ακυρώσει τα πρόσωπα ή τις περιστάσεις που επέβαλαν την αρνητική αυτή εμπειρία.

Δεν είναι τυχαίο το ότι ο Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος στο έργο του γυρίζει προς τα πίσω, στη φτωχική ζωή των παιδικών και εφηβικών του χρόνων, μια ζωή γεμάτη θανάτους, πείνα, άλλες στερήσεις κι ανασφάλεια οικογενειακή. Ξοδεύεται δηλαδή σε τραγικές αναμνήσεις που θα βαραινούν ολόκληρη την υπόλοιπη ζωή του, και θα της ενσταλάζουν το συφώτατο αίσθημα της οικονομικής ανέχειας και της φθοράς: *«Υπήρξα ένα πολύ φτωχό παιδί, θα πει, ογδοντάχρονος πια. Πάλεψα πολύ για να ζήσω. Ντρέπομαι, ξέρετε, να πω πως υπήρξα τόσο φτωχός, αλλά είναι αλήθεια»*.⁹⁸ *«Ο Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος την ταπείνωση την ένιωσε από μικρός· γι' αυτό και αγωνίζονταν σ' όλη του τη ζωή να απαλλαγεί από τη φτώχεια*

---

⁹⁸ «Νέα Εστία, τόμ. ΙΑ', τεύχ. 1316, 1 Μαΐου 1982, σελ. 614-616.

που ερειπώνει και αποσυνθέτει την ψυχή του μικρού λυπημένου παιδιού» που συναντούμε στο βιβλίο του «Χανς και άλλα Πεζά».

Κι όταν γυρίζει προς τα πίσω, στη φτωχική ζωή των παιδικών και εφηβικών του χρόνων, η μνήμη έχει φυλαγμένα μαχαίρια και τα προτείνει στον ενήλικο πια Παναγιωτόπουλο, ακριβώς γιατί πέρασε από αντιθέσεις οικογενειακές, οικονομικές και ηθικές στην παιδική του ηλικία. Έτσι, προετοίμασε στα βαθύτερα στρώματα του ψυχισμού του, μέσα στο «Άγιο Βήμα της ψυχής του» την οργάνωση των προσπαθειών και τον αγώνα να απαλλαγεί από τη φτώχεια, να τη διοικητεύσει στη λήθη, όπως το αλεξικέραυνο διοικητεύει τον ηλεκτρισμό στη γη και τον ακρηστεύει. Ο Παναγιωτόπουλος μεγάλωσε κάτω από ένα ασώπαστο πείσμα για προκοπή δική του, για να μπορέσει να συνεχίσει ή και να ανεβάσει σε υψηλότερο επίπεδο την πολύπαθη οικογένειά του, τον πατέρα του, τη μάνα του και τα αδέρφια του.

Η ταπείνωση διαμορφώνει την ψυχή του απείρακτη, ανυποχώρητη και ανένδοτη. Η ανάγκη επιβίωσης, η ψυχική ανάγκη να αλλάξει τη μοίρα τη δική του και της οικογένειάς του, η «δίψα για ζωή» και η «δίψα για διάκριση και υπεροχή», καθώς και άλλες πνευματικές παρορμήσεις, όπως η βούληση, το κοινωνικό συναίσθημα, η αγάπη προς την οικογένεια, η ψυχή του που είναι στο μέσα θηκάρι, η πείνα για γνώση, η πλούσια προίκα της φύσης, η μελέτη και το βοτάνι του λόγου και της τέχνης τον βοήθησαν να υπερβεί τις δυσκολίες, να διανοίξει τα εμπόδια και να γίνει «με καιρό και με κόπο», όπως θα 'λεγε ο Σολωμός, «πολίτης εις των ιδεών την πόλιν», όπως γράφει ο Καβάφης⁹⁹.

Έτσι ο Ι. Μ. Παναγιωτόπουλος από μαθητής Γυμνασίου ακόμη, το 1915, και αργότερα ως φοιτητής της Φιλοσοφικής Σχολής του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών προβάλλεται ως ποιητής από τα κωνσταντινουπολίτικα περιοδικά «Λόγος» του Γιάννη Χαλκούση και «Ζωή» του Απόστολου Μελαχρινού. Από τη «Φιλολογική Εστία», το φιλολογικό σαλόνι, δηλαδή, του λόγιου εμπόρου Γιάννη Χαλκούση, πατέρα της

---

⁹⁹ Βλέπε: Ι. Μ. Παναγιωτόπουλου, «Τα πρόσωπα και τα κείμενα – Δ, Κ. Π. Καβάφη», Δεύτερη Έκδοση, Οι Εκδόσεις των Φίλων», Αθήνα 1982 (1946), σελ. 145-156.

ηθοποιού Ελένης Χαλκούση, προέκυψε το περιοδικό «Ο Λόγος», στο οποίο συνέπραξε και ο ποιητής Όμηρος Μπεκές. Το περιοδικό ήταν μηνιαίο· κυκλοφόρησε τον Νοέμβριο του 1918 και κράτησε ίσαμε το καλοκαίρι του 1922.

Χαρακτηριστικό είναι και το προγραμματικό άρθρο του περιοδικού, υπογραφόμενο από τον Όμηρο Μπεκέ και το οποίο φέρει τον τίτλο «*Τόλμησον Φρουείν*». Ο τίτλος μας παραπέμπει σ' ένα βιβλίο του Φωτιάδη, που κυκλοφόρησε το 1911 και απευθυνόταν στη «*Φοιτητική Συντροφιά*».

«*Σκοπός του Περιοδικού μας*», γράφει ο Μπεκές, «*είναι να συναθροίσουμε γύρω σ' ένα κέντρο φωτεινό εκείνους που νοιώσανε την ανάγκη να ελευθερώσουν την εθνική μας ψυχή από τον ύπνο της αδιαφορίας κι από τη σκλαβιά της ανεκτικότητας...*».¹⁰⁰

Όπως σημειώνει κι ο Μελαχρινός στο προγραμματικό του άρθρο, εκείνο που ενδιέφερε το περιοδικό ήταν «*η αληθινή δημιουργική εργασία, που σπόρος της είναι ο απλός λυρισμός...*».¹⁰¹ Ο ίδιος ο ποιητής (χρησιμοποιώ τον όρο συμπεριληπτικά, εννοώντας κάθε μορφή της τέχνης) ομολογεί ότι «*η Πόλη μου παραστάθηκε στοργική στα πρώτα μου βήματα*». Έτσι, ο αυτοβιογραφικός ήρωας της μυθιστορηματικής πραγματικότητας, πιθανό προσωπίο του συγγραφέα, όπως εμείς υποστηρίζουμε, μέσα από την τέχνη και με την τέχνη, θα παλέψει να επανεύρει τη χαμένη του δύναμη για να αναπληρώσει τις ελλείψεις και να ισορροπήσει.

Γίνεται και στην περίπτωση του Παναγιωτόπουλου το ίδιο που συμβαίνει και στη βιολογική μας ζωή: είναι γεγονός διαπιστωμένο ότι τα βασικά όργανα του ανθρώπου, όταν παρουσιάζουν κάποια ανωμαλία, αντιδρούν με εξαιρετική αύξηση της απόδοσής τους. Αν η κυκλοφορία του αίματος παρουσιάζει δυσκολίες, η καρδιά θα εργασθεί περισσότερο. Αντλεί δυνάμεις από όλο τον οργανισμό, μεγαλώνει και ξεπερνά το μέγεθος της κανονικής καρδιάς. Το ίδιο γίνεται και με την ψυχή του I.M.

¹⁰⁰ περ. Ο Λόγος, Χρόνος Α', αριθμ. 1, Νοέμ. 1918. σελ. 9. Το περιοδικό η «Ζωή» εκδόθηκε σε τέσσερις φάσεις. Για πρώτη φορά στην Αθήνα το 1902-1903 και κατόπιν στην Πόλη το 1909-1911 και τέλος το 1920-1922 (βλέπε: Αγορή Γκρέκου, Ζωή (1902-1922), εκδ. Διάπτων, [Αθήνα 1993], σελ. 9 κ.ε.

¹⁰¹ Βλέπε: Γιάννη Παπακώστα, Η Έρευνα και οι ερμηνευτικές της εκδοχές, Εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα 2002, σελ. 274-277.

Παναγιωτόπουλου· πάλεψε να απαλλαγεί από το αίσθημα κατωτερότητας και να εμφανίσει μια δύναμη ή, καλύτερα, «δίψα για ζωή», για εξέλιξη και καταξίωση. Άλλωστε, όπως και παραπάνω τονίσαμε, πολύτιμη υπέρβαση και «καλλίστη παιδιά» κατά Πλάτωνα, είναι η τέχνη, ένα από τα έσχατα καταφύγια του ανέστιου πόθου, από καταβολής της ανθρώπινης ύπαρξης, όπως την ενοραματίστηκε ένας από τους πιο αγαπημένους του μαΐστορες και τους τιμιότερους εργάτες της, ο Κ.Π. Καβάφης:

Το γήρασμα του σώματος και της μορφής μου
είναι πληγή από φρικτό μαχαίρι.
Δεν έχω εγκαρτέρηση καμιά.
Εις σε προστρέχω Τέχνη της Ποιήσεως,
που κάπως ξέρεις από φάρμακα·
νάρκης του άλγους δοκιμές, εν Φαντασία και Λόγω.
Είναι πληγή από φρικτό μαχαίρι.
Τα φάρμακά σου φέρε Τέχνη της Ποιήσεως
που κάμνουνε – για λίγο – να μη νοιώθεται η πληγή.¹⁰²

Σκέπτομαι πως ανάμεσα σ' αυτό που θέλουμε να είμαστε, που είναι και το γνήσιο επιθυμητικό μας κομμάτι εγκαταβυθισμένο στα βαθύτερα στρώματα του ψυχισμού μας, και σ' αυτό που οι άλλοι μας επιβάλλουν να είμαστε, γεννιέται η τέχνη σαν μια χώρα του φαντασιακού ή ως νάρκης του άλγους ηδονές εν φαντασία και λόγω κι όπως λέει ο Γκαίτε (στον Τορκουάτο Τάσσο), «*ό,τι κάνει η ζωή το κερδίζει η ποίηση*».

Τις στιγμές που η φθορά είναι αδυσώπητη, η πληγή γίνεται πολύ βαθιά και ο πόνος αβάσταχτος, ο Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος, όπως και κάθε άνθρωπος, άλλο καταφύγιο δεν έχει από την Τέχνη. Προσφεύγει στη γοητεία της για να ηπιάσει –ναρκώνοντας έστω- το οξύ άλγος.¹⁰³ Ο άνθρωπος του τύπου τούτου είναι όλος αίσθηση και μνήμη. Έντονη, «σωματική» μνήμη που παρατείνει τη διάρκεια των εντυπώσεων, τις ανανεώνει κ' έτσι διασώζει το παρελθόν, που πάει να σβήσει, μέσα από

¹⁰² Κ.Π. Καβάφης, Ποιήματα (Β24).

¹⁰³ Ε. Παπανούτσου, Παλαμάς, Καβάφης, Σικελιανός, Ίκαρος, Αθήνα ⁵1985, σελ. 133.

αφύσικα απεριόριστο παρόν. Αντιγράφουμε από τον πρόλογο της «Αστροφεγγιάς»:

«Τον καιρό που μελετούσα τη νεοελληνική πεζογραφία του μεσοπόλεμου και σύνθετα το δεύτερο τόμο "Των Προσώπων και των Κειμένων", με συνεπήρε για πρώτη φορά ο πόθος να δώσω σε μίαν αφήγηση την πονεμένη ψυχογραφία της γενιάς, που βγήκε από την κόλαση του πρώτου παγκόσμιου πόλεμου βαθιά πληγωμένη, αλλά και με μια σφραγίδα προσδοκίας στο μέτωπο. Αυτά τα νιάτα της μετέωρης ειρήνης, που τόσο τραγικά ξεγελάστηκαν στις μεγάλες ελπίδες τους, που σύρθηκαν απροσανατόλιστα, παιδεμένα, χωρίς βέβαιη πίστη, χωρίς προορισμό, ίσαμε τη δεύτερη, φοβερότερη, κοσμοκαλασιά, άξιζαν κάποια συμπόνια. Αν δεν κατάφεραν τίποτε άλλο, τουλάχιστον έκαμαν με την αγωνία τους αισθητότερη τη ριζική αντίφαση και τη διάλυση του κόσμου που πέρασε – έτσι που ανεμπόδιστος να γίνει ο δρόμος της σημερινής γενιάς, αυτών των ολοζώντανων και χαρούμενων νέων ανθρώπων, που πιστεύουν στον εαυτό τους, που στάθηκαν ικανοί ν' αποτιμήσουν τη ζωή σε θυσία, ευθύνη, κι απαίτηση και που θαρρετά πια προχωρούν στο χτίσιμο του νέου κόσμου.

«Μνήμες και πείρες ήρθαν να συμμαζευτούν σιγά-σιγά ολόγυρα στην πρώτη καταβολή, στην πρώτη ρίζα του δημιουργικού μου πόθου: φωνές από τα περασμένα, πρόσωπα που μ' αγάπησαν, οι παλιές συντροφιάς, φίλοι που δεν υπάρχουν πια στη ζωή και φίλοι που πορεύονται μακριά μου τους αλλότριους δρόμους τους, μου ζήτησαν κάποιο τόπο στο μάκρος του λόγου μου. Κι εγώ δεν απίστησα στο κάλεσμά τους. Αλλά τούτο, βέβαια, δε σημαίνει, πως το υλικό μου στάθηκε τυπικά και στενά αυτοβιογραφικό. Το αντίθετο μάλιστα· τ' αυτοβιογραφικά στοιχεία, που τελικά σωματώθηκαν στην αφήγηση, είναι τόσο λιγοστά, ώστε περισσότερο σαν ψυχογραφία μιας εποχής γενικότερη παρά σα μοναχικών προσώπων ξεμυστήριο να μπορεί να λογαριαστεί το μυθιστόρημα τούτο. Και πάλι, δε θέλω να πω πως αυτά τ' αγόρια, αυτά τα κορίτσια είναι όλα τα νιάτα μιας εποχής· ανάμεσά τους ζήσανε κι αγόρια αλλά κι άλλα κορίτσια που ένιωσαν ολότελα διαφορετικά τη ζωή και το πρόβλημά της· μα θεωρώ, πως τούτα, τα δικά μου, εκφράζουν

το γνησιότερο νόημα του καιρού τους κι από τούτη, περισσότερο, την άποψη μπορούν να ενδιαφέρουν τον αναγνώστη»¹⁰⁴.

Θα 'λεγα ότι ο Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος ξεθάβει τα παιδικά του χρόνια και πάει κι έρχεται ανάμεσα στις άτακτες αναμνήσεις της και τη σκληρή πραγματικότητα και κινείται ανάμεσα σε:

πραγματικότητα και έξαρση
βίωση και αναπόληση
πεπρωμένο και προσδοκία

«Μικρό παιδί δεν είχε την πολυτέλεια της ξέγνοιαστης και ανέμελης ζωής. Αποσύρθηκε από τη μικροκοινωνία των συμμαθητών του, άνοιξε ένα δικό του, ατομικό καταφύγιο και περνούσε τη ζωή του μέσα σε όνειρα αναμορφωτικά για τη ζωή τη δική του, τη ζωή των συν-ανθρώπων, «που ζουν με μια βαθιά πληγή ανοικτή στο στήθος».¹⁰⁵ Δυναστεύεται από αναμνήσεις και νοσταλγίες αθεράπευτες· η απόλυτα ιδεοληπτική μνήμη-ανάμνηση των παιδικών του χρόνων φαίνεται να του προκαλούν μια βαθιά θλίψη, που την ξεπερνά αναζητώντας εκείνα που έχασε.

Από εδώ και πέρα αρχίζει το αιώνιο κυνηγητό των χαμένων αντικειμένων, η προσπάθεια να δέσει το όνειρό του με την πραγματικότητα. Μέσα στην περιοχή του ονείρου κινούνται και τα άλλα πρόσωπα, οι ήρωες της μυθιστορηματικής πραγματικότητας, *«συμβιωμένοι με ολοκληρωτική προσφορά του ατομικού βίου, της προσωπικής περιπέτειας του συγγραφέα, που συνεκβάλλει στα πρόσωπα της πεζογραφίας του. Η ποιητική σύλληψη των χαρακτήρων επιβάλλει στο δημιουργό να συμβιώνει με τα πρόσωπά του δραματικά».¹⁰⁶ Όλα τα πρόσωπα-ήρωες -αιωρούνται μέσα στην αχλύ του ονείρου και του μη πραγματικού ή πραγματικού μέσα στην οικονομία του ονείρου. Κι όπως ο ίδιος λέει, άλλοτε ρητά και άλλοτε υπόρρητα, είναι γεννήματα ερωτικής έμπνευσης και έσοπτρο του ίδιου του δημιουργού.*

---

¹⁰⁴ Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος, «Αστροφεγγιά». Η ιστορία μιάς εφηβείας, εκδ. της Σχολής Ι.Μ. Παναγιωτόπουλου, Αθήνα, 2002.

¹⁰⁵ Βλέπε: Κώστα Ε. Τσιρόπουλου, Ο ανοχύρωτος άνθρωπος, Τετράδια «Ευθύνης» 8, σ.133.

¹⁰⁶ Βλέπε: Κώστα Ε. Τσιρόπουλου, Τετράδια «Ευθύνης» 8, σελ. 133.

Στο σημείο αυτό πρέπει να επισημάνω ότι τόσο ο αφηγητής όσο και οι πρωταγωνιστές-ήρωες της μυθιστορηματικής πραγματικότητας σ' όλο το έργο του Ι.Μ. Παναγιωτόπουλου λειτουργούν εξ αντικειμένου ή αποτελούν προβολή ιδιότυπων ψυχικών καταστάσεων, η ανθρώπινη δηλαδή ύπαρξη συγκροτείται από δύο ξεχωριστές ζώνες, η μία εσωτερική (φιλοδοξίες, όνειρα, τάσεις) και η άλλη εξωτερική-κοινωνική (ανθρώπινες σχέσεις). Έχουμε κατ' αρχήν μια διάσταση (ένα είδος σύγκρουσης) ανάμεσα στον εξωτερικό χώρο, σ' αυτόν που η ψυχολογία ονομάζει «έξω» ή «απέξω» και στον ψυχισμό των ηρώων, στο «έσω».

Στην περίπτωση όλης της δημιουργίας του Ι.Μ. Παναγιωτόπουλου, αυτή η διάσταση, κατά τη γνώμη μας, δεν είναι λειτουργική και ουσιαστική, δεν έχουμε δηλαδή δυο στοιχεία αποκλίνοντα μεταξύ τους, αλλά είναι καθαρά φαινομενική και επιφανειακή και στην ουσία απεργάζεται, ενισχύει και υποστηρίζει την ενιαία, στη βαθύτερη υπόστασή της και μέσα από όλες τις διακυμάνσεις των συγκρούσεων, συμπεριφορά του ήρωα. Η αντίθεση δηλαδή ανάμεσα στο «έξω» και στο «έσω» υπηρετεί τη διαλεκτική της ενιαίας συμπεριφοράς του αυτοβιογραφικού ήρωα της μυθιστορηματικής πραγματικότητας.

Ας ακούσουμε τον αφηγητή που είναι και πιθανό προσωπίο του συγγραφέα: *«Έζησα με τόνα πόδι στον έξω κόσμο, με τ' άλλο στο μικρό εσωτερικό μου σύμπαν. Έτσι μεγάλωνε, μέρα τη μέρα η διάσταση· τώρα έχει πραγματοποιηθεί η σχάση· ο δίμορφος άνθρωπος έχει ολοκληρωτικά διχοτομηθεί. Έδωσα στους άλλους το πρώτο πρόσωπο, ικανό να πορεύεται, να συνομιλεί και να πάσχει μαζί τους· άφησα το δεύτερο πρόσωπο στη δική μου διάθεση με την ελπίδα να κατορθώσω στα στερνά ν' ανακαλύψω την πυρηνική μου ουσία, ακόμη και την ειδική μορφή της φοβερής μου ματαιότητας».*¹⁰⁷

Οι μύθοι είναι συχνά πιο ανθεκτικοί από την αλήθεια· ανταποκρίνονται σε βαθύτερες ανάγκες των ανθρώπων. Ωστόσο υπάρχουν μύθοι μέσα στην πραγματικότητα και πραγματικότητες μέσα στους μύθους. Το ζήτημα

---

¹⁰⁷ Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος, Αλληλογραφία. Μια ιστορία κ' ένα σχόλιο. Οι Εκδόσεις των Φίλων, Αθήνα 1975, σελ. 25.

είναι: σε ποια λογική των πραγμάτων στηρίζεται η μυθική σκέψη; Περιφρονημένος και γελοιοποιημένος στα πρωτοπαιδικά και εφηβικά του χρόνια ο Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος επιβάλλει σοβαρά την παρουσία του το 1915 με τις πρώτες λογοτεχνικές δοκιμές στα κωνσταντινοπολίτικα περιοδικά «Λόγος» του Γιάννη Χαλκούση και «Ζωή» του Απόστολου Μελαχρινού, με το περιοδικό «Μούσα» (συνδιευθυντής), που κυκλοφορεί ως το 1923, με την ομιλία του το 1921 για το ποιητικό έργο του Κωστή Παλαμά, για να γίνει «πολίτης εις των ιδεών την πόλιν» το 1924 με την ποιητική του συλλογή «Το βιβλίο της Μιράντας» και το 1925 με τα αφηγήματα «Χάνς και Άλλα Πεζά».

Από εκεί και πέρα, όπως είπαμε, αρχίζει το αιώνιο κυνηγητό των χαμένων αντικειμένων και ο α ν ι κ α ν ο π ο ί η τ ο ς μύθος τους. Ο άξονας γύρω από τον οποίο στρέφονται όλες σχεδόν οι ενέργειες των ηρώων της μυθιστορηματικής πραγματικότητας στο έργο του Ι.Μ. Παναγιωτόπουλου (ενέργειες, οι οποίες στην ουσία τους είναι ομόδρομες και ομότροπες) είναι το ανικανοποίητο, κεντρικό σημαίνον, που αποτελεί τον πιο σίγουρο δρόμο εισαγωγής του αναγνώστη στα βαθύτερα στρώματα του ψυχισμού του ήρωα ή των ηρώων (γιατί όλα τα πρόσωπα στο έργο του «Γιωταμί» είτε ομόρροπη είτε αποκλίνουσα είναι η συμπεριφορά τους, αποτελούν μέρος της συμπεριφοράς του ενιαίου ήρωα στη δημιουργία του συγγραφέα) και μέσω αυτού στα βαθύτερα στρώματα του ψυχισμού του δημιουργού.

Όπως είπαμε, σε κάθε κείμενο του Ι.Μ. Παναγιωτόπουλου συναντούμε τη διάσταση ανάμεσα στον εξωτερικό χώρο, στο «έξω» ή «απέξω» και στον ψυχισμό των ηρώων, στο «έσω» η εσωτερική περιπέτεια του ήρωα της μυθιστορηματικής πραγματικότητας αποτελεί τον ιστό πάνω στον οποίο υφαίνεται η ιστορία, όπου η δημιουργία του «έξω» γίνεται από τα «μέσα». Ο ιστός ξεκινά από τα ίδια τα πρόσωπα (ή τη μοίρα των προσώπων) και κλώθεται συνεχώς γύρω από τα πρόσωπα και τις πράξεις τους, κάτι ανάλογο με το δίκτυ των θεών που τυλίγει τον ήρωα της αρχαίας τραγωδίας.

«Είμαι ένας καταπληκτικός κατασκευαστής αδιεξόδων» εξομολογείται ο αφηγητής στις πρώτες σελίδες της Αλληλογραφίας.¹⁰⁸

Ο ιστός αυτός, ενώ αρχικά φαίνεται, και είναι εύθραυστος ή επιτηδείως δημιουργούμενος από την ίδια την ψυχοσύνθεση του ήρωα, στη συνέχεια υπολαμβάνεται από τον ίδιο τον αυτοβιογραφούμενο ήρωα ως αδιαπέραστο συρματοπλέγμα ή όπως *«Τα Τείχη»* του Καβάφη. Έτσι, οι ήρωες της μυθιστορηματικής πραγματικότητας πορεύονται διχασμένοι ανάμεσα στην εσωτερική και εξωτερική πραγματικότητα, χωρίς να πετυχαίνουν την εσωτερική τους ολοκλήρωση και επειδή διογκώνουν τα εμπόδια, φθάνουν στην παραίτηση και στη ματαίωση, πριν δώσουν τη μάχη.

Στην *«Αστροφεγγιά»*, για παράδειγμα ο Άγγελος, κύριο πρόσωπο του έργου και πιθανό προσωπείο του συγγραφέα, βιώνει τη σύνθλιψη του ονείρου παγιδευμένος στην καταπιεστική πραγματικότητα και τις αντιφατικές εκδηλώσεις της καθημερινότητας με τις συνεχείς μεταπτώσεις: από την ύπαρξη της προοπτικής, στην ελλοχεύουσα ματαίωση, από τη βιωμένη αγάπη, στην απραγματοποίητη, από τη σφριγηλή ακμή της νεότητας στη νοσηρότητα και την αδυναμία, κι όλα αυτά τον οδηγούν στη φθορά και στο θάνατο.

Ο ήρωας, λοιπόν της μυθιστορηματικής πραγματικότητας είναι ένας άνθρωπος απογοητευμένος από την γύρω του κοινωνική πραγματικότητα και διαποτισμένος από την απελπισία εξαιτίας της αδυναμίας του να διανοίξει τα εμπόδια, να υπερβεί τις δυσκολίες, να επιλύσει τα έσω και τα έξω προβλήματά του. Ο ίδιος ο αφηγητής εξομολογείται ότι ο ήρωας είναι ένα πρόσωπο σύνθετο με πολλές μεταπτώσεις και αντιφάσεις: *«Καταπώς φαίνεται, τη στερνή τούτη στιγμή, είμαι ένας δύσκολος άνθρωπος. Ένας πλασμένος αναζητητής κ' ένας πλασμένος ανικανοποίητος»*.¹⁰⁹ Και στη σελίδα 17 γράφει όχι ότι ζει μέσα σε ένα λαβύρινθο αδιεξόδων, αλλά ότι ο ίδιος δημιουργεί ή επινοεί τα αδιέξοδα *«Είμαι ένας καταπληκτικός κατασκευαστής αδιεξόδων»*.

---

¹⁰⁸ ό.π., σελ. 17.

¹⁰⁹ Βλέπε:, Αλληλογραφία, ό.π., σελ. 23.

Ο Παναγιωτόπουλος αισθάνεται ενοχές για κρίματα ασυνειδητοποίητα: *«ένιωθα πως ήμουν ανίκανος να πάρω ό,τι μπορούσε να μου προσφέρει αυτή η παράδοση πάντα περιπέτεια που ονομάζεται ζωή»,* γράφει.¹¹⁰ Ομολογεί ωστόσο ότι το «πεπρωμένο» του ήταν *«δίψα σπουδής»* και *«δίψα ζωής»*¹¹¹ και μόνο *«χορταίνοντας»* τις δυο τούτες *«δίψες»* του πίστευε πως θα ολοκλήρωνε την παρουσία του, αναδεικνύοντας τον εαυτό του σε πνευματικό και κοινωνικό παράγοντα ικανό να αντιπαλέψει τους *«άλλους»*, του *«απάνω πατώματος»*, και να εξισωθεί μαζί τους, χωρίς να υποταχθεί ή έστω να συμβιβαστεί με το κατεστημένο. *«Άμα το ένιωσα τούτο, ο κόσμος άλλαξε μέσα μου· έγινε ο «πολυσάλευτος κόσμος του Παλαμά».*¹¹² Λίγο παρακάτω γράφει: *«...Ολόκληρη η πνευματική μου ζωή ήταν ένα περπάτημα ανάμεσα σε βουνά και σε ειδυλλιακές κοιλάδες, ανήφορος και κατήφορος, πότε με την οδοιπορία του στοχαστικού στρατοκόπου, πότε και με τη βαναυσότητα ακόμη μιας ασταμάτητης καταιγίδας. Ήθελα –και το προσπαθούσα τούτο το πράγμα– να αυτογνωρισθώ και να εξομολογηθώ και να γλυτώσω από την ενοχή που με δυνάστευε ολοένα».*¹¹³

Ο Παναγιωτόπουλος απέστεργε τις ρητορείες των υπερβολών· περίσσευε από το σήμερα και εξείχε στο αύριο της προσδοκίας: *«Πολλοί το παρατήρησαν, πως ο τόνος μου είναι εξομολογητικός. Υπάρχει ένα απόθεμα, που θα το έλεγα και αποταμίευμα μέσα μου, που πάντα πάει να εξαντληθεί και πάντα αδαπάνητο βρίσκεται. Δεν επιθυμώ να θεωρηθεί μορφή ματαιοδοξίας τούτη η έκφραση. Πάντα φοβούμαι πως ο επιθυμητός στόχος βρίσκεται μακριά μου. Τον παλιότερο καιρό αυτό το στόχο του σημάδευα από κάθε μεριά, από δω κι από κει, πασχίζοντας ν' αποκλείσω τις διαφυγές με μια συστηματική πολιορκία. Είχα τόσο βαθιά τοποθετήσει - και τόσο ψηλά - το επίπεδο της δημιουργίας, ώστε γινόμουν αυτόματα και πικρός προς το γείτονα. Κι απομένω πικρός. Βλέπω πάντα με γνιασμένη ματιά την αυτοπεποίθηση, του αυτοέπαινο, τη δίψα της αυτοπροβολής που έχει κατακτήσει η μεγάλη αρρώστια της πνευματικής μας ζωής. Υπάρχουν και*

¹¹⁰ Βλέπε: Ι.Μ. Παναγιωτόπουλου, «Ώρα Απολογισμού», Τετράδια «Ευθύνης» 8, Τυπογραφείο Γ. Παρισιανού, Αθήνα 1979, σελ. 146.

¹¹¹ ό.π., σελ. 146.

¹¹² Ώρα Απολογισμού, ό.π., σελ. 145.

¹¹³ Ώρα Απολογισμού, ό.π. σελ. 153.

κυκλοφορούν ανάμεσά μας τόσοι κούφιοι, ώστε τρέμει κανείς μη και ο ίδιος θεωρηθεί κούφιος και υιώθει την ανάγκη να πει κι αυτός μαζί με τον υμνωδό: «Πρόσθες αυτοίς κακά, Κύριε· πρόσθες αυτοίς κακά, τοις ενδόξοις της γης». Πολλοί τους προσπερνούν χαμογελώντας. Άλλοι τους λυπούνται. Άλλοι μένουν μπροστά τους άλαλοι. Συλλογιέσαι: «μα τόσο δεν καταλαβαίνουν αυτοί οι άνθρωποι;». Κι ωστόσο, δεν καταλαβαίνουν!». ¹¹⁴

«Η περίπτωση του Ι.Μ. Παναγιωτόπουλου», γράφει ο ποιητής και καθηγητής Πανεπιστημίου Κώστας Στεργιόπουλος, «αποτελεί μια ιδιάζουσα ατομική περίπτωση. Έγραφε βιβλία αδιάκοπα, ποιήματα, δοκίμια και μελέτες, μυθιστορήματα και διηγήματα, χρονικά και ταξιδιωτικές εντυπώσεις, πασχίζοντας να συναντήσει κάπου τον εαυτό του, να του γνωρίσει και να του κλείσει στο ένα βιβλίο, εκείνο το μοναδικό που επιθυμεί κανείς να γράψει μια μέρα, με αποτέλεσμα να τον κατακερματίζει, και αντί να βρει την ενότητά του στο ένα, να βρίσκεται διάσπαρτος στα πολλά. Η πολυμέρεια αυτή βγαίνει από μια εξ ίσου πολλαπλή ιδιοσυγκρασία. Ο σημερινός κι ο μελλοντικός κριτικός που πρέπει, βέβαια να προσέξει μέσα από ποιες δυσκολίες και στερήσεις «ανήλθε», για να μπορέσει να εξηγήσει και να δικαιολογήσει κάποιες ιδιότητες του χαρακτήρα του. Μα, πέρα απ' τα περιστατικά και τις συνθήκες της ζωής του, πρέπει προπάντων να σταθεί στη βαθύτερη ψυχολογία του, στους πολλαπλούς εαυτούς του. Κι ο ίδιος, στο προοίμιο του βιβλίου του «Ο στοχασμός κι ο λόγος» (1954), έχει μιλήσει για τα εφτά του δαιμόνια». ¹¹⁵

Η αλήθεια είναι, πως αναγνωρίζω πολυάριθμα δαιμόνια να μ' εξουσιάζουν. Υπάρχει, έξαφνα, ένα μεθυσμένο δαιμόνιο· είναι μελαμψό και βελούδινο κι έχει τη μορφή της γυναίκας. [...] Υπάρχει κ' ένα άλλο δαιμόνιο· εκείνο θα το καλούσα της λάσπης. [...]. Τρίτο είναι το δαιμόνιο το πεισματάρικο και το αδιάλλακτο της λευτεριάς [...]. Τέταρτο είναι το αγγελικό δαιμόνιο [...]. Ύστερα το δαιμόνιο που δε μπορώ παρά να το πω κατανυχτικό [...]. Και το συλλογισμένο δαιμόνιο· ένα ζοφερό και πονεμένο πνεύμα [...].

¹¹⁴ Όρα Απολογισμού, ό.π., σελ. 153.

¹¹⁵ Κώστας Στεργιόπουλος, Η Πολυμέρεια του Ι.Μ. Παναγιωτόπουλου, 4η Επιστημονική Συνάντηση, Πρακτικά, Ο στοχασμός και ο λόγος του Ι.Μ. Παναγιωτόπουλου, Αθήνα 12 και 13 Απριλίου 2002, σελ. 69.

Τέλος, το περιγελαστικό δαιμόνιο, που ολοένα καγχάζει, που ολοένα υπακούει στην ανάγκη να εξευτελίζει τα πάντα.

» [...] Κ' έρχεται η ώρα, που κατέχομαι ολάκερος από τούτο το δαιμόνιο ή από κείνο. Κ' είμαι μια παρουσία στεγανή, ολοκληρωτική, αναμφισβήτητη – το ένα ή το άλλο. Ίσαμε που να φτάσει κ' η δεύτερη εκείνη στιγμή, η πολλαπλή, όπου ορχιούνται μέσα μου τα δαιμόνια όλα, και τα κακοποιά και τ' αγαθά, και τότε δεν ξέρω πια τι θα κάμω και τι θ' απογίνω και στενάζω απογνωσμένος». ¹¹⁶

Όταν ο Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος ονόμαζε τον Καρυωτάκη μεγάλο ποιητή, προπορευόταν από το επιτελείο των κριτικών της εποχής του, αφού πολλοί, τότε που πέθανε ο Καρυωτάκης, θυμήθηκαν τις δεοντολογίες των ιεροκηρύκων και βρήκαν αναθεματισμό μόνο στον άτυχο ποιητή, χωρίς να δουν μέσα από την άτεγκτη αναγκαιότητα της τέχνης το έργο του και το αισθητικό του κατόρθωμα σε καιρούς που οι γλυκεροί στίχοι κυλούσαν στην ψυχή των αναγνωστών πιο συχνοί από τη φθινοπωρινή βροχή.

Ενωρίς όμως ο Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος κατάκτησε το χώρο της μοναξιάς και της πίκρας του, ψηλάφισε το δρόμο της ηθικής ερήμωσης, και άνδρωσε την αντίστασή του, ποτίζοντας την ποίησή του με ανθρώπινο άλγος, αλλά και με ανθρώπινη χαρά, μένοντας σε καταστάσεις ανθρώπινης τρυφερότητας και εσωτερικής ισορροπίας. ¹¹⁷

Χωρίς να είναι αντίρροπος και αντιφατικός είναι ο αληθινός:

Η μοναξιά είναι μια στενή παραλία με σβησμένα φανάρια

η ατελεύτητη σιωπή,

η αφώτιστη,

μια παγίδα.

Η μοναξιά είναι ο Άνθρωπος.

Ερημικός, ακατανόητος, ανερμήνευτος,

καθώς ο Θεός.

(Τ.Π. 274).

[Τα Ποιήματα, «Οι Εκδόσεις των Φίλων», Αθήνα 1970]

¹¹⁶ Ι.Μ. Παναγιωτόπουλου: Ο στοχασμός κι ο λόγος. «Αετός» Α.Ε., Αθήνα 1954, σσ. 14-16.

¹¹⁷ Βλέπε: Χρήστου Χ. Τζούλη, Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος, Διαλεκτική, τεύχος 2, Αγρίνιο Ιούνιος 1965, σσ. 18-19.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Γ΄

Η ΕΛΛΑΔΑ ΜΕΣΑ ΑΠΟ ΤΟ ΕΡΓΟ

ΤΟΥ Ι.Μ. ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΥ

1. Η Ανθρωπογεωγραφία και η Μεταφυσική της Πατρίδας

Η φυσιολατρία στο έργο του Ι.Μ. Παναγιωτόπουλου είναι διάχυτη. Είναι έντονη παρουσία της φύσης. Αυτό δεν αντίκειται καθόλου στο χαρακτηρισμό του ποιητή (χρησιμοποιώ τον όρο συμπεριληπτικά) ως πατριώτη, ούτε στο ότι η θεματογραφία της ποιήσής του έχει ως κύριο άξονα την πατρίδα και το επικό και ηρωϊκό στοιχείο της. Το λέω αυτό, γιατί όπως ξέρουμε από την ψυχολογία του βάρθους και κυρίως από την ψυχανάλυση, υπάρχει σχέση συναλληλίας ανάμεσα στην πατρίδα και στη φύση. Ο μύθος της Μάνας – Γης είναι κοινός στη μυθολογία πολλών λαών της ανατολικής Μεσογείου, και βέβαια στην Ελληνική μυθολογία (Δήμητρα = Γη – Μητέρα), καθώς και στη νεοελληνική ποίηση.

Εδώ θα μπορούσε κανείς να επιμηκύνει το λόγο του εισερχόμενος σε άλλες περιοχές σε θεωρητική επίπεδο, να ευρύνει το πεδίο σύγκρισης, να μη παραμείνει στη σχέση φύσης και πατρίδας, αλλά να εντάξει σ' αυτό το δυϊκό πλέγμα και τη μητέρα, οπότε έχουμε τη σύνθετη σχέση ανάμεσα στη φύση, στην πατρίδα και τη μητέρα. Συνεχίζοντας προς αυτή την κατεύθυνση, μπορεί κανείς να ανιχνεύσει ποιοτικές παραμέτρους στο παρασύνθετο τριαδικό σχήμα πατρίδας – φύσης – μητέρας. Τέτοιες ποιοτικές παράμετροι είναι η καλή πατρίδα, η καλή φύση, με έννοια καθαρά αισθητική και η καλή μάνα με σημασία κυρίως ηθική.

Ανακεφαλαιώνοντας τα παραπάνω, μπορούμε να πούμε κάπως απλουστευτικά ότι υπάρχει μια αντιστοιχία ανάμεσα στην καλή φύση, την καλή πατρίδα και την καλή μάνα όπως συμβαίνει στο έργο του Ι.Μ. Παναγιωτόπουλου, ή ακριβώς το αντίθετο, κακή φύση (άμορφη, ακατασκευάστη, ή καταστροφική), κακή πατρίδα (πατρίδα που αποποιείται τον κόσμο της), καθώς και κακή μητέρα. Το δεύτερο είδος του

πλέγματος κακή φύση / κακή μητέρα συναντάται σε πολλούς συγγραφείς, αυτή την ώρα μου έρχεται στο νου το αρνητικό τοπίο στο έργο του Franz Kafka, με εξίσου αρνητικά συνεπακόλουθα στα άλλα δύο μοτίβα: την πατρίδα και τη μητέρα.

«Όταν έχεις γεννηθεί το 1901, στις αρχές ενός κοσμογονικού αιώνα» γράφει ο Κώστας Δαφνής, «φυσικό είναι να υπάρξουν πολλά ορόσημα στη ζωή σου. Στα πρώτα σου βήματα θα σε συνοδεύουν καταθλιπτικές οι αναμνήσεις του Ενενήντα εφτά. Σύγχρονα όμως θα γεύεσαι τους έντονους εθνικούς παλμούς, που δεν συγχωρούν την ήττα, που δίνουν τη μάχη για την εθνική επιβίωση στα Μακεδονικά υψίπεδα, που παρασκευάζουν την αναγέννηση, που επιχειρούν την Επανάσταση του 1909 και τολμούν τις εξορμήσεις του 1912-1913. Η Ελλάδα αρχίζει να αποκτάει συνείδηση, όχι μονάχα της εθνικής της ρώμης, αλλά και των πλούσιων πνευματικών κυμών, που είχε τροφοδοτήσει το Κίνημα του Δημοτικισμού. Έφηβος θα ζήσεις το Διχασμό κι όταν θ' αρχίσεις να συνειδητοποιείς το ανδρικό σου μέστωμα, θα δεις να σωριάζεται σ' ερείπια, μέσα στις φλόγες της Σμύρνης, το όνειρο της Μεγάλης Ιδέας. Ο μεσοπόλεμος δεν σου προσφέρει παρά αθλιότητες, νοθείες ιδανικών, συμβιβασμούς, τη βία του φασισμού, την προδοσία της ελευθερίας. Το έπος του Σαράντα είναι ένα φωτεινό διάλειμμα ανάμεσα σε μια δικτατορία και στην τραγωδία της κατοχής και του εμφύλιου πολέμου. Ένα διάλειμμα ηρωισμού και θυσίας, που σαν μόνη συνέχεια έχει το σπαραγμό και το θρήνο».¹¹⁸

Τα χρόνια που ακολούθησαν το τέρμα του Εμφύλιου Πολέμου πλούτισαν την εμπειρία του λαού μας με τη συνείδηση της αδυναμίας του να ορίσει μόνος του τη μοίρα του. Εννοείται πως για μια ακόμη φορά, όπως συνήθως συμβαίνει στις αντιθέσεις μας, δε δούλεψε η παραγωγική σύνθεση· οι ξένες επιρροές αντιμάχονται στη γη του τόπου μας ώσπου η απριλιανή δικτατορία βυθίζει στο σκοτάδι τη χώρα μας, οδηγεί στην τραγωδία της Κύπρου και συρρικνώνει το από πάντα του ολιγοστό κορμί

---

¹¹⁸ Κώστα Δαφνή, Άνθρωπος του Καιρού του, Αφιέρωμα «Ευθύνης» 8, σελ. 69.

της Ελλάδας, πέρα από τα άλλα δεινά για τα οποία πληρώνει δια βίου ο Ελληνισμός και η Ελλάδα.

Έκρινα πως μου χρειάζονται οι παραπάνω αναφορές, γιατί ο χρόνος αποτελεί για την προσωπική περιπέτεια του Ι.Μ. Παναγιωτόπουλου ένα μέγεθος κυρίαρχο, που τον ακολουθεί παντού, και μέσα στη διαχρονικότητα και μέσα στη *«μια και μόνη στιγμή»* που είναι *«η δική μας αιωνιότητα»*, καθώς λέει.¹¹⁹ Η σχέση του με το χρόνο *«χαρακτηρίζεται από μια αμεσότητα πολλές φορές οδυνηρή για το συγγραφέα, και λειτουργεί άλλοτε σε ευρύτερο και άλλοτε σε πιο περιορισμένα πλαίσια, αποκαθιστώντας όμως και στις δύο περιπτώσεις την ενότητα, που φανερά διαπνέει, όλο το έργο του»*.¹²⁰

Όπως πολλές φορές θα το πούμε, στην τέχνη έχουμε σύντηξη των διαφόρων στιγμών του χρόνου, που ουσιαστικά σημαίνει υπέρβασή του· συνείρεται το παρελθόν με το παρόν, καθώς και το φαντασιακό με το πραγματικό. Αυτή η σύντηξη του χρόνου μέσα στο θαύμα της τέχνης μας επιτρέπει να ενώνουμε το μνήμα με τη μνήμη, αναιρώντας το πρώτο μέσα στο φαντασιακό της τέχνης, στο οποίο αδειάζει τα υποκατάστατά της η ανικανοποίητη επιθυμία.

Τη σύντηξη του χρόνου θα μπορούσαμε να την ονομάσουμε και ενιαία χρονική συνείδηση, καθώς φέρνει κοντά το παρελθόν, το παρόν και το *«(α)δηλον»* μέλλον, στοιχείο που παραπέμπει στους φοβερούς Προφήτες της Παλαιάς Διαθήκης, οι οποίοι συναιρούσαν στην ψυχή τους όλες τις διαστάσεις του χρόνου, που σημαίνει ότι είναι *«η δική μας αιωνιότητα»* αναζητείται η διάρκεια που καταξιώνει τη ζωή και ακυρώνει το θάνατο. Επεκτείνοντας το συλλογισμό μας θα μπορούσαμε να πούμε ότι η ζωή δεν είναι η αντίπερα όχθη του θανάτου, αλλά ρέει στην ίδια κοίτη του ποταμού, συγκρινόμενη και νικώσα ή κατά το αναστάσιμο τροπάριο, *«θανάτω θάνατον πατήσας...»*.

Στην περίπτωση του Γιωταμί η χρονική ενότητα είναι καρπός άσκησης, καταχτιέται *«με καιρό και με κόπο»* και του παρέχει την ευχέρεια να κινείται

---

¹¹⁹ Βλέπε: Ομιλίες της Γυμνής Ψυχής, ό.π., σελ. 169.

¹²⁰ Βλέπε: Αννίτα Παναρέτου, Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος, ό.π., σελ. 106.

πέρα από τον καιρό του, είτε προς τα εμπρός είτε προς τα πίσω, κατορθώνοντας να νιώσει τη μοίρα του κόσμου ως δική του μοίρα: «μέσα στα μάτια μου ταξιδεύουν οι αιώνες που πέρασαν, οι αιώνες που θά 'ρθουν, οι σωπασμένες και οι αγέννητες αγωνίες».¹²¹ Άνθρωπος του εικοστού αιώνα ο Παναγιωτόπουλος έχει το πνεύμα και την ψυχή ανοιχτά: είναι παρών, αγωνιά, συμπάσχει, αγωνίζεται. Τον βλέπουμε να κυκλοφορεί με άνεση σε οποιαδήποτε εποχή του παρελθόντος, να προσεγγίζει με τρόπο γλαφυρό την αρχαιότητα, τον πολιτισμό, τις παλιές πέτρες, τους ανθρώπους, τα μνημεία, την ανθρωπογεωγραφία, να διασκελίζει άκοπα τους αιώνες, να ανακαλύπτει τον εαυτό του το προσωπικό του χώρο – χρονικό στίγμα:

*«Στους δρόμους των ανθρώπων,
στην ανεκύμαντην αρχαία κοιλάδα,
συνάντησα την Ελένη της Σπάρτης, [...]
στους δρόμους των ανθρώπων,
στην ακροθαλασσιά των Φαιάκων
συνάντησα την παιδούλα τη Ναυσικά».*¹²²

Με άνεση κυκλοφορεί σε οποιαδήποτε εποχή του παρελθόντος για να προσεγγίσει παλιότερους πολιτισμούς, λαούς, ανθρώπους και να ανακαλύψει, ακόμα και στα ταξιδιωτικά του βιβλία, το προσωπικό του χώρο – χρονικό στίγμα. Ταξιδεύει, διασκελίζοντας άκοπα τους αιώνες: Στην Αίγυπτο των Πτολεμαίων (Σκαραβαίος ο Ιερός – Η Αίγυπτος), στη Σπάρτη του Λεωνίδα (Μορφές της Ελληνικής Γης), στην Ιωνία των πρώτων Χριστιανικών χρόνων (Τα επτά Κοιμισμένα Παιδιά), στη Μουσουλμανική Ανατολή του 13^{ου} αιώνα (Μεβλανά ο Εξαισίος).¹²³

Είναι πολύ ενδιαφέρον και χρήσιμο στοιχείο το ότι ζωντανεύει τα περασμένα όχι μόνο μέσα από τις γενικότερες ιστορικές του πηγές αλλά και μέσα από ό,τι ο ίδιος ονομάζει *«αιωνιότητα του καθημερινού*

---

¹²¹ Ομιλίες της Γυμνής Ψυχής, ό.π., σελ. 69.

¹²² Τα Ποιήματα του Ι.Μ.Π., ό.π., σελ. 162.

¹²³ Βλέπε: Αννίτα Π. Παναρέτου, Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος, ό.π. σελ. 107.

περιστατικού». ¹²⁴ Ο αναγνώστης μπορεί να μεταφερθεί στο χώρο της καθημερινής ζωής και να γίνει κοινωνός του τρόπου σκέψης και συμπεριφοράς των ανθρώπων της, σ' όποια εποχή κι αν σταθεί.

Η διαχρονία του δηλαδή δεν περιορίζεται στα καθαρά ιστορικά περιστατικά που δε λείπουν βέβαια, αλλά λειτουργεί σε πολλά επίπεδα: τη συναντούμε στο ιστορικό επίπεδο (πολιορκία και έξοδος του Μεσολογγίου), τη συναντούμε επίσης στο ερωτικό: «*Η ιστορία μας είναι η στιγμή. Η στιγμή που ονομάζεται Νεφερίτη./ Η στιγμή που ονομάζεται Αναδυόμενη. / Η στιγμή που ονομάζεται Βεατρίκη*» ¹²⁵ λειτουργεί επίσης στο επίπεδο της θρησκείας ¹²⁶ κι ακόμη στο επίπεδο της φιλοσοφίας ή καλύτερα βιοσοφίας, όπως αυτή εξελίχθηκε από αιώνα σε αιώνα κι όπως τη συναντάμε στα δοκίμιά του, και ακόμη στο επίπεδο της αισθητικής και της τέχνης, επίσης όπως εξετάζεται η πορεία τους στα δοκίμιά του.

Ενδεικτικό της οικειότητας που χαρακτηρίζει την αντιμετώπιση του παρελθόντος από το συγγραφέα, είναι και ο τρόπος που χρησιμοποιεί το επίθετο «*αρχαίος*». Ο Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος ερευνούσε το παρόν με σύγχρονους μεθολογικούς όρους, χωρίς να αποκόβει τις φλέβες που έφεραν κοντά του την υπερτρισχιλιοστή της παράδοση. Λείπουν από τα κείμενα του Γιωταμί τα αγάλματα της γυναίκας του Λωτ. Ο νεοέλληνας δεν πρέπει να κινείται σα φάντασμα μέσα στο παρελθόν· θα αξιοποιεί τα ζωντανά και λειτουργικά στοιχεία της παράδοσης, τα πλουτοφόρα κοιτάσματά της, αλλά ταυτόχρονα θα δημιουργεί και το δικό του έργο, που θα είναι καρπός του δικού του μόχθου. ¹²⁷

Όμως αυτή η θέση, αυτή η περιπλάνηση, έχει το τίμημά της.

Αυτή η κληρονομιά είτε αξιοποιούμε τα πλουτοφόρα κοιτάσματά της, που καλύπτουν σύγχρονα κενά, και δεχόμαστε τους γόνιμους ενοφθαλμισμούς από όλο τον κόσμο της είτε αποποιούμαστε αρκετά και

---

¹²⁴ Βλέπε: Χειρόγραφα της Μοναξιάς, ό.π., σελ. 65.

¹²⁵ Βλέπε: «Η ιστορία μας είναι η στιγμή» στο Παράθυρο του κόσμου, Τα ποιήματα του Ι.Μ. Παναγιωτόπουλου, ό.π., σελ. 354.

¹²⁶ Βλέπε τα δύο σχετικά βιβλία: «Τα Εφτά Κοιμισμένα Παιδιά», ό.π., και «Μεβλανά Ο Εξάισιος – Η ιστορία μιας ζωής», Εκδ. Αστήρ, Αθήνα 1982.

¹²⁷ Βλέπε: Ομιλίες της Γυμνής Ψυχής, ό.π. σελ. 213.

από άγνοια τις προσφορές της, σημαδεύει την προσωπικότητα και την ταυτότητά μας. Ο Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος «*με καιρό και με κόπο*» άρθρωσε το δικό του λόγο, δαπάνησε αρκετό ψυχικό απόθεμα έπραξε το χρέος του, και είναι ανθρώπινο να επιθυμεί για πολλούς λόγους την αποδέσμευσή του από τα περασμένα: «*Είναι στιγμές*», γράφει, «*που αγωνίζομαι να λυτρωθώ από τα περασμένα κι όχι τόσο τ' ατομικά μου όσο του κόσμου, τα μακρινά, τα πανάρχαια, τα αιώνια*». ¹²⁸

Όμως εξίσου σημαντική, τολμηρή και γενναία είναι και η κίνηση του Ι.Μ. Παναγιωτόπουλου μπροστά από τον καιρό του, για το μέλλον, όπως διαγράφεται στα δοκίμιά του αναφερόμενα στην εξέλιξη της ανθρωπότητας στη γη, αλλά και στο διασημικό μέλλον: Το νέο στοιχείο είναι το διάστημα, που ανοίγει στον Ι.Μ. Παναγιωτόπουλο νέες προοπτικές. Είναι το άπειρο, η ιδέα δηλαδή **του θανάτου**· προσπαθεί να εξοικειωθεί με το θάνατο, για να απαλλαγεί από τον πανικό του. Πέρα από όσα αναφέρονται για το Διάστημα στα δοκίμια, υπάρχουν πάνω στο θέμα του θανάτου πέντε ποιήματα στην τελευταία ποιητική συλλογή του «*Το Παράθυρο του Κόσμου*». Πρόκειται για τα ποιήματα με αριθ. 26, 27, 28, 29 και 30. ¹²⁹

Το ξαναλέμε, τόσο στην τέχνη όσο και στο όνειρο έχουμε σύντηξη των διαφόρων στιγμών του χρόνου, που ουσιαστικά σημαίνει υπέρβαση του συνείρεται το παρελθόν με το παρόν και το «άδηλον» μέλλον. Πετυχαίνοντας ο Παναγιωτόπουλος τη συγχώνευση των διαφόρων στιγμών του χρόνου, φέρνει κοντά το παρελθόν, το παρόν και το «άδηλο» μέλλον, μεταβάλλοντας το χρόνο σε μια πιο φιλική υπόθεση, αποκτά ενιαία χρονική συνείδηση, γίνεται άνθρωπος του καιρού του. Όχι μόνο δεν τον παίρνει μαζί του ο χρόνος διαλαλώντας την ήττα του, αλλά τον τιθασεύει ο ίδιος, τον γεμίζει ασφυκτικά με έργο προσωπικό και συλλογικό. Ταυτόχρονα, με τη χρονική ενότητα, ο χρόνος γίνεται περισσότερο οικείος.

Ο Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος μετάλλαξε το χρόνο σε απόθεμα ψυχικό, βιωματικό, αύξησε την ποιότητα της εμπειρίας του, έτσι που ο χρόνος αφομοιώθηκε από τον ψυχικό ατομικό του κόσμο και υπήρξε σε σχέση μ'

---

¹²⁸ Αλληλογραφία, ό.π.,σελ. 186.

¹²⁹ «Τα Ποιήματα», ό.π. σελ. 321-327.

αυτόν, καθώς ο ίδιος έγινε ολοκληρωμένος, χωρίς διαδοχές από φθορές και από αφαιμάξεις που θα ήθελε να τις επιβάλει ο χρόνος. Και βέβαια αυτό έγινε *«με καιρό και με κόπο»*, με αγώνα, άσκηση και συναίσθημα ευθύνης και μπόρεσε έτσι να κινείται με ευχέρεια πέρα από τον καιρό του, είτε προς τα εμπρός είτε προς τα πίσω, καταφέρνοντας να νιώσει την μοίρα του κόσμου ως δική του μοίρα: *«Μέσα στα μάτια μου ταξιδεύουν οι αιώνες που πέρασαν, οι αιώνες που θάρθουν, οι σωπασμένες και οι αγέννητες αγωνίες»*.¹³⁰

Και δεν είναι μόνον ο κλασικός άνθρωπος, ο υπερχρονικός και το κλασικό έργο που διασώζει τη στιλπνότητα της επικαιρότητας για κάθε εποχή και χρονική διαδοχή. Και ο ασήμαντος άνθρωπος και το μικρώνυμο έργο, όταν αποκτήσει δική του – μέσα στα δικά του πνευματικά όρια – ολοκλήρωση, δικό του βάθος, εμπειρίας και βιώματος, έτσι που ο χρόνος να αραιώνει σαν καταχνιά μέσα στα οριστικά γεγονότα των πράξεων, των έργων, αφομοιώνει τον χρόνο, τον εξουδετερώνει μαζί.¹³¹

Ο Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος συμφιλίωνε μέσα του την εμβάθυνση στο γενέθλιο τόπο, στη γη του τόπου του, και την κληρονομιά του, αλλά και τη δίψα για έξοδο, δύναμη κεντρόφυγη. Περιηγείται την Ελλάδα και γράφει τα κείμενα τα δημοσιευμένα στην εφημερίδα «Η Πρωΐα» που περιλήφθηκαν στις *«Μορφές της Ελληνικής Γης»* και στους *«Ελληνικούς Ορίζοντες»*, για να ακολουθήσει η *«έξοδος»*, η περιήγηση, τα ταξίδια στην Πόλη, στην Αίγυπτο, στην Ευρώπη, το μεγάλο ταξίδι της Κίνας, το ταξίδι της Αφρικής (Αιθιοπία, Κένυα, Ουγκάντα, Ταγκανίκα κ.ά., καθώς απλώνεται σε πλατύτερους χώρους: *«[...] Η ανοιξιάτικη ώρα είναι η ώρα, που ταιριάζει περισσότερο στη διάθεση του αρχαίου ελληνικού κόσμου. Του κόσμο τούτο δεν είναι καμμιά ανάγκη να σταθείς ώρες ατέλειωτες πάνω στην παμπάλαια πέτρα, για να τον καταλάβεις. Σου προσφέρεται σαν ανοιχτό βιβλίο, καθώς σηκώνεις τα μάτια σου στη γαλάζια φωτογραφία του*

---

¹³⁰ «Ομιλίες της Γυμνής ψυχής». Οι φίλοι του Βιβλίου, Αθήνα, 1944, σελ. 69.

¹³¹ Βλέπε: «Θέσεις και Αντιθέσεις του Ελληνικού Τοπίου», Έκδοση Ελληνικής Περιηγητικής Λέσχης, Αθήνα 1153, «Ερήμην των Ελλήνων», εκδ. β', Οι Εκδόσεις των Φίλων, Αθήνα 1977, «Μορφές της Ελληνικής Γης», εκδ. Γραφείου Πνευματικών Υπηρεσιών, Αθήνα 1937, «Ελληνικοί Ορίζοντες», β' έκδ. Ίκαρος, Αθήνα, 1959.

ανοιξιάτικου ουρανού, καθώς τεντώνεις τ' αυτί στους μακρινούς αντίλαλους των κυμάτων, καθώς αντικρίζεις τα γυμνά βουνά, που σπιθοβολούν σαν πλασμένα από κρύσταλλο και ατσάλι. Άμα τα δεις όλα τούτα και τα χοριάσεις άμα γεμίσεις από το αίσθημα της γης σου, που είναι το βαθύτερο, το αγνότερο και το φωτεινότερο από τα αισθήματα, τότε μπορείς να σκύψεις πάνω σε μια πλατωνική σελίδα και να αισθανθείς να ορθρίζει μέσα σου η φλόγα του στοχασμού σαν την ευωδιά, που αναδίνεται από τ' άσπρο κρίνο. Όπως κάθε γνώση, έτσι κι' η γνώση του αρχαίου ελληνικού κόσμου δε βρίσκεται μέσα στα σοφά και φλύαρα μελετήματα, στην εκνευριστική κι ατέλειωτη πολυλογία των ανθρώπων που ξημεροβραδιάζονται στις βιβλιοθήκες· βρίσκεται έξω στο ανοιχτό και φωτεινό υπαίθρο, *sub jove*, γιατί το ελληνικό «θαύμα», όπως συνηθίσαμε να το λέμε, χωρίς φυσικά, να το πολυκαταλαβαίνουμε, είναι μια δημιουργία του υπαίθρου, μια δημιουργία φωτεινή από κάθε μεριά, πρόθυμη να χαρεί τη ζωή στα ωραιότερα και στα πνευματικότερα φανερώματά της, ικανή να γεμίσει από την πολύτιμη ουσία του πνεύματος την πιο πεζή και την πιο καθημερινή μας ώρα καθώς πορεύεσαι, την άνοιξη, ανάμεσα στην Ελλάδα, ξαναζεις, αν έχεις την ικανότητα και τη δύναμη να ξαναζήσεις, τη ζωικότητα και την πνευματικότητα του Ελληνισμού σε όλο το απλό και επιβλητικό μεγαλείο του». ¹³²

[[...]] «Το βιβλίο τούτο» γράφει ο Απ. Σαχίνης, «είναι η άφεση και έξαρση μιάς εκστατικής ψυχής μπροστά στο θαύμα και την πνευματικότητα της ελληνικής φύσης, και ο αναγνώστης βρίσκει στις σελίδες του θαυμαστικούς και ευθουσιαστικούς τόνους για τη φύση αυτή, που γεμίζει σχεδόν όλο το βιβλίο, και για ό,τι αντικρίζει και χαίρεται η ματιά του ταξιδιώτη[...]].

Αυτή η αναζήτηση ως βιωματική κατάσταση έχει αρχαία τη ρίζα της. είναι σύμφυτη με την ανησυχία του Παναγιωτόπουλου, ο οποίος αποβλέπει στην πολιτιστική του αρτίωση: «Είμαι ένας καθαρόαιμος περιπατητής, ένας θεατής ίσως, που λατρεύει τη μετατόπιση και που συγκομίζει από κάθε ταξίδι του μερικούς στοχασμούς και μερικές διάχυτες

---

¹³² Ι.Μ. Παναγιωτόπουλου, Μορφές της Ελληνικής γης, Εκδ. Γραφείου Πνευματικών Υπηρεσιών, Αθήνα 1937, σελ. 118-119.

αισθήσεις» γράφει στην εισαγωγή του στις *«Θέσεις και αντιθέσεις του ελληνικού τοπίου»*, στοχασμοί που εξακολουθούν να θέλγουν τον αναγνώστη των ταξιδιωτικών του κειμένων.

Ο Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος *«πολλών δ' ανθρώπων ίδεν άστρα και νόου έγνω»*, πλούτισε σε εμπειρίες και γνώσεις και έγινε ο κοσμοπολίτης της εποχής με τον ορίζοντα της οικουμένης ανοικτό στις αχόρταγες αισθήσεις του. Και όμως σε όλες τις περιπλανήσεις του συνεχώς λειτουργούσε μέσα του ο ομφάλιος λώρος της γης του, η κεντρομόλος δύναμη της επιστροφής του. Ταξίδευε *«έμενος και καπνόν αποθρώσκοντα νοήσαι, ης γαίης θανέειν μείρεται»*, που σημαίνει ότι δεν είναι ένας αγιάτρευτος κοσμοπολίτης ο Ι.Μ.Π. αλλά ένας Έλληνας ή καλύτερα ένας Ανταίος που έφερε μέσα του τη γη, την πολιτεία του και την πλούτιζε με καινούριες εμπειρίες και περισσότερο πολιτισμό.

Όπου και να ταξιδεύει η Ελλάδα τον ακολουθεί γιατί έχει μέσα στην ψυχή του σαν σε κρυφό ναό υπερυψωμένη την εικόνα και την πραγματικότητα της πατρίδας: *«Ο τόπος σου, η γη των πατέρων σου, είναι ικανή να σου διδάξει το μεγάλο μάθημα πως το πρώτο και κύριο χρέος σου είναι να τη γνωρίσεις και να την αγαπήσεις, για να μπορέσεις καλύτερα να αισθανθείς, πως η παράδοση, η ιστορία, τα περασμένα με τ' ανάποδα και με τα ευτυχισμένα τους περιστατικά δεν είναι σχήματα λόγου μονότροπα, μα δύναμη ολοζώντανη και κυριαρχική»*.¹³³

Ξέρει ο Παναγιωτόπουλος ότι όλα τα έθνη όσο και να διαφέρουν σε ιστορικές αποκρυσταλλώσεις και πραγματοποιήσεις, είτε λιλιπούτεια είναι, είτε γιγάντια, διαμορφώνουν ανάλογα τα τοπικά αξιολογικά τους μέτρα και έχουν το χρυσό αιώνα τους ή το ενενήντα εφτά τους, το Εικοσιένα τους ή το 1967 τους. Έτσι είναι η Ελλάδα, οι Έλληνες έχουν τα ελαττώματα τους. Γνώριζε ο Γιωταμί την ιστορία των Ελλήνων, ήξερε ότι στις αντιθέσεις τους δεν λειτούργησε ποτέ η παραγωγική σύνθεση. Τα περισσότερα κείμενα του τόμου δοκιμίων *«Ομιλίες της γυμνής ψυχής»* είχαν

---

¹³³ «Ελληνικοί Ορίζοντες» -«Ο ξανθός κάμπος της Θεσσαλίας».

δημοσιευτεί προηγουμένως στα περιοδικά «Νέα Εστία» και «Γράμματα» (1943-1946).

Τον βλέπουμε να κυκλοφορεί με άνεση σε οποιαδήποτε εποχή του παρελθόντος, διασκελίζοντας τους αιώνες και εξεικονίζοντας την ιστορική αμαρτία των Ελλήνων που είναι η δικόνοια. Ο Ετεοκλής και ο Πολυνείκης αλληλοσκοτώθηκαν. Ο Αισχύλος στην τραγωδία του «*Επτά επί Θήβας*» εκφράζει τα επιβιώματα της «*κοινής γνώμης*» ή καλύτερα τη συμφορά των ανθρώπων, λόγω της δικόνοιας, η οποία βρίσκεται σε μεγάλο βάθος χρόνου· ο Πελοποννησιακός πόλεμος, του οποίου τις αγριότητες και τις τερατώδεις αντεκδικήσεις περιγράφει ο Θουκυδίδης, συρρίκνωνα το από πάντα του ολιγοστό κορμί της Ελλάδας και τερμάτιζε τις μεγάλες πραγματοποιήσεις του ελληνικού πνεύματος.

Ο καλός μελετητής της κλασικής φιλολογίας και της ελληνικής ιστορίας Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος, ήξερε ότι ο επιθετικός προσδιορισμός «*αρχαίος*» που προσδιορίζει τον Έλληνα έχει μεγάλο βάρος, κι όταν αναφέρεται στην αρχαία φωνή που μιλεί μέσα του, συνειδητοποιεί την αφετηρία του πολύ πιο πίσω από την ημερομηνία της γέννησής του.¹³⁴ Όπως είπαμε, στην τέχνη έχουμε σύντηξη των διαφόρων στιγμών του χρόνου, που ουσιαστικά σημαίνει υπέρβασή του· συνείρεται το παρελθόν με το παρόν, καθώς και το φαντασιακό με το πραγματικό. Ο Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος πετυχαίνει τη χρονική ενότητα και φέρνει κοντά το παρελθόν, το παρόν, και εικάζει «το άδηλον», μέλλον γιατί, όπως γράφει ο Καβάφης:

«Οι άνθρωποι γνωρίζουν τα γινόμενα.

Τα μέλλοντα γνωρίζουν οι Θεοί.

Πλήρεις και μόνοι κάτοχοι πάντων των φώτων (Α' 17).

Η οικειότητα που χαρακτηρίζει την αντιμετώπιση του παρελθόντος από τον Γιωταμί οφείλεται στη γνώση – γνωριμία της αρχαιότητας, όχι από φιλοσοφική έρευνα αλλά από βίωμα, που του δίνει και τη σπάνια γεύση της σίγουρης γνώσης.

---

¹³⁴ Βλέπε: Ομιλίες της Γυμνής Ψυχής, Οι φίλοι του βιβλίου, Αθήνα, 1944, σελ. 213.

Η διαχρονικότητα αυτή του Ι.Μ. Παναγιωτόπουλου λειτουργεί σε πολλά επίπεδα: στο καθαρά ιστορικό, στο πολιτιστικό, το θρησκευτικό, το εθνικό και το οικουμενικό χρωματισμένο με το ανθρωπιστικό – χριστιανικό ιδεώδες καθώς είναι πολλά αυτά που ενώνουν την ανθρωπότητα. Ο συγγραφέας κινείται με ευχέρεια στο παρελθόν, το οποίο καταλαμβάνει περισσότερο χώρο στο έργο και στη συνείδησή του, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι το παρόν δεν είναι εξίσου σημαντικό, ενώ το μέλλον είναι διαστημικό, καθώς το νέο στοιχείο είναι το Διάστημα, το οποίο ανοίγει στον Ι.Μ. Παναγιωτόπουλο νέες προοπτικές, για να διαπιστωθεί όμως ότι ο συγγραφέας δεν κινείται στο απώτερο μέλλον με την ίδια ευχέρεια που μπορούσε να κυκλοφορεί στο μακρινό παρελθόν.

Ο Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος έζησε την αγωνία του πρώτου πολέμου, τη Μικρασιατική Καταστροφή, την εθνική κρίση που παρουσιάστηκε μετά από τη Μικρασιατική Καταστροφή, η οποία είχε τεράστιες επιδράσεις στην τέχνη και στο γενικότερο κλίμα, η περιρρέουσα ατμόσφαιρα επηρέασε βαθιά και τον ίδιο. Ο Γιωταμί συμμερίστηκε την ανησυχία του μεσοπολέμου, ενώ στον καιρό του '40 το επικό μέγεθος των Ελλήνων κατακτά όλο το μέτρο που έχει αποκτήσει στα μεγάλα εθνικά έργα από την αρχαιότητα, αλλά η κατοχή που ακολούθησε προβλημάτισε το συγγραφέα και γέννησε μέσα του ερωτήματα για την πορεία της ανθρωπότητας.

Στις 28 Οκτωβρίου η Ιταλία κήρυξε τον πόλεμο εναντίον της Ελλάδας και ο αγώνας είχε την ιερότητα και την ομορφιά της άμυνας και της θυσίας. Οι Έλληνες ενεργούν σαν οργανικό σύνολο, χωρίς ρήγματα που θα τους βύθιζαν στη διάλυση και την παραλυσία. Γι' αυτό εκείνη την αυγή του Οκτωβρίου το «Όχι» ανάβρυσε από όλο το λαό μας και από όλο το Έθνος μας ως ακατάβλητη δύναμη ανάσχεσης των επήλυδων. Ο Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος στη γενική επιστράτευση που ακολουθεί καλείται να προσφέρει τις υπηρεσίες του στην Παθητική Αεράμυνα ως έφεδρος στρατιώτης.

Στις 6 Απριλίου 1941 η Γερμανία επιτίθεται εναντίον της Ελλάδας και στις 27 Απριλίου τα γερμανικά στρατεύματα μπαίνουν στην Αθήνα. Δύο

μέρες αργότερα οι κατακτητές ορίζουν κατοχική κυβέρνηση, με Πρωθυπουργό το στρατηγό Γεώργιο Τσολάκογλου.

Εδώ θεωρώ υποχρέωσή μου να αναφέρω με ευλάβεια το περιστατικό με το διοικητή του Ρούπελ στη Μακεδονία μας τον Απρίλιο του 1941: *«Υστερα από βομβαρδισμό, που κράτησε ως τις τρεις τ' απόγευμα, παρουσιάστηκαν κήρυκες με λευκή σημασία να πούνε πως η Θεσσαλονίκη είχε παρθεί και κάθε αντίσταση στο εξής είναι μάταιη. Ο διοικητής του οχυρού, απάντησε πως τα οχυρά δεν παραδίδονται παρά μόνον όταν κατορθώσει ο αντίπαλος να τα πάρει»*.¹³⁵ Αυτή είναι η απεραντοσύνη ηθικής του Έλληνα, έστω κι αν γνώριζαν οι Έλληνες ότι:

Ο Εφιάλτης θα φανεί στο τέλος

κι οι Μήδοι επιέλους θα διαβούνε,

όπως τόσο δραματικά λέει ο φίλος του Ι.Μ.Π. Καβάφης, αφού οι Έλληνες πάλι «Όχι» θα ξανά-λεγαν. Αυτή και θα είναι εσαεί η μεγάλη διδαχή του ελληνικού «Όχι».

Όμως η «Κατοχή» στοίχιζε ακριβά. Ο Ι.Μ.Π. θα γλείψει τα αποκαΐδια που αφήνει ο θάνατος στον πόλεμο και θα προστρέξει στην τέχνη, ένα από τα έσχατα καταφύγια, από καταβολής της ανθρώπινης ύπαρξης. Μέσα στη γερμανική κατοχή στις 16 του Φλεβάρη αρχίζει τη συγγραφή του μυθιστορήματος «Ανεμοζάλη», που θα ολοκληρωθεί τον Ιούνιο του ίδιου χρόνου. Το έργο όμως παρέμεινε ανέκδοτο και άγνωστο. Παραθέτουμε Σημείωση του συγγραφέα από το χειρόγραφο που βρίσκεται στο αρχείο του: [...] *«Ο άνθρωπος που το 'γραψε δε θέλησε παρά τούτο μονάχα: να κινήσει μια ομάδα προσώπων μέσα στην ειρήνη και στον πόλεμο και να δείξει την πίστη του στη λευτεριά, στη δύναμη της ανθρωπιάς και στην ακατάβλητη ψυχή της φυλής»*.¹³⁶

Ανέκδοτος επίσης παραμένει και ο τόμος πεζογραφημάτων «*χειρόγραφα της σκλαβιάς*» που ο Παναγιωτόπουλος έγραψε με αφορμή το λιμό του

---

¹³⁵ Άγγελου Τερζάκη, Ελληνική Εποποιία 1940-1941, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Δεύτερη Έκδοση, Αθήνα 1980, σελ. 103.

¹³⁶ Σημείωση του συγγραφέα από το χειρόγραφο μυθιστόρημα «Ανεμοζάλη» που βρίσκεται στο αρχείο του.

1941-42, τότε που οι Έλληνες πέθαιναν στους δρόμους της Αθήνας με τη λέξη πεινώ στο στόμα *«Η πολιτεία; Βάραθρο. Τη συλλογιούμαι κ' ένα σύννεφο σκόνης συνεπαίρνει την ύπαρξή μου. Ανατριχιάζω στη μνήμη του πυρετού που τη φλέγει. Βλέπω στην απόσταση τη θάλασσα του πλήθους, τη θάλασσα του απελπισμού και της κακοπάθειας, και τ' αυτιά μου γεμίζουν από το λίβα του σιγηλού θρήνου. Εδώ δα λίγο έλειψε να λησμονήσω την ιστορία. Μα τώρα θα πρέπει να την πλάσω κ' εγώ με την παρουσία μου. Να βάλω το δάχτυλο στην ανοικτή πληγή, να μαζέψω στην παλάμη μου την παγωνιά και τον ίσκιο. Να ξαναπερπατήσω πίσω από το βήμα του ξένου και ν' αντικρύσω το σιδερόφρακτο παραθυράκι της φυλακής – το ψηλό, στενό, φιλάργυρο παραθυράκι, που συγγενεύει με τον ουρανό και που μοιάζει σαν να του καταμαρτυρεί αυτό το ανάκουστο πάθος – τη φροντίδα της καταστροφής και τον παιδεμό του χωρίς μεταμέλεια. Ντρέπομαι για του εαυτό μου, που προσπάθησε σ' αυτή την ειρηνεμένη μοναξιά να παλέψει με τις μικρές ενοχές του. Συλλογιούμαι, πως η λαχτάρα μου είναι και μια πηγή αστέρευτης ηδονής. Και βρίσκω ελάχιστα τα προβλήματά μου αντίκρου σ' αυτό το πρόβλημα το τεράστιο, που είναι ο καθολικός άνθρωπος του καιρού μας»*.¹³⁷

Στις 31 Μαρτίου 1946 αρχίζει ο Εμφύλιος Πόλεμος στην Ελλάδα. Οι αριστερές πολιτικές παρατάξεις αποφασίζουν την ένοπλη αναμέτρηση με τις κυβερνητικές δυνάμεις. Οι κλαγγές των όπλων και το ανθρωπομακελειό φέρει πάνω από το χρόνο τις μνήμες, που έχουν φυλαγμένα μαχαίρια, καθώς ο εμφύλιος σπαραγμός απείλησε με καταστροφή και παραλυσία την Ελλάδα και τους Έλληνες. Ο Παναγιωτόπουλος το δικασμό τον αρνήθηκε και τον έκαμε μέγα θέμα και έργο αγωγής, όπως θα δούμε σε άλλο κεφάλαιο της εργασίας μας: *«[...] Ολοένα μέσα μου ένας χαλαστής κ' ένας χτίστης, αυτό το καταλυτικό και χαρούμενο δαιμόνιο του αιώνα, γκρέμιζε κ' έσκαβε και χτυπούσε τη βαριά του στο πυρωμένο αμόνι κ' είταν τόσο το σύγνεφο θολερό και τόσο σπαραχτική η αγκούσα, που μονομιás άνθιζε το τραγούδι στ' αυτιά μου, ένα τραγούδι από τις θάλασσες, ένα τραγούδι από τους ανοικτούς κ'*

---

¹³⁷ Απόσπασμα αρ. 24, από το χειρόγραφο που βρίσκεται στο Αρχείο του Παναγιωτόπουλου.

ερημωμένους κάμπους. Κ' ήθελα να τραγουδήσω κείνη την ώρα. Οι άλλοι μου φώναζαν, «πες μας τι είσαι!». Αυτό μου φώναζαν. Τι είμαι! Ας έρθει ένας που να το ξέρει, για τον εαυτό του. Θέλω να πω, να τον στήσω μπροστά μου και να φιλήσω τα χέρια του. Κ' επιτέλους, να, αυτό το γίνεσθαι είμαι. Ένας άνθρωπος που έχει πονέσει πολύ, που έχει διψάσει πολύ, που έχει παλέψει με πολλά σκοτάδια και μέσα του κ' έξω του κι άλλο δεν ποθεί παρά λευτεριά κι ανθρωπιά και γαλήνη. Πώς να τα πούμε αυτά τα πράματα; Όνομα άλλο μήτε είχανε, μήτε και θάχουν ποτές. Αυτό το γίνεσθαι ! [...].¹³⁸

Στο παραπάνω απόσπασμα ο Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος επισημαίνει τον τεράστιο ηθικό χαρακτήρα που έχει η αυτογνωσία, καθώς μας παρέχει το πρώτο μέτρο, για να γνωρίσουμε το συνάνθρωπο. Τι άλλο σημαίνει η ευαγγελική ρήση: «*χαίρομεν μετά καιρόντων και κλαίομεν μετά κλαιόντων*»; Η χαρά των άλλων διανοίγει και τους κρουπούς της δικής μας χαράς. Όλη η σύλληψη του συναισθηματικού κόσμου των άλλων ανθρώπων είναι γνώση και επίγνωση στηριγμένη στη δική μας εμπειρία, είναι δηλαδή προϊόν αυτογνωσίας. «*Ο άνθρωπος, είπε μεγάλος συγγραφέας, είναι ο ίδιος ο κόσμος*». Στην ψυχή του χαιρεί ή κηδεύεται η ανθρωπότητα. Και όταν χτυπά η καμπάνα, χτυπά για τον εαυτό μας. Αυτό σημαίνει τον απόλυτο συμβιωτικό χαρακτήρα της μιας, της ατομικής ψυχής.

«*Ο Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος*», γράφει ο κριτικός Άλκης Αγγέλογλου, «*έχει αντιληφθεί ότι σε έσχατη ανάλυση το πρόβλημα που μας βασανίζει δεν είναι τόσο να ερμηνεύσουμε τον κόσμο, όσο να ερμηνεύσουμε τον εαυτό μας, που ήδη δεν αποτελεί παρά την προέκτασή του. Έτσι προσπαθεί να αναλύσει τον εαυτό του με την ειλικρίνεια που χαρακτηρίζει συνήθως τους ανθρώπους που ξεπέρασαν τη ματαιότητα του ψεύδους*».¹³⁹

Ο Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος απλώνει την ψυχή του στον άνθρωπο και την πατρίδα του, τη γη του τόπου του, την οποία απείλησε με καταστροφή και παραλυσία ο εμφύλιος σπαραγμός, αφού, όπως είπαμε, στις 31 Μαρτίου του 1946 είχε ήδη αρχίσει. Ένωσε ο Παναγιωτόπουλος να πέφτει η χώρα

¹³⁸ Ομιλίες της γυμνής ψυχής. Οι φίλοι του βιβλίου, Αθήνα 1944, σελ. 22. Βλέπε και τα περιοδικά «Νέα Εστία» και «Γράμματα» (1943-1946).

¹³⁹ Άλκης Αγγέλογλου, περ. Φιλολογικά Χρονικά, τεύχ. 43, 1.7.1946, σελ. 273-5.

ακρωτηριασμένη μέσα στο γκρεμό που άνοιξε ο δικασμός. Οι συγγραφείς βίωθουν την ανάγκη να αγωνισθούν για την αποτροπή του εμφύλιου πολέμου και την επέμβαση των ξένων στα εσωτερικά μας. Έτσι στις αρχές του 1947 ο Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος μαζί με τους Κ. Ουράνη, Αγγ. Τερζάκη, Π. Χάρη, Ν. Χρηστίδη, κ.ά., παραιτούνται από την Εταιρεία Ελλήνων Λογοτεχνών, επειδή αυτή ελέγχεται από συγγραφείς της άκρας και της μετριοπαθούς Αριστεράς.

Είχε προηγηθεί στις 12 Νοεμβρίου του 1946 Πρόταση του Γιώργου Θεοτοκά στον Παναγιωτόπουλο να αναλάβει, σε συνεργασία με επιτροπή, την επιλογή αντιπροσωπευτικών λογοτεχνικών κειμένων για να συμπεριληφθούν σε ανθολογία του οργανισμού UNESCO με θέμα την «Κατοχή». Παραθέτουμε αποσπάσματα της επιστολής του Γ. Θεοτοκά στον Παναγιωτόπουλο:

Αγαπητέ φίλε,

Σου γράφω ύστερα από συνεννόηση με τον Καζαντζάκη για ζήτημα που αφορά την Εταιρία Λογοτεχνών και τα γράμματά μας γενικά [...]. Πρόκειται το UNESCO να εκδώσει, σε τουλάχιστο πέντε γλώσσες, μια μεγάλη ανθολογία με κείμενα λογοτεχνικά απ' όλες τις χώρες που έζησαν κάτω από κατοχή [...]. Κάθε χώρα πρέπει να στείλει δέκα κείμενα σε γλώσσα γαλλική ή αγγλική [...]. Μας ρώτησαν σε ποιό θεσμό ή ποιά οργάνωση στην Ελλάδα πρέπει ν' αποταθούν. Σημείωσε ότι το ζήτημα επείγει αρκετά. Εμείς φυσικά συστήσαμε την Εταιρία Λογοτεχνών [...]. Πολύ επικίνδυνο θα είτανε να πέσει αυτό το ζήτημα σε κακά χέρια. Η γνώμη μας είναι (προσωπική βέβαια γνώση και ανεπίσημη) ότι θα έπρεπε εσύ ν' αναλάβεις την πρωτοβουλία, σε συνεργασία με καμιάν επιτροπή, και να τελειώσεις την εργασία όσο το δυνατό πιο γρήγορα, μόλις λάβετε την ανακοίνωση του UNESCO. Κείμενα υπάρχουν ευτυχώς μερικά [...]. Πρέπει ν' αποκλειστούν κείμενα με το πνεύμα του εμφύλιου πολέμου [...].

Γεια – χαρά

Γιώργος Θεοτοκάς¹⁴⁰

---

¹⁴⁰ Αποσπάσματα επιστολής του Γ. Θεοτοκά στον Παναγιωτόπουλο, Παρίσι, 12-11-1946.

Από τα παραπάνω συνάγεται ότι για μια ακόμη φορά, όπως συνήθως συμβαίνει στις αντιθέσεις μας, δε δούλεψε η παραγωγική σύνθεση· αντίθετα το χάσμα διευρύνεται, ο Παναγιωτόπουλος στις 20 Ιουνίου του 1947 συνυπογράφει με άλλους 81 συγγραφείς το Καταστατικό της νέας Εταιρείας Λογοτεχνών που ιδρύθηκε με πρωτοβουλία του Κ. Τσάτσου, ενώ τα κείμενά του «Οι Κλίκες» (περ. Γράμματα, τεύχ. 7-8) και «Η φυσιολογία της υπερβολής» (περ. Νέα Εστία, τεύχος 480 1/7) θα πυροδοτήσουν μια σκληρή αντιπαράθεση στους φιλολογικούς κύκλους, με κύριους αντίμαχους τον Παναγιωτόπουλο από τη μια και τους Κατσιμπαλη, Σεφέρη και Καραντώνη από την άλλη:

«Οι νεοέλληνες υπερρεαλιστές φοβούνται τη γύμνια τους. Και ζητούνε τόπο εθνικό να σταθούν, να γίνουν φυλή, να γίνουν παράδοση, να ριζώσουν [...]. Υμνολογούν τον Παλαμά και τον Έλιοτ. Τον Αραγκόν και το Μακρυγιάννη. Τον Περικλή Γιαννόπουλο και τον Ερωτόκριτο. Βρίσκουν μυστικές συνάψεις ανάμεσα σε βιβλιακούς και σ' ασπούδαχτους, σε σχιζοφρενικούς και σε πρωτόγονους, σε φθαρμένους και σε καθάρους, κι άλλο δεν πασκίζουν παρά το πώς θα μονοπωλήσουν ολάκερη την πνευματική μας ζωή για του εαυτό τους και για τους φίλους τους και για τους φίλους των φίλων τους κ' έτσι μονοπωλημένη και παραποιημένη θα την παρουσιάσουν και στα μάτια των ξένων [...]. Βρίσκουν ακόμα και πρόθυμους κριτικούς [...] Στήσανε κ' ένα Βούδα ανάμεσά τους, ποιητή με το νου παρά με την καρδιά και κριτικό συχνότατα ευρηματικό και κάποτε οξύτατο, αξιόλογο σε πολλά, μα όχι βέβαια και γι' αποθέωση, και τον θυμιατίζουν με τρακόσα εξήντα πέντε άρθρα ο καθένας το χρόνο. Όχι δεν είναι ο Βούδας ο ίδιος. Είναι ο Δαλάι Λάμα του Θιβέτ. Τρέμω τη στιγμή που ο παραγκιοζοπαίκτης θα τον θεωρήσει νεκρό και θα τον καθαιρέσει αλύπητα και θα τρέξει ν' ανακαλύψει ένα άλλο αντικείμενο του απεριόριστου θαυμασμού του [...].¹⁴¹

Το κείμενο του Ι.Μ. Παναγιωτόπουλου προκάλεσε αντιδράσεις· απάντηση και μάλιστα δηκτική δόθηκε από τον Γιώργο Σεφέρη (περ. Νέα Εστία, Τομ. 42, τευχ. 483, 15 Αυγούστου 1947, 1008), από τον Ανδρέα Καραντώνη (περ. Αγγλοελληνική Επιθεώρηση, τόμ. Γ', αρ. 3 Ιούλιος 1947,

---

¹⁴¹ Ι. Μ. Παναγιωτόπουλος, περ. Νέα Εστία, τόμ. 42, τεύχ. 480, 1 Ιουλίου 1947, 787.

91) και άλλους, αλλά αυτά ίσως αποτελέσουν αντικείμενο μιας άλλης εργασίας, μαζί με μια διερεύνηση της εποχής που αναδύεται καθημαγμένη από την κακουργία του Β' Παγκοσμίου Πολέμου, τις αγριότητες του εμφυλίου πολέμου και τις τερατώδεις αντεκδικήσεις. Παραθέτουμε αποσπάσματα των απαντήσεων:

«[...] Ο κ. Παναγιωτόπουλος, [...] με ονομάζει και έτσι από την αλληλουχία της αρθρογραφίας του βγαίνει ότι με κατηγορεί πως έκανα, είτε μόνος είτε με μια ολόκληρη συμμορία, πράγματα που δεν αρμόζουν σε τίμιους ανθρώπους [...]. Οι φαντασίες του κ. Παναγιωτόπουλου μου θυμίζουν ένα σκαλάθυρμα σε μορφή ποιήματος που έγραψε κάποτε δε θυμούμαι ποιος και όπου μ' έβλεπε ν' ανεβοκατεβαίνω σε μέγαρα και να σεργιανώ σε πάρκα χωρίς συμπόνια για τα δεινά του λαού [...]. Ο κ. Παναγιωτόπουλος κατηγορεί τους άλλους ότι θολώνουν τα νερά. Φαντάζομαι πως δύσκολα θα μπορέσει να με κατηγορήσει για ένα τέτοιο πράγμα. Κι' εγώ, με τη σειρά μου, θα τον παρακαλέσω ν' αφήσει για μια στιγμή τις νόστιμες φαντασιοπληξίες σκοτεινών δασών, τις μάχες του με χαρτένιους ελέφαντες και μαϊμούδες, τα προπετάσματα χολής που έχει απλώσει γύρω του, και να δικαιολογήσει, παστρικά, με συγκεκριμένα στοιχεία και χωρίς ταρτουφισμούς για «την πνευματική προκοπή μας», τις παραπάνω ρητές και ασυζήτητα προσωπικές κατηγορίες του. Θα τον παρακαλέσω να προσπαθήσει ν' αντιδράσει, όσο μπορεί στη μανία καταδιώξεως που τον έχει πιάσει με τη μισο-ανώνυμη και τη μισό-επώνυμη «κλίκα» του για ν' αποδείξει πως δεν είναι συκοφάντης [...].¹⁴²

«[...] Κατηγορεί ο κ. Ι.Μ.Π. τους σύγχρονους ποιητές, κριτικούς και πεζογράφους μας ως ανθρώπους, «ξεριζομένους, που γυρεύουν τόπο εθνικό να ριζώσουν να γίνουν φυλή, να γίνουν παράδοση». Δυστυχώς για τον κ. Ι.Μ.Π. δεν γυρεύουν να γίνουν τίποτε απ' αυτά, γιατί είναι, γιατί ήταν τόπος εθνικός, τόπος ελληνικός ευθύς από την ώρα που φανερώθηκαν. Αν είναι κάτι που ξεχωρίζει τιμητικά τη λογοτεχνική γενεά του 1930, ποίηση και πεζό λόγο, και της δίνει δικαίωμα να ζητήσει μια θέση στη ζωντανή παράδοση της λογοτεχνίας μας, είναι η βαθύτατη, αυθόρμητη κι οργανική ελληνικότητά

---

¹⁴² Γ. Σεφέρης, περ. Νέα Εστία, τόμ. 42, τεύχ. 483, 15 Αυγούστου 1947, 1008.

της, αυτή η ελληνικότητα ουσίας και μορφής, συναισθημάτων και ιδεών, ατμόσφαιρας αισθητικής και κατεύθυνσης πνευματικής που μας την είχε αποστερήσει δέκα ολόκληρα χρόνια η γενεά του Ι.Μ.Π. με το νερωμένο ψευτοσυμβολισμό της, με τα μεθυσμένα καράβια της, την ατονία της τοπικό προδρομικό κοσμοπολιτισμό της, την επιτηδευμένη γλώσσα της κι' εκείνου τον αποπνικτικό καρνωτακισμό που την αποτελείωσε».¹⁴³

Η διαφωνία βέβαια είναι φυσική κατάσταση· μέσα από θέσεις και αντιθέσεις που όμως απολήγουν σε σύνθεση, συντελείται η πρόοδος. Στον πνευματικό πολιτισμό άλλωστε (Γράμματα, Τέχνες, Επιστήμες) είναι πολύ αφελές ή απλοϊκό να μιλούμε για ανταγωνισμούς. Υπάρχει μια διαλεκτική πορεία, η οποία όμως οδηγεί σε ανασυμπληρώσεις και δημιουργικές ανασυνθέσεις, χωρίς να απολήγει ποτέ στη σύγκρουση, στην παρακμή. Σε μια άλλη εποχή ο Εφέσιος φιλόσοφος Ηράκλειτος θεωρούσε ως «πατέρα πάντων τον πόλεμον». Η σκέψη του όμως αυτή θεμελιώνει τη διαλεκτική ως σύστημα φιλοσοφικό και την αντίθεση, η οποία όμως βρίσκεται σε αρμονία με τη θέση, καθώς ολοκληρώνουν μαζί το πνευματικό και φιλοσοφικό έργο και δεν αφορά στους πολέμους και τις μάχες.

Όπως είπαμε παραπάνω, ο Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος έζησε την αγωνία των πολέμων, την Μικρασιατική Καταστροφή, το έπος του 40, την κατοχή που ακολούθησε, τον Εμφύλιο Πόλεμο, καθώς και την εσωτερική κατοχή, που τη λέμε και δικτατορία. Κυκλοφορεί με άνεση σε οποιαδήποτε εποχή του παρελθόντος, ενώ λείπουν από τη ζωή και το λόγο του τα αγάλματα της γυναίκας του Λωτ, καθώς δεν τον αιχμαλωτίζει το παρελθόν, δεν γυρίζει μέσα του· συγκοινωνεί και συνεργεί μαζί του, που θα πει, ζει και αξιώνεται. Την καθαρή συνείδηση της συνύπαρξης και της συμπορείας με την αρχαιότητα μέσα στους σύγχρονους καιρούς τη βίωσε συνειδητά ο Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος, όπως άλλωστε και ο λαός, αφού εκβλάστηση αυτού του βιωματικού δεσμού είναι το Δημοτικό τραγούδι και η Αγιογραφία για παράδειγμα.

---

¹⁴³ Ανδρέας Καραντώνης, περ. Αγγλοελληνική Επιθεώρηση, τόμ. Γ', αρ. 3, Ιούλιος 1947, 91.

Έτσι τον παρακολουθούμε να κυκλοφορεί με άνεση σε οποιαδήποτε εποχή του παρελθόντος, να περιγράφει το χώρο, να αναφέρεται στην ιστορική διαδρομή του τόπου που επισκέπτεται και μάλιστα με εύρος διαχρονικό, επιλέγοντας πάντα το καίριο. Η τέχνη, τα μνημεία, τον απασχολούν πολύ, διότι τα θεωρεί αψεудείς μάρτυρες της ποιότητας του λαού. Μνημεία, φρούρια, ερείπια, κάστρα, παράδοση και λαϊκός πολιτισμός, σύγχρονος άνθρωπος, όλα καταγράφονται σε μια πυκνή και αδιάσπαστη ενότητα. Ας δούμε τον Ελλαδικό χώρο που, σύμφωνα με τον Αριστοτέλη, παίζει βασικό ρόλο στη διαμόρφωση της προσωπικότητας του Έλληνα:

Παντού πέτρες σπασμένες· αγάλματα από δυόμιση ως τρεις χιλιάδες χρόνια· ναοί ριγμένοι, δρόμοι χαραγμένοι από τα πανάρχαια χρόνια, θέατρα μισοερειπωμένα που ο λόγος των τραγικών ανασταίνει την ύπαρξή τους. Έχεις την αίσθηση ότι πάνω από το χρόνο μένει άγρυπνη η παρουσία και η λειτουργικότητα του αρχαίου Ελληνικού Πολιτισμού.

Ο Παναγιωτόπουλος ζωντανεύει στο χαρτί το χώρο – χρόνο σε μια διάσταση που αρχίζει από την Αρχαιότητα και φθάνει στις μέρες του ταξιδιού. *«Με τον τρόπο αυτό», γράφει ο Θεοδόσης Πυλαρινός, «η ιστορία συμπυκνωμένη και εμπειρικά δοσμένη διδάσκει περισσότερο εποπτικά και λιγότερο εγκεφαλικά, περνά μέσω της εικόνας και του συναισθήματος και όχι μέσα από την ξερή γνώση [...]. Με έμφαση στην αρχαιότητα, στα ελληνικά ταξίδια του, και υποβόσκουσα διακριτικά μια γνήσια πατριδολατρία, μια λατρεία και σεβασμό στην ιστορική διαδρομή που εμπλέκει και πληροφοριακό υλικό, ως ευαίσθητος και ευέλικτος φιλόλογος, παραθέτοντας πλήθος αρχαιολογικών στοιχείων, ιστορικών συμπερασμάτων, κρίσεων, διαπιστώσεων, ακόμη και προβλέψεων».*¹⁴⁴

Ο Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος ταυτίζεται με τον Οδυσσέα, ο οποίος εναρμόνιζε την περιπέτεια με το νόστο, την οικουμενικότητα με την ελληνικότητα. Θέλει να είναι εξίσου πολύπλαγκτος με το βασιλιά της

---

¹⁴⁴ Βλέπε: Θεοδόσης Πυλαρινός, «Από τους Αταξίδευτους της Χαμοζώης στις Τερπνές Περιηγήσεις του Ελληνικού Χώρου και τα μεγάλα ταξίδια του Εξωτερικού», στον τόμο 4 Επιστ. Συνάντηση, Πρακτικά ο στοχασμός και ο λόγος του Ι.Μ. Παναγιωτόπουλου, Εκδ. της Σχολής Ι.Μ. Παναγιωτόπουλου, Αθήνα 2003, σελ. 153-154.

Ιθάκης. Παρόλο τον εσωτερικισμό του, δεν απέσβαινε την προσδοκία της έκπληξης από το ταξίδι. Όπως είπαμε παραπάνω, τόσο στην τέχνη, όσο και στο όνειρο έχουμε σύντηξη των διαφόρων στιγμών του χρόνου, συνείρεται το παρελθόν με το παρόν και το μέλλον, καθώς και το φαντασιακό με το πραγματικό. Απ' αυτόν τον φεγγίτη της συναίρεσης του χρόνου, αν δει κανείς τα ταξιδιωτικά κείμενα του Ι.Μ. Παναγιωτόπουλου, θα έχει μια άλλη θέαση, που ενώνει τα υπαρξιακά γνωρίσματα της πατρίδας, το χώρο και το χρόνο. Στο χώρο εκφράζεται και ουσιώνεται η πατρίδα ως περιεχόμενο υλικό και πνευματικό μαζί. Κυρίως όμως η πατρίδα καθίσταται αιώνια μέσα στην οικονομία του χρόνου.

Ο Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος, όπως είπαμε, ζωντανεύει στα κείμενά του την εικόνα και το ήθος των χώρων, σε μια διαδρομή που αρχίζει από την Αρχαιότητα και φθάνει ως τις μέρες που ο ίδιος ταξιδεύει που σημαίνει ότι συναιρούσε μέσα στην ψυχή του όλες τις διαστάσεις του χρόνου *«[...] άλλοτε με τη ζωντάνια ενός συναρπαστικού οδηγού που δεν κουράζει, αλλά κινεί την περιέργεια και άλλοτε μέσα από την μαγεία ενός παραμυθιού, που συμπυκνώνει σε λίγα λεπτά αιώνες αγώνων, πόνων δημιουργία»*.¹⁴⁵

Φαίνεται πως θέλει να επικοινωνήσει με ανθρώπους, με δασκάλους, με γέροντες, με όσους έζησαν σε χρόνους μακρινούς και να ζητήσει βοήθεια απ' αυτούς για να οργανώσει τη σύγχρονη ζωή, αυτό είναι που λέμε: *«άνθρωπος του καιρού του»* εννοώντας *«τον άνθρωπο (τον Παναγιωτόπουλο) που έχει την ευχέρεια να κινείται πέρα απ' τον καιρό του, προς τα μπρος και προς τα πίσω»* και να γίνεται ο άνθρωπος του καιρού του, ο άνθρωπος του παρόντος, που ζούσε από μέσα τον πανάρχαιο και διαχρονικό μαζί μύθο της πατρίδας του, μετείχε σ' αυτόν, κυρίως μετείχε στην οδύνη του, και είχε συνείδηση ενοχής – ποιητικής ενοχής για την ίδια την περιπέτεια αυτής της πολύπλαγκτης χώρας και την περιπέτεια της ιστορίας της.

Απλώς ο κοσμοταξιδεμένος ζωντανεύει τα περασμένα μέσα από ό,τι ο ίδιος ονομάζει *«αιωνιότητα του καθημερινού περιστατικού»*,¹⁴⁶ έτσι που να μπορεί να μεταφερθεί ο αναγνώστης στο χώρο της απλής καθημερινής

¹⁴⁵ Βλέπε: Θεοδόσης Πυλαρινός, Ο ταξιδευτής Παναγιωτόπουλος, ό.π. σελ. 153.

¹⁴⁶ Βλέπε: Ι.Μ. Παναγιωτόπουλου, Χειρόγραφα της Μοναξιάς, Δημητράκος, Αθήνα 1943, σελ. 65.

ζωής, στη μυστική φωνή των πραγμάτων που συνθέτουν την ανθρωπογεωγραφία της πατρίδας: το φυτό, το δέντρο, ο φράχτης, το σπίτι, τα χειροποίητα αντικείμενα που δένονται με την καθημερινή ζωή. Ένωθε την ανάγκη να ακουμπάει στο σώμα της ζωντανής κληρονομιάς και να δέχεται τους ενοφθαλμισμούς της, ο ίδιος αισθάνεται την ανάγκη να δηλώσει ότι θέλει και έργο και αυτενέργεια και αξιοσύνη, για να επαληθεύεται και να μεταξιώνεται η οργανική συνέχεια:

*«Θέλω άλλη μια φορά και όσο γίνεται κατηγορηματικότερα, να δηλώσω πως δεν ανήκω στους αθεράπευτους νοσταλγούς του παρελθόντος».*¹⁴⁷

Ωστόσο δεν πετά τίποτε από το τίμιο σώμα της κληρονομιάς μας, εκτός από τα ανενεργά, τα απονεκρωμένα στοιχεία, που το ίδιο το σώμα της κληρονομιάς από λόγους ανανέωσης αποβάλλει από μόνο του. Ό,τι αντίθετα είναι ζωντανό στοιχείο της παράδοσης και μπορεί να αποκρίνεται στα σύγχρονα ερωτήματα της ζωής και της επιστήμης, είναι χρήσιμο και απαραίτητο για να εγκολπωθούν οι νέοι του γένους και να θρέψουν τη σύγχρονη προσωπικότητα και ταυτότητά τους.

Ο Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος υποστηρίζει ότι, ένας λαός που χάνει τα έθιμά του, χάνει ένα μεγάλο μέρος από την ψυχή του. Λαοί που κλείνουν έξω από την πείρα και τη μνήμη τους μεγάλα και ζώντα κυρίως κομμάτια από τις παραδόσεις τους, απεργάζονται την καταστροφή της συνέχειας του εθνικού κορμού. Από την άλλη όμως πλευρά, οι απόγονοι πρέπει να έχουν δικό τους έργο, στηριγμένο, αναθρεμμένο μέσα στις άγιες παραδόσεις που έχουν για τους επιγενόμενους αξία ομολογη με την αξία και την αναγκαιότητα μαζί που έχει το γόνιμο χώμα για το φυτό. Χωρίς το δικό μας έργο, το δικό μας πολιτισμό, η συνέχεια νεκρώνεται:

«Αγαπώ την εποχή μου» γράφει στα Χειρόγραφα, *«και μόνο γιατί είναι η εποχή μου, γιατί της χρωστώ τα νειάτα και την πρώτη ωριμότητα».*¹⁴⁸ Κατά τον ίδιο τρόπο αγαπά και τις υπόλοιπες εποχές του αιώνα του, γιατί συναιρούσε μέσα στην ψυχή του το παρελθόν, το παρόν και το μέλλον, κι όπως πολλές φορές θα το πούμε, ο Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος, πετυχαίνοντας

¹⁴⁷ Ο σύγχρονος άνθρωπος, γ' έκδ., Οι εκδόσεις των Φίλων, Αθήνα 1979, σελ. 120.

¹⁴⁸ Ι.Μ. Παναγιωτόπουλου, Χειρόγραφα της Μοναξιάς, έκδ. Δημητράκος, Αθήνα, 1943, σελ. 38.

τη χρονική ενότητα, φέρνει κοντά του το παρελθόν, το παρόν και το μέλλον, κάτι που δεν είναι εύκολα κατορθωτό, ούτε δεδομένο για τον κάθε άνθρωπο.

«Θα ήθελα», γράφει, «να μπορούσα να ξαναζήσω χιλιάδες φορές τη ζωή [...] για να δοκιμάσω τη μοίρα όλων των ανθρώπων, για να γνωρίσω όλους τους τόπους, για να γνωρίσω όλες τις εποχές και για ν' απομείνω, φυσικά, αξεδίψαστος».¹⁴⁹ Και στην «Ευρώπη»,¹⁵⁰ διαβάζουμε: «Είναι μια μαγευτική περιπέτεια αυτή η παράκαιρη αναζήτηση [...] από κατατόπι σε κατατόπι, να ξεσκαλίζεις και να συντυχαίνεις, ανάμεσα στην αγωνία και τη θλίψη του σήμερα, τη γαλήνη του μαρμάρου, τη σιωπή της ομορφιάς [...] και αυτά άσχετα με την εποχή ή την οικονομική επιφάνεια, αρκεί βέβαια αυτός που ταξιδεύει να έχει στόχο την Ιθάκη, να έχει μέσα του τις Ιθάκες και να τις αναζητεί. Το παν στη ζωή είναι να υπάρχει στόχος» [...] δηλαδή πάντα στο νου σου να έχεις τη Ιθάκη, το φτάσιμο εκεί είναι ο προορισμός σου..., στον τόπο της εκβολής των ονείρων σου και της δικαίωσης των προσπαθειών σου...».

Πρόκειται για ταξίδι στόχο – συμβολική αντανάκλαση του Καβαφικού ταξιδιού που οδηγεί στη διαρκή αναζήτηση και στην περιπέτεια¹⁵¹ αν και εδώ υποβόσκει και πλανάται νοερά η ιδέα του ταξιδιού, ενώ υπονοείται η ιδέα του χρέους με την ηθική και κοινωνική του έννοια, κι όπως ξέρουμε το χρέος διαμορφώνεται από την ιστορία και την παράδοση. Τα περασμένα ζωντανεύουν, όχι μόνο μέσα από τις ιστορικές τους πηγές, αλλά και μέσα από ό,τι ο ίδιος ο συγγραφέας ονομάζει «αιωνιότητα του καθημερινού περιστατικού»¹⁵² κάτι που επιτρέπει στον αναγνώστη να μπορεί να μεταφερθεί, πέρα από το προσκήνιο σημαντικών ιστορικών γεγονότων (πολιορκία και έξοδος του Μεσολογγίου, για παράδειγμα), στο χώρο της απλής καθημερινής ζωής, και να γίνει, χωρίς ιδιαίτερη προσπάθεια,

---

¹⁴⁹ Αλληλογραφία, Οι Εκδόσεις των Φίλων, Αθήνα 1975, σελ. 67.

¹⁵⁰ γ' έκδοση συμπληρωμένη, Εκδ. Αστήρ, Αθήνα, 1979, σελ. 10.

¹⁵¹ Βλέπε: Ανθρώπινη δίψα, β' έκδ., Σύγχρονη εποχή, Αθήνα, 1983, σελ. 176.

¹⁵² Βλέπε: Χειρόγραφα της Μοναξιάς, εκδ. Δημητράκος, Αθήνα 1943, σελ. 65.

κοινωνός του τρόπου σκέψης και συμπεριφοράς των ανθρώπων της, σ' όποια εποχή κι αν σταθεί.¹⁵³

Ο Παναγιωτόπουλος, όπως είπαμε, υπήρξε και άνθρωπος του καιρού του, ο άνθρωπος ενός παρόντος, που κράτησε 81 χρόνια (1901-1982), τα οποία μετάλλαξε σε απόθεμα ψυχικό, βιωματικό. Όλα τα χρόνια της ζωής και της δράσης του είναι ασφυκτικά πλήρη σε έργο και αγώνα ζωής, ένα έργο που αντανακλά την πραγματική όψη της ζωής, τη νύχτα της ή την λάμψη της, γι' αυτό και τα μηνύματα του έργου του άλλοτε είναι αισιόδοξα και άλλοτε απαισιόδοξα, αλλά και η αισιοδοξία και η απαισιοδοξία συνθέτουν, συν-ακεραιώνουν, ολοκληρώνουν τη ζωή. Κάπως έτσι αντικρύζει και σήμερα τον Ι.Μ. Παναγιωτόπουλο ο Κώστας Ε. Τσιρόπουλος: *«Μονάχο σ' ένα καταράχι, με το φως της αγωνίας του αναμμένο, μιας αγωνίας που εξαγίασε και την ψυχή και τη ζωή του, να φέγγει με περιπάθεια εκείνους που βιαστικά, ασθμαίνοντας περνάνε στριμωγμένοι μέσα στη δεινή εμπλοκή του καιρού δικαιωμένος. Γιατί αγάπησε αλήθεια και ομορφιά»*.¹⁵⁴

Αγαπά την εποχή του, αλλά δεν καθηλώνεται αμετακίνητα σ' αυτή· κατά τον ίδιο τρόπο αγαπά και τις υπόλοιπες εποχές του αιώνα του, τον οποίο σφραγίζει ο τεχνικός πολιτισμός, η πρόοδος της επιστήμης και της τεχνολογίας, που κάνουν πλουσιότερο τον άνθρωπο, όχι όμως και ευτυχέστερο, γιατί θεωρεί υπερβολική την ανασφάλεια, το άγχος και την εξάρτηση του ανθρώπου από την μηχανή, που υποδουλώνει.

Ο Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος είναι ο άνθρωπος του καιρού του, ο άνθρωπος της κάθε περιόδου του καιρού του, τον οποίο όμως τον αντιμετωπίζει με κριτικό βλέμμα, καθώς αποδέχεται με ενθουσιασμό τα επιτεύγματα της επιστήμης και της τεχνολογίας, αλλά ταυτόχρονα φοβάται, μήπως ο σύγχρονος άνθρωπος πέσει στο άλλο άκρο, εξίσου ή και περισσότερο επικίνδυνο, της αποκοπής δηλαδή από τις ρίζες του, της υποβάθμισης της

---

¹⁵³ Βλέπε: Αννίτας Π. Παναρέτου, Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος, Συνολική θεώρηση του έργου του, Εκδ. Επικαιρότητα, Αθήνα 1990, σελ. 107.

¹⁵⁴ Κώστας Ε. Τσιρόπουλος, «Ο ανοχύρωτος άνθρωπος. Διαλογισμοί για τ' αφηγήματα και τα δοκίμια του Ι.Μ.Π.» στον τόμο: Χαιρετισμός στον Ι.Μ. Παναγιωτόπουλο, Τετράδια «Ευθύνης» 8, Τυπογραφείο Γ. Παρισσιανού, Αθήνα 1979, σελ. 144.

αξίας των πατρογονικών αγαθών και της αποξένωσής του από τις εστίες και τις πηγές του γηγενούς πολιτισμού. Ο Παναγιωτόπουλος υπεραμύνεται της προόδου, αγωνίζεται να λυτρωθεί από τα απονεκρωμένα στοιχεία, που σημαίνει ότι κριτήριο αξιολόγησης των παραδοσιακών και των σύγχρονων στοιχείων είναι η λειτουργικότητά τους.

Παρακολουθεί βήμα βήμα την καθημερινή ζωή, τις μεταβολές, τους τολμηρούς βηματισμούς της τεχνολογίας, τις αντικειμενικές συνθήκες της ζωής στα χωριά και στα αστικά κέντρα, επισημαίνει μέσα από τις σελίδες των βιβλίων του και από κείμενα δημοσιευμένα στον ημερήσιο και περιοδικό τύπο (Η Πρωΐα, Ελευθερία, Η Καθημερινή, Νέος Κόσμος, περ. Νέα Ζωή, περ. Το ξεκίνημα, περ. Νεοελληνικά Γράμματα, Νέα Εστία, το Νέον Κράτος και άλλα) τους δυσμενείς όρους διαβίωσης στην επαρχία και ιδιαίτερα στην ύπαιθρο και τονίζει την ανάγκη άμεσης λήψης μέτρων εκσυγχρονισμού και αποτροπής της αστυφιλίας ή του εκπατριισμού.

Ο Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος παρακολουθεί τον καιρό του βήμα βήμα, αναδεικνύει τα καυτά κοινωνικά προβλήματα του παρόντος μέσα από τις στήλες της εφημερίδας «Ελευθερία», στηλιτεύει το χαμηλό βιοτικό και πνευματικό επίπεδο των Ελλήνων, την κακοδαιμονία που ξεκινά από την κεντρική εξουσία και φθάνει ως το τελευταίο κάτοικο της εγκαταλειμμένης και ξεχασμένης περιφέρειας, τις κοινωνικές ανισότητες, την απουσία εκσυγχρονισμού των θεσμών και εκφράζει την αγανάκτησή του και τον πόνο του για το ακατοίκητο χωριό και το ακατοίκητο σπίτι, πραγματικότητα που θεωρεί ότι είναι αρχή θανάτου και παρακμής. Γι' αυτό και το βιβλίο του *«Ερήμην των Ελλήνων»* έχει και τον υπότιτλο *«κείμενα οργής και ανησυχίας»*.¹⁵⁵

---

¹⁵⁵ Βλέπε: Ερήμην των Ελλήνων, β' έκδ., Οι Εκδόσεις των Φίλων, Αθήνα 1977, επίσης βλέπε: *«Οι όρθιες ψυχές»*, εκδ. Φιλιππότη, όπου με γλαφυρότητα αναδεικνύει τα κοινωνικά προβλήματα – άμεσες αντανάκλασεις της πιο πρόσφατης περιόδου. Επίσης το βιβλίο του *«Η σιωπή και ο λόγος»*, Εκδ. Φιλιππότη, Αθήνα, 1985 (με κείμενα δημοσιευμένα αρχικά στην εφημερίδα Ελευθερία την περίοδο 1956-19645), βλέπε επίσης το βιβλίο του Αλληλογραφία, Οι Εκδόσεις των Φίλων, Αθήνα, 1975 και το βιβλίο *«Ασφυξία, Διηγήματα»*, οι Εκδόσεις των Φίλων, Αθήνα 1978, που αποτελούν την προσωπική έκφραση αγανάκτησης και πόνου, καθώς, όπου στρέψει το βλέμμα του βλέπει τα σημάδια της παρουσίας της δικτατορίας του 1967 (ιδιαίτερα στο διήγημα η Ασφυξία της ομώνυμης συλλογής).

Ο Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος, άνθρωπος του καιρού του, δεν αγνοεί τη σύγχρονη του πραγματικότητα. Η μακρόχρονη θητεία του στο χώρο της παιδείας και της εκπαίδευσης, στο χώρο των Γραμμάτων, της Τέχνης και της Επιστήμης, οι περιηγήσεις του ανά την Ελλάδα, οι οποίες συνεχίστηκαν και μετά τις αποστολές της «Πρωΐας», σχεδόν ως τα τελευταία του χρόνια, η συνεργασία του με τον ημερήσιο και περιοδικό τύπο, η ενεργότερη συμμετοχή του στον κοινωνικό και Δημόσιο βίο, του έδωσαν την ευκαιρία να διαπιστώσει τα πλεονεκτήματα και τα μειονεκτήματα του Ελληνισμού και της Ελλάδας και να διαμορφώσει το δικό του ξεχωριστό μέτρο εκτίμησης της ζωής και του πολιτισμού. Κι όπως λέει ο ίδιος, με την τέχνη του λόγου *«[...] ο κόσμος άλλαξε μέσα μου· έγινε ο «πολυσάλευτος κόσμος» του Παλαμά»*.¹⁵⁶

Όπως είπαμε παραπάνω, ο Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος έζησε από μέσα τον πανάρχαιο και διαχρονικό μαζί μύθο της πατρίδας του, μετείχε σ' αυτόν – κυρίως μετείχε στην οδύνη του και τις δίνες του: *«Κατά βάθος»* γράφει, *«είμαι ένας πολύ δυστυχημένος άνθρωπος σ' ένα πολύ δυστυχημένο τόπο. Κοιτάζω ολόγυρά μου, αναγνωρίζω τις βαρύθυμες, εξοργισμένες ψυχές, που αναγκάζονται να σωπαίνουν. Πίσω από την ιαχή, από τη ζητοκραυγή, από τις σημαίες, από το φως του ήλιου, από την πατρίδα ολόκληρη, απλώνεται η βαρειά, υπομονετική, εξουθενωμένη και αγανακτισμένη, περίλλυπη ίσαμε το θάνατο σιωπή»*.¹⁵⁷ Αναφέρεται στην εσωτερική κατοχή που τη λέμε και δικτατορία, η οποία μοιάζει κάπως σαν τους γυάλινους κώδωνες στα πειράματα των σχολικών εργαστηρίων που δεν αφήνουν κανένα πέρασμα αέρα ή, αν θέλετε, σαν τεράστιες συσκευές και γεννήτριες αζώτου». ¹⁵⁸

Θεμελιακή δύναμη της διάρκειας της πατρίδας είναι το μάκρος της παράδοσης και η κατά καιρούς αξιοσύνη. Το μάκρος της παράδοσης δεν μεγαλώνει απλώς το μέτρο της προσφοράς και της ευθύνης. Κυρίως η παράδοση αποπνευματοποιεί το **χώρο** και το **χρόνο**, το μεταλλάζει σε

¹⁵⁶ Βλέπε: «Όρα Απολογισμού», στον τόμο «Χαιρετισμός στον Ι.Μ. Παναγιωτόπουλο, Τετράδια «Ευθύνης» 8, ό.π. σελ. 151.

¹⁵⁷ Βλέπε: Αλληλογραφία, ό.π. σελ. 77-78.

¹⁵⁸ Βλέπε: Χρήστου Χ. Τζούλη, Μορφές και Ιδέες, Δοκίμια, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, Ιωάννινα 2000, σελ. 86.

πνευματικό περιεχόμενο και γεγονός σε βαθμό ώστε όλη η παράδοση να γίνεται εμπειρία και βίωμα σε κάθε εποχή. Αυτή όμως η συμβίωση πρέπει να είναι ενεργητική, να προχωρεί δηλαδή σε νέες εκτάσεις. Πρέπει το μέτρο της προόδου να λειτουργεί με τον ίδιο ρυθμό προόδου, όπως στις μεγάλες περιόδους της ιστορίας της χώρας:

«Αυτή η γη μου», γράφει ο Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος, «που τόσες φορές έχω με λυρικές καταιγίδες εγκωμιάσει την αξεπέραστη ομορφιά της, που τόσες φορές έχω ξαναζήσει την ιστορική της περιπέτεια, που τόσες φορές, τέλος, έχω αποθαυμάσει τη μνημογραφία της είναι το μέγα μου πάθος. Και για τούτο ο πόνος μου μεγαλώνει, όταν τη νιώθω παραδομένη στα καταλυτικά της ελαττώματα και ξένη προς τις πολύτιμες και αναμφοισβήτητες αρετές της. Και τότε γίνομαι πικρόχολος, μπορεί και άδικος σε πολλά. Αλλ' έχει και η μετριοπάθεια τα όριά της».¹⁵⁹

Μιλήσαμε παραπάνω για την ευχέρεια του Ι.Μ. Παναγιωτόπουλου να κινείται προς τα μπρος και προς τα πίσω, δηλαδή πέρα από τον καιρό του, τον οποίο παρακολουθεί βήμα βήμα· είδαμε επίσης την ευχέρεια με την οποία κινείται στον παρελθοντικό χρόνο, αλλά και πόσο τον έχουν απασχολήσει ουσιώδη θέματα της σύγχρονης πραγματικότητας, ενώ δεν συμβαίνει το ίδιο με το απώτερο μέλλον, δεν κινείται δηλαδή με την ίδια άνεση που μπορούσε να κυκλοφορεί στο μακρινό παρελθόν. Κι' αυτό, ίσως, συμβαίνει γιατί το ανθρώπινο ον που ο Blaise Pascal το προσομοιάζει με τρυφερό και ντελικάτο καλάμι, δεν μπορούσε να δει πολύ μακριά, και όπως θα 'λεγε ο φίλος του ποιητής Κ. Καβάφης,

«Οι άνθρωποι γνωρίζουν τα γινόμενα.

Τα μέλλοντα γνωρίζουν οι Θεοί,

πλήρεις και μόνοι κάτοχοι πάντων των φώτων»

(Α 17, στ. 1-3)

---

¹⁵⁹ «Ερήμην των Ελλήνων», β' έκδ. Οι Εκδόσεις των Φίλων, Αθήνα, 1977 σελ. 8.

Ωστόσο, ο Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος, ενώ ήταν από τη φύση του εσώστροφος, συνάμα παραδίνονταν στην προσδοκία της ρέμβης· περίσσευε από το σήμερα και εξείχε στο αύριο της προσδοκίας. Άλλωστε οι ποιητές (χρησιμοποιώ τον όρο συμπεριληπτικά, εννοώντας κάθε μορφή τέχνης) έχουν το χάρισμα ή την κατάρα, όπως λέει ο Κέστλερ, να βλέπουν τα πράγματα της κοινής εμπειρίας μέσα από το πρίσμα της αιωνιότητας. Συχνά οι ποιητές είναι και οραματιστές. Θυμίζουν τους φοβερούς Προφήτες της Παλαιάς Διαθήκης, που συναιρούσαν μέσα στην ψυχή τους όλες τις διαστάσεις του χρόνου.¹⁶⁰

Ο Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος υπήρξε ο κλασικός άνθρωπος, ο υπερχρονικός, που διασώζει την επικαιρότητα για κάθε εποχή και χρονική διαδοχή ή ό,τι ο ίδιος ονομάζει «*αιωνιότητα του καθημερινού περιστατικού*».¹⁶¹ Η διαχρονία του σου επιτρέπει να μεταφερθείς από τα περασμένα που ζωντανεύουν μέσα από τα βιβλία του και τις ιστορικές του πηγές, στο παρόν που για τον Παναγιωτόπουλο κράτησε 81 χρόνια (1901-1982), αφού το έργο του απόκτησε δική του – μέσα στα δικά του πνευματικά όρια – ολοκλήρωση, δικό του βάθος, εμπειρίας και βιώματος, έτσι που ο χρόνος να αραιώνει σαν καταχνιά μέσα στα οριστικά γεγονότα των πράξεων, των έργων είναι το έργο που αφομοιώνει το χρόνο· ζω σημαίνει δημιουργώ, αυξάνω την ποιότητα της εμπειρίας μου, μεταλλάζω το χρόνο σε απόθεμα ψυχικό, βιωματικό, έτσι που ο χρόνος, όπως είπαμε, αφομοιώνεται από τον ψυχικό, ατομικό μου κόσμο και υπάρχει σε σχέση μ' αυτόν.

---

¹⁶⁰ Βλέπε: Χρήστου Τζούλη, *Μορφές και Ιδέες, Δοκίμια*, ό.π., σσ. 73-74.

¹⁶¹ Βλέπε: «*Χειρόγραφα της Μοναξιάς*», εκδ. Δημητράκος, Αθήνα 1943, σελ. 65.

2. Θέσεις και Αντιθέσεις

Η στενότερη πατρίδα παρέχει όλες τις προσλαμβάνουσες παραστάσεις για την εθνογνωσία. Η ιστορία και η φυσική ιδιομορφία ενός τόπου είναι οι δεξαμενές που τρέφουν την εθνική μας συνείδηση και την ηθική μας ευθυβολία.

Οι άνθρωποι μεγαλώνουν μέσα από τις υλοζωικές δυνάμεις του τόπου τους. Έχουν όλες τις αφές των φυσικών και καταγωγικών δυνάμεων. Οι πρώτες μνήμες είναι γονιμοποιά κύτταρα που αποτελούν τον ψυχικό μας πολιτισμό. Η μακρινή αρχή της συνείδησης, η καταγωγή, είναι ο στενότερος τόπος. Οι πρώτες έννοιες, οι πρώτες παραστάσεις είναι οι φθόγγοι της πατρίδας, που κατεβαίνουν σαν ψαλμός στις πρωτόγονες αισθήσεις μας, όπως το χερουβικό αλληλούια, που γλυστρά από την πύλη στο νεόδμητο άγιο βήμα. Ο δεσμός με την πατρίδα είναι οργανικός, όταν στηρίζεται στις επιβιώσεις και την προβολή του τοπίου στην ψυχή μας. Εδώ στηρίζεται η υποκειμενική έννοια της στενότερης πατρίδας. Η πατρίδα είναι ο ίδιος ο εαυτός μας, είναι οι ίδιες οι δυνάμεις που άφησαν τον κραδασμό της ψυχής μας. Είναι η αρμονία της ελπίδας στις ώρες της ψυχικής μας περιπέτειας.

Η πρώτη ύλη του ηρωισμού ξεκινά από τη λευκή μας ηλικία, τότε που υπάρχουμε με όλα τα φυσικά και μυθικά στοιχεία, που αποτελούν το παρελθόν μας. Δεν πέφτουμε στην παιδαγωγική δεοντολογία. Που αλλού όμως από τη στενότερη πατρίδα μπορούμε να στηρίξουμε τα ιδανικά και τον εθνικό μας πολιτισμό;

Ο άνθρωπος έφτασε στην προβολή της πατρίδας του σαν απόλυτης προαξίας, γιατί ένωσε περίπου όπως το φυτό, στηριγμένος σε ένα μόνιμο, δικό του, αδιαχώρητο τόπο, που τον γέμισε με το κορμί του, με τις παραδόσεις του και τις προκαταλήψεις του. Καθώς μάλιστα έθαψε κοντά στο σπίτι του τους νεκρούς του, ο τόπος που κατοικούσε ήταν ιερός, γιατί του έδινε το ψωμί, τον καρπό, τα εργαλεία, τα πρώτα λατρευτικά στοιχεία και την πρώτη εμβρυακή μεταφυσική ενατένιση, καθώς πίστευε στη συνέχεια της ζωής και μετά από την άλωσή της από το χώμα. Ο τόπος αυτός είναι το σπίτι του, χώρος της μνήμης και της ζωής, τόπος των θεών

του και των νεκρών του. Εκεί συνήψε τις πρώτες σχέσεις συγγενείας κι έτσι δημιουργήθηκε η πρώτη μορφή της κοινωνίας του ανθρώπου.

Όταν ήρθαν να διεκδικήσουν τον τόπο του, τον προστάτεψε, γιατί ήθελε την αυτοσυντήρησή του. Αυτή η προμετρημένη άμυνα αργότερα είχε πάνω του συναισθηματικές επιδράσεις. Αν προδώσει την ψυχή του, που ανασαίνει στο σπίτι του, που ανατράφηκε στη χώρα, που του άνοιξαν για άσκηση οι γονιοί του, τότε ούτε ο άνθρωπος αυτός θα μείνει, ούτε η θυσία του. Το μεγαλύτερο ζώο θα μπει στο δάσος και στην ευνή του αδύνατου και το αδύνατο θα αφομοιωθεί, θα λείψει. Το δεύτερο έγινε με πολλές φυλές που κάθησαν μέσα στα δόντια των ισχυρών. Αφομοιώθηκαν, δεν κράτησαν κανένα χώρο δικό τους.

Ο άνθρωπος, όταν θέλει να δοκιμάσει την αντοχή του, να αυτοαξιολογήσει την προσφορά του σε δεδομένη στιγμή του χρόνου, καταφεύγει πάντοτε στον κατά βάθος συγκριτισμό του ανθρώπινου πολιτισμού. Συγκρίνει δηλαδή την εποχή του, που μερικώς συμβάλλει κι αυτός στη διαμόρφωσή της, με την παρωχημένη εποχή της ομάδας του, της φυλής του, μέσα στο ιστορικό πάντα χώρο. Από αυτή τη σύγκριση ο άνθρωπος διδάσκεται και ενεργοποιεί την παράδοση, που διαφορετικά θα ήταν έγκλειστη σε σκοτεινές λάρνακες.

Εκτός από αυτή την κατά βάθος σύγκριση μέσα στα υπόγεια της ιστορίας, μετέρχεται ο άνθρωπος και τον κατά πλάτος συγκριτισμό, συγκρίνοντας την πολιτιστική προσφορά του χρόνου και χώρου του (χρονο-χώρου) με την προσφορά, με την πράξη ενός άλλου χρόνου και χώρου, για να τοποθετήσει τον εαυτό του και τον τόπο του στον ιστορικό χώρο και περισσότερο στον κοινωνικό. Στους νεώτερους μάλιστα χρόνους, η συγκριτική επιστήμη της ιστορίας του δικαίου, των φιλοσοφικών ρευμάτων, των τεχνοτροπιών στις εικαστικές τέχνες, τείνει να δημιουργήσει ένα ενιαίο γίνεσθαι καθολικής σκέψης και καθολικού πολιτισμού, που είναι η άλλη όψη της πατρίδας.

Από το συγκριτισμό αυτό προκύπτει ότι ο άνθρωπος πάντοτε έπαιρνε συνείδηση του εαυτού του και της εποχής του (του χρόνου και του χώρου του) εν σχέσει προς το συνάνθρωπο και εν σχέσει προς την ιστορία της

φυλής του και της ομάδας του, όπως και προς τη γενική ή παγκόσμια στάθμη της ιστορίας και δεν κλείνονταν μέσα σε ατομικά ορύγματα ή ομαδικά και εθνικά καταφύγια.

Αυτό γινόταν άλλοτε από αυτοσυντήρηση ατομική και ομαδική (κράτους έθνους – κοινωνίας). Σήμερα όμως με τη σημειούμενη διαρκή μεταξίωση που ευρύνει τη σκέψη σε όλο τον πλανήτη και πέρα απ' αυτόν, για να δημιουργηθεί ένας χώρος ισορροπίας, ένα ελιξήριο πίστης, ο άνθρωπος, κάθε φορά που χτυπά η καμπάνα, νιώθει πως χτυπά γι' αυτόν και πως κόβεται ένα λιθάρι από την ανθρώπινη στεριά, όπως και όταν προστίθεται μια καινούργια αξία, τη νιώθει με κύρωση γενική. Είναι αδύνατο δηλαδή ο άνθρωπος σήμερα να αποκλειστεί στο δικό του νησί όπως ο Φιλοκτήτης και να γιατρεύει την πληγή του με φύλλα δέντρων.

Εδώ είναι απαραίτητο να επισημάνουμε ότι ο Έλληνας διαχρονικά δεν υπήρξε ποτέ ρατσιστής, οπαδός της αντιεπισημονικής, κατά βάση, θεωρίας σύμφωνα με την οποία ορισμένες φυλές είναι ανώτερες από τις άλλες· δεν υπήρξε ποτέ σοβινιστής, ούτε αποδέχθηκε ποτέ τον υπετροφικό εθνικισμό, τη φανατική προσήλωση προς κάθε εθνικό, που συνδυάζεται με την παράλογη εκθρόνηση και περιφρόνηση όλων των άλλων λαών. Άλλο εθνισμός, γόνιμη προβολή της ιδέας του έθνους, και άλλο εθνικισμός, στείρα και άγονη πατριδολατρία, υπερπατριωτισμός, που οδηγεί στην πατριδοκαπηλεία, στην εκμετάλλευση της ευγενικής ιδέας της πατρίδας. Ο Έλληνας υπήρξε πολίτης της χώρας του και ταυτόχρονα πολίτης όλου του κόσμου, κατά το στίχο του Κωστή Παλαμά:

Αν κόσμος η πατρίδα μου

τότε και πατρίδα μου είν' ο κόσμος

Υπήρξε όμως και στην περίπτωσή μας το σχίσμα στα ιδεολογικά στα κοινωνικοπολιτιστικά μας πράγματα από το 1821 και μετά, με εξάρσεις λίγο πριν και λίγο μετά από τις αρχές του εικοστού αιώνα· από το ένα μέρος οχυρώνονταν μέσα από τα ελληνικά σύνορα όσοι έστεργαν την κλειστή ελληνική αυτάρκεια, κι από την άλλη όχθη όσοι μάχονταν να ανοίξουν τα σύνορα για μια λειτουργική όσμωση ανάμεσα στον πολιτισμό

μας και τις προχωρημένες πραγματοποιήσεις που είχαν συντελεστεί στη Δύση. Έξω από τέτοιους συγκερασμούς η Ελλάδα θα απομονωνόταν στον παθολογικό ναρκισσισμό της.

Ας θυμηθούμε το νεορομαντικό κήρυγμα του Περικλή Γιαννόπουλου ή τον ευγενικό εθνικισμό του Ίωνα Δραγούμη, που ωστόσο δεν μπορεί κανείς με ελαφρά καρδιά να κρίνει τις απόψεις τους, οι οποίες, παρόλο που ήταν ελληνοκεντρικές, δεν ήταν έξω από τις λαχτάρες, τις προσδοκίες και τα ιδανικά της χώρας μας, που έβγαινε ακρωτηριασμένη και αιμάσσουμε από τεσσάρων αιώνων δουλεία, και της χρειαζόταν η εμπνοή των μεγάλων βηματισμών αλλά και κάποιας υψιπέτειας. Το γεγονός άλλωστε ότι και οι δύο οι Ελληνοκεντρικοί και Ελληνολάτρες πλήρωσαν με τον πρόωρο θάνατό τους, τις ιδέες τους, ο ένας με εκούσιο θάνατο, και ο άλλος με άγρια δολοφονία, μαρτυρεί τη δραματικότητα και την τραγικότητα της ειλικρίνειάς τους. Μιάς ειλικρίνειας άλλωστε της οποίας ο απόηχος φτάνει ως τις μέρες μας εξαιτίας της άδικης στάσης των μεγάλων δυνάμεων, και ιδίως της Ευρώπης, απέναντι στην Ελλάδα, που έπρεπε και πρέπει, ως τροφός του πολιτισμού τους, να θεωρείται Μητρική Χώρα.

Βέβαια, αν η χώρα μας έμενε μέσα από τα τείχη της Ελλάδας, τότε θα έπρεπε να απεμπολήσουμε ή εν πάση περιπτώσει να κλείσουμε έξω από τα τείχη μας την ίδια την Ελληνικότητα της Ευρώπης, όπως και το χρέος μας, το χρέος των Νεοελλήνων να είναι οι συμπλοηγοί με τους Ευρωπαίους στην πολιτισμική περιπέτεια ή στο νέο «*πλανητικό ταξίδι*» στον πολιτισμό, για να θυμηθούμε έναν σύγχρονο Έλληνα φιλόσοφο, τον Κώστα Αξελό, που συναγωνίζεται τους Ευρωπαίους στο Παρίσι, ακολουθώντας με άλλους συνοδοιπόρους (τον Καστοριάδη, την Αρβελέρ, τον Ξενάκη ή ως χθες ακόμα τον Σβορώνο και τον Πουλαντζά).

Με τέτοια διάθεση και τέτοιο κλίμα της καρδιάς και του νου πλησιάζουμε τα κείμενα του Ι.Μ. Παναγιωτόπουλου και με τη δομική μέθοδο, η οποία προβλέπει τη συμπάραθεση περισσότερων έργων του ίδιου δημιουργού που λειτουργεί ανάμεσά τους μια οποιαδήποτε ομολογία καθώς και έργων άλλων δημιουργών, με τα οποία ανταμώνεται μέσα από αποστάσεις στο συγκεκριμένο κείμενο που πλησιάζουμε

κριτικά, για να καθοριστούν κοινές σταθερές και παράμετρος, που θα αποτελέσουν ποιοτικές «μονάδες μέτρησης» σ' όλη την κριτική διείδυση και διαδικασία.

3. Ο Οδυσσέας του Ομήρου συμπληρωμένος από τον Ανταίο της Μυθολογίας

Τα δύο αυτά Ελληνικά πρόσωπα που ολοκληρώνονται στα έργα του Ερσελίνγκ¹⁶², του Καζαντζάκη, του Καβάφη δεν ευρίσκονται σε σχέση αντίθεσης αλλά σε σχέση αλληλοσυμπλήρωσης. Ο Οδυσσέας «πολλών δ' ανθρώπων ίδεν άστεα και νόου έγνου», αλλά πάντα «έμενος και καπνόν αποθρόσκοντα νοήσαι ης γαίης θανέειν μείρεται». Δεν είναι ένας αγιάτρευτος κοσμοπολίτης ο Οδυσσέας αλλά ένας Ανταίος που έφερνε μέσα του τη γη, την πολιτεία του και την πλούτιζε με καινούριες εμπειρίες και με περισσότερο πολιτισμό. Έπαιρνε δύναμη και διάρκεια από τη μητέρα του γη. Γι' αυτό ο Παναγιωτόπουλος καλεί τον αναγνώστη να αγαπήσει τη γη του τόπου του: «Ο τόπος σου, η γη των πατέρων σου, είναι ικανή να σου διδάξει το μεγάλο μάθημα, πώς το πρώτο και κύριο χρέος σου είναι να τη γνωρίσεις και να την αγαπήσεις για να μπορέσεις καλύτερα να αισθανθείς, πως η παράδοση, η ιστορία, τα περασμένα με τ' ανάποδα και με τα ευτυχιόμενα του περιστατικά δεν είναι σχήματα λόγου μονότροπα, μα δύναμη ολοζώντανη και κυριαρχική».¹⁶³

Όπως και παραπάνω είπαμε, σ' όλα τα ταξιδιωτικά κείμενα του Παναγιωτόπουλου είναι έντονη η παρουσία της φύσης και έξοχη η περιγραφή της, ενώ η θεματογραφία του έχει σαν κύριο άξονα την πατρίδα και συνοδοιπόρους στα ταξίδια του τους αρχαίους Έλληνες συγγραφείς, τον Πausανία και τον Στράβωνα. Το λέω αυτό, γιατί όπως ξέρουμε από την ψυχολογία του βάρθους, υπάρχει σχέση συναλληλίας ανάμεσα στην πατρίδα και στη φύση. Εδώ θα μπορούσε κανείς να επιμηκύνει το λόγο του, να ευρύνει το πεδίο σύγκρισης, να μη παραμείνει στη δυαδική σχέση φύσης και πατρίδας, αλλά να εντάξει σ' αυτό το δυϊκό πλέγμα και τη μητέρα, οπότε έχουμε τη σύνθετη σχέση ανάμεσα στη φύση, στην πατρίδα και τη μητέρα.

¹⁶² Ολλανδός Φιλολογος, Βυζαντινολόγος και Νεοελληνιστής.

¹⁶³ «Ελληνικοί Ορίζοντες» - «Ο ξανθός κάμπος της Θεσσαλίας».

Ο Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος, εφοδιασμένος με τη στοχαστική σκέψη, την ευαισθησία, τη μοναδική αισθητική του δεκτικότητα, με τη συγκίνηση, την άριστη ιστορική (και μυθολογική) του κατάρτιση, θρεμμένος με τους στίχους, τους αφιερωμένους στην Ελλάδα, πολλών συγχρόνων του και παλαιότερων ποιητών, του Σολωμού, του Κάλβου, του Παλαμά, του Καβάφη και άλλων, καθώς και με τα ταξιδιωτικά κείμενα του Νίκου Καζαντζάκη, του Κώστα Ουράνη, του Ζαχαρία Παπαντωνίου, του Φώτη Κόντογλου, του Θεμ. Αθανασιάδη, της Αθηνάς Ταρσούλη, του Χρήστου Ζαλόκωστα και άλλων, κινούμενος από την αιώνια έφεση της φυγής αλλά και από την αγάπη στην πατρίδα ξεκινάει για να γυρίσει πρώτα την Ελλάδα και μετά να απλώσει τη συνείδησή του και πέραν των ορίων της για πληρέστερη ενημέρωση.

Όπως αναφέραμε παραπάνω, από τα ταξίδια στον Ελληνικό χώρο, μας χαρίζει δύο θαυμάσια βιβλία, τις *«Μορφές της Ελληνικής Γης»* (1937) και τους *«Ελληνικούς Ορίζοντες»* (1940), ενώ κείμενά του επίσης σχετικά με τις περιηγήσεις του στην Ελλάδα δημοσιεύονται στις Εφημερίδες *«Πρωία»*, και *«Ελευθερία»* και στα περιοδικά *«Νέα Εστία»*, *«Φιλολογική Πρωτοχρονιά»*, *«Νέα Σκέψη»*, *«Φθιώτις»* και άλλα. Για να έρθουν το 1953 οι *«Θέσεις και αντιθέσεις του ελληνικού τοπίου»* όπου μέσα σε 40 σελίδες μας δίνει μια θεωρητική συνόψιση των περιπλανήσεων του συγγραφέα στον τόπο του.¹⁶⁴

Ο Ι.Μ.Παναγιωτόπουλος είναι ένας σύγχρονος Οδυσσέας, ένας Οδυσσέας σοφός από τη γεύση των πικρών καρπών, που κρατά σαν πολύτιμο αγαθό μέσα του την αγάπη της εστίας. Όπου κι αν βρίσκεται η Ελλάδα τον ακολουθεί· κι ενώ *«πολλών δ' ανθρώπων ίδεν άστεα και νόου έγνω»* (Οδύσσεια Α, στ. 3), παλινδρομεί ξανα-γυρίζοντας στον πατρίο χώρο, στο γενέθλιο τόπο, χωρίς να τον θαμπώνουν πρωτόφαντες εμπειρίες ή να τον αιχμαλωτίζουν οι πανέμορφες χώρες που επισκέπτεται.

Η γη του τόπου του, το πανέμορφο Αιτωλικό, η στενότερη πατρίδα του παρέχει όλες τις προσλαμβάνουσες παραστάσεις για την εθνογνωσία και

---

¹⁶⁴ Τα άλλα ταξιδιωτικά κείμενά του είναι: Σκαρβαβίος ο ιερός, η Αίγυπτος – Ευρώπη – Πολιτείες της Ανατολής – Ο κόσμος της Κίνας και μια ματιά στη Ρωσία – Η Κύπρος, ένα ταξίδι – Η Αφρική αφυπνίζεται. Θα προσθέσω ακόμη ότι οι ταξιδιωτικές εντυπώσεις που είναι δημοσιευμένες στις παραπάνω εφημερίδες και τα περιοδικά, δεν έχουν εκδοθεί συγκεντρωμένα, σε βιβλίο.

την Ελληνογνωσία. Ο δεσμός με την πατρίδα είναι οργανικός, όταν στηρίζεται στις επιβιώσεις και την προβολή του τοπίου στην ψυχή του.

Θέλω να επανατονίσω ότι ο Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος δεν είναι ένας αγιάτρευτος κοσμοπολίτης αλλά ένας Ανταίος που έφερνε μέσα του τη γη του τόπου του, τη στενότερη και την ευρύτερη πατρίδα του και την πλούτιζε με καινούριες εμπειρίες και με περισσότερο πολιτισμό, γιατί ο Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος πάντοτε έπαιρνε συνείδηση του εαυτού του και της εποχής του (του χρόνου και του χώρου του) εν σχέσει προς το συνάνθρωπο και εν σχέσει προς την ιστορία της φυλής του ή της ομάδας του, όπως και προς τη γενική ή παγκόσμια στάθμη της ιστορίας, και όπως είπαμε, δεν κλείνονταν μέσα σε ατομικά ορύγματα ή ομαδικά και εθνικά καταφύγια. Είναι ο κοσμοπολίτης της εποχής μας με τον ορίζοντα της οικουμένης ανοικτό στις ακόρταγες αισθήσεις του. Κι όπως πολλές φορές θα το πούμε, σε όλες τις περιπλανήσεις του, ας θυμηθούμε εδώ την πείνα του Φάουστ για γνώση, αέναα λειτουργούσε μέσα του ο ομφάλιος λώρος της γης του, η κεντρομόλος δύναμη της επιστροφής στη γή του τόπου του.

«Με καιρό και με κόπο», όπως λέει ο Σολωμός, με τη γνώση της ιστορίας και της μυθολογίας, με *«ανοικτά και άγρυπνα μάτια της ψυχής του»*, που ήταν πάντα ολάνοικτη και έτοιμη να δεχθεί κάθε νέα συγκίνηση, γύρισε από τόπο σε τόπο με στόχο να γνωρίσει την Ελλάδα, την ανθρωπογεωγραφία της, τη φύση *«που είναι γεμάτη από μυστήρια»* ν' ακούσει τη φωνή της πατρίδας – *«πνεύμα καλό, που σ' άρεσε φωνή να μου χαρίσεις»*, όπως θα 'λεγε ο Σολωμός, για να έχουμε κι εμείς φωνή, την προγονική φωνή, τη δοσμένη ελληνική φωνή. Στη γλώσσα του λαού και στην πίστη του λαού θα βρει ο νεοέλληνας τον εθνικό του προσανατολισμό, γιατί, όπως ο ίδιος γράφει σε παλαιότερη διακήρυξή του, *«Ο Ελληνισμός βρίσκεται στην ανάσα μας, στο περίγυρό μας, στο υπέδαφός μας, στη γλώσσα μας, σε κάθε μορφή της ζωής μας»*. Κι αργότερα, το 1962, στο *«Παράθυρο του κόσμου»*, θα πει:

«Το σπασμένο μάρμαρο είναι η πατρίδα.

Η πατρίδα είναι το τζιτζίκι,

*είναι το τραχύ χέρι του μόχθου,
είναι μια δέσμη Κυριακές,
απόλαμπρα, το εαρινό καλαντάρι,
είναι η ήσυχη πέτρα, ζωντανή, όλο αίμα.
Είναι το γαλάζιο βότσαλο.
Μπορεί να 'ναι η απανεσιά η πατρίδα.
Λίγο να ησυχάσεις, από την πολλή περιπλάνηση.
Να πεις «καληνύχτα», να κοιμηθείς».¹⁶⁵*

Ο αναγνώστης των ταξιδιωτικών κειμένων, όπως εύστοχα παρατηρεί ο Πέτρος Χάρης, «θα ταξιδέψει, θα περπατήσει σε τόσους ελληνικούς τόπους χωρίς να σκουτάψει ούτε μια φορά. Τούτο είναι συμβολή για την τελειωτική λύση του γλωσσικού μας ζητήματος».¹⁶⁶

Η φωνή του Ι.Μ. Παναγιωτόπουλου δεν είναι η φωνή του ρήτορα για την πατρίδα αλλά η μυστική φωνή των πραγμάτων που συνθέτουν την ανθρωπογεωγραφία της, η αρητόρευτη φωνή της πατρίδας: το φυτό, το δέντρο, ο φράχτης, το βότσαλο, η ήσυχη πέτρα, ζωντανή όλο αίμα. Ο αναγνώστης που διαβάσει ταξιδιωτικά κείμενα του Ι.Μ. Παναγιωτόπουλου, περιγραφές και στοχασμούς για την Ελλάδα που αγαπά, διαπιστώνει ότι βλέπει τον ελληνικό χώρο ως βίωμα και εμπειρία μαζί, ως μέρος και καταβολή της ψυχής του και θέλει να μεταδώσει στον αναγνώστη αυτά που

---

¹⁶⁵ Τα τζιτζίκια, όπως ξέρουμε από το μύθο που διηγείται ο Σωκράτης στον Φαίδρο (229b), ήταν κάποτε άνθρωποι, που, όταν φανερώθηκε από τις Μούσες το τραγούδι, παραδόθηκαν στην τέρψη του και τραγουδώντας αμέλησαν τη βρώση και την πόση: «Να, λένε πως τα τζιτζίκια ήταν άνθρωποι κάποτε προτού ακόμα να γεννηθούν οι Μούσες. Όταν όμως γεννήθηκαν οι Μούσες και πρωτοφάνηκε το τραγούδι, τόσο πια μερικοί απ' αυτούς τότε τους ανθρώπους τα χάσανε από την τέρψη, που τραγουδώντας αμέλησαν να φάνε και να πιουν και χωρίς να το νοιώσουν, πεθάνανε. Απ' αυτούς γεννήθηκε το γένος των τζιτζικιών παίρνοντας τούτο το βραβείο από τις Μούσες, δηλαδή να μην έχει αφότου γεννηθεί καμία ανάγκη για τροφή, αλλά χωρίς να τρώει και να πίνει, ν' αρχίζει ευθύς να τραγουδάει ώσπου να πεθάνει, κι έπειτα πηγαίνοντας στις Μούσες να τους φέρει είδηση ποιος από τους ανθρώπους εδώ κάτω ποιάν απ' αυτές τιμάει. Και να, στην Τερψιχόρη φέρνοντας την είδηση ποιοι την ετίμησαν, κάνουν προς αυτούς την αγάπη της μεγαλύτερη, και στην Ερατώ εκείνους που την ετίμησαν μ' ερωτικά τραγούδια: όμοια στις άλλες κατά το είδος της τιμής που ταιριάζει στην κάθε μία», Μετάφραση Ι.Ν. Θεοδωρακόπουλου· Βλέπε Πλάτωνος Φαίδρος, Εισαγωγή – αρχαίο και νέο κείμενο, Αθήνα 1971, σελ. 495.

¹⁶⁶ Πέτρου Χάρη, «Ο λογοτέχνης και ο λόγιος», Νέα Εστία, ό.π. σελ. 1535

αισθάνεται, να κάνει τον αναγνώστη κοινωνό αυτού του θαύματος που λέγεται Ελλάδα· να τον κάνει να νιώσει περισσότερο παρά να μάθει:

«Δεν είναι μονάχα τέχνη δύσκολη το ταξίδι», γράφει, «είναι και περιπέτεια ψυχής και νου. Ξεκινούμε με την προσδοκία, όλα είναι μέσα μας πολύ πρωινά, πολύ χαρούμενα· κ' επιστρέφουμε φορτωμένοι μνήμη και πείρα [...]. Έτσι το ταξίδι μεταμορφώνεται σε θαυμάσια μορφή θέας [...] κι από την άλλη μεριά: σε μια μετατόπιση αγωνίας. Πηγαίνουμε από τόπο σε τόπο, κινημένοι από την εφιαλτική παρόρμηση της φυγής, από τη δίψα της άγνωστης μέρας, από την ανάγκη να προσφέρουμε κάποιο παρθενικό περιεχόμενο στην καθημερινή μας συνείδηση [...]. Ο ταξιδιώτης παίρνει από το ταξίδι ό,τι θα ποθούσε να πάρει, καθώς και στο βιβλίο βρίσκει ή δε βρίσκει ό,τι θα ποθούσε να βρει [...] και στο βιβλίο και στο ταξίδι και στο θέαμα και στο άκουσμα και στους άλλους ανθρώπους και στον άνθρωπο τον ένα, που μας γίνεται ο ακριβός και ο μοναδικός, τον εαυτό μας αναζητούμε [...]. Ταξιδεύουμε σ' έναν τόπο μα δεν πρέπει να λησμονούμε, πως εμείς ταξιδεύουμε [...]. Ο ένας πορεύεται για το κέρδος, ο άλλος θηρεύει την αναψυχή, ο τρίτος την ηδονή, ο τέταρτος ικανοποιεί, για λίγο, τη δίψα της φυγής, που τον μαστιγώνει αλύπητα· ένας άλλος οργώνει με τα βήματά του τη φλούδα της γης «θεωρίας ένεκεν». Η τοπιογραφία μιας ψυχής έρχεται να αντιμετωρηθεί με το τοπίο το φυσικό και με το λείψανο το ιστορικό και με το έργο το σύγχρονο του ανθρώπου».¹⁶⁷ Στα κείμενα του Ι.Μ. Παναγιωτόπουλου έχουμε δημιουργία του «έξω» από τα μέσα.

Αυτό βέβαια δε σημαίνει ότι λείπουν από τα ταξιδιωτικά κείμενα του Ι.Μ. Παναγιωτόπουλου τα γνωστικά στοιχεία. Όπως είδαμε στα προηγούμενα, ο ίδιος ήθελε να ξανα-ζήσει χιλιάδες φορές τη ζωή, για να γνωρίσει όλους τους τόπους, όλες τις εποχές και για να δοκιμάσει τη μοίρα όλων των ανθρώπων.¹⁶⁸ Σε κάθε περίπτωση ο αναγνώστης των ταξιδιωτικών κειμένων του Ι.Μ. Παναγιωτόπουλου μπορεί να μάθει πολλά πράγματα για τη γη του τόπου μας και την ιστορία του, γιατί πάντα και σε κάθε κομμάτι αφιερώνει ένα μέρος στην ιστορική μνήμη, τη μυθολογία, την

---

¹⁶⁷ Ι.Μ. Παναγιωτόπουλου, Σκαρβαβίος ο ιερός 1950, σελ. 7-9.

¹⁶⁸ Βλέπε: Αλληλογραφία, ό.π., σελ. 5

παράδοση, έχει συνοδοιπόρους στα ταξίδια του τους αρχαίους Έλληνες συγγραφείς, μαζί τους αναπλάθει τον αρχαίο Ελληνισμό και συνθέτει μαζί τους τη γενική άποψη για την έκφραση του συνόλου που ονομάζεται Ελλάδα. Έχει μάλιστα το χάρισμα να διηγείται την ιστορία με τρόπο ολοζώντανο, παραστατικό, ενώ η διαδικασία της γραφής του δίνει κάτι από τη μαγεία του παραμυθιού.

Ο Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος αντικρίζει την Ελλάδα με μια ματιά ρεαλιστική, που πάει να γίνει λυρική· ο ίδιος είναι ποιητής, αλλά ταυτόχρονα είναι και φιλόλογος και ιστορικός, που δεν ξεχνά να κουβαλήσει μαζί τη βαριά επιστημονική «αποσκευή» του, όπως την ονομάζει ο ίδιος, για να γράψει ό,τι είδε, ό,τι άκουσε, ό,τι έμαθε αλλά και για ό,τι γνώριζε από πριν για τους τόπους όπου ταξίδευε. Κι ακόμα ο Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος στα ταξιδιωτικά κείμενά του, που ξεχωρίζουν και για το παρελθόν των τόπων που επισκέπτεται, όσο και για το παρόν και θα 'λεγα ότι μοιάζει να συνεργάζεται με μυστική επικοινωνία με το τοπίο που βλέπει, με τους ανθρώπους που επικοινωνεί και δημιουργεί τη χώρα που ταξιδεύει, όπως θα 'λεγε ο Καζαντζάκης¹⁶⁹. Στα ταξιδιωτικά του κείμενα συνείρεται το παρελθόν με το παρόν, καθώς και το φαντασιακό με το πραγματικό.

Στις «Μορφές της Ελληνικής Γης», που είναι εντυπώσεις από ταξίδια σε τόπους ιστορικούς, έχουμε και περιγραφική παρατήρηση και γνώση του παρελθόντος και κριτική, στοχαστική σκέψη και εκτίμηση σημερινών καταστάσεων και εκδηλώσεων και κυρίως έχουμε λυρική έξαρση, που τη γεννάει η ελληνική φύση· ο δεσμός της γραφής του Ι.Μ. Παναγιωτόπουλου με τη φύση και η αλληλοδιαπλοκή της αντιμετωπίζεται μέσα από το πρίσμα της φυσιολατρικής λαιμαργίας, που είναι συχνά ιδίωμα του λυρικού λόγου. Είναι εμφανής η άφεση, η εκτίναξη της ψυχής, η προσωπική ευαισθησία, η ερωτική μαγεία που προκαλεί σε κάθε καλλιεργημένη ψυχή η ομορφιά της ελληνικής φύσης.

---

¹⁶⁹ Ιαπωνία – Κίνα 1942, σελ. 75.

Στις *«Μορφές της Ελληνικής Γης»* γράφει ο Πέτρος Χάρης, έχουμε τη μαγεία και την έκπληξη από τα μεγάλα και τα μικρά θαύματα που είναι σκορπισμένα στους δρόμους που θα ακολουθήσει όποιος θέλει να γνωρίσει την ελληνική γη στα αρχαιολογικά κέντρα αλλά και έξω, μακριά απ' τις πόλεις και τα χωριά, στις βουνοκορφές και στα λαγκάδια, στα δάση και στους καλλιεργημένους κάμπους, στις ακρογιαλιές και στα νησιά. Ένας άνθρωπος είδε, γνώρισε σε αρκετά χαρακτηριστικά σημεία της την ελληνική γη κ' αισθάνεται την ανάγκη να τραγουδήσει. Κι αυτό ακριβώς είναι οι *«Μορφές της Ελληνικής Γης»*: ένα τραγούδι, λυρικό από την αρχή ως το τέλος, γεμάτο χρώματα και αρώματα από τον ελληνικό κάμπο, από το ελληνικό βουνό, από την ελληνική θάλασσα, πλαισιωμένο από ιστορικές πληροφορίες κι από ποικίλες παρατηρήσεις, που έχουν πάντα τη θέση τους και προσφέρονται με μέτρο, με μια σειρά από εικόνες, από συγκινήσεις, από αγνές ψυχικές χαρές που τις δένει μεταξύ τους η κρυφή υπερηφάνεια ότι όλ' αυτά αποτελούν το καλύτερο και διαρκέστερο μέρος του τόσο παρεξηγημένου και τόσο αδικημένου συνόλου που λέγεται Ελλάδα, και τις κάνει ωραίες λογοτεχνικές σελίδες ο αυτοπεριορισμός, η πειθαρχία, η αποστροφή για καθετί το ρητορικό και το κοινοτυπικό, για κάθε τυμπανοκρουσία. Υπάρχει βέβαια σ' όλο το βιβλίο ένας τόνος υψηλός. Αλλά ο τόνος αυτός δεν είναι αποτέλεσμα λεξιθηρίας. Εδώ η περισσολογία του Παναγιωτόπουλου εξουδετερώνεται από την αληθινή λυρική έξαρση και την απογείωση από τα γνωστά και καθημερινά, από τη γνωριμία με το ωραίο σε μερικές από τις πιο άδολες και επιβλητικές μορφές του.

Ο Παναγιωτόπουλος κι όταν κάνει το ταξίδι της Αιτωλίας και περιγράφει λίμνες και λιμνοθάλασσες, κι όταν στέκεται με σοβαρό, σχεδόν με θρησκευτική κατάνυξη, μπροστά στο δοξασμένο *«παλιοφράκτη»* του Μεσολογγίου, στο κομμάτι εκείνο της χαμηλής ολόισιας γης που ντρέπεται ο βάρβαρος να το κατακτήσει, που ντρέπεται σχεδόν και ο πρόμαχος να το υπερασπίσει κι όταν επιχειρεί ένα *«σχεδιάσμα εντυπώσεων»* από τις Μυκήνες, κι όταν δίνει αντίλαλους από τον Αργολικό κόλπο, από τον Αχλαδόκαμπο και από τα βουνά της Αρκαδίας, κι όταν σκιτσάρει τον *«Ευρώτα χωρίς του κύκνο»* και τη *«Σπάρτη χωρίς την Ελένη»*, κι όταν υψώνει

τη ματιά του στον Ταΰγετο, κι όταν προσπαθεί, σε μια γρήγορη αναπόληση, να δει τον ένδοξο Μυστρά με την ιστορία και με την τέχνη του, κι όταν περνάει από το Παρόρι κι από τη Βυτίνα, από το Μέγα Σπήλαιο, κι από την Ολυμπία, για να τελειώσει με τη μεταβυζαντινή Ζάκυνθο και την Ερέτρια, μπροστά σ' όλα αυτά τα μεγάλα και τα ωραία, που μπορούν εύκολα να παρασύρουν και να ξεστρατίσουν ακόμα και τον πιο λογικό και τον πιο συγκρατημένο, ο Παναγιωτόπουλος μένει πάντα λυρικός, αλλά και πάντα λιγόλογος. Ξέρει ότι τα μεγάλα λόγια, οι λιπόθυμες φράσεις, τόσο συχνές στα βιβλία ταξιδιωτικών εντυπώσεων, είναι το χαρακτηριστικότερο γνώρισμα όλων εκείνων που δεν κατόρθωσαν να δουν τίποτα σ' ένα ονομαστό τοπίο ή σ' έναν ιστορικό χώρο κι έχουν κυριευθεί από πανικό, βασανίζονται από την ιδέα ότι υπάρχει κίνδυνος να ξεσκεπαστεί η ψυχική τους γύμνια και αναισθησία μπροστά στην ομορφιά και στην ιστορία, και σπεύδουν να χρησιμοποιήσουν όσες εύχες λέξεις διαθέτει το ελληνικό λεξικό. Στις *«Μορφές της Ελληνικής Γης»* τίποτ' απ' αυτά. Ο αναγνώστης τους θα ταξιδέψει σε ομαλό δρόμο και δεν θα ενοχληθεί από καμιά κραυγή. Ένα τραγούδι θα τον συνοδέψει από καμιά κραυγή. Ένα τραγούδι θα τον συνοδέψει σε όλο το ταξίδι του. Και το τραγούδι αυτό, έπειτ' από τις πρώτες σελίδες του βιβλίου, θ' αρχίσει ν' αναβλύζει κι από τη δική του ψυχή». ¹⁷⁰

Στις *«Μορφές της Ελληνικής Γης»* είναι έντονη η παρουσία της φύσης και η έξαρση μιάς εκστατικής ψυχής μπροστά στο θαύμα και τη πνευματικότητα της ελληνικής φύσης ακόμα και ο αμύητος αναγνώστης, που έμειναν ωστόσο καθарές οι αισθήσεις του, δηλαδή υπάκουες στη φύση, ειλικρινείς και αθώες, εύκολα βρίσκει σελίδες του βιβλίου θαυμαστικούς και ενθουσιαστικούς τόνους για τη φύση αυτή, που όπως είπαμε, γεμίζει σχεδόν όλο το βιβλίο, καθώς και για ό,τι αντικρίζει και καίρεται η ματιά του ταξιδιώτη. Κι όπως επισημάναμε ήδη στα προηγούμενα, εδώ η φύση και η πατρίδα βρίσκονται μεταξύ τους σε μια άρρηκτη σχέση συμφυΐας και συνύπαρξης μέσα από τη συμβολική τους σύγχυση και τους μεταξύ τους συνειρμούς. Η μια εικόνα λειτουργεί ως

---

¹⁷⁰ Πέτρου Χάρη, Ο λογοτέχνης και ο λόγιος, Νέα Εστία, ό.π. σελ. 1534-1535.

μετωνυμία, συνεκδοχή και μεταφορά της άλλης. Θα έλεγα μάλιστα ότι οι θαυμαστικοί και ενθουσιαστικοί τόνοι για την ελληνική φύση τρέφουν την έξαρση της γλώσσας και τη διαρκή γλωσσική νεότητα, που είναι η δημοτική μας γλώσσα, γεμάτη ζωντάνια, νεύρο και ομορφιά. Από εκεί έχω τη γνώμη ότι απορρέει η άνετη κίνηση και η ελεύθερη πορεία της λυρικής διάθεσης του Ι.Μ. Παναγιωτόπουλου ως ταξιδιώτη και γι' αυτό πείθει και συγκινεί.

Μαζί όμως με την ακατανίκητη λυρική τόλμη και γοητεία, κάποτε μάλιστα και περισσότερο από αυτή *«είναι φανερή η προσπάθειά του για τη διαμόρφωση της λογοτεχνικής γλώσσας, που να στέκει, με όσο γίνεται λιγότερες εξαιρέσεις στα πλαίσια των κανόνων της γραμματικής και του συντακτικού της δημοτικής και να ανταποκρίνεται σε όλες τις ανάγκες της σημερινής ζωής. Τα αποτελέσματα της προσπάθειας αυτής είναι η ικανοποιητικότητα σε όλες τις σελίδες του βιβλίου. Ο αναγνώστης του θα ταξιδέψει, θα περπατήσει σε τόπους, ελληνικούς τόπους, χωρίς να σκοντάψει ούτε μια φορά. Τούτο είναι συμβολή για την τελειωτική λύση του γλωσσικού μας ζητήματος»*.¹⁷¹

Ο ταξιδιώτης Παναγιωτόπουλος, όπως είπαμε παραπάνω κι όπως ο ίδιος γράφει, *«παίρνει από το ταξίδι, ό,τι θα ποθούσε να πάρει και όσο αυτό διαρκεί, αναζητεί ολοένα τον εαυτό του»*. και στην *«Ωρα Απολογισμού»* συμπληρώνει: *«... Ολόκληρη η πνευματική μου ζωή ήταν ένα περπάτημα ανάμεσα σε βουνά και σε ειδυλλιακές κοιλάδες, ανήφορος και κατήφορος, πότε με την οδοιπορία του στοχαστικού στρατοκόπου, πότε και με τη βαναυσότητα ακόμη μιας ασταμάτητης καταιγίδας. Ήθελα – και το προσπαθούσα τούτο το πράμα – ν' αυτογνωρισθώ και να εξομολογηθώ και να γλιτώσω από την ενοχή που με δυνάστευε ολοένα»*.¹⁷²

Γι' αυτό και οι εντυπώσεις οι ταξιδιωτικές στις *«Μορφές της Ελληνικής Γης»* έχουν υποκειμενικότερο και ποιητικότερο χρώμα, μιλούν για ό,τι του άρεσε, για ό,τι τον συγκίνησε προσωπικά, κι έτσι στο περιεχόμενό τους ως έκφραση του βαθύτερου ψυχισμού του υπάρχει γνήσιος λυρικός

---

¹⁷¹ Πέτρου Χάρη, «Ο λογοτέχνης και ο λόγιος», Νέα Εστία, ό.π. σελ. 1535.

¹⁷² 8^ο Τετράδιο «Ευθύνης», ό.π. σελ. 152-153.

κραδασμός. Τα περισσότερα κεφάλαια αναφέρονται, όπως είδαμε στην Πελοπόννησο, αλλά τα καλύτερα είναι οι «*Λίμνες και λιμνοθάλασσες*» και «*Το πάθος και η δόξα μιάς Πολιτείας*». Παραθέτω εδώ ένα απόσπασμα, που φανερώνει τη λυρική διάρθρωση και το ύφος των πρώτων ταξιδιωτικών εντυπώσεων του Ι.Μ. Παναγιωτόπουλου:

*«Οι λιμνοθάλασσες της Αιτωλίας... έχουν ένα ιδιαίτερο λυρικό νόημα, που πρέπει κανείς να το κατακτήσει κοντά, για να καταλάβει για ποιο λόγο οι τόποι τούτοι φτέρωσαν το νεοελληνικό τραγούδι κι έδωσαν στο Έθνος ένα πλήθος πεζογράφους και ποιητές. Εδώ, χωρίς αμφιβολία, γεννιέται ο ποιητής. Η κάθε ώρα είναι γεμάτη διάθεση, ο κόσμος των συναισθημάτων πλαταίνει και μεγαλώνει κάθε στιγμή, η φαντασία κεντρίζεται από την ηδονική φρικίαση της καρδιάς, μια γοητεία, που δύσκολα ξεδιαλύνεται, κατασταλάζει και ποτίζει το νου. Μπροστά στις λιμνοθάλασσες, αντίκρυ στα πρόσχαρα χαμηλά βουνά, ο άνθρωπος στοχάζεται με την καρδιά. Αισθάνεται να λειώνουν μέσα του οι στοχασμοί κ' οι φροντίδες· όλα γίνονται πάθος – κ' η χαρά της ζωής κ' η ευφροσύνη του πνεύματος κ' η εγκαρτέρηση κι ο ηρωισμός κ' οι μεγάλοι ευθουσιασμοί κ' οι πληγωμένοι, ταπεινοί πόθοι».*¹⁷³

Πράγματι ο χρόνος είναι ταυτόσημος περίπου, με το χώρο στην ελληνική πατρίδα, έχουν μια ειδική πείρα ζωής, μια άλλη ψυχή ποιητική ακόμη και το παραμικρό πράγμα και αντικείμενο. Ακούς σ' αυτά φωνές και ποίηση· είναι η άλλη διάρκεια του Ελληνισμού, η οποία συνέχει τη λυρική ψυχή. «*Οι τόποι τούτοι φτέρωσαν το νεοελληνικό τραγούδι κ' έδωσαν στο Έθνος ένα πλήθος πεζογράφους και ποιητές*». Αυτόν τον παμποιοητισμό του ελληνικού χώρου ως μέρος και καταβολή της ψυχής, ο Παναγιωτόπουλος τον είδε ως βίωμα και ως εμπειρία. Ακόμη και τα θαλάσσια ξύλα «*πλέωσι γέμοντα έρωτος και φωνών μουσικών*». Όπως είπαμε, στους παλαιούς μύθους ο Θεός Διόνυσος τεμαχίστηκε και σπάρθηκε στον ελληνικό χώρο, γι' αυτό είναι εμπυχωμένος ο χώρος και ποιητικός.

---

¹⁷³ Ι.Μ. Παναγιωτόπουλου, «*Μορφές της Ελληνικής Γης*» 1937, σελ. 18-19.

«Οι Ελληνικοί Ορίζοντες» είναι ένα πολύ μεγαλύτερο βιβλίο με ταξίδια στην Ελλάδα, που χωρίζεται σε τρία μέρη: στο «Πνεύμα και το ύφος της βορεινής Ελληνικής γης» στις «Μορφές της Ευρυτανίας και της Αιτωλίας» και «Τους τόπους και ανθρώπους του Μοριά» και που ο Παναγιωτόπουλος κοίταξε την Ελλάδα με ματιά ρεαλιστική, που πάει να γίνει λυρική, γιατί είναι ιδιουσυγκρασία ποιητική, και που αναπτύσσει το θέμα του εξαντλητικά. Και εδώ είναι έντονη η παρουσία της φύσης, που τη θαυμάζει ως έξοχο πίνακα ζωγραφικής.

«Η ιστορική και φιλολογική αποσκευή» του συγγραφέα, όπως ο ίδιος την αποκαλεί, είναι εμφανής, όπως εμφανής είναι η κριτική και στοχαστική σκέψη, με την οποία εξετάζει τη φύση και το όραμά της. Υπάρχει κι εδώ λυρική τόλμη και γοητεία, καθώς και αναφορές στη μυθολογία και την ιστορία με αυτοτελείς και εκτενείς αναπτύξεις, οι οποίες μπορεί να ενοχλούν τον αναγνώστη, όμως του παρέχουν γνώσεις και πληροφορίες για πάρα πολλά πράγματα, κι όπως είπαμε, ο Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος έχει την ικανότητα να διηγείται την ιστορία με τρόπο ολοζώντανο και παραστατικό που προσεγγίζει τη μαγεία του παραμυθιού. Του υπερέφερε να αναπλάθει αρχαίους κόσμους, να τους στήνει μπροστά του, όπως ήταν στις λαμπρές τους μέρες, να λησμονεί τον εαυτό του πατώντας εκείνα τα χώματα, να υπάρχει και να ζει μέσα τους, παρασύροντας και τον αναγνώστη μαζί του.

Φαίνεται ότι δοκιμάζει «ηδονή άδολη από λύπη». Όταν, τόσο στους «Ελληνικούς Ορίζοντες» όσο και στις «Μορφές της Ελληνικής Γης», ξαναγράφοντας την ιστορία της Σπάρτης συνταιριάζει με έξοχο τρόπο την ιστορική ακρίβεια και ενάργεια, με τη γλαφυρότητα της αφήγησης και παρουσιάζει το χαρακτήρα της αρχαίας Λακωνικής πόλης πολύ καλύτερα από τα σχολικά εγχειρίδια ιστορίας ή όταν γράφει για τον Μυστρά και την υπέροχη Σφακτηρία των «Ελληνικών Οριζόντων» ή για τις σπασμένες πέτρες, τα αγάλματα από δυόμιση ως τρεις χιλιάδες χρόνια και τα μισοερειπωμένα θέατρα. Κι αυτό συμβαίνει χωρίς να είναι τουλάχιστον δηλωμένη πρόθεσή του να κάνει μάθημα.

Είναι όμως εμφανής η διάθεση προσδιορισμού της δικής του προσωπικής στάσης απέναντι στην ιστορία του τόπου του μια στάση

σεβασμού, αγάπης και θαυμασμού (αυτό δεν κρύβεται), αντίθετα φαίνεται ολοκάθαρα η ακατανίκητη επιθυμία του να χτίσουν οι νεοέλληνες τα σπίτια τους, τις ψυχές τους και το πνεύμα τους μ' αυτές τις «μεγάλες πέτρες» και να μην αφήσουν να εκποιείται το κατεδαφισμένο υλικό τους. Όπως γράφουμε σε άλλο σημείο της εργασίας μας ο Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος είχε συντρόφους στο ταξίδι του τους αρχαίους Έλληνες συγγραφείς και κατορθώνει να μεταδίδει στον αναγνώστη, του ό,τι θέλει να μεταδώσει. Αναζητεί και εκμεταλλεύεται με τον πιο ευτυχή τρόπο ευκαιρίες απέξω, για να δώσει μορφή στις δικές τους σκέψεις. Έσκυψε μέσα του, ερεύνησε τον τρικυμιώδη χώρο της ψυχής του, απέκτησε την εσωτερική όραση, για να γνωρίσει τον αληθινό εαυτό του από νέος, σύμφωνα με το στίχο του Σολωμού.

Άστραψε φως κι' εγνώρισεν ο νιός τον εαυτό του,

(«Πόρφυρας», ΑΠ. Ι, 255.81-2)

που μας θυμίζει το πλατωνικό «εξαίφνης, οίου από πυρός πηδήσαντος εξαφθέν φως, εν τη ψυχή γενόμενου» της Έβδομης Επιστολής (341d). και από εκεί μέσα αργότερα ο Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος υψώθηκε κατακόρυφα. Έμαθε να βλέπει και ξέρει ότι «το να βλέπεις είναι μία δύσκολη τέχνη», όπως λέει στους «Ελληνικούς Ορίζοντες». Ο ίδιος την κατέχει άριστα αυτή την τέχνη και αποδίδει αυτή τη γνώση στην Ελληνική Φύση, που είναι ο καλύτερος δάσκαλος. Κι όπως γράφει στις «θέσεις και αντιθέσεις του ελληνικού τοπίου», «η ελληνική γη, με τις αλλεπάλληλες εικόνες της, διδάσκει την όραση». Με την εσωτερική όραση, για την απόκτηση της οποίας η πολλαπλότητα της ελληνικής φύσης παίζει ένα σημαντικό ρόλο, και με στηρίγματα τη γλώσσα του λαού και την πίστη του λαού, βρήκε «με καιρό και με κόπο» το γράμμα και το πνεύμα της δικής του αποστολής.

Ο Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος ξέρει ότι η φύση αγαπά το κρυπτό, κρύβει τα μυστικά της, το ίδιο και η τέχνη που την μιμείται, γι' αυτό και ως κριτικός προσπαθεί να εισχωρήσει στα ενδότερα στρώματα και να λύσει τις ζώνες του έργου τέχνης, για να απελευθερώσει τα λανθάνοντα στοιχεία του και την αινιγματική και υπαινικτική παρουσία του. Ο Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος μένει και επιμένει στην αναζήτηση των λεπτομερειών με την έννοια, όπως

πιστεύω, ότι αυτές είναι οι αφύλακτες ή ολιγότερο ελεγμένες διαβάσεις· αυτό έχει τη σημασία του, γιατί τα φωναχτά σημεία αποπροσανατολίζουν. Έχει το χάρισμα να εντοπίζει σε κάθε του βήμα τη λεπτομέρεια και είναι αυτή που δίνει σ' έναν τόπο τον ιδιαίτερο χαρακτήρα του. Η ειδοποιός διαφορά έγκειται σε κάποιο χαμηλόφωνο στοιχείο το οποίο ωστόσο παίζει τον πρωτεύοντα ρόλο του.

Διαβάζοντας τους «*Ελληνικούς Ορίζοντες*» σχηματίζει κανείς την εντύπωση πως ο συγγραφέας εξετάζει την Ελληνική φύση ανάμεσα από τον προικισμένο και γυμνασμένο στοχασμό του, και εκφράζει το θαυμασμό του με λυρικό τρόπο: «*Μ' έκαμαν να αισθανθώ άλλη μια φορά πόσο μεγάλο και πολύτιμο πράγμα είναι το ελληνικό ταξίδι, πόσο απέραντη ευγνωμοσύνη χρωστάμε σ' αυτή την πολυφημισμένη διαύγεια, στο μαλακό και κατάχρυσο φως, στην πλαστική ευγραμμία του εδάφους, σε ό,τι ελληνικότερο υπάρχει στην Ελλάδα*». ¹⁷⁴ Ένα λαμπρό παράδειγμα της καλής φύσης και της καλής πατρίδας· στο μικρό αυτό παράθεμα με την εικαστική περιγραφή του συγγραφέα θα επισημάνουμε ακόμη της πατρίδας τη διαύγεια, το κατάχρυσο φως που εξιδανικεύει τα γλυκύτατα τοπία της Ελλάδας και φέρνει, με τη διαύγεια που εξασφαλίζει, όλα τα όντα και τα στοιχεία του κόσμου σε επαφή και οικειότητα μεταξύ τους, διαμορφώνοντας ιδεώδεις όρους επικοινωνίας, ανταπόκρισης και ανταλλαγής.

Η ενεργητικότητα της εικόνας, ο ρυθμός του ο απολλώνιος και διονυσιακός μαζί, η σύγχυση ήχου και χρώματος, η μορφική παρουσία, η αισθητική του εγρήγορση, οι αισθήσεις της όρασης, της ακοής, της όσφρησης και της αφής, όλες είναι σε λειτουργία και έτσι δε χάνει ευκαιρία που να μην αναφερθεί στους ήχους της Ελληνικής Φύσης, στα μοσχοβολημένα χρώματα της γης του τόπου του ή στις λεπτότατες μυρωδιές της που γεμίζουν τον αέρα της εξοχής.

Άλλωστε στα ταξιδιωτικά κείμενα του Ι.Μ. Παναγιωτόπουλου, όπως πολλές φορές θα το πούμε, η φύση είναι στην πιο καλή ώρα της. Στη γραφή του έρπει κυριαρχικά η μπλοκαρισμένη επιθυμία, η οποία τη

---

¹⁷⁴ «Ελληνικοί Ορίζοντες» ό.π. σελ. 253.

διαποτίζει με την πλησμονή της φύσης αλλά και με τη λεκτική και λυρική ευδαιμονία· κι όπως παρατηρεί, έστω και υπόρρητα η Αννίτα Παναρέτου, «άλλο είναι να δέχεσαι ερεθίσματα αισθητικά, που μπορεί να συγκινούν, κι άλλο να καταφέρνεις να εκπέμπεις, να εξωτερικεύεις τα ερεθίσματα αυτά βιωμένα και εμπλουτισμένα με την προσωπική σου συναισθηματική φόρτιση. Εδώ ακριβώς υπεισέρχεται το στοιχείο της έκφρασης: είτε έχουμε τη δυνατότητα να εκφραζόμαστε [...] είτε δεν την έχουμε. Η δυνατότητα αυτή, στο έπακρο αναπτυγμένη στον Παναγιωτόπουλο, ακολουθεί δύο δρόμους: ο ένας, που αφορά την περιγραφική δυνατότητα, οδηγεί στην παραστατικότητα· [...] παραστατικότητα που άνετα μας υποβάλλει, τόσο ώστε, πολλές φορές, τις περισσότερες θα έλεγα, να νομίζουμε ότι έχουμε ζωντανό μπροστά μας αυτό που διαβάζουμε. Ο άλλος δρόμος, που αφορά σε μια βαθύτερη ψυχική διεργασία, οδηγεί στην ατμόσφαιρα, τον ιδιαίτερο παλμό, το χαρακτήρα [...] ενός τόπου [...]. Ο δρόμος αυτός που παραγκωνίζει τη μέθοδο της περιγραφής, επιτελεί, πιστεύω, έργο δυσκολότερο και σημαντικότερο από τον πρώτο: ακριβώς γιατί, χωρίς να εξαντλείται σε ατέλειωτες περιγραφές, πετυχαίνει να μας “περάσει” ψυχικά κι όχι αισθητικά, σ’ έναν τόπο. Πετυχαίνει να μας κάνει να ταυτιστούμε εσωτερικά με τον τόπο αυτόν, να ζήσουμε την ώρα του, να πιάσουμε το σφυγμό του. (Συνήθως γίνεται το αντίθετο: διαβάζουμε την περιγραφή ενός μέρους, τη φύση, την αρχιτεκτονική, τα μνημεία του, αλλά το κείμενο σταματά εκεί, χωρίς παραπέρα προσπάθεια να μας βάλει στην καρδιά του μέρους). «Μ’ αυτό τον τρόπο, με την ελάχιστη δυνατή χρήση της περιγραφής και του περιορισμό της σε ορισμένα μόνο νευραλγικά στοιχεία (όπως συμβαίνει με το κομμάτι για τη Θεσσαλονίκη) κερδίζουμε το μέρος, το ζούμε, το αισθανόμαστε, και τότε μπορούμε, όταν το επισκεφθούμε, να ανακαλύψουμε μόνοι μας, χωρίς οδηγό ό,τι δεν μας έχει δώσει – σκόπιμα η περιγραφή. Και είναι αναμφισβήτητη η σημασία που έχει για κάθε Έλληνα η συνειδητοποίηση της πατρίδας του, που αποτελεί κάτι περισσότερο από την απλή γνωριμία με τη φύση».¹⁷⁵

---

¹⁷⁵ Αννίτα Π. Παναρέτου, Νέα Εστία, ό.π. σ. 1586-87.

Ό,τι δεν μπορεί να κατορθώσει απευθείας η επιθυμία, το αποχτά σε άλλο πολύ ασθενέστερο μέτρο και με άλλη υποβιβασμένη ποιότητα και ένταση, μέσα από τη σωματικότητα της γλώσσας και από τη σωματικότητα της φύσης, που είναι προνόμιο των μεγάλων λυρικών, όταν φυσικά ενυπάρχουν και τα άλλα συμπαρομαρτούντα στοιχεία που συντρέχουν στη λυρικότητα του κειμένου (ο Σολωμός, ο Σικελιανός και ο Ελύτης, επί παραδείγματι, μετέχουν ολοφάνερα σ' αυτή τη λυρική ευφορία, που, όταν ευνοείται από τη συνανταποκρινόμενη γλώσσα, γίνεται πραγματική αισθητική ευδαιμονία και ευεργεσία).

Στη γραφή του Παναγιωτόπουλου θα έλεγα ότι έχουμε μια προφορική γλώσσα, που σώζει την πηγαιότητα, την αθωότητα και την ειλικρίνεια του σώματος, όπως και την τραγικότητά του, γιατί εξίσου δικαιωματικά και επίμονα προσπαθούν να το πάρουν από τη μεριά τους οι δύο αιώνιες και αντίπαλες ενορμητικές δυνάμεις, ο Έρωτας και ο Θάνατος· αυτές είναι που κυβερνούν τη γραφή του Ι.Μ. Παναγιωτόπουλου σε κάθε κείμενό του. Η απληστία της φύσης, η γλωσσική ευφορία, μια γλώσσα που ισοζυγιάζεται με τα πράγματα καθεαυτά, η αντιστοιχία ανάμεσα στην καλή πατρίδα, την καλή φύση, με έννοια καθαρά αισθητική και η καλή μάνα με σημασία κυρίως ηθική, απορρέουν από την επιθυμία γυρισμού στη μητέρα πατρίδα. Στην πατρίδα ξαναγυρίζει ο Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος, την *«τριεβαστη Μητέρα και τρισαγία χώρα, για να αποδώσει στο συντριμμένο της θρόνο τα ονειροσκαλιστά της τέχνης τα στεφάνια»*, όπως γράφει ο Κ. Παλαμάς στην *«Ασάλευτη Ζωή»* και πιο συγκεκριμένα στο πρώτο μέρος της συλλογής, που έχει τίτλο: *«Ο Γυρισμός»* (1897). Από εκεί, έχω τη γνώμη ότι απορρέει και εκεί, δηλαδή στη Μητέρα Πατρίδα παραπέμπει η ακατανίκητη λυρική τόλμη και γοητεία που ασκεί η γραφή του.

Έχει δίκαιο λοιπόν ο Πέτρος Χάρης, όταν γράφει ότι: *«Ο Παναγιωτόπουλος, περισσότερο από διηγηματογράφος, κι από μυθιστοριογράφος, κι από κριτικός κι από ιστορικός της λογοτεχνίας μας, κι από δοκιμιογράφος, κι από συγγραφέας ταξιδιωτικών εντυπώσεων, είναι ο λυρικός, ο βαθύτατα λυρικός άνθρωπος. Γεννήθηκε και έμεινε λυρικός [...]. Εκεί η ρίζα της πνευματικής του ζωής, εκεί και οι χυμοί και τα χρώματα που*

κρατούν όρθιο τον κορμό του στον πνευματικό τομέα και του δίνουν σχήμα και χρωματίζουν το φύλλωμά τους. Κι αυτήν ακριβώς τη ρίζα, που είναι η μοίρα του και η αγωνία του, δεν την φέρνει συχνά στην επιφάνεια, δεν την εκθέτει, δεν την περνάει από άσκοπους κινδύνους, δεν την προσφέρει στην περιέργεια ή στην αδιαφορία. Είναι ό,τι καλύτερο, ό,τι ιερότερο έχει, σε καθαρή, σε γνήσια μορφή. Μορφές λυρισμού είναι και τα πεζογραφήματά του, αφηγηματικά ή κριτικά, κι από την ίδια αυτή ρίζα παίρνουν θέρμη και ζωντάνια μελετήματα που θα μπορούσαν να βασιστούν και μόνο στη γνώση, μόνο στην πείρα. Μα έπειτ' από τις «Ομιλίες της γυμνής ψυχής», όπως προβάλλει ολόγυμνος και πανελεύθερος ο λυρικός άνθρωπος, υπάρχει ακόμα ένας, ένας μόνο χώρος για τον Παναγιωτόπουλο: η απείραχτη και οδυνηρή γνησιότητα μαζί, το παρελθόν, το παρόν και το μέλλον του, όλη η πνευματική του ζωή με τη μακρινή αφετηρία της, που κάποτε ίσως την ξεχνάει κι ο ίδιος ή τη χάνει ανάμεσα σε τόσες αναζητήσεις, σε τόσες προσπάθειες και σε τόσες πραγματοποιήσεις». ¹⁷⁶

Όπως αναφέραμε σε άλλο σημείο της εργασίας μας τόσο στην τέχνη όσο και στο όνειρο έχουμε σύντηξη των διαφόρων στιγμών του χρόνου, που ουσιαστικά σημαίνει υπέρβασή του· συνείρεται το παρελθόν με το παρόν, καθώς και το φαντασιακό με το πραγματικό. Από εδώ και πέρα αρχίζει το αιώνιο κυνηγητό των χαμένων αντικειμένων [χαμένη παιδικότητα, χαμένοι έρωτες, χαμένη φύση, χαμένη πατρίδα, κ.λπ.] και ο ανικανοποίητος μύθος τους, που εκφέρεται στο δίκτυο των μεταφορών και των μετωνυμιών. Σε όλη τη δημιουργία του Ι.Μ. Παναγιωτόπουλου δεσπόζει το ανικανοποίητο, το οποίο μεταστοιχείώνεται και μετουσιώνεται σε λυρισμό, που υπηρετείται μέσα από ομόλογα μορφικά στοιχεία. Γι' αυτό και οι ήρωες, παρόλο που δεν έχουμε να κάνουμε με συγκεκριμένα άτομα [μυθοποιημένα βέβαια], αιωρούνται μέσα στην αχλύ του ονείρου και του μη πραγματικού ή πραγματικού μέσα στην οικονομία του ονείρου.

Κατά τη γνώμη μας σε όλες τις ταξιδιωτικές εντυπώσεις του Ι.Μ. Παναγιωτόπουλου από τα ταξίδια του στον Ελληνικό χώρο αλλά και πέραν των ορίων της χώρας μας, το προεξάρχον στοιχείο είναι ο νόστος, που

---

¹⁷⁶ Πέτρου Χάρη, «Ο λογοτέχνης και ο λόγιος», Νέα Εστία, ό.π. σελ. 1542.

αρχίζει να κυοφορείται πριν καλά καλά ξεκινήσει το ταξίδι.¹⁷⁷ Σε άλλο επίπεδο αλλά με κάποια κοινά στοιχεία με το νόστο παρουσιάζει ο συγγραφέας την επιστροφή στην ίδια ή σε περιοχές που ταξίδεψε κάποτε και επανακάμπτει.¹⁷⁸ Και σ' άλλο σημείο γράφει: «το ξαναγύρισμα αποτελεί προσωπική ανάγκη και προσωπική λύτρωση (σελ. 224) και επανέρχεται σε άλλες σελίδες όπως: «Το “maneken – Pis”, στη γωνιά του, ασάλευτο πάντα [...]. Λες και να γυρίζουμε σε μια πατρίδα, (σελ. 332) και λίγο παρακάτω (σελ. 325) γράφει: «Ξαναβρίσκομαι στην Αυστρία [...]» και στη σελ. 346 διαβάζουμε: «Μου δόθηκε η ευκαιρία, σε άλλα ταξίδια, να τις προσπελάσω από διαφορετικές πλευρές»].

Έχει την εντύπωση ο αναγνώστης ότι ο συγγραφέας ή ο αφηγητής προσπαθεί να αναιρέσει την απουσία και μέσω αυτής να κερδίσει εκ νέου την απώλεια. Γι' αυτό, ίσως, ο τοπιακός χώρος (ως υποκατάστατο του χαμένου ή απόντος αντικειμένου είναι οργιαστικός, σχεδόν σολωμικός:

Κ' η φύσις ηύρε την καλή και τη γλυκιά της ώρα·

[Σχεδιάσμα Γ', απόσπ. 6-7 στιχ. 2]

όπου η φύση παρουσιάζεται ως ενδοκοσμικός παράδεισος με βασικά γνωρίσματα το κάλλος, τη μαγεία, τη μακάρια πληρότητα, το χαρούμενο ερωτικό οργασμό. Εκτιμώντας αυτά τα γνωρίσματα παρατηρούμε ότι η φύση ως χώρος του κάλλους, της χαράς και της πληρότητας, συγκεντρώνει τις ιδεώδεις προϋποθέσεις για την ευδαιμονία των όντων.

Υπάρχουν όμως, μέσα στη φύση και αντι-θέσεις, καθώς μέσα από τη φύση αναδύεται αναπάντεχα και σκοτεινή δύναμη· πίσω από την ανάβρα της αισθητικής δημιουργίας βασιλεύουν οι ασίγαστες δίνες και μαινεται ο πόλεμος των συγκρούσεων με την ένταση που την έβλεπε παντού στη φύση ως συστατικό και αρχή της ο Ηράκλειτος. Με τις θέσεις και αντιθέσεις, οι οποίες όμως απολήγουν στη σύνθεση, με την πολυμορφία της φύσης και του Ελληνικού τοπίου, η οποία καταλήγει στην αρμονία, με αυτά και με

---

¹⁷⁷ «Σα νάχει, σιωπηλά και διαβρωτικά, αρχίσει να πορεύεται μεσ' στην καρδιά μας η νοσταλγία. Και δεν υπάρχει πιο πολύτιμο στημόνι του ταξιδιού από την έλξη προς τη γη που άφησες πίσω σου, προς τη δική σου πατρίδα...». Ευρώπη, «Αστήρ», Αθήνα 1979, σελ. 16.

¹⁷⁸ ... Είχα φυλάξει μεσ' την καρδιά μου μιά θύμηση του Σορρέντιου, από άλλο ταξίδι [...], ό.π. σελ. 16.

άλλα σημαντικά προβλήματα – παντοτεινά και του καιρού μας – ασχολείται ο Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος στις «θέσεις και αντιθέσεις του Ελληνικού τοπίου» μέσα από τις σελίδες των οποίων δίνει τη θεωρητική συνόψιση των περιπλανήσεων στον τόπο του.

«Το Ελληνικό Τοπίο» γράφει, «δεν είναι μονόλογος, που συγκινεί όσους περιορίζονται σε μια τυπική γνώριμία μαζί του. Είναι ένας ασταμάτητος διάλογος. Η θέση κι αντίθεση. Η κατάφαση κ' η άρνηση. Και το αδιάκοπο ξάφνιασμα. Ένας διάλογος πλατωνικός, που οδηγεί στο τέλος, στη σύζευξη, την ισορρόπηση και την εναρμόνιση. Αυτό είναι το νόημα της μικρογραφίας. Κι όταν μιλούμε για τη μικρογραφία, δε θέλουμε, φυσικά, με τούτο να πούμε πως ζούμε σ' ένα τόπο στενό, περιορισμένο, που μπορείς μ' ένα πήδημα να το περάσεις και να βρεθείς μακριά του. Θέλουμε να σημάνουμε την πολυμορφία του. Ένα σύμπαν σε μια σπιθαμή γης».¹⁷⁹

Ο χώρος, το τοπίο και ο άνθρωπος δημιουργός της εμπειρίας και της ιστορίας του είναι ενωμένοι, αλληλοσυμπληρούμενοι. Ό,τι κυρίως χαρακτηρίζει και ουσιώνει το Ελληνικό τοπίο, ως το θεμελιακό στοιχείο της διαφοροποίησής του μέσα στο σύμπαν, είναι η πολυμορφία του, η κίνηση, η ενέργεια, η λειτουργία, η συνεχής έκφραση του χώρου και του ανθρώπου, η οποία γίνεται ιστορία, αισθητική, ηθική, τέχνη, επιστήμη, οραματισμός.

Ο Παναγιωτόπουλος, ταξιδεύοντας στον Ελληνικό Χώρο, ταυτίζεται με το ταξίδι. Είναι ένας ασταμάτητος συνεχής τρυγητής ηδονής που επιθυμεί την επιβράδυνση του τέλους, με τη διπλή έννοια της λέξης: «Είμαι ένας καθαρόαιμος περιπατητής», γράφει στην εισαγωγή του στις «θέσεις και αντιθέσεις του Ελληνικού τοπίου», «ένας θεατής, ίσως, που λατρεύει τη μετατόπιση και που συγκομίζει από κάθε ταξίδι τη μετατόπιση και που συγκομίζει από κάθε ταξίδι του μερικούς στοχασμούς και μερικές διάχυτες αισθήσεις». Η επιβράδυνση του ταξιδιού προσπορίζει ηδονή. Καθώς μάλιστα ο χρόνος είναι ταυτόσημος περίπου με το χώρο στο Ελληνικό τοπίο, έχουν μια ειδική πείρα ζωής, μια άλλη ψυχή ποιητική ακόμα και

---

¹⁷⁹ Ι.Μ. Παναγιωτόπουλου, «θέσεις και αντιθέσεις του Ελληνικού Τοπίου», εκδ. Ελληνική Περιηγητική Λέσχη, Αθήνα 1953, σελ. 7.

το παραμικρό πράγμα και αντικείμενο: «*Η πατρίδα είναι το σπάρτο, το ρείκι, το μελισσόχορτο*» γράφει στο «*Παράθυρο του κόσμου*». Ακούς σ' αυτά φωνές και ποίηση· είναι η άλλη διάρκεια του Ελληνισμού, η οποία συνέχει τη λυρική ψυχή του συγγραφέα. Θα έλεγα ότι ακούς τη φωνή της πατρίδας, όπως την είδε και την άκουσε ο Παναγιωτόπουλος και στον άψυχο κόσμο, στον οποίο λειτουργεί το θαύμα του ρυθμού και το θαύμα της ζωής και της ποίησης.

Σκύβοντας προσεκτικά στο σεβάσμιο και πολύκλαδο έργο του και ιδιαίτερα σ' αυτό που αναφέρεται στα ταξίδια του στον Ελληνικό χώρο, διαπιστώνουμε ότι ο Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος πέρασε την ανθρωπογεωγραφία του από τη δική του ψυχή, έσμιξε με τη μητέρα-Γη του τόπου του, πέρασε από το καμίνι της και την αισθάνθηκε σαν ένα θαύμα. Κοινωνό αυτού του θαύματος που λέγεται Ελλάδα θέλει να κάνει τον αναγνώστη.

Ο Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος, πάντα μεθοδικός, χρησιμοποιεί και για τις ταξιδιωτικές του εντυπώσεις ένα προκαθορισμένο σχεδιάγραμμα, που, χωρίς να παίρνει τη μορφή οδηγητικής σφυρίχτρας, ακολουθείται πιστά, στο μεγαλύτερο ποσοστό των κεφαλαίων που απαρτίζουν τους «*Ελληνικούς Ορίζοντες*» και τις «*Μορφές της Ελληνικής Γης*». Τον διέκρινε συστηματικότητα και προγραμματισμός πριν από την πραγματοποίηση του ταξιδιού, καθώς έπρεπε να μελετήσει αναφορικά με την ανθρωπογεωγραφία των περιοχών που θα επισκέπτονταν και να έχει πλήρη ενημέρωση από την έγκυρη σχετική βιβλιογραφία.¹⁸⁰

Ξεκινά με μια εισαγωγή, μικρότερη ή εκτενέστερη, η οποία μας προΐδεάζει και δημιουργεί το κατάλληλο κλίμα για ό,τι θα ακολουθήσει. Στη συνέχεια κάνει με λυρικό τρόπο, μια περιγραφή της Φύσης, εκτενέστερη, όπου ο τόπος έχει πλούσιο και ένδοξο ιστορικό παρελθόν, πράγμα που τον υποχρεώνει να αφιερώσει ένα μέρος στην ιστορική μνήμη, στη μυθολογία ή στην παράδοση. Έπειτα από ένα ομαλό πέρασμα από το παρελθόν στο παρόν, αναφέρεται και αναπτύσσεται με συντομία ο

---

¹⁸⁰ Βλέπε: «*Ελληνικούς Ορίζοντες*», ό.π. σελ. 41.

σύγχρονος τρόπος ζωής, η σύγχρονη εικόνα που παρουσιάζει το μέρος. Σε περιπτώσεις όπως του Μυστρά ή της μεταβυζαντινής Ζακύνθου (στις *«Μορφές της Ελληνικής Γης»*) δίνεται η ευκαιρία στον Παναγιωτόπουλο να αποκαλύψει την ιδιότητά του, τού τεχνοκρίτη και επιλέγοντας το καίριο, όπως τη βυζαντινή αγιογραφία, για παράδειγμα, αποφεύγει τη χρήση πολύπλοκων επιστημονικών όρων και χρησιμοποιεί, με λυρικό τρόπο, όσο το δυνατό λιτότερη έκφραση, χωρίς πλατειασμούς και επαναλήψεις.

Με τη βυζαντινή τέχνη έγινε κάτι σύστοιχο με τη δημοτική μας ποίηση. Ανώνυμοι ζωγράφοι άφησαν θαυμάσιους πίνακες σαν να τους τεχνούργησαν μέσα σε αυστηρά κελιά πάνω σε όρη, μέσα στα πάναγνα στοιχεία της φύσης. Τα τριγωνικά πρόσωπα, τα λιπόσαρκα κορμιά, η έξοδος του ζωγράφου από τον κονφορμισμό της γεωμετρικής αναλογίας, για να αποδεσμευτεί η ψυχή του ανθρώπου, όχι από μεταφυσικό έρωτα αλλά από άσκηση μέσα στα εγκόσμια, και κυρίως μέσα στον κόσμο των προβλημάτων, καταξιώνει την τέχνη που, περισσότερο από κάθε προηγούμενη εποχή, πρέπει να εκτιμηθεί στους δικούς μας χρόνους, επειδή είναι η τέχνη του συνεχούς προβληματισμού, της ιδεοκρατικής σύνθεσης που βοηθείται πολύ από την Ψυχολογία και τη Λογοτεχνία.

Όπως γράφουμε σε άλλο σημείο της εργασίας μας, τον Παναγιωτόπουλο τον απασχολούν πολύ η τέχνη σε όλα τα μορφώματά της, τα μνημεία, όχι μόνο γιατί τα θεωρεί αψευδείς μάρτυρες της ποιότητας του λαού που κατοίκησε και κατοικεί στο συγκεκριμένο μέρος, αλλά κυρίως γιατί την ψυχή του φωτίζει η τρισέβαστη Μητέρα και τρισαγία χώρα.

*«Ο λαός των λειψάνων ζει και βασιλεύει
χιλιόψυχος το πνεύμα και στο κόμα λάμπει
το νιώθω με σκοτάδια μέσα μου παλεύει».*

[Κ. Παλαμιάς *«Ασάλευτη Ζωή»* Πατρίδες].

Ο Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος γνώριζε την αρχαιότητα όχι μόνο από φιλολογική έρευνα αλλά και από βίωμα, που του δίνει και τη σπάνια γεύση της καλής και σίγουρης γνώσης. Και οι πληροφορίες του είναι έγκυρες ως προερχόμενες από δεινό φιλόλογο και αρχαιογνώστη, που

αξιοποιούσε τα πλουτοφόρα κοιτάσματα της ελληνικής κληρονομιάς, αυτού του αδαπάνητου μεταλλείου που είναι το ελληνικό πνεύμα με τις νωπές φλέβες του Βυζαντίου, της Ορθοδοξίας, του Νεοελληνικού Διαφωτισμού, καθώς και του νεότερου Ελληνισμού, με αποτέλεσμα να εξαιρείται το μείζον και να δίνεται η αίσθηση της συνέχειας από την αρχαιότητα ίσαμε σήμερα.

Πολυταξιδεμένος ο ίδιος και με την εύνοια μιας μεγάλης ελληνο/ευρωπαϊκής παιδείας, ένιωθε την ανάγκη, μία ανάγκη σχεδόν ψυχοβιολογική να ακουμπάει στο σώμα της ζωντανής κληρονομιάς και να αφομοιώνει τη δική μας παράδοση, που κατά το Θουκυδίδη και τον Ηρόδοτο είναι «*τα των Ελλήνων ήθη*», δηλαδή η ειδοποιός διαφορά μας ως έθνους και λαού, και η πολιτιστική μας οντότητα. Εμπνέει τον αναγνώστη και εμβάλλει στην ψυχή του την αγάπη για την πατρίδα όχι δογματικά ή ιδεολογηματικά ή εθνικιστικά, καθώς διαστέλλει με απόλυτη σαφήνεια τον εθνισμό, δηλαδή τη γόνιμη προβολή της ιδέας του έθνους, από τον εθνικισμό που είναι η στείρα και άγονη πατριδολατρία ή η προγονόπληκτη καπηλεία της Ελληνικότητας.

Ο Παναγιωτόπουλος ξεκινά από τη γνωριμία με τη φύση, την εξοικείωση με τους χώρους και τις κοινωνίες, για να φτάσει σε σημαντικά ιστορικά πρόσωπα. Περιγράφει και αναλύει τη σχέση ανθρώπου / φύσης, τη διαχρονική πολυπολιτισμική διαδρομή του Ελληνισμού και αναδεικνύει την αναγκαιότητα αξιοποίησης της κληρονομιάς μας, στο μέτρο που καλύπτει σύγχρονα κενά και σημαδεύει την προσωπικότητα και την ταυτότητά μας, γιατί ζούμε σ' αυτή τη Βιόσφαιρα της παρουσίας της. Όπως λέει ο Κ. Καβάφης:

Γιατί τα σπάσαμε τ' αγάλματά τους

γιατί τους διώξαμεν απ' τους ναούς των

διόλου δεν πέθαναν γι' αυτό οι θεοί.

Ω γη της Ιωνίας, σένα αγαπούν ακόμη,

σένα οι ψυχές των ενθυμούνται ακόμη.

Σαν ξημερώνει επάνω σου πρωί Αυγουσιάτικο

την ατμοσφαίρα σου περνά σφρίγος απ' την ζωή του
και κάποτ' αιθερία εφηβική μορφή
αόριστη με διάβα γρήγορο,
επάνω από τους λόφους σου περνά

[Ιωνικόν]

Παντού, σ' όποια περιφέρεια της Ελλάδας και να ταξιδέψει βλέπει παντού πέτρες σπασμένες· αγάλματα από δυόμιση ως τρεις χιλιάδες χρόνια· ναούς ριγμένους, δρόμους χαραγμένους από τα πανάρχαια χρόνια, θέατρα μισοερειπωμένα που ο λόγος των τραγικών ανασταίνει την ύπαρξή τους. Πάνω από το χρόνο μένει άγρυπνη η παρουσία και η λειτουργικότητα του αρχαίου ελληνικού πολιτισμού. Και λέμε λειτουργικότητα, γιατί η λέξη μνημείο είναι περισσότερο έννοια νεκρή.

Τα αγάλματα, όπως γράφει, λυγούν σαν τα καλάμια. Μπερδεύονται ανάμεσα στη ζωή μας, συγχωνεύονται με την ύπαρξή μας, συνεχίζουν τη ζωή τους.

«Οι περιγραφές των χώρων, της υπαίθρου ή των πόλεων», γράφει ο Θεοδόσης Πυλαρινός, «στην πλειονότητά τους περιλαμβάνουν μία τοπιογραφία με παρουσίαση των φυσικών πρωτίστως στοιχείων της περιοχής που επισκέπτεται. Βουνό και νερό είναι λέξεις συναισθηματικά φορτισμένες στα έργα του και διεγείρουν αντίστοιχα συναισθήματα. Έτσι, μετά την ικανοποίηση της όρασης [και συχνά μαζί μ' αυτήν της ακοής, της γεύσης ή της αφής] αρχίζει η λειτουργία της σκέψης, η συγκέντρωση της γνώσης με την ένταξη του υλικού στο χώρο του ιστορικού γίνεσθαι, καθώς και η ανάκληση της μνήμης. Βέβαια, επιλέγει έντεχνα τους καίριους χώρους, τα σημεία εκείνα που τα έχει προικίσει η φύση, τα έχει καθαγιάσει ή εκπορνεύσει η ιστορία ή τα έχει ευνοήσει ο πολιτισμός [...]. Μνημεία, φρούρια, ερείπια, κάστρα, σύγχρονη πόλη· μεγάλα ιστορικά συμβάντα, περασμένα κινηματογραφικά, μέσα από τις επιπτώσεις τους στο χρόνο, παράδοση και λαϊκός πολιτισμός, σύγχρονος άνθρωπος, όλα καταγράφονται σε μια πυκνή και αδιάσπαστη ενότητα των επιτευγμάτων του υλικού και πνευματικού πολιτισμού, χωρίς να δίνουν την αίσθηση ενός απλού

ταξιδιωτικού κειμένου, αλλά άλλοτε με την ζωντάνια ενός συναρπαστικού οδηγού που δεν κουράζει αλλά κινεί την περιέργεια, και άλλοτε μέσα από τη μαγεία ενός παραμυθιού, που συμπυκνώνει σε λίγα λεπτά αιώνες αγώνων, πόνων, δημιουργίας. Με έμφαση στην αρχαιότητα, στα ελληνικά ταξίδια του και υποβόσκουσα διακριτικά μια γνήσια παιριδολατρία, μια λατρεία του γενέθλιου χώρου και έναν απέραντο θαυμασμό και σεβασμό στην ιστορική διαδρομή του, εμπλέκει και πληροφοριακό υλικό, ως ευαίσθητος και ευέλικτος φιλόλογος, παραθέτοντας πλήθος αρχαιολογικών στοιχείων, ιστορικών συμπερασμάτων, κρίσεων, διαπιστώσεων ακόμη και προβλέψεων». ¹⁸¹

Για τον Παναγιωτόπουλο η Ελλάδα δεν είναι ένα μουσείο· από μέσα της λειτουργεί, στο μέτρο που μπορούμε να την καταξιώσουμε, η αρχαιότητα. Νομίζω πως αυτή η ενεργητική συμβίωση με τις αρχαίες πέτρες και εννοώ εδώ όλο τον κόσμο της αρχαιότητας, είναι, σαν στάση ζωής, από τα κυριότερα κατορθώματα του Νεοέλληνα του καιρού μας. Δεν μας αιχμαλωτίζει το παρελθόν, δεν γυρίζουμε μέσα του σαν φαντάσματα, αντίθετα ο αρχαίος κόσμος διακλαδώνεται μέσα μας. Συγκοινωνεί και συνεργεί μαζί μας, που θα πει ζει και αξιώνεται. Οποιαδήποτε άλλη στάση μας μεταβάλλει σε ηχεία. Μπορεί αυτό, κατά καιρούς, να το είχαν ξεχάσει πολλοί από τους λογίους μας κι ας θυμηθούμε εδώ τους Φαναριώτες στην ποίησή μας. Όμως την καθαρή συνείδηση της συνύπαρξης και της συμπόρευσης με την αρχαιότητα μέσα στους σύγχρονους καιρούς τη βίωνε συνειδητά ή υποσυνειδητά ο λαός μας και εκβλάστηση αυτού του βιωματικού δεσμού είναι η δημοτική μας ποίηση και η αγιογραφία για παράδειγμα. ¹⁸²

Έτσι, μέσα από τα ταξιδιωτικά κείμενά του ο αναγνώστης αντικρίζει τον Ελληνισμό όχι στατικά αλλά δυναμικά, σα φαινόμενο ιστορικό, σαν κάτι

---

¹⁸¹ Θεοδόση Πυλαρινού, Από τους αταξίδευτους της Χαμοζωής στις τερπνές περιηγήσεις του Ελληνικού Χώρου και τα μεγάλα ταξίδια του Εξωτερικού, ό.π. σελ. 152-154.

¹⁸² Ο Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος δε διαιρεί το τίμιο σώμα της παράδοσης και δεν πετά τίποτε από αυτό, εκτός από τα ανενεργά στοιχεία που το ίδιο το σώμα της κληρονομιάς από νόμους και λόγους υγείας και ανανέωσης αποβάλλει από μόνο του. Στο έργο του συνείρεται το παρελθόν με το παρόν και οι πληροφορίες που μας δίνει συνδυάζονται αβίαστα με την αρχαιότητα, το Βυζάντιο και το Νεώτερο Ελληνισμό.

που μέσα στη ροή του χρόνου υφίσταται μεταπτώσεις και μοιραία αλλοιώνεται, αλλά μένει και θα μείνει ορμή αγωνιστική και λάμψη του δημιουργικού πνεύματος. Ο αφηγητής ή ο αναγνώστης θαμπώνεται από το φως, γαληνεύει από τους ήχους της Ελληνικής Φύσης και απολαμβάνει τις λεπτότητες μυρωδιές της που γεμίζουν τον αέρα της εξοχής· γοητεύεται από την ιστορία της, απ' τα αρχαία μάρμαρα, τις «μεγάλες πέτρες», απ' τη θάλασσα, «που φέρνει την άλλη θάλασσα, γλάρους και φώκιες».

Αντιλαμβάνεται ο αναγνώστης ότι ο Παναγιωτόπουλος επηρεάζεται από προσωπικά βιώματα, ότι έφερε την πατρίδα του μαζί του, ότι ζούσε από μέσα τον πανάρχαιο και διαχρονικό μαζί μύθος της, μετείχε σ' αυτόν, κυρίως μετείχε στην οδύνη του, και είχε συνείδηση ενοχής για την ίδια την περιπέτεια της πολύπλαγκτης χώρας, της γης του τόπου του. Αυτό προβάλλει ανάγλυφα στις «Μορφές της Ελληνικής Γης», στους «Ελληνικούς Ορίζοντες», στις «Θέσεις και αντιθέσεις του ελληνικού τοπίου»: «Οι τόποι των ηρωικών αναμνήσεων», «το παράδοξο νησί των τραγικών πεπρωμένων», η δική του «Μικρή Εδέμ», το Αιτωλικό, η γη της Αιτωλίας με τις λίμνες και λιμνοθάλασσες, η ιερή γη του Μεσολογγίου, στην οποία πάλλονταν η καρδιά όχι μόνο του Γένους αλλά και της πολιτισμένης Ευρώπης, το «κομμάτι εκείνο της χαμηλής ολόϊσιας γης που ντρέπεται ο βάρβαρος να το κατακτήσει, που ντρέπεται σχεδόν και ο πρόμαχος να το υπερασπίσει», οι Μυκήνες με τους τάφους και τα κυκλώπεια τείχη, οι αντίλαλοι από τον Αργολικό κόλπο, από τον Αχλαδόκαμπο κι από τα βουνά της Αρκαδίας, ο «Ευρώτας χωρίς τον κύκνο» και η «Σπάρτη χωρίς την Ελένη», στην οποία υπάρχει μια «προκαθορισμένη» θέση και μια επιβεβλημένη στάση της πολιτείας, καθώς η διαφορετική τοποθέτηση του πολίτη προσθέτει την ατιμία και τον εξοβελισμό από την Πολιτειακή Κοινωνία του αντιπράπτοντος ή και αντιφρονούντος, ο ιστορικός Ταϋγετος, ο ένδοξος για την ιστορία και την τέχνη του Μυστράς κοντά στη Σπάρτη, το Μέγα Σπήλαιο με τη μορφή της Παναγίας, Μητέρας του Θεού και των ανθρώπων, που τεχνούργησε μέσα στα πάναγνα στοιχεία της Φύσης ο «ιερότατος Λουκάς» κατά το τροπάριο της εκκλησίας, η Ολυμπία, στην οποία οι αθλητικοί αγώνες ψάχνουν, ανακαλύπτουν, καλλιεργούν και καλλιεφεύουν το ωραίο στο σώμα και στην ψυχή των Ελλήνων εφήβων, τα

ωραία νησιά, μικρή δαχτυλιά από το χέρι του Θεού στη θάλασσα, ή, επί το ποιητικότερο,

Χρυσοπράσινο φύλλο ριγμένο στο πέλαγο

Όπως λέει ο Σεφέρης, κι όπως πολλές φορές θα το πούμε, το «*Ελληνικό τοπίο*» κι όταν ακόμη δίνεται από έναν τεχνίτη της περιγραφής, όπως είναι ο Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος που μπορεί να σε παρασύρει εύκολα με το λυρικό του λόγο, σε καλεί να το ανακαλύψεις, να το γνωρίσεις, να μη μείνεις επιπόλαιος θεατής της εξωτερικής εικόνας του τόπου, αλλά να επικοινωνήσεις ποιητικά με τον τόπο σου, να αναζητήσεις την ύφαλη πλευρά του, την αθέατη, γιατί, όπως μας λένε οι μύθοι μας (και μύθος σημαίνει λόγος), στον πνευματωμένο και αιμόφυρτο τούτο τόπο συμπερπάτησαν, συναγαπήθηκαν και λογομάχησαν ενίοτε θεοί και άνθρωποι.

Ο Παναγιωτόπουλος μπορεί να δει το Ελληνικό τοπίο με την εσωτερική όραση· ξέρει να βλέπει και μας μαθαίνει κι εμάς να βλέπουμε. Όπως αναφέραμε σε άλλο σημείο της εργασίας μας, ο ίδιος λέει στους «*Ελληνικούς Ορίζοντες*» ότι «*είναι μια τέχνη δύσκολη το να βλέπεις*». Ο ίδιος την κατέχει άριστα αυτή την τέχνη· και την αποδίδει αυτή τη γνώση στην ίδια την Ελληνική φύση. Αυτό το βλέμμα το νιώθουν, ασυνείδητα ίσως, τόσο ο οραματικός δημιουργός όσο και ο ασκημένος αναγνώστης, αλλά δεν τους αφήνει ο αυταρχικός και γεωμετρικός ορθολογισμός να το εκφράσουν. Στις «*θέσεις και αντιθέσεις του Ελληνικού τοπίου*» υποστηρίζει ότι: «*η ελληνική γη, με τις αλλεπάλληλες εικόνες της, διδάσκει την όραση, που σημαίνει ότι η ικανότητα να βλέπεις είναι έμφυτη*».

Αυτό το βλέμμα, που μας προσφέρει ο Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος για να δούμε το έργο τέχνης και στην περίπτωσή μας το «Ελληνικό τοπίο» δεν είναι βλέμμα Ορφέα αλλά βλέμμα διονυσιακό και απολλώνιο μαζί, που μπορεί να παλινδρομεί ανάμεσα στο γαιώδες και το ουράνιο· και τα δύο αυτά στοιχεία είναι αναπόσπαστα εσωτερικευμένα στο έργο τέχνης κι αυτή είναι μια άλλη αλήθεια που υποστηρίζει ο Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος. Γι' αυτό πιστεύουμε ότι η

*ικανότητα να βλέπει είναι έμφυτη. Τότε, φυσικά, η πολλαπλότητα της ελληνικής φύσης παίζει ένα σημαντικό ρόλο».*¹⁸³

Εδώ ακριβώς υπεισέρχεται το στοιχείο της έκφρασης· ο Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος είχε στο έπακρο ανεπτυγμένη αυτή τη δυνατότητα, ακολουθώντας δύο δρόμους: ο ένας είναι η περιγραφική δεινότητα και οδηγεί στην παραστατικότητα, η οποία μας υποβάλλει σε βαθμό που να νομίζουμε ότι έχουμε ζωντανό μπροστά μας αυτό που διαβάζουμε. Ο άλλος δρόμος αφορά σε μια βαθύτερη ψυχική διεργασία και οδηγεί στην ατμόσφαιρα, τον ιδιαίτερο παλμό, το χαρακτήρα ενός τόπου και πετυχαίνει να μας «περάσει» ψυχικά, κι όχι αισθητικά, σ' έναν τόπο, να μας κάνει να ταυτιστούμε εσωτερικά μ' αυτόν τον τόπο.

Μιλούμε πάντα για το χώρο του Νεοελληνισμού, δεν έχουν καμιά σχέση εδώ οι χρονολογίες, όπως με την ποιότητα της συμπεριφοράς του και του πολιτισμού του αφομοιώνεται μέσα στα κείμενα της λογοτεχνίας μας. Και ψυχή του νεοελληνικού λόγου είναι πάντα η δημοτική μας γλώσσα, γεμάτη ζωντάνια, νεύρο και ομορφιά. Ολοκληρώνεται με τη λευτεριά και πολεμιέται το ίδιο αβυσσαλέα από τον κάθε Τούρκο και την κάθε σείρα λογιούνη, για να παραλλάξω τα λόγια του εθνικού μας ποιητή. Και η γλώσσα δεν είναι θέμα μορφής, δεν αλλοιώνεται ή επαληθεύεται ανάλογα με τις καταλήξεις· είναι μια ολόκληρη σκέψη, είναι η μόνη, ίσως, ομόλογη έκφραση της εσωτερικής μας αλήθειας, που δεν παραβιάζει τα βιώματά μας, γιατί δε χωρίζεται από αυτά.

Στις ταξιδιωτικές εντυπώσεις του Παναγιωτόπουλου, που, όπως είπαμε τις χαρακτηρίζει η λυρική διάθεση, είναι φανερό η προσπάθειά του για τη διαμόρφωση μιας γλώσσας, που να στέκει στα πλαίσια των κανόνων της γραμματικής και του συντακτικού της δημοτικής και ν' ανταποκρίνεται σε όλες τις ανάγκες της σημερινής ζωής. Ο αναγνώστης θα περπατήσει σε τόσους ελληνικούς τόπους, θα χαρεί και θα σεβαστεί τη νιοπιολαλιά και δεν θα σκοντάψει ούτε μια φορά. Τούτο είναι συμβολή για την τελειωτική λύση του γλωσσικού μας ζητήματος.

---

¹⁸³ Αννίτα Π. Παναρέτου, Ν. Εστία, ό.π. σελ. 1586.

Ο αναγνώστης των ταξιδιωτικών κειμένων του Ι.Μ. Παναγιωτόπουλου, καθώς ταξιδεύει από τόπο σε τόπο της στενότερης ή ευρύτερης πατρίδας, παρακολουθεί τις εξελικτικές βαθμίδες των βιοτικών συνθηκών του λαού, συγκομίζει εικόνες από την προσπάθεια του Έλληνα, όπως και κάθε ανθρώπου, να προσαρμόσει το φυσικό περιβάλλον προς τις ανάγκες του, μαθαίνει τον κόπο, τον ιδρώτα και την αυτοθυσία που απαιτεί ο πολιτισμός από τον άνθρωπο. Η πατρίδα, η ιδιαίτερη και η ευρύτερη, έχει τις δικές της μορφές στα ταξιδιωτικά του κείμενα, για να χαράσσεται βαθιά στην ψυχή του η εικόνα του τόπου του και η συναίσθηση των καθηκόντων του.

Ο Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος με τα ταξιδιωτικά του βιβλία μας έδειξε νέες τομές της χώρας μας, νέα άποψη θεώρησης του κόσμου με τη σύζευξη του χώρου και του ανθρώπου (ανθρωπογεωγραφία) με αιτιώδεις σχέσεις ανάμεσα στο χώρο και τον πολιτισμό, και καινούρια στρώματα γνώσεων από άλλες χώρες και άλλες Ηπείρους, που αποτελούν τεράστιο πλούτο ορυκτό, γιατί ήταν θαμμένος, άγνωστος, αλλά πολύτιμος. Είναι ανάγκη να επικοινωνήσουμε με τα κείμενα του Ι.Μ. Παναγιωτόπουλου και μέσω αυτών να εξοικειωθούμε με τα μεγάλα γεγονότα, να αφομοιώσουμε τα μεγάλα γεγονότα και να μπούμε, όσο είναι δυνατό και προορισμένο από τη φύση και από τη θέληση του καθενός, μέσα στο χλοερό χώρο της τέχνης και του πολιτισμού.

4. Ο Παναγιωτόπουλος Έλληνας – Κοσμοπολίτης

Το κεφάλαιο αυτό είναι σε συνάρτηση με το προηγούμενο. Εδώ καταφεύγοντας στον κατά βάθος συγκριτισμό του ανθρώπινου πολιτισμού, θα συγκρίνουμε τη συμβολή του Ι.Μ. Παναγιωτόπουλου στη διαμόρφωση της εποχής του, με την παρωχημένη εποχή της φυλής μας μέσα στον ιστορικό χώρο, για να δούμε πώς ο Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος διδάσκεται και ενεργοποιεί την παράδοση, ώστε να μη μείνει έγκλειστη σε σκοτεινές λάρνακες.

Εκτός από αυτή την κατά βάθος σύγκριση, όπως θα δούμε, ο Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος μετέρχεται και τον κατά πλάτος συγκριτισμό, συγκρίνοντας την πολιτιστική προσφορά του χρόνου και του χώρου του (χρονοχώρου) με την προσφορά, με την πράξη ενός άλλου χρόνου και χώρου, για να τοποθετήσει τον εαυτό του και τον τόπο του στον ιστορικό χώρο και περισσότερο στον κοινωνικό.

Από το συγκριτισμό αυτό θα αποδείξουμε ότι ο Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος πάντοτε έπαιρνε συνείδηση του εαυτού του και της εποχής του (του χρόνου και του χώρου του) σε σχέση με τον συνάνθρωπο και σε σχέση με την ιστορία του Ελληνισμού, καθώς και με τη γενική ή παγκόσμια στάθμη της ιστορίας, και δεν κλείνονταν μέσα σε ατομικά ορύγματα ή ομαδικά και εθνικά καταφύγια.

Αυτό γινόταν άλλοτε από αυτοσυντήρηση ατομική και ομαδική (κράτους, έθνους, κοινωνίας). Σήμερα όμως με τη σημειούμενη διαρκή μεταξίωση, που ευρύνει τη σκέψη σε όλο τον πλανήτη και πέρα απ' αυτόν, για να δημιουργηθεί ένας χώρος ισορροπίας, ο άνθρωπος απλώνει γέφυρες για να συνυπάρξει με το συνάνθρωπό του. Η συνύπαρξη, η συνενέργεια, η συλλειτουργία των ατόμων, των φυλών, των λαών είναι αίτημα των καιρών μας, ιδιαίτερα τώρα που ο κόσμος έγινε *«ένα απέραντο ξενοδοχείο»* κι ανέβηκε η ενωτική στάθμη των πολιτισμών πάνω από τις χωριστικές όχθες. Ο Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος αισθάνεται και είναι βέβαια Έλληνας. Η έκταση της βιωμένης ελληνικής διάρκειας μέσα στον ιστορικό και τον προϊστορικό χώρο του Ελληνισμού ένωσε στερεότερα το χώρο και τον άνθρωπο. Η ένωση αυτή στον Παναγιωτόπουλο έγινε σχέση συγγένειας και δύναμη

οικειότητας, όταν στις 13 Σεπτεμβρίου του 1933 αρχίζει η συνεργασία του με την μεγάλη, καθημερινή, εφημερίδα της Αθήνας «Η πρωΐα», που θα διαρκέσει ως το 1940.

Στη στήλη «*Τα γράμματα και η τέχνη*» δημοσιεύει επιφυλλίδες με τις εντυπώσεις του από τη μεγάλη περιοδεία του στην Ελλάδα ως απεσταλμένος της εφημερίδας. Τα πρώτα ταξίδια του γίνονται στην Αιτωλία, στην Αργολίδα, την Αρκαδία, τη Λακωνία, τη Ζάκυνθο, τη Βοιωτία και την Εύβοια:

*«[...] Ταξιδεύω μ' ένα βιβλίο του Παλαμά στη βαλίτσα μου. Πρέπει να ξαναδιαβάσει κανείς εδώ πέρα, στους τόπους τούτους, τους **καημούς της λιμνοθάλασσας**, για να χαρεί τη λυρική ομορφιά τους [...]. Οι λιμνοθάλασσες της Αιτωλίας, [...] έχουν ένα ιδιαίτερο λυρικό νόημα, που πρέπει κανείς να το κατακτήσει από κοντά, για να καταλάβει για ποιο λόγο οι τόποι τούτοι φτέρωσαν το νεοελληνικό τραγούδι κ' έδωσαν στο Έθνος ένα πλήθος πεζογράφων και ποιητές. Εδώ, χωρίς αμφιβολία γεννιέται ο ποιητής. Η κάθε ώρα είναι γεμάτη διάθεση, ο κόσμος των συναισθημάτων πλαταίνει και μεγαλώνει κάθε στιγμή, η φαντασία κεντρίζεται από την ηδονική φρικκίαση της καρδιάς, μια γοητεία, που δύσκολα ξεδιαλύνεται, κατασταλάζει και ποτίζει το νου. Μπροστά στις λιμνοθάλασσες, αντίκρυ στα πρόσχαρα χαμηλά βουνά, ο άνθρωπος στοχάζεται με την καρδιά. Αισθάνεται να λειώνουν μέσα του οι στοχασμοί κ' οι φροντίδες· όλα γίνονται πάθος – κ' η καρδιά της ζωής κ' η ευφροσύνη του πνεύματος κ' η εγκαρτέρηση κι ο ηρωισμός κ' οι μεγάλοι ενθουσιασμοί κ' οι πληγωμένοι ταπεινοί πόθοι»¹⁸⁴.*

Ο Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος περιηγείται την Ελλάδα, ως απεσταλμένος της εφημερίδας «Η Πρωΐα» και τη θαυμάζει ως φύση, ως ιστορία, ως ανάμνηση και ως γλώσσα που είναι η άλλη όψη της πατρίδας. Τότε είναι που του αποκαλύπτεται η γη του τόπου του, η ανθρωπογεωγραφία της και η μεταφυσική της, που του προσφέρει «*μια άγνωστη ως τότε πληρότητα, που γίνεται άκοπα ανιληπτή στο έργο του της εποχής εκείνης*»¹⁸⁵ «Οι

¹⁸⁴ Μορφές της Ελληνικής Γης, έκδ. Γραφείου Πνευματικών Υπηρεσιών, Αθήνα 1937 σελ. 18-19.

¹⁸⁵ Βλέπε: Αννίτας Π. Παναρέτου, Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος, συνολική θεώρηση του έργου του, Εκδ. Επικαιρότητα, Αθήνα 1990, σελ. 115.

λιμνοθάλασσες της Αιωλίας [... έχουν ένα ιδιαίτερο λυρικό νόημα, που πρέπει κανείς να το κατακτήσει από κοντά, για να καταλάβει για ποιο λόγο οι τόποι τούτοι φτέρωσαν το νεοελληνικό τραγούδι κ' έδωσαν στο Έθνος ένα πλήθος πεζογράφους και ποιητές. Εδώ χωρίς αμφιβολία γεννιέται ο ποιητής».¹⁸⁶

Στις «Μορφές της Ελληνικής Γης» γράφει ο Πέτρος Χάρης «Έχουμε και προσωπική παρατήρηση, και γνώση του παρελθόντος, και στοχασμό πολύν, και σωστή εκτίμηση σημερινών καταστάσεων και εκδηλώσεων. Περισσότερο όμως απ' όλα αυτά και πάνω από όλα αυτά, έχουμε **λυρική διάθεση που τη γεννάει η ελληνική φύση** (η υπογράμμισή δική μου), ο ωραίος και ασυγκράτητος ευθουσιασμός που προκαλεί σε κάθε ευαίσθητη και καλλιεργημένη ψυχή η ομορφιά, έχουμε τη μαγεία και την έκπληξη από τα μεγάλα και τα μικρά θαύματα που είναι σκορπισμένα στους δρόμους που θ' ακολουθήσει όποιος θέλει να γνωρίσει την ελληνική γη στα αρχαιολογικά κέντρα αλλά και έξω, μακριά απ' τις πόλεις και τα χωριά, στις βουνοκορφές και στα λαγκάδια, στα δάση και στους καλλιεργημένους κάμπους, στις ακρογιαλιές και στα νησιά. Ένας άνθρωπος είδε, γνώρισε σε αρκετά χαρακτηριστικά σημεία της την ελληνική γη κ' αισθάνεται την ανάγκη να τραγουδήσει. Κι αυτό ακριβώς είναι οι «Μορφές της Ελληνικής Γης»: ένα τραγούδι, λυρικό από την αρχή ως το τέλος, γεμάτο χρώματα και αρώματα από τον ελληνικό κάμπο, από το ελληνικό βουνό, από την ελληνική θάλασσα, πλαισιωμένο από ιστορικές πληροφορίες κι από ποικίλες παρατηρήσεις, που έχουν πάντα τη θέση τους και προσφέρονται με μέτρο, με μια σειρά από εικόνες, από συγκινήσεις, από αγνές ψυχικές χαρές που τις δένει μεταξύ τους η κρυφή υπερηφάνεια ότι όλ' αυτά αποτελούν το καλύτερο και διαρκέστερο μέρος του τόσο παρεξηγημένου και τόσο αδικημένου συνόλου που λέγεται Ελλάδα, και τις κάνει ωραίες λογοτεχνικές σελίδες ο αυτοπεριορισμός, η πειθαρχία, η αποστροφή για καθετί το ρητορικό και το κοινοτοπικό, για κάθε τυμπανοκρουσία. Υπάρχει, βέβαια, σ' όλο το βιβλίο ένας τόνος υψηλός. Αλλά ο τόνος αυτός δεν είναι αποτέλεσμα λεξιθηρίας. Εδώ η περισσολογία του Παναγιωτόπουλου εξουδετερώνεται από την

---

¹⁸⁶ ό.π. σελ. 115.

αληθινή λυρική έξαρση και την απογείωση από τα γνωστά και καθημερινά, από τη γνωριμία με το ωραίο σε μερικές από τις πιο άδολες και επιβλητικές μορφές του.

Ο Παναγιωτόπουλος, όπως γράφει ο φίλος του Ακαδημαϊκός Πέτρος Χάρης, κι όταν κάνει το ταξίδι της Αιτωλίας και περιγράφει λίμνες και λιμνοθάλασσες κι όταν στέκεται με σεβασμό, σχεδόν με θρησκευτική κατάνυξη, μπροστά στο δοξασμένο «παλιοφράκτη» του Μεσολογγίου, στο «κομμάτι εκείνο της χαμηλής ολόισιας γης που υνρέπεται ο βάρβαρος να το κατακτήσει, που υνρέπεται σχεδόν και ο πρόμαχος να το υπερασπίσει», κι όταν επιχειρεί ένα «σχεδίασμα εντυπώσεων» από τις Μυκήνες, κι όταν δίνει αντίλαλους από τον Αργολικό κόλπο, από τον Αχλαδόκαμπο κι από τα βουνά της Αρκαδίας, κι όταν σκισάρει τον «Ευρώτα χωρίς τον κύκνο» και τη «Σπάρτη χωρίς την Ελένη» κι όταν υψώνει την ματιά του στον Ταΰγετο, κι όταν προσπαθεί, σε μια γρήγορη αναπόληση, να δει τον ένδοξο Μυστρά με την ιστορία και με την τέχνη του, κι όταν περνάει από το Παρόρι κι από τη Βυτίνα, από το Μέγα Σπήλαιο, κι από την Ολυμπία, για να τελειώσει με τη μεταβυζαντινή Ζάκυνθο και την Ερέτρια, μπροστά σ' όλα αυτά τα μεγάλα και τα ωραία, που μπορούν εύκολα να παρασύρουν και να ξεστρατίσουν ακόμα και τον πιο λογικό και τον πιο συγκρατημένο, ο Παναγιωτόπουλος μένει πάντα λυρικός αλλά και πάντα λιγόλογος [...].

Στις «Μορφές της Ελληνικής Γης» ο αναγνώστης θα ταξιδέψει σε ομαλό δρόμο και δε θα ενοχληθεί από καμιά κραυγή. Ένα τραγούδι θα τον συνοδέψει σε όλο το ταξίδι του. Και το τραγούδι αυτό, έπειτα από τις πρώτες σελίδες του βιβλίου, θ' αρχίσει ν' αναβλύζει κι από τη δική του ψυχή...¹⁸⁷

Ο Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος αγαπούσε με πάθος τη γη του τόπου του. Ένωθε την ομορφιά του τόπου του, γνώριζε την ιστορία και τον πολιτισμό του Ελληνισμού και της Ελλάδας, αισθάνονταν ότι οι δεσμοί του με την πατρογονική γη ήταν αδιάρρηκτοι, ανασαίνοντας την πνοή της δόθηκε σ' αυτήν και γίνονταν ένα με τη φύση που ανασαίνει τόσο πλούσια γύρω του.

---

¹⁸⁷ Βλέπε: Πέτρου Χάρη, Ο Λογοτέχνης και ο Λόγιος, Νέα Εστία, Αφιέρωμα στον Ι.Μ. Παναγιωτόπουλο (τον ποιητή, λόγιο και τον πεζογράφο), Έτος ΝΣΤ – τόμος 112^{ος} – τεύχος 1329, Αθήνα 15 Νοεμβρίου 1982, σελ. 1534-1535.

Αυτός είναι ο λόγος που το γράψιμό του ξεσπά σαν κραδασμός της λυρικής ψυχής του και μοιάζει περισσότερο με μέλημα... Είναι ένας αφηγητής που τραγουδά, ένας ποιητής που αφηγείται:

«[...] Η ανοιξιάτικη ώρα είναι η ώρα, που ταιριάζει περισσότερο στη διάθεση του αρχαίου ελληνικού κόσμου. Τον κόσμο τούτο δεν είναι καμμιά ανάγκη να σταθείς ώρες ατέλειωτες πάνω στην παμπάλαια πέτρα, για να του καταλάβεις. Σου προσφέρεται σαν ανοιχτό βιβλίο, καθώς σηκώνεις τα μάτια σου στη γαλάζια φωταύγεια του ανοιξιάτικου ουρανού, καθώς τευτώνεις τ' αυτί στους μακρινούς αντίλαλους των κυμάτων, καθώς αντικρύζεις τα γυμνά βουνά, που σπιθοβολούν σαν πλασμένα από κρύσταλλο και ατσάλι. Άμα τα ιδείς όλα τούτα και τα χορτάσεις, άμα γεμίσεις από το αίσθημα της γης σου, που είναι το βαθύτερο, το αγνότερο και το φωτεινότερο από τα αισθήματα τότε μπορείς να σκύψεις πάνω σε μια πλατωνική σελίδα και να αισθανθείς να ορθρίζει μέσα σου η φλόγα του στοχασμού σαν την ευωδιά, που αναδίνεται από τ' άσπρο κρίνο.

Όπως κάθε γνώση, έτσι κ' η γνώση του αρχαίου ελληνικού κόσμου δε βρίσκεται μέσα στα σοφά και φλύαρα μελετήματα, στην εκνευριστική και ατέλειωτη πολυλογία των ανθρώπων, που ξημεροβραδιάζονται στις βιβλιοθήκες· βρίσκεται έξω στο ανοιχτό και φωτεινό υπαίθρο, *sub jove*, γιατί το ελληνικό «θαύμα» όπως συνηθίσαμε να το λέμε, χωρίς φυσικά, να το πολυκαταλαβαίνουμε, είναι μια δημιουργία του υπαίθρου, μια δημιουργία φωτεινή από κάθε μεριά, πρόθυμη να χαρεί τη ζωή στα ωραιότερα και στα πνευματικότερα φανερώματά της, ικανή να γεμίσει από την πολύτιμη ουσία του πνεύματος την πιο πεζή και την πιο καθημερινή μας ώρα. Καθώς πορεύεσαι, την άνοιξη, ανάμεσα στην Ελλάδα, ξαναζεις, αν έχεις την ικανότητα και τη δύναμη να ξαναζήσεις, τη ζωϊκότητα και την πνευματικότητα του Ελληνισμού σε όλο το απλό κ' επιβλητικό μεγαλείο του!». ¹⁸⁸

Ο Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος αφουγκράστηκε την απαλή φωνή της πατρίδας, την προγονική φωνή της· η εικόνα της γης και του τόπου του

---

¹⁸⁸ «Μορφές της Ελληνικής Γης», ό.π., σελ. 118-119.

τον άγγιξε κατάβαθα, ανακάλυψε την εικόνα και τη σημασία της φύσης – πλούτο στα μάτια του και στη ζωή του· έτσι, βρήκε παρηγοριά κάτω από τη μυριόμορφη σκέπη της μάνας – φύσης. Κι όπως πολύ πετυχημένα παρατηρεί ο Απόστολος Σαχίνης, οι *«Μορφές της Ελληνικής Γης» είναι η άφεση και έξαρση μιας εκστατικής ψυχής μπροστά στο θαύμα και την πνευματικότητα της ελληνικής φύσης, και ο αναγνώστης βρίσκει στις σελίδες του θαυμαστικούς κι ενθουσιαστικούς τόνους για τη φύση αυτή, που γεμίζει σχεδόν όλο το βιβλίο, και για ό,τι αντικρίζει και χαιρείται η ματιά του ταξιδιώτη [...]*¹⁸⁹.

Η όψη της φύσης που διαρκώς αλλάζει, οι ποικίλοι χρωματισμοί της, οι άγριοι θυμοί της και η θαυμαστή γαλήνη της, η θάλασσα, οι κάμποι, τα βουνά, τα ζώα, οι άνθρωποι, αγκαλιασμένα όλα, βρήκαν την έκφραση στο έργο του Ι.Μ. Παναγιωτόπουλου. Ίσως η λυρική ευαισθησία που χαρακτηρίζει το έργο του να απορρέει από την οργανική σχέση του Ι.Μ. Παναγιωτόπουλου με τη φύση.

Ο Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος ακούει στη γη του τόπου του φωνές και ποίηση· είναι η άλλη διάρκεια του Ελληνισμού, η οποία συνέχει τη λυρική ψυχή. Αυτόν τον παμποιητισμό του Ελληνικού χώρου, ως μέρος και καταβολή της ψυχής που τον είδε ως βίωμα και εμπειρία μαζί ο Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος. Ο φυσικός κόσμος είναι εμποτισμένος στην εμπειρία της Ελληνικής αισθητικής, ενώνεται με τον άνθρωπο και την ιστορία του ως μέρος και χώρος της ζωής του και παραπλήρωμα ή περιέχον μέγεθος και στοιχείο της πατρίδας. Δεν λειτουργεί τίποτε με τρόπο αυτόματο και ιδιοτελή. Στους παλαιούς μύθους ο θεός Διόνυσος τεμαχίστηκε και σπάρθηκε στον Ελληνικό χώρο, γι' αυτό είναι εμπυχωμένος ο χώρος και ποιητικός:

«[...] Γίνομαι σαν τη φουσαρμόνικα· πότε μικραίνω, συνοδοιπορώντας με το ελάχιστο έντομο, και πότε χτυπώ, σαν τον Οράτιο, με το κεφάλι μου τ' άστρα. Μα τούτο όλο δε μου προσφέρει ικανοποίηση· συντριβει τη δύναμή μου, καθώς η σχεδιά συντριβεται στην αγκαλιά των μανιασμένων κυμάτων. Είναι

---

¹⁸⁹ Απόστολος Σαχίνης, Η Σύγχρονη Πεζογραφία μας, Βιβλιοπωλείον της «Εστίας» - Ι.Δ. Κολλάρου και Σία, Α.Ε., Αθήνα 2000, σελ. 136.

πια φανερό, πως θα πρέπει πρώτα να εννοήσω τον εαυτό μου: να συμφιλιωθώ με τη μέσα μου αντίφαση. Κ' ύστερα όλα, λαγαρά και αρμονικά, θα γέμιζαν την ύπαρξή μου με το ακέριο και αληθινό νόημά τους. Ώρες ατελεύτητες, ξαπλωμένος στη ρίζα της ζεστής ελιάς, συλλογιόμυ τους τρόπους της συμφιλιώσης. Το ασημένιο φύλλο λάμπει στον ήλιο, ο γέρικος κορμός τραγουδεί την προαιώνια σιωπή του, σερπετά και πετούμενα πηγαίνουν κ' έρχονται ολόγυρά μου [...]. Πόσο θαυμάσιο θα είταν να μπορούσα να εξουσιάζω τη φαντασία και τη μνήμη της επιλογής μου, χωρίς να μ' αγγίζει πόθος, ελπίδα ή θλίψη ! Να γίνομαι το ασημένιο φύλλο της ελιάς, το σαρακωμένο φλούδι, το τεντωμένο κλαδί - ένα μόριο ασυνείδητης αταραξίας, βυθισμένο μέσα στη συμφωνία του φυσικού κόσμου. Η λογική και συναισθηματική μου ύπαρξη είναι μια τεράστια αντίφαση - που πρέπει να εξουδετερωθεί. Κάτι τέτοιο στοχάζομαι ώρες ώρες».¹⁹⁰

Δεν είναι η φωνή του ρήτορα για την πατρίδα αλλά η μυστική φωνή των πραγμάτων που συνθέτουν την ανθρωπογεωγραφία της πατρίδας: το φυτό, το δέντρο, η ελιά, το φύλλο της ελιάς, το σαρακωμένο φλούδι, το τεντωμένο κλαδί, ο φυσικός κόσμος, οι αγροί, οι πέτρες, τα δέντρα, τα βουνά, οι κοιλάδες, οι θάλασσες, οι ποταμοί, η λεπτομερειακή σύνθεση του χώρου της πατρίδας, συντίθενται, ισορροπούν, συμπλέκονται, παραπληρούνται μεταξύ τους και είναι η άλλη ύπαρξη της πατρίδας, η συνειδητή πια παρουσία της Ελλάδας μέσα στην ψυχή του, η Ελλάδα που βιώνεται από τον Ι.Μ. Παναγιωτόπουλο και ουσιώνεται στο έργο του.¹⁹¹

Ανάμεσα στο χώρο-χρόνο και τον Ι.Μ. Παναγιωτόπουλο υφάινεται ένα δίχτυ από μυστικές επικοινωνίες, ένας ασταμάτητος διάλογος με το ελληνικό τοπίο ή καλύτερα με το ομιλούν ελληνικό τοπίο, τις θέσεις και τις αντιθέσεις του: «Το ελληνικό τοπίο», γράφει, «δεν είναι μονόλογος που συγκινεί, όσους περιορίζονται σε μια τυπική γνωριμία μαζί του. Είναι ένας ασταμάτητος διάλογος. Η θέση κ' η αντίθεση. Η κατάφαση κ' η άρνηση. Και το αδιάκοπο ξάφνιασμα. Ένας διάλογος πλατωνικός, που οδηγεί, στο τέλος, στη σύζευξη, την ισορρόπηση και την εναρμόνιση. Αυτό είναι το νόημα της

¹⁹⁰ Χειρόγραφα της Μοναξιάς, Έκδ. Δημητράκος, Αθήνα 1943, σελ. 26.

¹⁹¹ Βλέπε: «Απολογία του μικρού φαύνου». Από την ποιητική συλλογή Αλκυόνη, Εκδόσεις Ίκαρος, Αθήνα 1949 - Ποιήματα, οι Εκδόσεις των Φίλων, Αθήνα 1970, σελ. 161-162.

μικρογραφίας. Κι όταν μιλούμε για τη μικρογραφία, δε θέλουμε, φυσικά, με τούτο να πούμε, πως ζούμε σ' ένα τόπο στενό, περιορισμένο, που μπορείς μ' ένα πήδημα να τον περάσεις και να βρεθείς μακριά του. Θέλουμε να σημάνουμε την πολυμορφία του. Ένα σύμπαν σε μια σπιθαμή γης [...]. Η μικρογραφία δημιουργεί μια ψυχή, που αισθάνεται εξουσιαστική την ανάγκη της αλλαγής. Εδώ πέρα δεν υπάρχει ο απέραντος κάμπος· να ταξιδεύεις νύχτα και μέρα και να μην τελειώνει· δεν υπάρχουν τα μεγάλα ποτάμια· δεν υπάρχουν τ' αδιάκοπα υπερύψηλα βουνά. Τα πάντα μοιάζουν με απεικασματα, για να θυμηθούμε και πάλι τον Πλάτωνα: Το βουνό είναι η αναπαράσταση του ιδεατού βουνού· το ποτάμι, ιδιαίτερα τούτο, του ιδεατού ποταμιού· ο κάμπος του ιδεατού κάμπου. Κάπου ψηλά, στον γαλάζιο αιθέρα, στον κόσμο των ιδεών, μπορούμε, μονάχα να συναπαντήσουμε τα **όντως** ποτάμια, τους **όντως** κάμπους, τα **όντως** φαράγγια, τις **όντως** κοιλάδες.¹⁹²

Ο Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος ήταν πάντα σε μυστική επικοινωνία με τη γη του τόπου του, την αγαπημένη μάνα όλων μας, τη μητέρα – Γη, με τη θάλασσα που είναι παντού, αφού η χώρα μας θα ήταν ένα μεγάλο νησί, αν τα βόρεια σύνορά της δεν τα συγκρατούσε η ξηρά· η θάλασσα που για τον Παναγιωτόπουλο είναι μνήμη και μύθος, ιδιαίτερα αυτή που φιλεί τη γη του Αιτωλικού, γενέθλιου τόπου που έγινε πόλος έλξης, του ονείρου και του νόστου· είναι ο έρωτας του Παναγιωτόπουλου, που παθαίνεται με ό,τι γεμίζει τη μικρή πολιτεία, το Αιτωλικό, τη μικρή «Εδέμ» του Παναγιωτόπουλου που ζητά πάντα να συζεύξει τον κόσμο με τη μαγεία, την ιστορία με το παραμύθι, τη θέση με την αντίθεση, για να προκύψει όχι η σύγκρουση, αλλά η αρμονία, η ισορροπία, η σύνθεση. Ανοίγει συζήτηση (ζήτηση του άλλου), με τον τόπο του, με το ομιλούν τοπίο, διάλογο με τα βουνά, τα ποτάμια, με τον κάμπο και ξανα-θυμάται τον Πλάτωνα και τη φιλοσοφία των ιδεών. Νομίζουμε ότι S (Signifisant) = σημαίνον

S (Signifié) = σημαινόμενο

έχει την καταγωγή του στη φιλοσοφία των ιδεών:

---

¹⁹² Θέσεις και αντιθέσεις του ελληνικού τοπίου, Εκδ. Ελληνικής Περιηγητικής Λέσχης, Αθήνα 1953, σελ. 15-17.

ιδέα (έννοια με αιώνιο νόημα)

είδωλο (απεικασμα)

«Το βουνό είναι η αναπαράσταση του ιδεατού βουνού, το ποτάμι, του ιδεατού ποταμιού, ο κάμπος του ιδεατού κάμπου. Κάπου ψηλά, στον γαλάζιο αιθέρα, στον κόσμο των ιδεών, μπορούμε μονάχα να συναπαντήσουμε τα όντως ποτάμια..., που θα πει ότι τα πάντα μοιάζουν με απεικασματα. Ο διάλογος του Ηράκλειτου, του Ζήνωνα, του Σωκράτη και του Πλάτωνα οδηγεί στην αρμονία, στη σύνθεση, στο συμπέρασμα· ο διάλογος του Παναγιωτόπουλου εκεί έχει τις ρίζες του απ' εκεί απορρέει και οδηγεί, στο τέλος, στη σύζευξη, την ισορρόπηση, την εναρμόνιση.

Φαίνεται πως γενικότερα οι αντιθέσεις είναι ένας τρόπος, μια μέθοδος (μετά και οδός), η διαλεκτική, που συχνά χρησιμοποιεί ο Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος για να δώσει ιδιαίτερη έμφαση, όπου τις κρίνει σκόπιμες· όταν θέλει να τονίσει ένα στοιχείο, δεν περιορίζεται στη θετική του περιγραφή: εντοπίζει το αντίθετό του ή κάτι αντίστοιχο αρνητικό και, μέσα από τη χτυπητή διαφορά τους, αναδύεται πανηγυρική, ό,τι ο συγγραφέας επιδιώκει να αναδείξει.

Το ταξίδι, για παράδειγμα, κεντρικό σημαίνουν στο έργο του Ι.Μ. Παναγιωτόπουλου, λειτουργεί διπολικά, αρχικά ως εσωτερική αναγκαιότητα, ίσως αναμνηστική της νομαδικής ζωής του ανθρώπου, (αφού στην αρχή ζούσε βίο πλάνητα και αργότερα αναζήτησε μόνιμο χώρο για κατοικία), και στη συνέχεια ως τρόπος κοινωνικής ζωής που εξωτερικεύεται ως σύνθεση αισθητικής και πνευματικής διεργασίας. Ωστόσο οι δύο αυτοί πόλοι παρουσιάζουν αλληλοεπηρεαζόμενα στοιχεία, ώστε το φυσικό περιβάλλον και το κοινωνικό να επενεργούν από κοινού, οπότε η έννοια του ταξιδιού λειτουργεί ως τρόπος σκέψης και ενέργειας, ως συμπεριφορά και ως εσωτερική ανάγκη».¹⁹³

Ο Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος μεταδίδει συνθετικά τις σχέσεις του χωροχρόνου με τον άνθρωπο. Είναι ένας άπληστος περιηγητής, για τον οποίο

---

¹⁹³ Βλέπε: Θεοδόση Πυλαρινού, Από τους Αταξίδευτους της Χαμοζωής στις Τερπνές Περιηγήσεις του Ελληνικού Χώρου και τα Μεγάλα Ταξίδια του Εξωτερικού, στον τόμο Ο στοχασμός και ο λόγος του Ι.Μ. Παναγιωτόπουλου, 4^η Επιστημονική Συνάντηση, Πρακτικά, Αθήνα 2003, σελ. 144.

το ταξίδι, όπως είπαμε, αποτελεί ζωτική ανάγκη και βιωματική λειτουργία, αναδεικνύοντας έτσι τη μύχια ανάγκη του ανθρώπου για την **περιπλάνηση**, για αδιάκοπη ξενιτιά, καθώς δεν ταξιδεύει μόνο στην Ελλάδα αλλά όπου γης, γίνεται «οδοιπόρος και στοχαστής της ελληνικής γης»¹⁹⁴, ή γίνεται «ανέμελος οδοιπόρος»¹⁹⁵, «περιπαιτητής του καλοκαιριού»¹⁹⁶, κ.λπ.

Όπως όμως πολλές φορές θα το πούμε, το ταξίδι στην Ελλάδα τον μαγεύει και του προκαλεί ανείπωτα συναισθήματα: «Μ' έκαμαν να αισθανθώ άλλη μια φορά πόσο μεγάλο και πολύτιμο πράγμα είναι το ελληνικό ταξίδι, πόση απέραντη ευγνωμοσύνη χρωστάμε σ' αυτή την πολυφημισμένη διαύγεια, στο μαλακό και κατάχρυσο φως...», γράφει.¹⁹⁷ Και ο λόγος του συμπορεύεται με την εικόνα. Ο λόγος του είναι δέσμη από εικόνες. Και το παράδειγμα που δανείζεται και η μεταφορά και η παραβολή στην αρχική τους σύσταση είναι εικόνες.

Ο Παναγιωτόπουλος, γράφει ο Φάνης Μιχαλόπουλος, «ζήτησε να συλλάβει συνολικά τη φύση και την ψυχή της Ελλάδος δίνοντας μια συνθετική ενότητα στην περιήγησή του και προσπαθώντας να αποφύγει την τεμαχισμένη περιγραφή [...] στο έργο του δεν ζήτησε να κάνει μια ιστορική και γεωγραφική περιγραφή συνηθισμένη. Επεδίωξε να συλλάβει το πνεύμα των τόπων αυτών, την ομορφιά της φύσεως και τη ιστορία, τη γοητεία του θρύλου και της παραδόσεως και συνδυάζοντας όλα αυτά να συνθέσει μια περιγραφή εντυπώσεων και συγκινήσεων, αποδοσμένη σε μια γλώσσα ποιητική και ζωγραφική, γιομάτη δύναμη και χρώματα. Έκανε έργο τέχνης περισσότερο παρά επιστήμης και γεωγραφίας. Και πραγματικώς ό,τι συγκινεί στο βιβλίο του είναι η γοητεία της αφηγήσεως, η ποιητική διατύπωση, η έξαρση κι' η διονυσιακή προδιάθεση [...].»¹⁹⁸

Όπως όμως και παραπάνω τονίσαμε, πέρα από την Ελλάδα ως δέσμη από εικόνες, ο Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος προχωρεί στην προσέγγιση της

¹⁹⁴ Ελληνικοί Ορίζοντες, ό.π., σελ. 47, 79.

¹⁹⁵ Αλληλογραφία, σελ. 64, 71, 80.

¹⁹⁶ Κίνα, σελ. 131.

¹⁹⁷ Ελληνικοί Ορίζοντες, ό.π. σ. 213.

¹⁹⁸ Φάνης Μιχαλόπουλος, εφημερίδα Καθημερινή 10-6-1940.

Ελλάδας – Ιστορίας, της Ελλάδας – Παράδοσης της Ελλάδας – Πνεύματος. Τον μαγεύει η φύση, η μυθολογία, τον εμπνέει η ιστορία, η αρχέγονη, η πανάρχαια ιστορία της Ελλάδας, ιστορία του λόγου, του έπους, πέρα απ' τους μύθους και απέραντη όσο η μνήμη του κόσμου.

Τον εμπνέει επίσης το μάκρος της Παράδοσης και η, κατά εποχές και καιρούς αξιοσύνη. Το μάκρος της Παράδοσης δε μεγαλώνει απλά το μέτρο της προσφοράς και της ευθύνης. Κυρίως η Παράδοση αποπνευματοποιεί το χώρο και το χρόνο, τον μεταλλάζει σε πνευματικό περιεχόμενο και γεγονός, σε βαθμό ώστε όλη η Παράδοση να γίνεται εμπειρία και βίωμα σε κάθε εποχή. Αυτή όμως η συμβίωση πρέπει να είναι ενεργητική και δυναμική μαζί, πρέπει δηλαδή το μέτρο της προόδου, της ποιότητας να λειτουργεί με τον ίδιο ρυθμό προόδου, όπως στις μεγάλες περιόδους της ιστορίας μιας χώρας.

Ο Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος προχωρεί στην προσέγγιση της Ελλάδας – Πνεύματος· η μυθολογία τον μαγεύει, ο καλλιτέχνης, και προπάντων ο ποιητής, από τον ανώνυμο λαϊκό τραγουδιστή έως το μεγάλο ποιητή με το πλούσιο προσωπικό έργο, ο θεωρητικός των λεγόμενων πνευματικών επιστημών, ο φιλόλογος, ο ιστορικός, ο εθνολόγος, ο φιλόσοφος, όταν μένουν στερεά ριζωμένοι μέσα στο εθνικό κλίμα και δεν συμπιέζουν από φανατική προσήλωση στο καθαρά θεωρητικό διαφέρον τον πόθο για την προκοπή του λαού· και ακόμη ο πολιτικός που θέλει και προσπαθεί να ξυπνήσει όλες τις δυνάμεις που φωλιάζουν μέσα στο εθνικό σώμα, να τις συντονίσει και να τις κατευθύνει προς ορισμένες σημαντικές για το μέλλον του λαού επιδιώξεις, είναι οι πνευματικοί ηγέτες που παιδεύουν, δηλαδή με το έργο τους φωτίζουν και οδηγούν τη λαϊκή ψυχή ν' αποκτήσει συνείδηση της ιστορικής της διάρκειας, να πλάσει το μύθο της ιστορίας της, να πιστέψει βαθιά στην αλήθειά του, να συγκινηθεί έως τα μύχια της από την ομορφιά του και να κάνει τους προσταγμούς τους κανόνα ζωής, στόχο των αγώνων και νόημα των θυσιών της, πεπρωμένο και μοίρα της.

Ο Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος οπουδήποτε βρεθεί στον ελληνικό χώρο – χρόνο, ανασύρει από τις πνευματικές του αποσκευές ό,τι γνωρίζει σχετικά με το συγκεκριμένο χώρο που επισκέπτεται. Οι Θεοί, οι νύμφες, οι

σάτυροι, οι οποίοι εκφράζουν και ουσιώνουν το ελληνικό τοπίο, δεν λείπουν από τα κείμενά του, όπως δεν λείπουν και οι μύθοι (ο Μελέαγρος και η Αταλάντη κυκλοφορούν στα κείμενά του, για να συναντηθούν με τα κορίτσια του Λυκομήδη και τον Αχιλλέα).¹⁹⁹

Εξάλλου η ιστορία του εμπνέει ένα, επικού σχεδόν τόνου, ενθουσιασμό [η Σφακτηρία, το Μεσολόγγι, η Κρήτη είναι τόποι – (σύμβολα παγκόσμια των αγώνων για την ελευθερία) – που κεντρίζουν τη φαντασία του Ι.Μ. Παναγιωτόπουλου, αφυπνίζουν το σεβασμό και τον πατριωτισμό του και δε βρίσκει καμιά δυσκολία να συμμετάσχει στα λιγότερο ή περισσότερο μακρινά, ιστορικά πεπρωμένα τους. Το Ελληνικό πνεύμα τέλος, ο Ελληνικός πολιτισμός ευρύτερα ευνοημένος (καθώς επισκέπτεται τους αρχαίους Φιλίππους, το βυζαντινό Μυστρά, την ακρόπολη των Μυκηνών, άλλες ακροπόλεις, αγάλματα, τείχη ή αρχαίους τάφους) αποτελούσε για τον Ι.Μ. Παναγιωτόπουλο ένα είδος λυδίας λίθου καθορίζοντας την αισθητική του και, κατά μεγάλο μέρος, την ηθική του, και δημιουργώντας τη βάση, πάνω στην οποία θα κινηθούν οι καθολικότερες μεταγενέστερες πνευματικές ανησυχίες και αναζητήσεις του.

Άλλωστε ο χώρος, το τοπίο και ο άνθρωπος, δημιουργός της εμπειρίας και της ιστορίας του, είναι ενωμένοι, αλληλοσυμπληρούμενοι. Τα κείμενα του Ι.Μ. Παναγιωτόπουλου καταγράφουν μια άλλη ποιητική και ιστορική μαζί εμπειρία, καθώς ανθρωποποιούν την ελληνική γεωγραφία και μιλούν για τα κάστρα, τα γεφύρια, τα βουνά της πατρίδας.²⁰⁰

Αυτή η σύζευξη των στοιχείων δομής και περιεχομένου της πατρίδας έφερε την οντολογία της πατρίδας στην κορυφή όλων των ενδιαφερόντων του Έλληνα, και παρακίνησε τον Ι.Μ. Παναγιωτόπουλο να επιχειρήσει, μέσα απ' το φυσικό, το ανθρώπινο και το ιστορικό στοιχείο, τον εντοπισμό του χαρακτήρα του ελληνικού χώρου, όπως τον συναντά ο αναγνώστης στις «*Θέσεις και Αντιθέσεις του Ελληνικού Τοπίου*» και σε πολλά άλλα κείμενά

---

¹⁹⁹ Βλέπε: Αννίτα Π. Παναρέτου, Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος, Συνολική Θεώρηση του Έργου του, ό.π. σελ. 116.

²⁰⁰ Βλέπε: Τα ταξιδιωτικά του βιβλία: «Μορφές της Ελληνικής Γης» και «Ελληνικοί Ορίζοντες».

του, δημοσιευμένα στην εφημερίδα «Ελευθερία», στην εφημερίδα «Η Πρωΐα», σε διάφορα περιοδικά και σπερματικά σ' όλο το έργο του.

Ο Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος ερευνά βασανιστικά και το απώτερο και το πρόσφατο παρελθόν, αλλά δεν αγνοεί και τη σύγχρονή του πραγματικότητα· μέσα όμως από την αντίθεση παλαιού και νέου αποδέχεται το νέο και ταυτόχρονα απονέμει στο παλιό τον προσήκοντα σεβασμό, με κριτήριο πάντα τη λειτουργικότητά τους, απορρίπτοντας δηλαδή τα απονεκρωμένα, τα άχρηστα και ξεπερασμένα στοιχεία τους.

Οι περιηγήσεις του ανά την Ελλάδα, η θητεία του ως συνεργάτη σε εφημερίδες (Ελευθερία, Η Πρωΐα, Ακρόπολις, Έθνος, Τα Νέα, Δημοκρατία κ.ά.), συνεργάτη σε περιοδικά (Αγγλοελληνική Επιθεώρηση, Νέα Εστία, Γράμματα, Πειραϊκά Γράμματα, Μούσα, Διάπλασις των Παίδων, Νέα Γράμματα, Νουμάς κ.ά.), η συμμετοχή του στις κοινωνικές, πολιτικές και πολιτιστικές διαδικασίες του δίνουν την ευκαιρία να γνωρίσει τα ηθικά και ιδεολογικά γνωρίσματα του Έλληνα, τα πλεονεκτήματα και τα μειονεκτήματά του, τις αρετές και τα ελαττώματά του, αλλά και να διαπιστώσει τα πολλά τρωτά της νεότερης Ελλάδας:

«Η ιστορία μας είναι γεμάτη αίμα, δάκρυα, μόχθο και ιαχή θριάμβου. Κατορθώνουμε και την κάμψη μας, και την καταστροφή μας ακόμη στους καιρούς των μεγάλων αγώνων να τη μετατρέπουμε σε αθάνατη δόξα [...]. Αλλ' όταν τελειώνουν οι Θερμοπύλες, όταν τελειώνουν οι Μηδικοί πόλεμοι, τα κλαδιά της δάφνης γίνονται προσάναμμα για την καταλυτική αλληλομαχία του Πελοποννησιακού πολέμου. Φτάνουμε με το Μεγαλέξαντρο στον ινδικό πενταπόταμο, πραγματοποιούμε ένα μύθο, που θα μαγεύει πάντα την ανθρώπινη φαντασία· κι όταν πεθαίνει ο Μεγαλέξαντρος μοιραζόμαστε σ' ένα πλήθος κομμάτια και το κάθε κομμάτι ορθώνεται μ' εχθρικό σπαθί να σκοτώσει το άλλο· η μεγάλη ελληνική αυτοκρατορία του μεσαίωνα είναι μια ασταμάτητη ύφεση και μια ασταμάτητη έξαρση· οι τροπαιοφόροι αυτοκράτορες τελούν ιστορικούς θριάμβους στην απaráμιλλη εκκλησιά του χριστιανικού κόσμου και πεθαίνουν δολοφονημένοι στους κοιτώνες του ιερού παλατιού από λαίμαργα χέρια των βασιλικών εραστών, που παίρνουν κ' εκείνοι με τη σειρά τους το

θρόνο και το θάνατο [...] οι χρόνοι της σκλαβιάς κηλιδώνονται από προδοσίες και «προσκυνήματα» [...] οι βαλκανικοί πόλεμοι βρίσκουν οικτρό λυκόφως μέσα στο δικασμό του πρώτου παγκοσμίου πολέμου· η συνθήκη των Σεβρών καταβροχθίζεται στα μικρασιατικά υψίπεδα από τις ύαινες του ίδιου δικασμού· ο μεσοπόλεμος μεταμορφώνεται σε καθημερινή αγωνία· η δόξα του Σαράντα σβήνει μέσα στον αλληλοσπαραγμό· και η ελληνική ιστορική νομοτέλεια, έτσι θα έπρεπε να την ονομάσει κανείς, εξακολουθεί ακατανίκητη και αδυσώπητη να λειτουργεί στο υπέδαφος των γεγονότων [...].²⁰¹

Ο Ελληνισμός δεν πρέπει να πέρασε περισσότερη δοκιμασία και κρίση από όση στα χρόνια της δικόνοιας και των εμφυλίων πολέμων, του εθνικού δικασμού. Ο Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος ένιωσε από κοντά τον καπνό και την απόπνοια αυτής της παραλυσίας που προκαλεί ο εμφύλιος σπαραγμός, αρνήθηκε το δικασμό και τον έκαμε μέγα θέμα και έργο αγωγής:

*«Αυτή η γη μου, που τόσες φορές έχω με λυρικές καταιγίδες εγκωμιάσει την αξεπέραστη ομορφιά της, που τόσες φορές έχω ξαναζήσει την ιστορική της περιπέτεια, που τόσες φορές, τέλος, έχω αποθαυμάσει τη μνημειογραφία της είναι το μέγα μου πάθος. Και για τούτο ο πόνος μου μεγαλώνει, όταν τη νιώθω παραδομένη στα καταλυτικά της ελαττώματα και ξένη προς τις πολύτιμες και αναμφισβήτητες αρετές της».*²⁰²

Η παράδοση και η φύση της δικόνοιας απλώνεται σε μέγα βάθος χρόνου. Ήξερε ο Παναγιωτόπουλος ότι η καταστροφή της αρχαιότητας αρχίζει από τη λήξη του Πελοποννησιακού πολέμου. Έκτοτε παύουν οι υψηλές πραγματοποιήσεις του πνεύματος· γι' αυτό και η πάλη του εναντίον της δικόνοιας είναι, ίσως, το καλύτερο μέτρο αξιολόγησης του ήθους και της ψυχής τους.

Μέσα από τα δημοσιευμένα στην εφημερίδα «Ελευθερία» άρθρα του, που αργότερα, όπως είπαμε παραπάνω, αποτέλεσαν το κύριο σώμα του τόμου *«Ερήμην των Ελλήνων»*, *«Κείμενα οργής και ανησυχίας»*, ο

---

²⁰¹ Βλέπε: Ι.Μ. Παναγιωτόπουλου, «Ερήμην των Ελλήνων». «Κείμενα οργής και ανησυχίας», β' έκδ. Οι Εκδόσεις των Φίλων, Αθήνα 1977, σελ. 57-58.

²⁰² Ερήμην των Ελλήνων, ό.π. σελ. 8.

Παναγιωτόπουλος επισημαίνει τα «κακώς κείμενα», σηλιτεύει την κακοδαιμονία που ξεκινά από την κρατική εξουσία για να φτάσει ως τον τελευταίο πολίτη, επισημαίνει τις κοινωνικές ανισότητες, το χαμηλό πνευματικό επίπεδο των Ελλήνων, και υπογραμμίζει ως συνέπεια αυτής της παρακμής την απουσία της ηθικής, τον εκπεσμό και την αποχαλίνωση της γλώσσας, η οποία υπέπεφτε σε κίβδηλο μέσο συνεννόησης και υπολαμβάνονταν ως οργανωμένος και επιτήδειος τρόπος παγίδευσης και εξαπάτησης των Ελλήνων.

Τα κείμενα αυτά του Ι.Μ. Παναγιωτόπουλου είναι πράγματι «*Κείμενα οργής και ανησυχίας*». Χαρακτηριστικό είναι επίσης η «*Ασφυξία*» (διήγημα της ομώνυμης συλλογής) και βέβαια η «*Αλληλογραφία*», που αποτελούν τη δική του έκφραση αγανάκτησης και πόνου, καθώς, όπου στρέψει το βλέμμα του, βλέπει τα σημάδια της παρουσίας της δικτατορίας των συνταγματαρχών. Η δικτατορία μοιάζει κάπως σαν τους γυάλινους κώδωνες στα πειράματα των σχολικών εργαστηρίων που δεν αφήνουν κανένα πέρασμα αέρα ή, αν θέλετε, σαν τεράστιες γεννήτριες αζώτου. Σε εποχές δικτατορίας η τέχνη απειλείται από μαρασμό, κάτι σαν την φυλλοξήρα που αποστεώνει τα αμπέλια μας.

«[...] Κατά βάθος, είμαι ένας πολύ δυστυχιμένος άνθρωπος σ' ένα πολύ δυστυχιμένο τόπο. Κοιτάζω ολόγυρά μου, αναγνωρίζω τις βαρύθυμες, εξοργισμένες ψυχές, που αναγκάζονται να σωπαίνουν. Πίσω από την ιαχή, από τη ζητωκραυγή, από τις σημαίες, από το φως του ήλιου, από την παιρίδα ολόκληρη, απλώνεται η βαριά, υπομονετική, εξουθενωμένη και αγανακτησμένη, περίλυπη ίσαμε το θάνατο σιωπή. Ζω σ' ένα κόσμο, που βεβηλώνει τα πάντα. Και την αγιότατη ουσία της λευτεριάς, την πανάχραντη. Θέλω να καθίσω να γράψω ένα μεγάλο γράμμα στους ανθρώπους, στους ανθρώπους του τόπου μου και του καιρού μου, να τους πω για το βαρβαρικό παραλογισμό, που τον ενιώσαμε ίσαμε τώρα σαν έκφραση μεταφυσική ή σαν μορφή τέχνης και που του βλέπουμε να μεταμορφώνεται στην πιο χυδαία πραγματικότητα. Να τους πω, πόσο βαρύς κλήρος είναι ο λόγος και πώς, σαν ο λόγος γίνεται αντικείμενο βιασμού, μήτε το ψωμί μπορεί να χορτάσει μήτε

το καθάριο νερό να ξεδιψάσει τον άνθρωπο. Γιατί ο άνθρωπος ζει με τη λεύτερη ανάσα και με το λόγο.

[...] Αυτό το βιβλίο πήρε μια μικρή ιστορία, να την κάμει αντιστύλι σε μια σειρά παραληρήματα, διαλογισμούς, λαχτάρες της καρδιάς και του νου. Αντισκόβεται κάθε τόσο από πλήθος μνήμες. Είναι ολόκληρη η ζωή, όλοι οι άνθρωποι, που στοιβάζονται μέσα στο κείμενο και δε βρίσκουν τόπο να σταθούν. Αλλά τίποτε δεν είναι τόσο οδυνηρό όσο η ντροπή της ιστορικής ώρας που ζούμε. Και κάθε που την ξαναθυμούμαι αυτή τη ντροπή, λέω πως δεν έχει πια νόημα, μήτε η προσπάθεια να γράψει κανείς το βιβλίο του μήτε και η ανθρώπινη παρουσία του. Και λέω πως δεν έχει νόημα η ανθρώπινη παρουσία του, γιατί η ουσία του ανθρώπου είναι η λευτεριά και ο μεγάλος αιώνας μας δείχνεται σε τούτο απαυθωπότερος από ένα σωρό προγενέστερους...»²⁰³

Το παραπάνω απόσπασμα, όπως και όλο το αφήγημα της «Αλληλογραφίας» εγγράφεται σε ένα αντιστασιακό φρόνημα και στα ελληνικά δεδομένα από τα οποία προσδιορίζεται, αλλά και λειτουργεί ως τρόπος κατάδειξης και καταγγελίας της βαρβαρότητας, της βίας και του σκοταδισμού της εφτάχρονης τυραννίας, κατά την οποία ο λαός αγωνίζονταν να αποτινάξει από πάνω του την εσωτερική κατοχή, τη στρέβλωση, την κουφότητα της ξύλινης ρητορείας και τον εξανδραποδισμό που ευτελίζουν και εξαχρειώνουν τα ήθη.

«Σκέφτομαι πως από την εποχή του Ρήγα Φεραίου, ποιητή και εθνεγέρτη που ονειρεύτηκε την αναγέννηση της Ελλάδας, πληρώνοντας το τίμημά της με το αίμα του, ως την εποχή του Λόρκα και του Πάμπλο Νερούντα, ο ποιητής είναι το θύμα ή το λύτρο στη θέση όλων μας», γράφει ο Χρήστος Τζούλης.²⁰⁴

Όπως είπαμε παραπάνω, οι περιηγήσεις του ανά την Ελλάδα του επέτρεψαν να σχηματίσει πλήρη εικόνα για την ανθρωπογεωγραφία της και να διαπιστώσει τα πολλά τρωτά της νεότερης Ελλάδας και τα οξέα προβλήματά της κι αυτά τον πλήγωναν πολύ: «Κατά βάθος είμαι ένας πολύ δυστυχισμένος άνθρωπος σ' ένα πολύ δυστυχισμένο τόπο. Κοιτάζω ολόγυρά

²⁰³ Αλληλογραφία. Μια ιστορία κ' ένα σχόλιο. Οι Εκδόσεις των Φίλων, Αθήνα 1975, σελ. 77-79.

²⁰⁴ Μορφές και Ιδέες, Δοκίμια, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, Ιωάννινα 2000, σελ. 86.

*μου, αναγνωρίζω τις βαρύθυμες, εξοργισμένες ψυχές, που αναγκάζονται να σωπαίνουν. Πίσω από την ιαχή, από την ζητωκραυγή, από τις σημαίες, από το φως του ήλιου, από την παιρίδα ολόκληρη, απλώνεται η βαρειά, υπομονετική, εξουθενωμένη και αγανακτισμένη, περίλυπη ίσαμε το θάνατο σιωπή».*²⁰⁵

Γνώριζε πολύ καλά ο Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος την προσφορά της Ελλάδας στον κόσμο, και το ρόλο της στην εξέλιξη του πολιτισμού· ήξερε ότι το αρχέτυπο της Ενωμένης Ευρώπης το συναντούμε, έστω και ως θεωρητική σύλληψη, στο όραμα μιας οντολογικής ενότητας των προσωκρατικών – και ότι το προσχέδιό της αναδύθηκε από το αμφικτιονικό πνεύμα, που συμφιλίωνε στο ιερό του Απόλλωνα τους αρχαίους Έλληνες, ή που το έθρεψαν στο όραμα και στο στοχασμό τους μεγάλοι δημιουργοί, όπως ο Ισοκράτης, ο Δάντης, ο Νίτσε, ο Βαλερύ ή ο Άγγελος Σικελιανός. Και ενώ προσπαθούσε να εντοπίσει τη θέση και το ρόλο της στο σύγχρονο κόσμο, πίστευε ότι δεν είναι ανάγκη να προσγράψουμε τη θέση της Ελλάδας στην Ανατολή και στη Δύση.²⁰⁶

Η Ελλάδα βέβαια ανθρωπογεωγραφικά δεν κατατάσσεται ούτε στους Βαλκανικούς λαούς (μόνον καθαρώς γεωγραφικά γνωρίσματα μας κατατάσσουν στο χώρο αυτό), ούτε στο χώρο των δυτικών χωρών. Λόγοι καταγωγής, συγγένειας που διαμόρφωσε η κοινή μοίρα δεν υπάρχουν (οι καταστάσεις αυτές απαιτούν σειρές αιώνων και υπαγορεύονται από ακαθόριστους αταβισμούς).

«Είμαστε κάτι χωριστό, με ειδικά χρωμοσώματα στον οργανισμό της ιστορίας μας, με ιδιαίτερη παράδοση που προσδιορίζει ποιοτικά τους λαούς και τις ομάδες. Υπάρχουν όμως γεγονότα που μας εξομοιώνουν ιδεολογικά και σε ορισμένο σημείο και συναισθηματικά με τους λαούς της Δύσης. Εντασσόμαστε πνευματικά στον ίδιο ομόκεντρο κύκλο με τη Δύση, όπου

---

²⁰⁵ «Αλληλογραφία». Μια ιστορία κ' ένα σχόλιο, ό.π. σελ. 77-78.

²⁰⁶ Βλέπε: Ηθική του Συμφέροντος, Φιλιππότης, Αθήνα 1979, σελ. 257.

*κεντρικό σημείο αποτελεί ο διφυής πολιτισμός, ο αρχαίος ελληνικός μαζί με τον Χριστιανικό και το Λατινικό».*²⁰⁷

Όπως πολλές φορές θα το πούμε, ο Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος αισθάνεται Έλληνας. Ο ίδιος υποστήριζε ότι: *«Το φυσικό μας ανάστημα είναι η Ελλάδα»*. Πέρα όμως από τον *«καθάριο ελληνικό εαυτό»* του, ο Παναγιωτόπουλος έχει μέσα του κι ένα κοσμοπολίτη.²⁰⁸ Είναι έκδηλη η τάση να εκτείνεται σε ευρύτερους ορίζοντες, να πορεύεται μέσα στα μηνύματα του καιρού του και του τόπου του όχι άβουλος αλλά με ευθύνη και αυτενέργεια.

Μπορεί να υπήρχε μέσα του η προδιάθεση, αλλά εκδηλώθηκε μόνο, όταν άρχισε να ταξιδεύει· τότε ξανα-θυμήθηκε τη διδασκαλία των Στωϊκών, οι οποίοι στόχευαν στην πολιτική ένωση όλων των Ελληνικών πόλεων και κήρυτταν την αδελφότητα και την ειρηνική συνύπαρξη όλων των ανθρώπων, και έγινε *«κοσμοπολίτης»*, που θα πει ότι το ταξίδι έπαιξε μεγάλο ρόλο στην εξέλιξη του Ι.Μ. Παναγιωτόπουλου ως ανθρώπου και ως συγγραφέα.

Τα κείμενά του δημοσιευμένα στην εφημερίδα «Ελευθερία», την περίοδο 1957-1966, από τα οποία τα περισσότερα συμπεριλαμβάνονται στο βιβλίο του *«Ο σύγχρονος άνθρωπος»*, αντιπροσωπεύουν τον άνθρωπο που έζησε τις ακραίες καταστάσεις του πρώτου και του δεύτερου Παγκοσμίου Πολέμου, που τον συνέχει ο φόβος των πολλών, η αγωνία που προκαλούν οι συντελούμενες μεταβολές στην κοινωνική ζωή, οι τολμηροί βηματισμοί της τεχνολογίας, η υποχώρηση των ανθρωπιστικών αξιών, η αδυναμία του ανθρώπου να απλώσει γέφυρα συνύπαρξης με το συνάνθρωπό του για μια συζήτηση (ζήτηση με τον άλλο), ώστε η προσωπικότητα του υποκειμένου *«να ελευθερώνεται και να δημιουργείται, να μπει στα χωρικά ύδατα του*

---

²⁰⁷ Βλέπε: Χρήστου Χ. Τζούλη, Τα Ηθικά και Ειδολογικά Γνωρίσματα του Έλληνα, Δοκίμιο, Εκδόσεις «Επτάλοφος», Αθήνα 1968, σελ. 17.

²⁰⁸ Βλέπε: Σκαραβαίος ο Ιερός – Η Αίγυπτος, Εκδόσεις Ίκαρος, Αθήνα 1950, σελ. 234.

άλλου και να αναγνωρισθεί από αυτόν».²⁰⁹ Τότε είμαστε ένας διάλογος, που γύρευαν ο Χαϊλντερλιν και ο Χαϊντέγκερ²¹⁰.

Ο Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος θέτει αδιάκοπα το ερώτημα για την τύχη του ανθρώπου μέσα στη σύγχρονη ραγδαία εποχή. *«Το βέβαιο είναι»,* γράφει, *«πως είμαστε εσωτερικά μετέωροι και εκκρεμείς. Κόσμοι γεμάτοι αποδράσεις. Πρόσωπα χωρίς σαφή χαρακτηριστικά. Παρουσίες αμφίβολες, αντιφατικές, μισές στον ίσκιο, μισές στο φως. Και όχι για πρώτη φορά μέσα στην ιστορική διαδρομή του ανθρώπου. Αλλά πληρέστερα τώρα και βασανιστικότερα. Ζούμε το μεγάλο ανάμεσα. Με πείρα πικρότατη».*²¹¹

«Ταξιδεύοντας στη μνήμη και στους τόπους με του Ι.Μ. Παναγιωτόπουλο», όπως θα 'λεγε η Μαρία Καραβία, διαπιστώνεις την αγωνία του *«να πλάσει ένα κόσμο δικό του»*, πέρα και πάνω από γεωγραφικές, φυλετικές, εθνικές, θρησκευτικές, κοινωνικές / ταξικές και άλλες διακρίσεις.

Στα **«Εφτά κοιμισμένα παιδιά»**, για παράδειγμα, *«η αγάπη του Χριστού είχε ενώσει τα επτά στρατευμένα παιδιά παρά τις κοινωνικές διαφορές που είχαν ανάμεσά τους. Τα αρχοντόπουλα με τη μεγάλη μόρφωση και τους λεπτούς τρόπους είχαν συναδελφωθεί με τα παιδιά του Βασιάζου και τ' άλλα δύο παιδιά, που είχαν μεγαλώσει στην άθλια γειτονιά του πηγαδιού με τη σκυιά.*

Ήταν οι στρατιώτες του Χριστού, οι οποίοι κατά την άποψη του συγγραφέα, ειδικά στους χρόνους εκείνους των διωγμών, δεν μπορούσαν να είναι και στρατιώτες της Ρώμης. Αντιμέτωποι στον αδυσώπητο αγώνα ήταν ο Χριστός και ο αυτοκράτωρ, ο Δέκιος, σ' εκείνους τους χρόνους των σκληρών διωγμών. Μυριάδες μαρτύρων ωδηγούντο σε απάνθρωπα βασανιστήρια και σε πικρότατο θάνατο. Αλλά στο τέλος ενίκησε η άμαχος δύναμις του Εσταυρωμένου» (σελ. 97-98).²¹²

---

²⁰⁹ Βλέπε: Julia Kristeva, *Le langage cet inconnu, une initiation a la linguistique*, εκδ. Dn seuil, Paris 1981, σελ. 266.

²¹⁰ Μ. Heidegger, «Ο Χαϊλντερλιν και η ουσία της ποιητικής δημιουργίας», μετάφρ. Μ. Μαρκάκη περιοδ. «Νέα Εστία», τευχ. 1530 Αθήνα 1970 σελ. 718-727.

²¹¹ Βλέπε: Ο σύγχρονος άνθρωπος, γ' έκδ., Οι Εκδόσεις των Φίλων, Αθήνα, 1989, σελ. 16.

²¹² Βλέπε: Μ. Γ. Μερακλής, «Ένα Μυθικό και Εθνολογικό Θέμα και η ιδεολογική φόρτισή του στα Εφτά κοιμισμένα παιδιά», στον τόμο Πρακτικά: Ο στοχασμός και ο λόγος του Ι.Μ. Παναγιωτόπουλου, Εκδόσεις της Σχολής Ι. Μ. Παναγιωτόπουλου, Αθήνα 2003, σελ. 111].

Ο Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος στην «Αλληλογραφία» γράφει: «Θα ήθελα να μπορούσα να ξαναζήσω χιλιάδες φορές τη ζωή [...], για να δοκιμάσω τη μοίρα όλων των ανθρώπων, για να γνωρίσω όλους τους τόπους, για να γνωρίσω όλες τις εποχές».²¹³ Ταξίδι στο χρόνο, στο όνειρο, στην ουτοπία, ταξίδι στα παραμύθια, ταξίδι όπου γης, μα και ταξίδι της μοναξιάς. Άλλοτε ταξιδεύει ο άνθρωπος και ο Έλληνας Παναγιωτόπουλος (Ελληνικοί Ορίζοντες, Μορφές της Ελληνικής Γης, Θέσεις και αντιθέσεις του ελληνικού τοπίου, Κέρκυρα, το νησί της λυρικής φαντασίας), άλλοτε ταξιδεύει ο κοσμοπολίτης Παναγιωτόπουλος, που τον υποκινεί το πάθος του άγνωστου και του ανοίκειου (Η Αφρική αφυπνίζεται, Σκαραβαίος ο ιερός), και άλλοτε πάλι τον διακρίνει μια αβεβαιότητα που επιχειρεί να ερμηνέψει τις πηγές της (Ο κόσμος της Κίνας).

«Το ταξίδι στα έργα του Ι.Μ. Παναγιωτόπουλου», γράφει ο Θεοδόσης Πυλαρινός, «εμβαπτίζεται στη μαγεία της αναμονής, στο απίθανο, στο ονειρικό· επηρεάζεται από την έκπληξη της διαδρομής, μαγεύεται από την πορεία, από το απροσδόκητο και το θαυμαστό, και μετά την περάτωσή του επανέρχονται οι καλές στιγμές του στη μνήμη. Και αυτά ασχέτως εποχής, ασχέτως οικονομικής επιφάνειας, αρκεί ο ταξιδευτής να έχει μέσα του Ιθάκες και να τις αναζητεί».²¹⁴

Οι ήρωες της μυθιστορηματικής πραγματικότητας, παρόλο που έχουμε να κάνουμε με συγκεκριμένα άτομα (μυθοποιημένα βέβαια), αιωρούνται μέσα στην αχλύ του ονείρου και του μη πραγματικού ή πραγματικού μέσα στην οικονομία του ονείρου. Γι' αυτό και ο Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος κινείται ανάμεσα στην πραγματικότητα και το όνειρο. Ταξιδεύει όπου γης, στην απεραντοσύνη, στην ουτοπία, πετυχαίνοντας μια πλασματική ανατροπή των εθνοκεντρικών και ρατσιστικών ιδεολογημάτων που επικρατούσαν μέχρι τότε.

Στον τόμο «Η Αφρική αφυπνίζεται (Ένα ταξίδι: Ερυθραία, η άλλη Αιθιοπία, Κένυα, Ουγκάντα, Ταγκανίκα, Ζανζιβάρη)», ο Ι.Μ.

---

²¹³ Βλέπε: Αλληλογραφία. Μια ιστορία κ' ένα σχόλιο, Οι Εκδόσεις των Φίλων, Αθήνα 1975, σελ. 67.

²¹⁴ Βλέπε: Θεοδόσης Πυλαρινός, Από τους αταξιδευτούς της «Χαμοζωής» στις τερπνές περιηγήσεις του ελληνικού χώρου και τα μεγάλα ταξίδια του Εξωτερικού, στον τόμο Πρακτικά, 4^{ης} Επιστημονικής Συνάντησης, Ο στοχασμός και ο λόγος του Ι.Μ. Παναγιωτόπουλου, ό.π., σελ. 147.

Παναγιωτόπουλος βλέπει με συγκίνηση, χαρά και συμπάθεια τον αγώνα για ανεξαρτησία και τις προσπάθειες των νέων αφρικανικών κρατών για αυτόνομη πορεία και ανάπτυξη:

*«Δεν πρόφτασα να πατήσω το πόδι μου σε τούτη τη γη και την ένιωσα μονομιάς τη μυστική αλλαγή που προσπαθεί να βρει το δρόμο της, να κερδίσει το πρόσωπό της. Και τούτο θέλει να πει: να εξουσιάσει ο καθένας τον εαυτό του».*²¹⁵ Ο Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος θαρρώ πως ταυτίζεται με τον Οδυσσέα του Ομήρου και του Καζαντζάκη· Ο Οδυσσέας του Ομήρου *«πολλών δ' ανθρώπων ίδεν άστεα και νόου έγνω»* αλλά πάντα *«ιέμενος και καπνόν αποθρόσκοντα νοήσαι ης γαίης θανέειν μείρεται»*. Όπως γράφουμε σε άλλο κεφάλαιο της εργασίας μας, δεν είναι ένας αγιάτρευτος κοσμοπολίτης ο Οδυσσέας αλλά ένας Ανταίος που έφερε μέσα του τη γη, την πολιτεία του και την πλούτιζε με καινούριες εμπειρίες και με περισσότερο πολιτισμό.

Όπως όμως είπαμε, πέρα απ' τον *«καθάριο ελληνικό εαυτό»* του, που πάντα κουβαλά μαζί του, ο Παναγιωτόπουλος έχει μέσα του κι ένα κοσμοπολίτη. Ο άνθρωπος, είπε μεγάλος συγγραφέας, είναι ο ίδιος ο κόσμος· στην ψυχή του χαίρει ή κηδεύεται η ανθρωπότητα· και όταν χτυπάει η καμπάνα, είναι σαν να χτυπάει για τον εαυτό μας. Αυτό σημαίνει τον απόλυτα συμβιωτικό χαρακτήρα της μιας, της ατομικής ψυχής· στην ψυχή μας ανευρίσκουμε όλο τον κόσμο και την εμπειρία του κόσμου, τη χαρά του και την αποκαρδίωσή του: [...] *Η καθημερινή ζωή ορθώνει τείχη και χωρίζει τους ανθρώπους. Μονάχα οι μυστικές ανθρώπινες ώρες, όταν με λεπτότητα και ταπείνωση έρχονται στο φως, μας βεβαιώνουν για την ανθρώπινη κοινότητα, για την ανθρώπινη μοίρα»,* γράφει ο Παναγιωτόπουλος.²¹⁶ Ο καλός μελετητής της κλασικής, της βυζαντινής και νεοελληνικής φιλολογίας στο δοκίμιό του *«Ωρα Απολογισμού»* (αφιέρωμα Ευθύνης, σελ. 153) γράφει: *«Ηθελα – και το προσπάθησα τούτο το πράγμα – ν' αυτογνωρισθώ και να εξομολογηθώ και να γλιτώσω από την ενοχή που με δυνάστευε ολοένα».*

²¹⁵ Ι.Μ. Παναγιωτόπουλου, *Η Αφρική αφυπνίζεται*, εκδ. Αστέρας, Αθήνα 1989, σελ. 27.

²¹⁶ Τα γράμματα και η Τέχνη, Εκδόσεις Αστήρ, Αθήνα 1967, σελ. 74.

Όταν γνωρίζουμε ότι επικαίρει και αγάλλεται ο συνάνθρωπος, αυτή η επίγνωση δεν είναι προϊόν των αισθήσεών μας, αλλά απαύγασμα δικών μας εσωτερικών εμπειριών χαράς και αγαλλίασης. Τη χαρά ή τη θλίψη του πλησίον τη γνωρίζουμε από ανάλογες εσωτερικές εμπειρίες της ψυχής μας. Ο Παναγιωτόπουλος απλώνει γέφυρα να συνυπάρξει με το συνάνθρωπο πέρα και πάνω από οποιεσδήποτε διακρίσεις. Ήδη από τα πρώτα του ποιήματα είναι εμφανής η τάση ν' απλώνεται, να διασκορπίζεται σε πλατύτερους χώρους, στο άπειρο, τη χίμαιρα, την ουτοπία:

*«[...] Πόσες φορές αλλάξαμε μέσα μας, για να μπορέσουμε να υπάρξουμε – που θέλει να πει να αισθανθούμε, να εννοήσουμε και να διατυπώσουμε [...]. Η εφηβεία μας τότε υπήρξε φοβερό αδιέξοδο· χρόνια της μικρασιατικής εκστρατείας και της μικρασιατικής καταστροφής· κατάλυση αξιών, χωρίς παράλληλη αναθεμελίωση· ατομικές δυστυχίες που επλήθαιναν αντί να αμβλυθούν μέσα σ' ένα κλίμα καθολικής οδύνης [...]. Ο καθολικός άνθρωπος ήταν ένας σωρός σπαραγμένων μελών».*²¹⁷

Και στα *«Χειρόγραφα της Μοναξιάς»*, γίνεται ένα θετικότερο βήμα στο κεφάλαιο με τον τίτλο *«Ωρες παράλληλες»*, όπου περνά μερικές νύχτες συντροφιά με κάποιον άνθρωπο σε διαφορετικό μήκος και πλάτος της γης *«μακριά, σε μιαν άγνωστη γης, ανάμεσα σε ξένους και μακρινούς»*, αναζητώντας το τίμιο και άξιο μέτρο της ζωής και των πραγμάτων, για να συνθέσει ένα νέο μύθο ανθρώπου, ένα νέο στοιχειακό ιδεώδες, καθώς πίστευε ότι οι φυλετικές, κοινωνικές, ταξικές διακρίσεις και άλλες διχογνωμίες μεταβάλλουν τους ανθρώπους σε λίθους μύλου, ενώ η ανθρωπιά και η αγάπη είναι το κύριο βίωμα, το οποίο θα αποπλύνει το σκεπτικισμό, για να κάνει τον άνθρωπο *«καλό και αγαθό»*, όπως μας δίδαξε ο Πλάτων.

«Τα σύνορα του κόσμου πλαταίνουν» γράφει²¹⁸ και οι άνθρωποι, χωρίς να χάνουν το μοναδικό και ανεπανάληπτο πρόσωπό τους, το βαθιά ανθρώπινο χαρακτήρα τους, πρέπει να συμβιώνουν ανακαλύπτοντας όλο και περισσότερους δεσμούς μεταξύ τους. Σε όλο το έργο του ο Ι.Μ.

---

²¹⁷ Τα ποιήματα, σελ. 6-7-8.

²¹⁸ Βλέπε: *«Αλληλούγια»* στην Αλκυόνη, Ποιήματα, σελ. 163.

Παναγιωτόπουλος αισθάνεται την ανάγκη να συλλάβει τους χαρακτήρες των ηρώων της μυθιστορηματικής πραγματικότητας σε μια αγαπητική μέθεξη μ' αυτούς, και να προσκαλεί τους αναγνώστες να συμπορευθούν σ' ένα νοερό ταξίδι σ' ολόκληρη τη γη, και βγαίνοντας από το χώρο του ονείρου να γίνουν μαζί του πολίτες του κόσμου, για να βιώσουν την ανθρωπιά που θα τους προσφέρει γαλήνη και ζεστασιά.

Επανατονίζουμε ότι ο Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος δεν είναι ένας αγιάτρευτος κοσμοπολίτης· ο ίδιος, όπως είδαμε, υποστήριξε ότι: *«Το φυσικό μας ανάστημα είναι η Ελλάδα»*.²¹⁹ Θα 'λεγα μάλιστα ότι η αγάπη στη γη του τόπου του θρέφει την έξαρση της γλώσσας. Από εκεί έχω τη γνώμη ότι απορρέει και εκεί, δηλαδή στη μητέρα – πατρίδα παραπέμπει η ακατανίκητη τόλμη και γοητεία που ασκεί η ποίηση (χρησιμοποιώ τον όρο συμπεριληπτικά, εννοώντας κάθε μορφή τέχνης) του Ι.Μ. Παναγιωτόπουλου. Και ενώ εκ συστήματος γίνεται ένα ιδιότυπος ταξιδευτής (*«ήξερε τα τραγούδια της ερημιάς και της αδιάκοπης ξενιτιάς»*, γράφει στον Μεβλανά), αρχίζει να κυοφορείται στην ψυχή του η νοσταλγία, πριν καλά καλά ξεκινήσει, γι' αυτό και ξαναγυρνά στην *«αγαπημένη του τη γη»* καθώς γράφει στα *«Χειρόγραφα της Μοναξιάς»* (σελ. 113).²²⁰ Ακόμη κι όταν βρίσκεται *«στους δρόμους του κόσμου»* η Ελλάδα τον ακολουθεί.

Ο Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος ταυτίζεται με τον Οδυσσέα του Ομήρου και του Καζαντζάκη αλλά και με τον Ανταίο της Μυθολογίας, που έφερνε μέσα του τη γη, τη στενότερη πατρίδα του, το Αιτωλικό, αλλά και την Ελλάδα. Είναι ο Οδυσσέας συμπληρωμένος από τον Ανταίο· νοσταλγεί τον τόπο του και όταν ταξιδεύει στην Αίγυπτο στην Κίνα αναρωτιούνται *«πώς να είναι τώρα στην Ελλάδα»*. Ταξίδεψε πολύ τόσο μέσα στον τόπο του όσο και στο εξωτερικό.

Ο Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος ως άλλος Οδυσσέας συμπιλιώνει μέσα του τη δίψα για έξοδο, δύναμη κεντρόφυγη, και την εμβάθυνση στο γενέθλιο χώρο του και την κληρονομιά του. Περιπλανήθηκε σ' όλο τον κόσμο,

---

²¹⁹ Σκαρβαβίος ο ιερός. Η Αίγυπτος. Εκδόσεις Ίκαρος, Αθήνα 1950, σελ. 234.

²²⁰ Βλέπε: Μεβλανά Ο Εξαίσιος. Η Ιστορία μιάς ζωής, Β' Έκδοση, Εκδόσεις Αστήρ, Αθήνα 1982, σελ. 164, Χειρόγραφα της Μοναξιάς, Εκδόσεις Δημητράκος, Αθήνα 1943, σελ. 113.

πλούτισε σε εμπειρίες και γνώσεις, *«πολλών ανθρώπων ίδεν άστεα και νόου έγνω»*. Είναι ο κοσμοπολίτης της εποχής του με τον ορίζοντα της οικουμένης ανοικτόν στις ακόρταγες αισθήσεις του. Μα όπως είπαμε, σε όλες τις περιπλανήσεις του, πάντα λειτουργούσε μέσα του ο ομφάλιος λώρος της γης του, η κεντρομόλος δύναμη της επιστροφής του. Ταξίδευε *«έμενος και καπνόν αποθρώσκοντα νοήσαι, ης γαίης θανέειν ιμέρεται»*. Παρέμεινε μέχρι τέλους συνειδητά Έλληνας.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Δ΄

ΤΟ ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΟ ΕΡΓΟ ΤΟΥ Ι.Μ. ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΥ

1. Λογοτεχνία και Παιδαγωγική

Η Λογοτεχνία από τα ομηρικά ακόμα χρόνια μέχρι σήμερα δίκαια θεωρείται και είναι το ασφαλέστερο μέσο Παιδείας για τον άνθρωπο, χωρίς όμως «παιδεμό» για το λόγο ότι το βασικό στοιχείο της, η αισθητική, επενεργεί ψυχοαγχολυτικά και απηρεμεί τις αγχωμένες από τη δεινωση ψυχές που πλουσιοπάροχα προσφέρει η ζωή, ιδιαίτερα στις μέρες μας. Με μέσα την έμπνευση, την έξαρση και τη φαντασία, η λογοτεχνία μπορεί να περάσει στον άνθρωπο, τρόπους ζωής, ήθος, γνώση, να του εξασφαλίσει αισθητική απόλαυση και να του διασφαλίσει την απηρέμηση.

Με λίγα λόγια η λογοτεχνία έρχεται ως Επίκουρος της Παιδαγωγικής, η οποία, ως γνωστό, υποδεικνύει τρόπους, επισημαίνει μέσα και προτείνει μεθόδους, τις οποίες ο άνθρωπος θα πρέπει να χρησιμοποιήσει, προκειμένου να αναπτύξει συμμετρικά όλα τα μέρη της ζωής του, μόνιμες και αταλάντευτες επιδιώξεις, τις υλικές, τις πνευματικές, τις κοινωνικές και τις ηθικές. Θα λέγαμε ότι Λογοτεχνία και Παιδαγωγική έχουν κοινό στόχο: να μορφώσουν, ευχαριστώντας και ψυχαγωγώντας τον άνθρωπο.

Στην περίπτωση μας ο Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος είναι δάσκαλος, σχολάρχης, παιδαγωγός, ιδιότητες που του επιβάλλουν να μη μπορεί να βγάλει από τον ορίζοντα της όρασής του το μαθητή του, και συνάμα είναι και λειτουργός της τέχνης, λογοτέχνης με έργο ποιότητας, είναι χρέος μας να αναδείξουμε, μέσα από τα κείμενά του, συμπεριλαμβανομένων και των καθαρά λογοτεχνικών, το πρόσωπο του Παιδαγωγού Παναγιωτόπουλου με τις ξεκάθαρες ιδέες, το πρόσωπο του εκπαιδευτικού Παναγιωτόπουλου με πλήρη τη συνείδηση της αποστολής του.

Όπως θα δούμε στη συνέχεια, ο Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος διαμόρφωσε μια έγκυρη προσωπικότητα και επέδρασε πάνω στα γράμματά μας όσο ελάχιστοι άλλοι της γενιάς του. Κάποιος δικός μας διανοητής είπε πως η

κριτική είναι η συνείδηση της τέχνης. Ο Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος υπήρξε ο πιο υπεύθυνος κριτικός της χώρας μας, που προσπάθησε να βγάλει τη λογοτεχνία μας από τις κακοτοπιές της λογοδιάρροιας και όλες τις παλίρροιας του εύκολου συναισθηματισμού, καθώς και να την κρατήσει μέσα σε μια αρμονία.

Όταν ονόμαζε τον Καρυωτάκη μεγάλο ποιητή, προπορεύονταν από το επιτελείο των κριτικών της εποχής του, αφού, πολλοί, τότε που πέθανε ο Καρυωτάκης, θυμήθηκαν τις δεοντολογίες των ιεροκηρύκων και βρήκαν αναθεματισμό μόνο στον άτυχο ποιητή, χωρίς να δουν, μέσα από την άτεγκτη αναγκαιότητα της τέχνης, το έργο του και το αισθητικό του κατόρθωμα σε καιρούς που οι γλυκεροί σίχοι κυλούσαν στην ψυχή των αναγνωστών πιο συχνό από τη φθινοπωρινή βροχή.

Νωρίς όμως ο Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος κατάκτησε το χώρο της μοναξιάς και της πίκρας του· ψηλάφισε το δρόμο της ηθικής ερήμωσης, και άνδρωσε την αντίσταση, ποτίζοντας την ποίησή του με ανθρώπινο άλγος, αλλά και με ανθρώπινη χαρά, μένοντας σε καταστάσεις ανθρώπινης τρυφερότητας και εσωτερικής ισορροπίας. Χωρίς να είναι αντίρροπος και αντιφατικός, είναι ο αληθινός.

Το χρονικό όριο που σηματοδοτεί την ιδιαίτερη ενασχόληση του Ι.Μ. Παναγιωτόπουλου με τα εκπαιδευτικά πράγματα της χώρας μας είναι το 1923, χρονολογία διορισμού του στο δημόσιο σχολείο της Πορταριάς, όπου διδάσκει μερικούς μήνες, καθώς και το 1924, χρονολογία που προσλαμβάνεται στο *«Ελληνικόν Εκπαιδευτήριον Δ.Ν. Μακρή»*, το οποίο από το 1938 περνά στην ιδιοκτησία του με συνιδιοκτήτη τον Δ. Ελευθεριάδη.

Αν λάβουμε υπόψη μας ότι η Παιδεία (δε λέω η εκπαίδευση, που είναι σύστημα και κατηγορία ιστορική εμπλεγμένη στα όργανα της κρατικής πρόνοιας και εξουσίας) όλο γυρεύει και δε βρίσκει το νομοθέτη της, όπως έλεγε ο Ευάγγελος Παπανούτσος. Εδώ θα επιχειρήσουμε να αναδείξουμε πόσο χρήσιμες είναι οι διαπιστώσεις, οι προτάσεις και γενικότερα η θεωρητική τοποθέτηση ενός ανθρώπου, ο οποίος επί 43 χρόνια προσπαθούσε να δυναμώσει τις ψυχές των παιδιών με τα πλουτοφόρα

πνευματικά αγαθά, να δημιουργήσει ένα πρότυπο εκπαιδευτήριο, εφαρμόζοντας τις νεοπαιδαγωγικές αντιλήψεις, συνδυάζοντας την επιστημονική και χρηστική γνώση και *«υλοποιώντας το ιδεώδες του για χρησιμη, ζωντανή γνώση»*, όπως σημειώνει στο βιβλίο της για τον Παναγιωτόπουλο η Αννίτα Παναρέτου.²²¹

Παράλληλα ο Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος πίστευε στην καθολίκευση της παιδείας και την επέκτασή της και πέρα από το σχολείο, σε όλο τον πληθυσμό της χώρας και γι' αυτό από το 1951 ως το 1967 έδωσε διαλέξεις στο Μορφωτικό Σύλλογο *«Αθήναιοι»* για θέματα γενικού προβληματισμού και παιδείας καθώς και για θέματα λογοτεχνίας, κριτικής, τέχνης, κ.λπ.

Ως γνωστόν το 1967 επιβλήθηκε στη χώρα μας δικτατορία, που τη λέμε και εσωτερική κατοχή, η οποία μοιάζει κάπως σαν τους γυάλινους κώδωνες στα πειράματα των σχολικών εργαστηρίων, που δεν αφήνουν κανένα πέρασμα αέρα ή σαν τεράστιες συσκευές και γεννήτριες αζώτου. *«Σε εποχές δικτατορίας»*, γράφει ο Χρήστος Τζούλης, *«η τέχνη απειλείται από μαρασμό, κάτι από τη φυλλοξήρα που αποστεώνει τα αμπέλια μας»*. Ο Γερμανός συγγραφέας, που πριν λίγα χρόνια βραβεύτηκε με Νόμπελ, μαρτυρεί με τραγικό απολογισμό τη στέγνια της γερμανικής λογοτεχνίας και την αναιμία της γλώσσας της στον καιρό του γερμανικού Ναζισμού²²².

Ο Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος πλήρωσε με φανερές και αφανέρωτες διώξεις την εσωτερική κατοχή που τη λέμε και Δικτατορία. Η επιβολή Δικτατορίας, η οποία ανέστειλε τη λειτουργία του Διδασκαλείου Μέσης Εκπαιδεύσεως, στο οποίο δίδασκε Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας, απαγόρευσε τις διαλέξεις στο Μορφωτικό Σύλλογο *«Αθήναιοι»* και επέβαλε λογοκρισία. Το μόνο κώνειο που παραλύει ή και σκοτώνει την ποίηση, όπως και κάθε αποκρυστάλλωμα της τέχνης, είναι η αποστέρηση και η ανέχεια της ελευθερίας. Άλλωστε υπάρχει αλληλοπερικώρηση ανάμεσα στην παιδεία, στη γλώσσα και στα ψυχικά καλλιουργήματα του ανθρώπου, και όλα αυτά προϋποθέτουν την ελευθερία που είναι θεμέλιο της δημοκρατίας. Και το

---

²²¹ Βλέπε: Αννίτα Παναρέτου, Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος, Συνολική Θεώρηση του έργου του, Επικαιρότητα, Αθήνα 1990, σελ. 273.

²²² Χρήστου Γ. Τζούλη, «Η Νεοελληνική Ζωή μέσα από τη Νεοελληνική Ποίηση» Ανάπτυπο από το «Ηπειρωτικό Ημερολόγιο», 1985, Ιωάννινα 1985, σελ. 235.

θέμα της Παιδείας, άρρηκτα δεμένο με τη δημοκρατία, δεν μπορεί να αντιμετωπισθεί αν δεν αποτελεί «*αντικείμενο κυβερνητικής μέριμνας*» που έχει χρέος να εφαρμόσει τη βασική συνταγματική επιταγή η οποία ορίζει την ισότητα των ευκαιριών στη μάθηση.

Πέρα, λοιπόν, από τα λογοτεχνικά, τα φιλολογικά και ευρύτερου πνευματικού ενδιαφέροντος θέματα, πολιτικά και κοινωνικά, είναι πολλές και πολύκλαδες οι δραστηριότητες του Ι.Μ. Παναγιωτόπουλου γύρω από τα θέματα της Παιδείας και της Εκπαίδευσης.²²³

Τους προβληματισμούς, τις απόψεις και τις θέσεις του για την παιδεία ο Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος ανέπτυξε σε άρθρα και μελέτες του που δημοσιεύθηκαν στον ημερήσιο και περιοδικό τύπο, όπως στις εφημερίδες «*Πρωία*» και «*Ελευθερία*», και στα περιοδικά «*Νέα Εστία*», «*Φιλολογική Πρωτοχρονιά*», «*Νέα Σκέψη*», «*Φθιώτις*» κ.ά. Αλλά και στο λογοτεχνικό του έργο, ιδιαίτερα στους τόμους των δοκιμίων, όπως οι *Όρθιες ψυχές* (1980), *ο σύγχρονος άνθρωπος* (1966), *Τα γράμματα και η τέχνη* (1967), *Η ηθική του συμφέροντος* (1980), *Αντιλεγόμενα* (1974), *Ο στοχασμός και ο λόγος* (1954) ανιχνεύουμε παιδαγωγικές και ψυχολογικές απόψεις και μία φιλοσοφικότερη θεώρηση της παιδείας. Αν μάλιστα λάβουμε υπόψη μας ότι η λογοτεχνία αφαιρεί την υποχρέωση και ποτέ δεν επιβάλλει αλλά πάντα υποβάλλει τις όποιες τοποθετήσεις, και ότι ο συγγραφέας υπήρξε μαχόμενος εκπαιδευτικός και μάλιστα σχολάρχης, αφού από το 1938 το «*Ελληνικόν Εκπαιδευτήριον Δ.Ν. Μακρή*» περνά στην ιδιοκτησία του, θα αντιληφθούμε την αξία και τη χρησιμότητα των απόψεών του για την Παιδεία και την Εκπαίδευση του Ελληνισμού και της Ελλάδας.

Η κλασική παιδεία, η πλούσια διδακτική εμπειρία του, η πίστη του στην αναγκαιότητα των ανθρωπιστικών ιδεωδών, η Ανθρωπιστική Παιδαγωγική ως Παιδαγωγική της μοναξιάς του ανθρώπου στον κόσμο, του πρόσφεραν

---

²²³ Στη Βιβλιοθήκη του Ι.Μ. Παναγιωτόπουλου βρίσκονται πολλά βιβλία και περιοδικά, ελληνικά και ξένα, παιδαγωγικού περιεχομένου, στοιχείο που αποδεικνύει τη διαρκή ενημέρωσή του. Άλλωστε ο Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος υπήρξε μάχιμος εκπαιδευτικός, εξάιρετος και ανήσυχος δάσκαλος, και ήταν φυσικό να συνδυάζει τη θεωρία με την πράξη, να παρακολουθεί τις μεταρρυθμίσεις που έγιναν ή ματαιώθηκαν στο χώρο της εκπαίδευσης, μετείχε μάλιστα σ' αυτές – κυρίως μετείχε στην οδύνη και τις δίνες τους, τις παλίρροιας και τις τρικυμίες τους, και είχε συνείδηση ενοχής, εκπαιδευτικής ενοχής – για την ίδια την περιπέτεια των εκπαιδευτικών μεταρρυθμίσεων.

τις βάσεις πάνω στις οποίες στήριξε τις απόψεις του για την παιδεία.²²⁴ Υποστηρικτικές των θέσεών του για την παιδεία ήταν οι απόψεις του φιλοσόφου Weiner Jalger «αποστόλου» του τρίτου ανθρωπισμού.²²⁵ Ο Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος ως καλός μελετητής της κλασικής φιλολογίας γνώριζε ότι η μόρφωση στην αρχαία Ελλάδα, απέβλεπε στην τελείωση της ηθικής ζωής του ανθρώπου, καθώς και στην άσκηση όλων των καλών, των τίμιων, των όντως ανθρωπίνων ιδιοτήτων της ζωής του.

Το όραμα της παιδείας για τον Ι.Μ. Παναγιωτόπουλο ήταν ο καλός και αγαθός, ο χαριτωμένος άνθρωπος, ο συνάνθρωπος της δημοκρατικής αλληλεγγύης, ο διαλογικός και αντιρρητικός, ο άνθρωπος που έχει συμμετρικά αναπτυγμένα όλα τα μέρη της ζωής του, τα υλικά, τα κοινωνικά, τα πνευματικά και τα ηθικά, ο άνθρωπος που έχει αποκτήσει μόρφωση (που σημαίνει ψυχοπνευματική, ηθική και σωματική ομορφιά, γι' αυτό άλλωστε λέγεται και μόρφωση). Παράλληλα όμως με την ανθρωπιστική, ο Παναγιωτόπουλος θεωρούσε απαραίτητη και την τεχνική μόρφωση. Βαθύς γνώστης της αρχαιογνωσίας ήξερε ότι η τεχνική, στη στοιχειακή της έννοια, είναι η άσκηση στα έργα. Ο Αχιλλέας, για παράδειγμα, όπως διαβάζουμε στην Ιλιάδα, συνδυάζει το λόγο με την πράξη, «*μύθων τε ρητήρ, πρηκτήρα τε έργων*» τον παρουσιάζει ο Όμηρος. Ο μύθος είναι ο ιδεαλισμός, η ανθρωπιστική κατεύθυνση της Παιδείας, και το έργο είναι η τεχνική, η πρακτική κατεύθυνσή της, ο πρακτικός προσανατολισμός της.

Ωστόσο ο ανθρωποκεντρικός και ελληνικός χαρακτήρας της Παιδείας, το ανθρωπιστικό της περιεχόμενο δε σημαίνει άκριτη προσκόλληση στην παράδοση, αλλά επιβίωση και αναβίωση όλων των ζωντανών και ζωοποιών κυττάρων, της μιας, καθολικής και αδιαίρετης παράδοσής μας, με όλες τις κακοτοπιές, τις κορυφώσεις και τις αντιφάσεις της. Πίστευε ο Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος ότι λαοί που κλείνουν έξω από την πείρα και τη μνήμη τους μεγάλα και ζώντα κυρίως κομμάτια από τις παραδόσεις τους

---

²²⁴ Β. Suchobolski: Παιδαγωγική του τραγικού ανθρωπισμού, στον Τόμο 4 Εκπαίδευση στην Ενωμένη Ευρώπη, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 1996, σελ. 55.

²²⁵ Βλέπε: Ν. Φ. Γκρούντβιχ, Τα γράμματα και η τέχνη. Μελετήματα και προσωπογραφίες Αστήρ, Αθήνα 1967, σ. 334 κ.ε..

απεργάζονται την καταστροφή της συνέχειας του εθνικού κορμού. Ό,τι ζει ρέει στις φλέβες της παράδοσης και μπορεί να απαντά στα σύγχρονα ερωτήματα της ζωής και της επιστήμης, είναι χρήσιμο και απαραίτητο για να το εγκολπωθούν οι νέοι του γένους και να διαμορφώσουν τη σύγχρονη προσωπικότητα και την ταυτότητά τους.

Ως σύγχρονη θεωρούσε την Παιδεία, όταν μελετά, βιώνει τον περιρρέοντα αυτή κόσμο τον υλικό, δηλαδή τα δεδομένα της υλικής και βιολογικής φύσης και τον πνευματικό, και διανοίγει τον ιδεολογικό χώρο της ζωής, όπως και εμπνέει τη σωστή πράξη, την ενέργεια για την ολοκλήρωση του σκοπού που θέτει. Ο κόσμος αυτός, που συνυπάρχει στο πνευματικό και το υλικό του μέρος, σε σχέση σύζευξης και όχι δυϊσμού, πρέπει να γνωριστεί άμεσα, απ' ευθείας από το παιδί και οι άμεσες παραστάσεις να γίνονται βίωμα, με το περιεχόμενο που εγκλείουν εμπειρία και ό,τι καλούμε «πνευματικές βάσεις» σε ένα άτομο, που πάνω σ' αυτές θα μεγαλώσει η γνώση και η εμπειρία αργότερα. Ο κόσμος αυτός είναι ο χώρος, ο χρόνος, (χωροχρόνος) και η πορεία της ζωής με τις πολύκλαδες δραστηριότητές της, η πράξη της ζωής που εκφράζεται μέσα σ' αυτές τις έννοιες. **Η Παιδεία** πρέπει να παρακολουθεί τις απαιτήσεις του σύγχρονου τρόπου ζωής και να αναπτύσσει συμμετρικά τις ψυχικές, πνευματικές και σωματικές ικανότητες των παιδιών για να καταστούν ικανά να αντεπεξέλθουν στις νέες προκλήσεις της εποχής.

Ο Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος πίστευε ότι η σύγχρονη παιδεία πρέπει να είναι ριζωμένη σε ό,τι ονομάζουμε ελληνικό χωροχρόνο και ιστορικο-πολιτιστικό γίγνεσθαι, και συνάμα στραμμένη ισοδύναμα, στους συσχετισμούς των πολιτισμικών ανταγωνισμών και συνεργασιών της Ευρώπης. Η σύγχρονη παιδεία πρέπει να βαθύνει και να αξιοποιήσει την πολιτισμική κληρονομιά, αλλά και να τη συνδέσει με τη σύγχρονη πραγματικότητα. Η ελληνική ταυτότητα με την πολιτισμική μας ιθαγένεια να ριζοβολήσουν και να αποβούν συμπαγής και αδιαφιλονίκητη πραγματικότητα με ανοιχτούς τους αρμούς της προς τα έξω για περαιτέρω γονιμοποίηση και ενοφθαλισμούς, και ο οικουμενικός χαρακτήρας της εθνικής μας προσωπικότητας να καλλιεργηθεί σύμμετρα και ορθολογικά.

Από τα παραπάνω συνάγεται ότι ο Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος θεωρεί πως οι άξονες στους οποίους πρέπει να βασίζεται η σύγχρονη παιδεία είναι: **α)** το παρελθόν του Ελληνισμού, ό,τι ονομάζουμε ελληνική πνευματική κληρονομιά, **β)** η οικουμενική συνείδηση, καθώς το στέλεχος του ευρωπαϊκού πολιτισμού είναι κυρίως αρχαίο ελληνικό (γι' αυτό και νεότεροι φιλόσοφοι και ποιητές, όπως ο Χαίντερλιν, ο Νίτσε, ο Χάιντεγγερ θεωρούν σχεδόν ότι η πατρίδα της παιδείας ήταν η Ελλάδα)²²⁶ και **γ)** το σύγχρονο ήθος σε μια διαρκώς μεταβαλλομένη πραγματικότητα.

Επανατονίζουμε ότι ως κύριο στόχο της Παιδείας ο Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος θέτει τη δημιουργία ελεύθερων προσωπικοτήτων με ήθος, με σταθερό προσανατολισμό προς τις ανθρωπιστικές αξίες. Ο Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος, όπως θα δείξουμε στη συνέχεια με την παράθεση εκτενέστερων αποσπασμάτων, πίστευε ότι η δύναμη της παιδείας απορρέει από ειδικές εσωτερικές ψυχικές κατηγορίες που πρέπει να τις βρούμε όχι μόνο στα παιδιά αλλά και στον ενήλικο, να τις πλατύνουμε και να τις πληρώσουμε με καινούριο πνευματικό περιεχόμενο, μέσα σε ένα σχολείο παιδείας και πολιτισμού.

Όπως όμως είπαμε, άλλο παιδεία και άλλο εκπαίδευση, η οποία είναι σύστημα και κατηγορία ιστορική, εμπλεγμένη στα όργανα της κρατικής πρόνοιας και εξουσίας. Ο Ι. Μ. Παναγιωτόπουλος αγωνίστηκε για τη δημιουργία μιάς εκπαίδευσης για ολόκληρη την κοινωνία και ολόκληρη τη ζωή του ανθρώπου, κάτι που προϋποθέτει την «*κυβερνητική μέριμνα*».²²⁷ Είναι ευθύνη της πολιτείας να διασφαλίσει τον κοινωνικό χαρακτήρα της εκπαίδευσης και να κάνει πράξη τη βασική αρχή της δημοκρατίας, που ορίζει την ισότητα των ευκαιριών στη μάθηση. Η δημοκρατία που έχει θεμέλιό της την ελευθερία, και η παιδεία είναι έννοιες αλληλένδετες. Η Παιδεία είναι δημιουργική νοοτροπία, άσκηση λόγου και αντιλόγου, πράξη αλληλοπροσφοράς και συναλληλεγγύης ύψος και ήθος ολόκληρου του λαού μας, έναυσμα ψυχικής ποιότητας και γι' αυτό θεωρείται βασική

---

²²⁶ Βλέπε: Ft. Nietzsche, Μαθήματα για την παιδεία, μετάφραση Ν.Μ. Σκουτερόπουλου, Εκδ. Ροές, Αθήνα 1988, σελ. 55.

²²⁷ Βλέπε: Ι. Μ. Παναγιωτόπουλος, «*Η νέα Παιδεία*», εφ. Ελευθερία, 24-11-1963.

προϋπόθεση για τη λειτουργία της δημοκρατίας, η ύπαρξη της οποίας θα διασφαλίσει το δημόσιο χαρακτήρα της και την αναβάθμισή της.

Γνώριζε ο Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος ότι από καιρό οι μάχες δίνονται στο πολιτισμικό και οικονομικό μέτωπο, εκεί δηλαδή που διακονεί ή και διαφεντεύει η Παιδεία, γι' αυτό και θεωρούσε ως εθνική επιταγή τη ριζική εκπαιδευτική μεταρρύθμιση, τη μύηση των εκπαιδευτικών στα νέα επιστημολογικά δεδομένα, την αύξηση των δαπανών για την Παιδεία, την αλλαγή των Αναλυτικών Προγραμμάτων, τη δημιουργία σχολείου Παιδείας και Πολιτισμού, σοβαρή υλικοτεχνική υποδομή, με σχολικές βιβλιοθήκες, εποπτικά μέσα, ενότητα στη ζωή και τον πολιτισμό, ενότητα στη σχολική πράξη, η οποία κυριαρχεί στο σχολείο με την εισαγωγή σ' αυτό των ολικών μεθόδων εργασίας και κυρίως με τη μελέτη από το δάσκαλο της Μορφολογικής Ψυχολογίας και με τη λειτουργία της σχολικής εργασίας σύμφωνα με τα πορίσματα και τις αρχές της.

Το σχολείο Παιδείας και Πολιτισμού προϋποθέτει διδακτικά βιβλία ποιότητας, γραμμένα στη νεοελληνική, τη δημοτική γλώσσα, που είναι η ψυχή του νεοελληνικού λόγου, γεμάτη ζωντάνια, νεύρο και ομορφιά, από συγγραφείς που κατέχουν την επιστημονική και τη χρηστική γνώση, τη διδακτική μεθοδολογία, τη λειτουργική παιδαγωγική²²⁸ και τη μορφολογική ψυχολογία, για να προσφέρει την καλή ποιότητα των σχολικών βιβλίων και την ουσιαστική, την κατάλληλη διδακτέα ύλη. *«Το παιδί που είναι ζωντανό και γεμάτο καυτερά ερωτήματα και ζει τα νιάτα του [...] κι ανοίγει τα μάτια του αισιόδοξα στον ολόγυρο κόσμο»*, γράφει στον *«Φαύλο κύκλο»* *«για να ιδεί και να μάθει και, κυριότατα, να εννοήσει, αναρωτιέται ολοένα γιατί του τα μαθαίνουν αυτά τα πράγματα, τι σημασία έχει αυτό το μισό και ανεδαφικό και άχρηστο απάνθισμα από κάθε λογής επιστήμη, που του προσφέρεται, και με τον πιο αταίριαστο συχνά τρόπο»*.²²⁹

Πέρα από τα καλά Αναλυτικά Προγράμματα και τα διδακτικά βιβλία, χρειάζονται και οι εκπαιδευτικοί ποιότητας, τους οποίους οφείλει να

---

²²⁸ Ε. Clararède, Λειτουργική Παιδαγωγική, Τεύχος Α', μετάφραση Χάρη Πάτση, εκδ. Δ' του Σχολείου, σελ. 107.

²²⁹ Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος *«Ο φαύλος κύκλος. Το έθνος, η παιδεία, η γλώσσα»*, περιοδικό Νέα Εστία, τ. 54, τχ. 628, 1, 9, 1953, 5. 1254.

παράγει η Τριτοβάθμια εκπαίδευση και να ενισχύει με τα θεσμικά της όργανα η κρατική προνοιακή εξουσία. Οι ανεπαρκείς εκπαιδευτικοί, η κακή ποιότητα των σχολικών βιβλίων και η ακατάλληλη διδακτέα ύλη αποτελούν για το Ι.Μ. Παναγιωτόπουλο τις βασικές αιτίες που κάνουν το σχολείο απωθητικό στο παιδί. Ακόμη περισσότερο απωθητικό κάνει το σχολείο η ογκώδης και άχρηστη διδακτέα ύλη, καθώς και η διδασκαλία χωρίς εποπτικά μέσα. *«Μου δίδαξαν, γράφει ο Ντιούϊ, τον ορισμό για κόλπους, για ποτάμια και για άλλα γεωγραφικά στοιχεία. Κοντά στο σχολείο μου όμως ήταν η ίδια πραγματικότητα, η φύση με όλες αυτές τις διαμορφώσεις που έπρεπε να διδαχτώ. Όμως δεν την επισκεφθήκαμε, δεν είδα την ίδια τη φύση και έμεινα μέσα στη σύγχυση της θεωρίας και των ορισμών που απαιτούν αφαιρετική καθαρώς εργασία και αφηρημένη, χωρίς θέα του αντικειμένου, μάθηση».*

Δεν είναι ανάγκη να αξιολογήσουμε τις διδακτικές αρχές, αν η ύλη που προσφέρουμε στο παιδί είναι άχρηστη. *«Πρέπει κάποτε, γράφει ο Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος, να σταθούμε στοχαστικά μπροστά στις φουσκωμένες σάκκες των παιδιών μας και ν' αρχίσουμε το αμείλιχτο ξεκαθάρισμα: «αυτό χρειάζεται, αυτό δε χρειάζεται». Και ό,τι αναμφισβήτητα δε χρειάζεται να το απορρίξουμε στη φωτιά. Ό,τι είναι άδειος λόγος, ό,τι είναι ανιαρή επανάληψη, ό,τι δεν ανταποκρίνεται σε καμιά παιδευτική ανάγκη, ό,τι αναφέρεται στην αληθινή γνωστική δίψα του παιδιού και σε κάποιες περιοχές, ό,τι δεν είναι αντικείμενο μιλώ τώρα για τη μέση παιδεία βέβαιης αφομοίωσης, αλλά συνδαύλισμα της δοκησιοφίας και τροφή της επιπολαιότητας, είναι κρίμα να το χρησιμοποιήσουμε για να γεμίζουμε μια ζωή, που όσο φαρδαινει, τόσο και λιγοστή δείχνεται».*²³⁰

Έχει λοιπόν η θεσμισμένη Πολιτεία ακέραιο το χρέος και την ευθύνη όχι μόνο αναθεώρησης αλλά και ριζικής αλλαγής των Αναλυτικών Προγραμμάτων ριζικής εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης, αύξησης των δαπανών για την Παιδεία, αντικατάστασης των σχολικών εγχειριδίων, αλλαγής της στάσης της απέναντι στο δάσκαλο και στο σχολείο, αν θέλει όντως να αποτελέσει χώρο και μέσο αληθούς μόρφωσης, που σημαίνει

---

²³⁰ Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος, «Το θέμα της Παιδείας», περιοδικό Κριτικά Φύλλα, τ. Δ, 1975, σελ. 50.

ψυχοσωματικής ομορφιάς, και να μην υποπίπτει σε καρικατούρα μηρυκασμού ανούσιου, παρωχημένων και αχρωδών γνώσεων. Στο κάτω – κάτω δεν είναι ασκός η ψυχή του παιδιού για να γεμίζει με γνώσεις ετερόκλητες που δεν αντιστοιχούν σε κανένα ενδιαφέρον του υποκειμένου αγωγής.

2. Οι όροι Αγωγή / Παιδεία

2.1 Αγωγή

Συνήθως στην επιστήμη της Παιδαγωγικής η έννοια της Αγωγής είναι ταυτόσημη με αυτήν την Παιδείας και της Εκπαίδευσης. Σημαίνει, γενικώς, τον τρόπο ή το σύστημα ανατροφής και εκπαίδευσης των παιδιών και των νέων.

Ειδικότερα μπορεί να ορισθεί ως το σύνολο των ενεργειών, των μέσων και των μεθόδων με τις οποίες ασκείται σκόπιμη και συστηματική επίδραση των μεγαλύτερων στην ηλικία επί των νεότερων με σκοπό τη διάπλαση του χαρακτήρα τους. Παρουσιάζεται ως ένα είδος κοινωνικοποίησης των νέων ανθρώπων, πράγμα φυσικό και επιβεβλημένο. Η μέριμνα για την διαπαιδαγώγηση των νέων με βάση τις κοινωνικές αξίες και τα πρότυπα της κάθε κοινωνίας και της κάθε εποχής θεωρείται όρος απαραίτητος για τη συνέχιση και την ανανέωση της ίδιας της κοινωνίας και του πολιτισμού.

Οι σκοποί της διαφέρουν κατά εποχή και κοινωνία.

Ο Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος αποφεύγει τις νουθεσίες, τις ηθικές διδασκαλίες, τη ρητορική χρηστομάθεια και παίρνει υπεύθυνη θέση απέναντι στο νέο άνθρωπο, όπως άλλωστε του υπαγορεύει το λειτούργημά του. Εντύπωση κάνει που ο συγγραφέας γίνεται ο ίδιος κριτικός και ίσως αναλυτής του εαυτού του ως δημιουργού. (Να μην ξεχνούμε άλλωστε ότι ο Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος υπήρξε ο σημαντικότερος κριτικός της λογοτεχνίας μας σ' όλη του τη ζωή). Ο ίδιος μας λέει ότι δεν ανήκει στους ηθικολόγους, τους οποίους αντιπαθεί, και ότι θεωρεί το έργο του Παιδαγωγού πολύ ευρύτερο από εκείνο του συμβουλάτορα²³¹.

Έπειτα, ξέρει ότι βρίσκεται μπροστά σε μια διαρκώς μεταβαλλομένη πραγματικότητα, και οφείλει να αναζητήσει την ταυτότητα των νέων της εποχής του μέσα στην ιδιαιτερότητα των σύγχρονων συνθηκών ζωής, να συγκρίνει την πολιτιστική προσφορά του χρόνου και του χώρου του

---

²³¹ Βλέπε: Κωνσταντίνου Πιάνου, Συμβουλευτική Ψυχολογία, Εκδόσεις «Έλλην», Αθήνα, 1998, σελ. 75.

(χρονοχώρου) με την προσφορά με την πράξη ενός άλλου χρόνου και χώρου, να συγκρίνει τις ιδιαιτερότητες των σύγχρονων συνθηκών ζωής με προηγούμενες, να συγκρίνει επίσης τους νέους της εποχής του με προηγούμενες γενιές και να προσεγγίσει κάπως την ταυτότητα των σημερινών νέων, την ορμητικότητά τους, τη ζωντάνια, τον ενθουσιασμό τους, τη σφριγηλή ακμή, το ακατάβλητο φρόνημά τους, την αδιαφιλονίκητη ευφυΐα τους, την ανόθευτη ειλικρίνειά τους αλλά και την έλλειψη ψυχραιμίας και προσανατολισμού, την τάση για αντίρρηση και άρνηση, την αδικαίωτη αμφισβήτηση, και συγκρόνως να εκφράσει τη συμπάθειά του για τα παιδιά, *«που ξεκινούν να γνωρίσουν τον κόσμο μ' ένα σακκίδιο στην πλάτη»*.²³²

Ενώ αγαπά τους νέους και τους συμπαραστέκεται, τάσσεται ανοικτά κατά των νέων που υιοθετούν άγωνα και γι' αυτό αδικαίωτη αμφισβήτηση, όμως κατανοεί την άρνησή τους στο *«κατεστημένο»* χωρίς αυθάδεια και θράσος. Έτσι, χωρίζει τους νέους σε δύο κατηγορίες: από τη μία *«οι νέοι που ωθούν το ριζοσπασισμό τους ίσαμε τα έσχατα όρια και παίρνουν τους κάμπους και τα βουνά και συναντούν πρωτόγονες κοινωνίες [καλλιεργώντας] ένα ιδανικό, αν είναι ιδανικό, πολύ λιγότερο πραγματοποιήσιμο απ' τ' άλλα»*.²³³ Μαζί τους κάποιες μη συνεννοήσιμες ομάδες νέων, που αποτελούν αντικοινωνικά στοιχεία: *«Που ασχημονούν, όχι γιατί προβληματίζονται, αλλά ίσια ίσια γιατί δεν προβληματίζονται, γιατί δεν έχουν τάξει κανένα προορισμό, κανένα απώτερο σκοπό στην ύπαρξή τους, γιατί δεν αποβλέπουν παρά μόνο στην εξασφάλιση μιάς ασύδοτης ευζωίας και στην αποδέσμευσή τους από κάθε υποχρέωση. Διεκδικούν μόνο δικαιώματα, όλα τα δικαιώματα. Αγνοούν κάθε φραγμό, κάθε χαλινό, κάθε νόμιμο εμπόδιο»*.²³⁴

Από την άλλη «όχθη» του χρονοχώρου τοποθετεί τους άλλους νέους *«τους ζωντανούς, εκείνους που επιθυμούν να δημιουργήσουν ένα κόσμο καλύτερο, και πλάθουν από τον εαυτό τους ένα υπόδειγμα. Αλλά με ανοικτό νου, με ανοικτή καρδιά, με κάθε δυνατή ανιδιοτέλεια έξω από πρόληψη και*

²³² Βλέπε: Οι Σκληροί Καιροί, οι Εκδόσεις των Φίλων, Αθήνα 1952, σελ. 134.

²³³ Βλέπε: Αντιλεγόμενα. Οι Εκδόσεις των Φίλων, Αθήνα 1978, σελ. 180.

²³⁴ Βλέπε: «Τα προβλήματα των νέων», περ. Στερεοελλαδική Εστία, 5-6, 1960, σελ. 282-284.

δεισδαιμονία, χωρίς «ταμπού», χωρίς αυθεντίες, χωρίς ιεραρχίες, μέσα σ' ένα πνεύμα ισότητας, διαλογής, απουσίας κάθε φανατισμού. Και είναι μέγιστο σφάλμα να φρονούμε, πως οι νέοι αυτοί, που είναι και οι πολύ περισσότεροι, και που συμβαίνει συχνά να μας εξοργίζουν με την ασταμάτητη αντίρρηση, δεν είναι ικανοί να εννοήσουν και να πραγματοποιήσουν». ²³⁵ Κάπου ανάμεσα τοποθετούνται οι απελπισμένοι νέοι, που «η υπόθεσή τους εκκρεμεί πάντα, μεταφέρεται από δικαστήριο σε δικαστήριο, αναβάλλεται από δικάσιμο σε δικάσιμο». ²³⁶

Συγκρίνοντας τη γενιά του με τη σύγχρονη, βρίσκει πως «η γενιά του Είκοσι υπήρξε ευαισθητότερη αλλά και υποκριτικότερη· η σημερινή γενιά είναι κυνικότερη αλλά και δυναμικότερη» ²³⁷ για να καταλήξει πως «είναι δεινή από πολλές πλευρές η θέση της σύγχρονης γενιάς. Γιατί ζητεί περισσότερα από άλλες γενιές και γιατί της προσφέρονται λιγότερα» ²³⁸ και να περάσει στο επόμενο στάδιο κατανόησης του προβλήματος, που είναι ο εντοπισμός των αιτιών και ο καταμερισμός των ευθυνών.

Στην ατομική ψυχολογία, όπως και στην ψυχολογία του παιδιού υπάρχει ολόκληρη τεστολογία για τη διερεύνηση του απόρρητου ψυχικού κόσμου των παιδιών. Είναι γεγονός άλλωστε, σήμερα, όπως διαπιστώνεται από ψυχολόγους και παιδαγωγούς, ότι τα παιδιά αποχτούν μια πρόωρη εμπειρία, γίνονται πρώιμα οι «μικρομέγαλοι», χωρίς να έχουν κερδίσει την ανάλογη εμπειρία, να εξελιχθούν φυσιολογικά, να δεχτούν επιδράσεις ή να αντιδράσουν σ' αυτές, μ' ένα λόγο να αναπτυχθούν με εντελέχεια, με σκοπό, με συνείδηση αυτής της ανάπτυξης και ολοκλήρωσής τους.

Ο Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος θεωρεί υπεύθυνους για την κατάσταση που επικρατεί τις ιστορικές και κοινωνικές συνθήκες και φυσικά τη γενιά των πατέρων τους: «το πνεύμα του κακού, δεινά ταλαιπωρημένο από την ηθική διαπαιδαγώγηση γενιών και γενιών, ξύπνησε παντοδύναμο, για ν' αποδείξει

---

²³⁵ Βλέπε: Αντιλεγόμενα, ό.π. σελ. 181.

²³⁶ Βλέπε: Αντιλεγόμενα, ό.π. σελ. 50.

²³⁷ Βλέπε: ο Σύγχρονος Άνθρωπος, γ' έκδ., Οι Εκδόσεις των Φίλων, Αθήνα 1979, σελ. 311.

²³⁸ Βλέπε: ο Σύγχρονος Άνθρωπος, ό.π., σελ. 316.

*πως όλη εκείνη η ηθική διαπαιδαγώγηση δεν είταν, στις περισσότερες περιπτώσεις, τίποτε περισσότερο από καλλώπισμα ευμάρειας».*²³⁹

Με βάση τα παραπάνω διαμορφώνεται και η στάση του απέναντι στα παιδιά, και μέσα από αυτή τη στάση, επιτυγχάνεται μια μορφή διαπαιδαγώγησης: είναι σημαντικότερος παράγων η προσέγγιση του νέου, γιατί απ' αυτή εξαρτάται, σε μεγάλο ποσοστό, αν ο νέος θα δεχτεί την αγωγή που του προσφέρεται και φυσικά και από τον τρόπο που προσφέρεται. Ο Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος θεωρεί απαραίτητο να *«μαθαίνουμε και τη γλώσσα που χρειάζεται, για να μιλήσουμε καθώς ταιριάζει στα ολόγυρά μας παιδιά. Σ' αυτές τις καινούργιες γενιές, που έρχοντ' ύστερ' από μας, που μας κοιτάζουν με πρόωρη περίσκεψη, που προσμένουν από τα χείλη μας τα λόγια της αλήθειας, που είναι τόσο δροσερές, ώστε να φαίνονται στο κάμματό μας ακατανόητες και καμιά φορά απαράδεκτες. Εκείνα τα παιδιά που υπήρξαμε κάποτε [...] βρίσκονται και σε τούτη, την παρούσα στιγμή, κοντά μας, αντίκρυ μας. Έχουν μια ψυχή καμωμένη από βελούδο, που μπορεί να την τραυματίσει και μια μόνη αδέξια κίνηση. Έχουν και τη δύναμη της ασυλλόγιστης χαράς και την ανάγκη της αγάπης. Ας είμαστε πολύ προσεκτικοί μαζί τους».*²⁴⁰

Αν ξέραμε, πόσο εύκολη είναι η ευτυχία από τι μικρά πράγματα αποτελείται, που το ίδιο ζυγίζουν στα χέρια του φτωχού και του πλούσιου, τότε θα είμαστε όλοι ευτυχισμένοι. Και, περισσότερο, δεν θα ήμενε κανένα παιδί με νησική την ψυχή του από χαρά, από ευτυχία και από αγάπη. Η αγάπη, η τρυφερότητα θα εμπνεύσουν στο παιδί την αγάπη της ζωής, τη δύναμη, τη θέληση. Κι αυτή η δημιουργική δύναμη που κρύβει μέσα του κάθε παιδί, θα οδηγήσει *«στα ωραία και στα μεγάλα»*.

Αυτό όμως δεν σημαίνει ότι δεν υπάρχουν όροι και όρια, ότι θα αποφύγουμε την κριτική. Άλλο επιείκεια και άλλο αδυναμία εφαρμογής κοινωνικών κωδικών συμπεριφοράς. Ο Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος πιστεύει στη διαλεκτική, στην άσκηση κριτικής που θα παίρνει το σχήμα της διαλεκτικής: θέση – Αντίθεση – σύνθεση ή λόγος – αντίλογος –

²³⁹ Ο Σύγχρονος Άνθρωπος, ό.π., σελ. 17.

²⁴⁰ Βλέπε: Η Σιωπή και ο Λόγος, Αλκαίος, Αθήνα, 1974, σελ. 19.

συμπέρασμα: «Στις εξορμήσεις των νέων, που είναι πολλές φορές επιθετικές, γιατί επιθετικοί είναι οι καιροί μας, έχει χρέος ν' αντιπαραθέτει την αμεροληψία, όση κατέχει, και τη νηφαλιότητα επίσης όση κατέχει. Δεν μπορεί να μοιράζει τις επιδοκίμασιές της, ή τις καταχρήσεις της, χωρίς να ζυγιάζει τα λόγια. Να δημιουργεί τους πήλινους Θεούς της μιας μέρας ή ν' αποθαρρύνει δυνάμεις που είναι άξιες καλύτερης τύχης».²⁴¹

Ο Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος είναι ο συγγραφέας του μέτρου, ο οποίος εναρμόνιζε την περιπέτεια με το νόστο, την οικουμενικότητα με την ελληνικότητα, την ελευθερία με την ενάρετη ανδρεία, την ευθύνη και την παιδεία, συνιστώσες της ηθικής ελευθερίας. Την Αγωγή, έτσι όπως πρέπει να δίνεται στα παιδιά, την εννοεί φιλελεύθερη, μέσα σ' ένα δημοκρατικό καθεστώς. Τίποτε δεν μπορεί να είναι καλύτερο για μια πόλη και τους πολίτες της από τους καλούς νόμους· και είναι καλοί οι νόμοι, όταν εκφράζουν τη βούληση του λαού, όταν αποτελούν αποκρυστάλλωση των αντιλήψεων του λαού για την ηθική και το δίκαιο ή όταν είναι πράγματι κανόνες δικαίου. «*Η ευνομία και η ισονομία*» γράφει ο Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος, «*ασκούν βαθύτατη διαπαιδαγώγηση*».²⁴²

Αντίθετα, ο «*αναγκαστικός*» νόμος είναι νόμος των δικτατορικών καθεστώτων, τα οποία παραβιάζουν τα ατομικά και ανθρώπινα δικαιώματα, την ηθική ασυλία των ανθρώπων και διαμορφώνουν υπηκόους, εξαρτημένους, ανελεύθερους πολίτες, πολίτες που έρπουν στη χαμέρπεια, την ευτέλεια και που αποδέχονται δουλικά πλαίσια ζωής. Στο ίδιο αποτέλεσμα οδηγεί και η σκληρή Αγωγή που δέχεται το παιδί στο σπίτι, στο σχολείο ή στην κοινωνία. Το στενό περιβάλλον, ο ευρύτερος κοινωνικός περίγυρος, τα μέσα μαζικής ενημέρωσης που ασκούν προπαγάνδα, τα ολοκληρωτικά καθεστώτα με τα «*μονομερή ιδεώδη δεν πρέπει να κυβερνούν την αγωγή*».²⁴³

Σ' ένα τέτοιο κλίμα, δάσκαλοι, οικογενείς παράγοντες αγωγής και μαθητές κυριολεκτικά ασφυκτιούν και είναι δύσκολο να συν-εργαστούν

---

²⁴¹ Βλέπε: Οι Σκληροί Καιροί, οι Εκδόσεις των Φίλων, Αθήνα 1952, σελ. 79-80.

²⁴² Βλέπε: Οι όρθιες ψυχές, Εκδόσεις Φιλιππότης, Αθήνα 1980, σελ. 254.

²⁴³ Βλέπε: «Η καλαίσθητη Αγωγή», Εφημ. Η Πρωΐα, σ.σ. 1934.

αποδοτικά, γιατί η συν-εργασία αυτή απαιτεί ασφάλεια, ενθουσιασμό και αγάπη από το περιβάλλον· όταν ο δάσκαλος αντιμετωπίζει άρνηση, κατηγορίες, σκώμματα και έλλειψη κατανόησης, είναι επόμενο να κλειστεί στον εαυτό του, στο χώρο της ατομικής του πικρίας. Μόνα, κατάμονα θα νιώθουν και τα παιδιά στο σχολείο που *«κυβερνούν τα μονομερή ιδεώδη»*, καθώς το έχει υποσκάψει μια αμετουσίωτη ρητορική χρηστομάθεια και η χειραγώγηση της αγωγής.

Ο Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος απορρίπτει τα έτοιμα σχήματα, την αυθεντία, τη μονομέρεια, τη μια άποψη και βέβαια, όπως πολλές φορές θα το πούμε, τη σκληρή αγωγή που δέχεται το παιδί στο σχολείο, στο σπίτι και στην κοινωνία. Η θεωρία και η πράξη, όπως λειτούργησαν στο δικό του Εκπαιδευτήριο, κι όπως ανέρχεται, από τα βιβλία και τα δημοσιεύματα στον ημερήσιο και περιοδικό τύπο, διαμορφώνουν ένα σχολείο δημοκρατικό, χωρίς υποτακτικούς και κυρίους. Ένα σχολείο που προσφέρει Αγωγή, η οποία μεταλαμπαδεύει αξίες διαχρονικές που ίσχυαν από πάντα και όπως λέει ο Σοφοκλής στην *«Αντιγόνη»* κανένας δεν ξέρει από πότε πρωτοφανερώθηκαν. Αξίες που παίρνουν τον άνθρωπο από το σωρό των ενστίκτων, τον στεφανώνουν με τις αρετές του λόγου και της Παιδείας και τον προβάλλουν ως πρότυπο γιατί είναι *«ο καλός καγαθός άνθρωπος»*.

Αυτή η Αγωγή πρέπει να δίνεται στα παιδιά λέει ο Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος, Αγωγή φιλελεύθερη, μέσα σε ένα δημοκρατικό καθεστώς, που ενθαρρύνει τη συνεργασία του σχολείου και της οικογένειας για να διαμορφώσουν σκεπτόμενους, στοχαστικούς με κριτικό πνεύμα, πολίτες, ενταγμένους σε μια θεσμισμένη, ανοικτή, φιλελεύθερη, δημοκρατική κοινωνία, με αξίες ταγμένες στην εξύψωση του σύγχρονου ανθρώπου, του οποίου θα είναι συμμετρικά αναπτυγμένα όλα τα μέρη της ζωής του, οι υλικές, κοινωνικές, πνευματικές και ηθικές του επιδιώξεις.²⁴⁴

Ο Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος πάσχιζε να βοηθήσει τους νέους να λύσουν τα προβλήματά τους, χωρίς να τους προτείνει ο ίδιος ή άλλοι ώριμοι, έτοιμες

---

²⁴⁴ Βλέπε: Η καλαισθητική Αγωγή, Εφημ. Η Πρωΐα σ.σ. 1934.

λύσεις· με τη διδασκαλία του, τον προφορικό λόγο προσπάθησε να τους βοηθήσει να συνειδητοποιήσουν τα προβλήματα, όσο γίνεται περισσότερο· προσπάθησε ν' αγγίξει με θάρρος τα προβλήματά τους, να τους συμπαρασταθεί με εμπιστοσύνη και βεβαιότητα ότι οι ίδιοι οι νέοι θα τα αντιμετωπίσουν, θα τα δαμάσουν. Στόχος του ήταν να καλλιεργεί στους νέους την ανησυχία, την πρωτοβουλία, την ενεργητικότητα· να μάχονται με ειλικρίνεια και συνέπεια να τοποθετήσουν τον εαυτό τους μέσα στη ζωή, η οποία όμως ζωή έχει χάσει τα σταθερά της μέτρα και κριτήρια των αξιών.

Προσπάθησε και αγωνίστηκε με συνέπεια να συμβάλει στην απόκτηση της απαραίτητης για την επιβίωσή τους ψυχική αυτάρκεια, για να πάψουν να καταφεύγουν στον αναχωρητισμό, στην παραίτηση ή, όπως είπαμε, στην αδικαίωτη αμφισβήτηση. Αγωνίστηκε επίσης να τους βοηθήσει να ενταχθούν και να προσαρμοσθούν στο σύγχρονο κόσμο, χωρίς ωστόσο να χάσουν το ήθος και την ανθρωπιά τους, χωρίς να αποβαρβαρωθούν:

«Όταν δεν μπορείς να ζεις», γράφει, «φιλοσοφείς».

Το σωστότερο, νομίζω, θα ήταν και να ζεις και να φιλοσοφείς. Η ζωή γίνεται πλατύτερη, βαθύτερη, πλουσιότερη, όσο και η συνείδησή της γίνεται μεσοτότερη, η συνείδηση του υπάρχειν. Έχουν άδικο όσοι εγκωμιάζουν την αστοχασιά, μολονότι και τούτη χρειάζεται κάποτε, να παραδίνεσαι χωρίς να λογαριάζεις τίποτε. Έξοχο είναι να τη νιώθεις την κάθε στιγμή, να αισθάνεσαι πως είναι η μια και μόνη στιγμή, η ακραία, η κορυφαία, η ακριβή ανάμεσα σ' όλες. Αν η σοφία, δεν απορρέει από τη ζωή και δεν γίνεται ολοένα ζωή, ωφέλεια καμιά δεν προσφέρει. Αυτό, από κάποια άποψη, θέλει να πει και πως η νομιμότερη και η αποδοτικότερη σχέση ανάμεσα σ' εμάς και τα πράγματα είναι η ερωτική. Η φύση, οι ιδέες, τα περιστατικά, ο άλλος άνθρωπος, τ' αντικείμενα δεν μπορούν να αξίζουν για την εσωτερική μας ζωή παρά σαν γίνονται έρωτας. Ν' αγαπούμε, ιδού το υπέρτατο χρέος. Ναι, αλλά το ν' αγαπούμε, προϋποθέτει πλούτο ψυχής, μια ευφορία που νιώθουμε να μας κατέχει εξουσιαστικά, να μας πονεί. Οι καιροί, καθώς περνούν, πολλές φορές πλουταίνουν το νου και την ψυχή τη λιγνεύουν και την καρδιά την αδειάζουν. Λοιπόν, αντίρροπη είναι η χάρη της νιότης: να τρέμει για το κάθε τι, να αισθάνεται την ανάγκη ν' αγαπήσει, να δοθεί, να θρυμματιστεί

*ακόμη, αν και τούτο χρειαστεί, και να πεθάνει για ένα πρόσωπο, μια ιδέα. Είναι μια γενναιοφροσύνη γεμάτη ομορφιά, γεμάτη ποίηση».*²⁴⁵

Τον θέλγουν τον Ι.Μ. Παναγιωτόπουλο τα τολμηρά βήματα της τεχνολογίας, αλλά ταυτόχρονα τον συγκλονίζει η ιδέα ότι στην εποχή μας έχουμε χάσει το σώμα μας (περνά τη δική του οικολογική καταστροφή, γιατί ποτέ δεν είχε εκπέσει τόσο πολύ η αξία του και δεν είχε εκφυλισθεί, όσο στις μέρες μας. Στην εποχή λοιπόν της δικής μας κρίσης ο Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος είναι ανεπιφύλακτος πολέμιος της εξάρτησης του ανθρώπου από τη μηχανή που υποδουλώνει και από την επιστήμη που την κατασκευάζει, από τις διαρκώς αυξανόμενες ανάγκες που καταμερίζουν αδιάκοπα την επιστήμη, σε ολοένα και στενότερες ειδικότητες.

Ο Παναγιωτόπουλος δεν προτείνει βέβαια, ως αντίδοτο, το αίτημα του Ρουσσώ για επιστροφή στη φύση, γιατί γνωρίζει ότι η εξέλιξη, η πρόοδος είναι αυτή που νομοτελειακά χαρακτηρίζει τη ζωή· αποτέλεσμα αυτής της προόδου είναι η εξειδίκευση. Από την άλλη μεριά η γνώση ως αυτοσκοπός είναι αίτημα νοησιαρχικό· δεν ευεργετεί σε ικανό βαθμό η ξερή γνώση, και γι' αυτό προβάλλει, και μάλιστα επιτακτικά, το αίτημα εξανθρωπισμού της επιστήμης. Ο Παναγιωτόπουλος που γνώριζε σε βάθος την ελληνική κλασική φιλολογία είχε συνειδητοποιήσει ότι κέντρο του πολιτισμού στην αρχαία Ελλάδα δεν είναι απλώς ο άνθρωπος στο οριστικό του παρόν, οπότε θα είχε περισσότερο ανθρωπολογικό περιεχόμενο, αλλά η προαγωγή των ηθικών και πνευματικών δυνάμεων του ανθρώπου, καθώς και η σύμμετρη χαρά της ζωής του σε κάθε έργο αγαθό και καλό.

Το περιεχόμενο αυτό της ζωής, είτε ως προϊόν εμπειρίας, είτε ως κανόνας ζωής προς κατάκτησή του, πράγμα το οποίο έχει συμβεί, αποδίδει τον αρχαίο ελληνικό ανθρωπισμό. Και ο Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος ως πνευματικός άνθρωπος αναζητεί την χρυσή τομή στον εξανθρωπισμό της επιστήμης με κύριο σκοπό τη σύμμετρη, όπως είπαμε παραπάνω, ανάπτυξη όλων των μερών της ζωής του ανθρώπου ή, όπως τονίζει ο Ι.Μ.

---

²⁴⁵ Η Σιωπή και ο Λόγος. Αλκαίος, Αθήνα, 1974, σελ. 138. Τα κείμενα αυτού του βιβλίου, δημοσιεύτηκαν αρχικά στην εφημ. «Ελευθερία» την περίοδο 1956-1965.

Παναγιωτόπουλος, την αρμονική συνύπαρξη της πρακτικής – δυναμικής υπόστασης και της πολύτιμης εσωτερικής ζωής στον ίδιο άνθρωπο: *«Δεν είναι καμιά ανάγκη»* γράφει, *ν’ αρνηθούμε μια διδαχή, που την επιβάλλει η μορφή και η ουσία του πολιτισμού μας. [Αλλά και] ο σκοπός μας δεν είναι να δημιουργήσουμε μια αγέλη ηλεκτρονικών εγκεφάλων, ανθρωποειδών χωρίς ψυχή. Μα να γεμίσουμε τα μηχανικά σχήματα του καιρού μας την ακέρια και αληθινή ψυχή του ανθρώπου».*²⁴⁶

Από την εποχή του Σωκράτη, ο οποίος εισήγαγε τη φιλοσοφία στην εσωτερική ζωή του ανθρώπου, στο ήθος της ζωής, στις ψυχικές λειτουργίες, ο ανθρωπισμός και η ανθρωπιστική παιδεία, ιδιαίτερα όπως εμφανίζεται στην *«Πολιτεία του Πλάτωνα»*, ανέβηκαν στο απόγειο της ολοκλήρωσής τους. Προϋπήρχε όμως ο ανθρωπισμός ως περιεχόμενο της μόρφωσης από τα ομηρικά ακόμα χρόνια και αναπτύχθηκε ιδιαίτερα στους προσωποκρατικούς φιλοσόφους.

Ό,τι επιβάλλεται σήμερα είναι η επικοινωνία, γιατί παρόλο *«που ο κόσμος έγινε ένα απέραντο ξενοδοχείο»* κι ανέβηκε η ενωτική στάθμη των πολιτισμών πάνω από τις χωριστικές όχθες, συχνά αγνοούμε ποιος μένει στο διπλανό διαμέρισμα και δεν υπερβάλλει ο Σαμαράκης, όταν γράφει ότι *«ουδέποτε οι στέγες των σπιτιών ήταν τόσο κοντά, και οι καρδιές των ανθρώπων τόσο μακριά»*.

Ο Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος, αναδεικνύοντας αυτή την αντίφαση επισημαίνει ότι οι άνθρωποι σήμερα έχουν χάσει την ικανότητα να συνομιλούν:

«[...] Ο αληθινός σύγχρονος άνθρωπος είναι ανοιχτός, ικανός να διατηρήσει ένα διάλογο, όχι να εμπνεύσει ένα μονόλογο «παλαιόθεν» αρχινισμένο. Και το δυσάρεστο είναι που οι παράλληλοι μονόλογοι έχουν κατακλύσει την εποχή. Οι άνθρωποι, σε καιρούς φανερά διαλεκτικούς, καθώς οι δικοί μας, έχουν χάσει, κατά πολύ, την ικανότητα να συνομιλούν, να συζητούν στο κύριο νόημα του όρου. Είναι και αυτό μια αφορμή που επιτείνει τη σύγχρονη μοναξιά, τη φοβερή μόνωση [...]. Το βέβαιο είναι πως

---

²⁴⁶ Ο Σύγχρονος Άνθρωπος, γ’ έκδοση. Οι Εκδόσεις των Φίλων, Αθήνα, 1979, σελ. 274.

είμαστε εσωτερικά μετέωροι, εκκρεμείς. Κόσμοι γεμάτοι αποδράσεις. Πρόσωπα χωρίς σαφή χαρακτηριστικά. Παρουσίες αμφίβολες, αντιφατικές, μισές στον ίσκιο, μισές στο φως. Και όχι για πρώτη φορά μέσα στην ιστορική διαδρομή του ανθρώπου. Αλλά πληρέστερα τώρα και βασανιστικότερα. Ζούμε το μεγάλο ανάμεσα. Με πείρα πικρότατη».²⁴⁷

Όπως και παραπάνω τονίσαμε, ο δρόμος του ανθρώπινου όντος είναι τροχιά της γλώσσας του· η γλώσσα μας δίνει το μέσο, το όργανο, για μια συζήτηση (ζήτηση με τον άλλο), για να απαλλαγούμε από το τραγικό μοτίβο της αποστέρησης και της αποξένωσης, και να είμαστε ένας διάλογος που γύρευαν ο Χάιλντερλιν και ο Χάιντεγκερ. Πολύ περισσότερο τα παιδιά έχουν ανάγκη από συζήτηση, και κυρίως από στοργή, τρυφερότητα και αγάπη. Ο Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος απορρίπτει τη σκληρή αγωγή που δέχεται το παιδί στο σπίτι, στο σχολείο και στην κοινωνία και καλεί τους οικογενείς παράγοντες αγωγής, τους γονείς και δασκάλους να αφήνουν τα παιδιά να τους πλησιάζουν, να ανοίγουν την ψυχή τους να πάρουν από εκεί τα παιδιά τροφή, αγάπη και δύναμη.

---

²⁴⁷ Ο Σύγχρονος Άνθρωπος, οι Εκδόσεις των Φίλων», Αθήνα 1966, σελ. 16.

2.2 Παιδεία

Όπως γράφουμε σε άλλο σημείο της εργασίας μας, η Παιδεία διαστέλλεται από την εκπαίδευση, που είναι σύστημα και κατηγορία ιστορική, εμπλεγμένη στα όργανα της κρατικής πρόνοιας και εξουσίας, ενώ η Παιδεία είναι η ολόπλευρη καλλιέργεια του ανθρώπου, η προσπάθειά του να αναπτυχθεί και να ολοκληρωθεί σωματικά, ψυχικά, πνευματικά και ηθικά, μια προσπάθεια που γίνεται σε όλες τις βαθμίδες της εκπαίδευσης (Πρωτοβάθμια, Δευτεροβάθμια, Τριτοβάθμια) και συμπληρώνεται με την αρωγή της οικογένειας, τις επιδράσεις του περιβάλλοντος.

Στην ενότητα αυτή θα αναδείξουμε μέσα από το έργο του και, κυρίως μέσα από τα δημοσιευμένα στην «**Ελευθερία**» και τη «**Νέα Εστία**» κείμενά του τον εκπαιδευτικό Ι.Μ. Παναγιωτόπουλο, ο οποίος ως φιλόλογος και Σχολάρχης έζησε τους συνεχείς επαναπροσδιορισμούς και προσανατολισμούς της Παιδείας μας, αξιολόγησε μα και εφάρμοσε τα διάφορα εκπαιδευτικά συστήματα που ήταν καρπός των αλλεπάλληλων εκπαιδευτικών μεταρρυθμίσεων που έγιναν ή που ματαιώθηκαν, εκπαιδευτικά συστήματα, που όριζε κατά καιρούς η Πολιτεία και ήταν υποχρεωμένος να τα μελετήσει, να τα παρακολουθήσει στη σχολική πράξη, αλλά και να τα κρίνει, για να επιδοκιμάσει ή να τα καταδικάσει.

Ο Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος μισό σχεδόν αιώνα έζησε από μέσα τον διαχρονικό μύθο της Παιδείας, ως μαθητής και δάσκαλος, μετείχε στις περιπέτειες της Εκπαίδευσης και, όπως αποδεικνύεται από τα κείμενά του, κυρίως τα δοκίμιά του και τα άρθρα του στον ημερήσιο και περιοδικό τύπο, μετείχε στην οδύνη και τις δίνες της Παιδείας και είχε συνείδηση ενοχής – εκπαιδευτικής και ποιητικής ενοχής – για την ίδια την περιπέτεια της Ελληνικής Παιδείας και την περιπέτεια της ιστορίας της.

Ο ίδιος ο Παναγιωτόπουλος συνδύαζε τη θεωρία και την πράξη· ως καλός μελετητής της κλασικής φιλολογίας γνώριζε ότι ο Αχιλλέας στην Ιλιάδα του Ομήρου συνδύαζε το λόγο (ο λόγος έχει βαθύτερη εξεικόνιση της ψυχικής Παιδείας) με την πράξη, «*μύθων τε ρητήρ, πρηκτῆρα τε έργων*» τον παρουσιάζει ο Όμηρος. Ήξερε επίσης ότι ολόκληρη η αρχαία

φιλοσοφία στον προσανατολισμό της, στην ειδίκευσή της εμπεριέχει το θεωρητικό και το πρακτικό μέρος εναρμονισμένα. Κι όπως γράφουμε σε άλλο κεφάλαιο της εργασίας μας, ο Δημόκριτος και ο Λεύκιππος, ο Θαλής και ο οντολογικός φιλόσοφος Ηράκλειτος συνυπάρχουν εναρμονισμένοι με τον Σωκράτη και τον Πλάτωνα, καθώς και με τον επιστήμονα Αριστοτέλη.

Όπως θα δούμε, στα κείμενα που υπάρχουν στα βιβλία δοκιμίων με ήπιο και ήρεμο τρόπο θέτει το πρόβλημα της Παιδείας ως μέρος και συνάρτηση του συνόλου των προβλημάτων που θίγει και είναι γενικότερος, ενώ στα άρθρα του στην «Ελευθερία» και τη «Νέα Εστία» ο λόγος του γίνεται επιθετικός και προτιμά να εξειδικεύει, προσεγγίζοντας τα διάφορα θέματα από κοντά. Με λίγα λόγια στα δοκίμια καθορίζει τη στάση του απέναντι στην Παιδεία, ενώ στα άρθρα επιμένει περισσότερο σε ζητήματα εκπαίδευσης, καθημερινής σχολικής πράξης και γι' αυτό ο λόγος του πολλές φορές γίνεται καταγγελτικός.

Αναγκαστικά, λοιπόν, είμαι υποχρεωμένη να χωρίσω αυτό το κεφάλαιο σε δύο ενότητες: **τη γενική**, που θα περιλαμβάνονται θέσεις του ως προς τη **σημασία, το σκοπό και την ανάγκη εκσυγχρονισμού της Παιδείας**, και **την ειδική**, που θα αφορά ειδικότερα στην **εκπαίδευση**, Πρωτοβάθμια, Δευτεροβάθμια και Ανώτατη – περιλαμβάνοντας θέσεις απέναντι στο σχήμα: **Δάσκαλος – Μαθητής – Μορφωτικό Αγαθό** και συγκεκριμένα προτάσεις που αφορούν **στα Αναλυτικά Προγράμματα**, και στον τρόπο διδασκαλίας των διαφόρων γνωστικών αντικειμένων.

Ο Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος αρνήθηκε τις ακρότητες εκείνων που παρομοιάζουν τον άνθρωπο με εύπλαστη ύλη, η οποία θα πάρει το σχήμα, που θα της δώσει ο Παιδαγωγός, αναγνωρίζοντας τους περιορισμούς που θέτει η φύση, καθώς και η κληρονομικότητα. Όμως, χωρίς να καταλήγει σε αφορισμούς και δεοντολογίες ή να οροθετεί μια περιοχή της αγωγής, στο πρακτικό της μέρος, και, κυρίως, χωρίς να δέχεται την παντοδυναμία της Παιδείας, πίστευε ότι η Παιδεία συνδέεται με την ίδια μας την ψυχοβιολογική ισορροπία:

«Μολονότι δεν είναι σωστό να υπερεκτιμούμε την ευεργετική επίδραση της Παιδείας», έλεγε, «θα πρέπει να είμαστε βέβαιοι πως πολυτιμότερο όργανο δεν κατέχουμε για να κάνουμε τον άνθρωπο καλύτερο».²⁴⁸ Και στα κείμενά του για την Παιδεία, δημοσιευμένα στο περιοδικό «Νέα Εστία», σε τρεις συνέχειες επισημαίνει τις ελλείψεις στο εκπαιδευτικό σύστημα:

«[...] Παιδεία θα πει πρώτα πρώτα **σχολείο**. Δηλαδή ένα κτήριο, που με τον όγκο του, με την οργάνωσή του, με την καθαριότητά του, με την όλη του εμφάνιση να επιβάλλεται στο παιδί [...]. Έπειτα, Παιδεία σημαίνει **ορισμένος αριθμός παιδιών** σε κάθε τάξη, τριάντα, σαράντα το πολύ. Όχι ογδόντα κ' εκατό. [...] Παιδεία ακόμη σημαίνει **διδακτικό προσωπικό**, καλά καταρτισμένο, οικονομικά ανεξάρτητο, άγρυπνα παρακολουθούμενο κ' ελεγχόμενο, γεμάτο συνείδηση της αποστολής του [...]. Παιδεία, τέλος, σημαίνει **σύστημα**. Σύστημα μελετημένο, λεπτομερέστατα, προσαρμοσμένο στις ανάγκες του καιρού και του τόπου, από μια επιτροπή, που θα την περιβάλλει η κοινή συγκατάθεση, έξω από κάθε κομματική εξάρτηση».²⁴⁹

Λίγο μόλις παρακάτω ο καλός μελετητής του Εκπαιδευτικού μας Συστήματος γράφει: «Χωρίς αρτιωμένη παιδεία τα πάντα θα πάνε στραβά και ανάποδα».²⁵⁰ Υπενθυμίζω ότι ο μεγάλος Έλληνας Γεώργιος Πλήθων Γεμιστός ως άλλα αγκωνάρια, που θα προστάτευαν την ακεραιότητα της χώρας, δεν έβλεπε από την Παιδεία και τη γλώσσα, λίγο πριν από την Άλωση. Και στη μεγαλειώδη αλληγορία του σπηλαιίου που μας κληροδότησε ο Πλάτων στην «Πολιτεία» του,²⁵¹ η Παιδεία είναι το φως που έρχεται απέξω προς τους εν σκότει και σκιά θανάτου δεσμώτες· ίσως έγινε αυτό, γιατί ο Πλάτων θέλησε, όπως νομίζω, να αναπαραστήσει τον «ανάυτη» δρόμο της παιδείας, μιάς παιδείας που για όλους μας έρχεται απέξω:

«Μέσα σ' ένα σπήλαιο ζουν αλυσοδεμένοι δεσμώτες· το φως του ήλιου δεν εισχωρεί ως εκεί αλλά πιο ψηλά στην επιφάνεια της γης πίσω απ' αυτούς αναδίνεται ένα αδύνατο φέγγος από αναμμένη φωτιά. Ο δεσμώτης,

²⁴⁸ Ο Σύγχρονος Άνθρωπος, ό.π. σελ. 76.

²⁴⁹ Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος, «Ο φαύλος κύκλος. Το έθνος, η παιδεία, η γλώσσα, περ. Νέα Εστία, Τόμ. 54, τεύχ. 628, 1 Σεπτεμβρίου 1953, σελ. 1254.

²⁵⁰ Φαύλος Κύκλος II, ό.π. σελ. 1256.

²⁵¹ Η Πολιτεία, βιβλίο 7.

ακολουθώντας ανηφορικό δρόμο – «ανάτη οδόν» - «με καιρό και με κόπο», όπως θα 'λεγε ο Σολωμός, και με μεθοδικότητα θα βγει στην ολόφωτη περιοχή («εξ φως ηελίοιο») στο φως του ήλιου και θα καταλάβει πως αυτός (ο ήλιος) είναι ο προστάτης και ο ζωοδότης όλων των όντων». ²⁵²

Η Παιδεία αναπλάθει την ψυχή του ανθρώπου, ευγενίζει τον άνθρωπο, τον λυτρώνει από την πνευματική δουλεία που εξανδραποδίζει και ευτελίζει τον άνθρωπο, γιατί ο αμαθής όχι μόνο είναι καταδικασμένος σε επαχθείς εξαρτήσεις, από τις οποίες δεν μπορεί να απαλλαγεί, αλλά περιορίζεται και από τον πάρα πολύ μικρό, τον ασήμαντο αριθμό των επιλογών που καλείται να κάνει με την φτωχή φαντασία και την ισχνή κρίση του. ²⁵³ Τη σημασία της Παιδείας συμπυκνώνει ο γνωμικός λόγος «Διαφέρουσι πεπαιδευμένοι των απαιδευτών, ώσπερ οι ζώντες των νεκρών».

Όσα ανέφερα παραπάνω προσδιορίζουν και το σκοπό της Παιδείας: «κατασκευάζει βίου», ²⁵⁴ γράφει ο Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος και στον τόμο «Σύγχρονος Άνθρωπος», γράφει: «η Παιδεία αυτό προσπαθεί: να δημιουργήσει πρόσωπα και να ευκολύνει τη μετάβαση από το πρόσωπο στην προσωπικότητα ²⁵⁵» που είναι έννοια ηθική και τα στοιχεία που τη συνθέτουν είναι ο σταθερός και μόνιμος προσανατολισμός προς τις ηθικές αξίες, η κοινωνική κύρωση και παραδοχή, η σύμμετρη ανάπτυξη όλων των μερών της ζωής του (υλικά, κοινωνικά, πνευματικά, ηθικά), το ήθος, η βιοθεωρία, η πλατιά κρίση, η συνέπεια και η ευθύνη, αυτός ο άνθρωπος είναι προσωπικότητα, ουρανός, στοχασμός, ανώτερη πνευματική ύλη και ουσία· το όραμα της παιδείας εξακολουθεί να είναι «ο καλός και αγαθός», ο χαρίεις άνθρωπος, ο συνάνθρωπος της δημοκρατικής αλληλεγγύης, ο διαλογικός και αντιρρητικός, ο καταφατικός και αποφατικός, ο αυτοργός και συνεργός.

---

²⁵² Πλάτων, «Η Πολιτεία», βιβλίο 7.

²⁵³ Τη σημασία της παιδείας υπογραμμίζει ο Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος σε πολλά από τα άρθρα του που είναι δημοσιευμένα στον ημερήσιο και περιοδικό τύπο, όπως: «Άλλη μια φορά η Παιδεία», περ. Ευθύνη, 36, Αθήνα 1974, σελ. 568-572, «Η Αποστολή» Εφ. Ελευθερία, 13.8.1961, «Το θέμα της Παιδείας», περ. «Κριτικά Φύλλα», Μάρτιος 1975, σελ. 4-6, «Ο μαθητής του χωριού», εφημ. Ελευθερία, 12-5-1963, «Τα Σχολικά Βιβλία», εφημ. Ελευθερία 19.9.1965, κ.ά..

²⁵⁴ Οι όρθιες ψυχές, Φιλυπότης, Αθήνα 1980, σελ. 254.

²⁵⁵ Ο Σύγχρονος Άνθρωπος, ό.π., σελ. 335-336.

Η ουσία αυτής της Παιδείας είναι «η συνεχής αποδέσμευση».²⁵⁶ Οι συνειρμοί με βγάζουν στον φωτισμένο και αξιόλογο λόγο του δεκάτου ενάτου αιώνα, στον ριζοσπάστη στοχαστή Δημήτριο Καταρτζή, που ήταν ίσως το πιο ανανεωτικό πνεύμα του νέου Ελληνισμού κατά το δέκατο ένατο αιώνα: «Τα παιδιά έχουν πάθη καθώς και οι μεγάλοι, και μάλιστα πολλά βιαιότερα κι ορμητικότερα· αυτά λοιπόν δεν πρέπει να πάσχουμε να τα σβήσουμε στα παιδιά, και να τα κάμουμε τάχ' απαθή, καθώς σχεδόν το επιχειρίζονται κοινοτέρως. Επειδή κι αυτό, ένα πούν' αδύνατο κ' έπειτα χωρίς τα πάθη δεν γίνεται καλύτερο το παιδί, αλλά γένει' ένα κούτζουρο. Εκείνο που τυχαίνει, μάλλον, είναι το να οικονομούμε τα πάθη τους προς την ίδια τους επίδοση, και με τούτο να τα δίνουμε καλές έξεις, οι οποίες είναι αρετές κ' έχουν την έδρα τους στα πάθη ή μάλλον ειπείν αυτές είναι τα ίδια πάθη, βαλμέν' απ' το λόγο σε τάξη».²⁵⁷

Αντίθετα οι απαγορεύσεις, τις οποίες επιβάλλουμε στη γλώσσα, παίζουν αρνητικό ρόλο στο παθολογικό υλικό, καθώς περιορίζουν τις διόδους και τις δυνατότητες να βγει, μέσω του λόγου, στο φως και να συντελεσθεί «η **συνεχής αποδέσμευση**»²⁵⁸ που είναι η ουσία της Παιδείας. Αυτό το θέμα, η σχέση δηλαδή της ψυχοπαθολογίας με τη γλώσσα, είναι πολύ μεγάλο. Ο Ρουσσώ, για παράδειγμα βλέπει ότι η απίσχναση των ενορμήσεων αρχίζει από την παιδική ηλικία· εκεί συντελούνται οι αυταρχικότερες παρεμβάσεις από την οικογένεια και την κοινωνία μέσα από τα θεσμισμένα όργανά τους.

Όπως γράφουμε σε άλλο κεφάλαιο της εργασίας μας, ο Ρουσσώ, ο οποίος είχε την πρόνοια να δει την αξία και την αυτονομία της παιδικής ηλικίας, προετοιμάζοντας τη Λειτουργική Παιδαγωγική, που ανέπτυξε στις αρχές του αιώνα μας ο Edouard Claparède²⁵⁹, προσπάθησε να προστατέψει τη φυσική ψυχοβιολογική ανάπτυξη του παιδιού και να αφήσει ανοιχτούς δρόμους, χωρίς μεγάλες περιστολές, στις ενορμητικές

²⁵⁶ Ο Σύγχρονος Άνθρωπος, ό.π. σελ. 76.

²⁵⁷ Δ. Καταρτζής, Δοκίμια, επιμ. Κ. Θ. Δημαράς, Εκδ. Ερμής, Αθήνα 1974, σελ. 25.

²⁵⁸ «Ο Σύγχρονος Άνθρωπος, ό.π. σελ. 76.

²⁵⁹ Claparède, Λειτουργική Παιδαγωγική, Τεύχος Α', μετάφραση Χάρη Πάτση, Έκδ. Νέου Σχολείου, σελ. 108.

του κινήσεις: «Αφήστε μακρόχρονα τη φύση να ενεργήσει, πριν εσείς πάρετε τη θέση της», έγραφε, «γιατί υπάρχει φόβος ν' αντιπαθείτε στις ενέργειές της». Οι απόψεις αυτές στάθηκαν ευεργετικές σε μια πλειάδα ψυχοπαιδαγωγών και φιλοσόφων, όπως είναι ο Karl Groos, ο William James, ο Stanley Hall, ο John Dewey, ο Kerchensteiner, ο Le Bon και αρκετοί άλλοι, οι οποίοι δούλεψαν πρωτοποριακά, για να ριζώσουν οι νεοπαιδαγωγικές αντιλήψεις.

Ο Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος είδε τη γνώση του εαυτού μας ως ανάγκη της ψυχής. Εκεί ανακαλύπτουμε αρετές, που πρέπει να καλλιεργήσουμε αλλά και κακίες που πρέπει να περιορίσουμε. Η ουσία, λοιπόν, της Παιδείας, λέει ο Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος είναι «η συνεχής αποδέσμευση».²⁶⁰ Να ομαλύνουμε, να αποπαγιδεύσουμε την ψυχή μας, καθώς με την αυτοπαρατήρηση θα συναντήσουμε υπολείμματα εγωισμού και άλλων κατωτέρων και υπανθρώπων ενστίκτων να αποκτήσουμε την εσωτερική ελευθερία, που είναι προϋπόθεση και των άλλων μορφών της, γιατί η αυτογνωσία δεν είναι απλώς ο φανός μέσα στις σκοτεινές εκτάσεις της ψυχής του ανθρώπου, αλλά και ο άνεμος υγείας που θα διώξει το φόρτο του κακού.

Την ουσία αυτής της Παιδείας την εξασφαλίζει η Δημοκρατία, που έχει θεμέλιο την Ελευθερία: «Η αληθινή Δημοκρατία κύριο μέλημά της έχει την ανάπτυξη της Παιδείας. Όπως κανένας λαός ή άνθρωπος δεν είναι αντάξιος της ελευθερίας του, αν δεν είναι και εσωτερικά ελεύθερος, έτσι και κανένας πολίτης δεν μπορεί να εξαντλήσει τα όρια των ικανοτήτων του και να συντελέσει στην κοινή προκοπή και να γευθεί ακόμη τ' αγαθά της κοινής προκοπής, αν δεν έχει κατακτήσει, με μια σωστή και άφθονη παιδεία, τη συνείδηση των υπερτέρων αξιών της ζωής. Η καταξίωση του ατόμου και η αναγωγή του σε βέβαιο πρόσωπο κατορθώνεται μόνο με μια ειλικρινή, αφιλόκερδη, αδιάβλητη εκπαίδευση».²⁶¹

Όταν, πάνω σ' αυτή τη βάση «πλάθεις ανθρώπους», γράφει, όταν τους επιτρέπεις να γευθούν τ' αγαθά της Παιδείας, δε μπορεί πια να είσαι βέβαιος

---

²⁶⁰ Ο Σύγχρονος Άνθρωπος, ό.π. σελ. 76.

²⁶¹ Οι Όρθιες Ψυχές, ό.π. σελ. 254.

πως είναι δικά σου».²⁶² Κι εδώ ακριβώς έγκειται, η διαφορά της Δημοκρατίας από τα Σοσιαλιστικά Κράτη, των οποίων «η σταθερή στοργή προς την Παιδεία [αποτέλεσε] μια απ' τις εκπλήξεις του αιώνα: τα σοσιαλιστικά κράτη προσπαθούν να πλάσουν ανθρώπους, φυσικά τους ανθρώπους των».²⁶³

Ο Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος δεν κρύβει την απογοήτευσή του, όταν μιλάει για το ήθος της Παιδείας, καθώς διαπιστώνει ότι στην εποχή του έγινε χρησιμοθηρική και ωφελμιστική: έχασε τους οφθαλμούς της που ήταν στραμμένοι στο φωτεινό τμήμα του όντος, που είναι το αγαθόν, όπως μας δίδαξε ο μεγάλος θεωρητικός της Πλάτων, ο οποίος δαπάνησε όλη τη ζωή του στη μόρφωση (που σημαίνει ψυχοπνευματική, ηθική και σωματική ομορφιά) των συμπολιτών του.

*«Χάσαμε το όραμά της, που εξακολουθεί να είναι ο καλός και αγαθός, ο χαρίεις άνθρωπος, ο συνάνθρωπος της δημοκρατικής αλληλεγγύης, ο διαλογικός και αντιρρητικός, ο καταφατικός και αποφατικός, ο άνθρωπος που γίνεται καθ' εαυτόν, πραγματοποιεί δηλαδή τη φύση του με το δικό του υπέδαφος, και τους δικούς του χυμούς ενισχυμένους από τη δικαιοφρονα και πρόνοο πολιτεία, ο αυτουργός και συνεργός, χωρίς να χάνει το μοναδικό και ανεπανάληπτο πρόσωπό του...».*²⁶⁴

Το ήθος της Παιδείας, είναι ανθρωπιστικό, λέει ο Ι.Μ. Παναγιωτοπουλος, (όπως ανθρωπιστικό είναι και το ήθος της Αγωγής): «Ο φορτισμός, εξάλλου, των εκπαιδευτικών προγραμμάτων με γνώσεις που ευκολύνουν την επαγγελματική ευδοκίμηση, αναγκαιότητα, άλλωστε, αλλά παραμελούν τον παράγοντα **«άνθρωπος»**, κατά το ευρύτερο και βαθύτερο συνάμα νόημα του όρου, είναι ικανός να μεταμορφώσει την Παιδεία σε όργανο καταστροφής».²⁶⁵

Ο Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος πιστεύει ότι η Παιδεία, παρ' όλο που «δεν κοινοποιεί γνώση κινούμενη, αλλά γνώση, αποτελεσμένη [...] υποχρεωμένη

²⁶² «Ο Σύγχρονος Άνθρωπος», ό.π. σελ. 76.

²⁶³ «Ο Σύγχρονος Άνθρωπος», ό.π. σελ. 76.

²⁶⁴ «Βλέπε: Χρήστου Χ. Τζούλη, Ανθρωπιστική και Τεχνική Μόρφωση, στον τόμο Μορφές και Ιδέες, Δοκίμια, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, Ιωάννινα, 2000, σελ. 40.

²⁶⁵ «Ο Σύγχρονος Άνθρωπος», ό.π. σελ. 166.

να τροφοδοτείται και να τροφοδοτεί με πάγια σχήματα, με καθιερωμένες και γενικά αποδεκτές αλήθειες»²⁶⁶ (πράγμα που σημαίνει ότι η γνώση της μπορεί να μην είναι – και δεν είναι – πάντα στην πρώτη γραμμή της επικαιρότητας), παρ' όλο που «δεν ολοκληρώνει το έργο της μέσα στον κύκλο της άμεσης δραστηριότητάς της, αλλά επέκεινα»,²⁶⁷ είναι άμεσα δεμένη με τη ζωή· και ολοκληρώνει το συλλογισμό του με την πρόταση κατακλείδα, που ο ίδιος ονομάζει σύγχρονο σύνθημα: «ζωντανή γνώση και ήθος σύμφυτο με την αξιοπρέπεια του ανθρώπου».²⁶⁸

Ο Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος διέθετε στερεά κρίση και συνδύαζε το ρεαλισμό με τον ιδεαλισμό, το λόγο με την πράξη. Φαίνεται πως έκανε κανόνα της ζωής του το ομηρικό ιδεώδες «μύθων ρητήρ, πρηκτήρ έργων». Έζησε την Παιδεία ως μαθητής και φοιτητής, την υπηρέτησε ως δάσκαλος, ως Σχολάρχης, ως λειτουργός της τέχνης στα πενήντα σχεδόν χρόνια της «εκπαιδευτικής του σταδιοδρομίας» όπως λέμε στην ξύλινη αλλ' αναπόφευκτη συντεχνιακή μας γλώσσα, αλλά και της συγγραφικής του σοδειάς.²⁶⁹

Ο Δάσκαλος Παναγιωτόπουλος βασανίζεται από την οδυνηρή προσπάθεια άρσης των δυσκολιών που αντιθέτει καθημερινά το σήμερα και το αύριο· εννοώ δυσκολίες, οι οποίες σχετίζονται με την έκφραση ή αυτοέκφραση, καθώς και με την καθημερινή αγωνία του να αντεπεξέλθει στις ανάγκες του δύσκολου έργου του. Η καθημερινή σχολική πράξη έχει πολλά κενά, καθώς η Παιδεία όλο γυρεύει και δεν βρίσκει το νομοθέτη της: «Να θυμίσω», γράφει, «πως τριάντα χρόνια τώρα, ζώντας τη Μέση Παιδεία ουσιαστική μεταβολή καμιά δεν έτυχε να συναπαντήσω πουθενά. Και γιατί τριάντα; σαράντα χρόνια να πω, από τότε που καθόμουν κ' εγώ στα θρανία».²⁷⁰ Συγκρίνοντας ο Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος την εποχή των δικών του χρόνων σπουδής με τη μεταγενέστερη διαπιστώνει πως «άλλοτε η μόρφωση ήταν σωστή εσωτερική περιπέτεια. Σήμερα, στις περισσότερες

²⁶⁶ «Ο Σύγχρονος Άνθρωπος», ό.π. σελ. 398.

²⁶⁷ «Αντιλεγόμενα», Οι Εκδόσεις των Φίλων, Αθήνα 1974, σελ. 79.

²⁶⁸ «Άλλη μια φορά η Παιδεία», Περ. Ευθύνη, 36, 1974, σελ. 568-572.

²⁶⁹ Φαύλος Κύκλος II, σελ. 1254.

²⁷⁰ Φαύλος Κύκλος II, σελ. 1254.

τουλάχιστον περιπτώσεις, είναι απλό εφόδιο βίου».271 Και στον τόμο «Ο Σύγχρονος Άνθρωπος» γράφει: «Μόλις ο απόφοιτος του νεοελληνικού γυμνασίου και πανεπιστημίου συμπληρώσει τα χρόνια των σπουδών και σταθεί στην ξώπορτα του κτηρίου και αναρωτηθεί με ωμή ελκικρίνεια: «τι έμαθα;» και «πόσο έτοιμος είμαι για την επιστήμη, για τη σταδιοδρομία, για τη ζωή;» η απόκριση που θα δώσει ο ίδιος στον εαυτό του, είμαι βέβαιος πως θα είναι αποκαρδιωτική».272

Ο Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος την απόκριση την αποκαρδιωτική που θα δώσει ο απόφοιτος του νεοελληνικού Λυκείου ή Πανεπιστημίου στον εαυτό του τη συνδέει με δύο παράγοντες: την **άχρηστη γνώση** και την **προχειρότητα της μελέτης**. Για την άχρηστη, την οπισθοδρομική, την τελείως άγονη γνώση, αλλά και για την απουσία της διανοητικής και αισθητικής γνώσης (η πρώτη ως γνωστόν θεραπεύεται από όλα τα άλλα γνωστικά αντικείμενα, εκτός από την τέχνη, η οποία αποτελείται, κυρίως στις αισθήσεις και στο συναίσθημα του ανθρώπου) την ευθύνη έχει η θεομισμένη Πολιτεία, ενώ για τον δεύτερο παράγοντα ο Παναγιωτόπουλος διαπιστώνει ότι: «Τα παιδιά των σχολείων σπανιότατα στρώνονται σε μια συστηματική και αδιάσπαστη μελέτη. Διαβάζουν σαν κυνηγημένα. Προσπαθούν να επιτύχουν το καλύτερο αποτέλεσμα με το μικρότερο κόπο. Ο νόμος της «ήσσονος προσπάθειας» είναι ο νόμος τους. Διαβάζουν σ' ένα διάλειμμα παιγνιδιού, ανάμεσα σε συνομιλίες, σε αστειολογίες, σε άλλες απασχολήσεις, εκτελούν καταναγκαστικά έργα: [...] εγκαταλείπονται στις φυλλάδες, στις περιλήψεις, στα προχειρογραφήματα· κάτι να μάθουν από τούτο, κάτι από κείνο, να περάσουν όπως όπως κ' έχει ο Θεός!».273

Πέραν όμως των νέων της «ήσσονος προσπάθειας», που επιθυμούν το δίπλωμα, χωρίς να διαβάσουν, υπάρχουν και οι «νέοι με καλές συστάσεις», όπως θα 'λεγε ο Λουκής Ακρίτας «που δεν υπερτιμούν την αντιληπτική και την αφομοιωτική τους ικανότητα, συναισθάνονται την ευθύνη της σπουδής, δουλεύουν συστηματικότερα και οδηγούνται σε μονιμότερα

²⁷¹ «Ο Σύγχρονος Άνθρωπος», ό.π. σελ. 234.

²⁷² «Το θέμα της Παιδείας», περ. Κριτικά Φύλλα, Μάρτιος 1975, σελ. 4-6.

²⁷³ Ηθική του Συμφέροντος, Φιλιππότης, 1979, σελ. 94.

αποτελέσματα». ²⁷⁴ Υπάρχουν επίσης και εκείνοι οι νέοι, οι οποίοι, προικισμένοι με κάποια κλίση και με την επιθυμία να φτάσουν κάπου, βρίσκονται μ' ένα περίπου άχρηστο χαρτί στα χέρια.

Είναι φανερό πως εδώ ο Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος θέτει το πρόβλημα της επαγγελματικής αποκατάστασης των νέων: *«Ο νέος συχνά ταλαιπωρείται απάνθρωπα, ίσαμε που να κατορθώσει να πάρει αυτό το χαρτί. Κι όταν ανακαλύπτει πως το χαρτί δεν αντιπροσωπεύει τίποτε, πως δεν του ανοίγει καμιά πόρτα (την «κλειστή πόρτα» την καταγγέλλει ο Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος ως αμετάθετο σύμβολο της νεοελληνικής πραγματικότητας), είναι πολύ φυσικό να διαφωνεί».* ²⁷⁵

Και εδώ προβάλλει η μεγάλη αντίφαση. Οι νέοι που ανοίγουν με τη ζωή τους δρόμο στο Έθνος, συχνά κρατιούνται έξω από το αγαθό της ζωής και κυρίως έξω από την ευθύνη της ζωής. Η γενιά των μεγάλων ξέρει μόνο να ζυγίζει το αίμα των νέων κάθε φορά που υπάρχει ανάγκη (1821, 1912-13, 1940, 1973, κ.λπ.).

Ξέρει ακόμα να οικτίρει την έλλειψη επιστημονικής κατάρτισης των νέων, χωρίς να μαρτυρεί πως οι νέοι έμαθαν γράμματα, φοιτώντας σε σχολεία που διδάσκει ή δίδασκε η γενιά των πατέρων τους.

Ο Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος δεν απεκδύεται των δικών του ευθυνών: *«Όταν κατηγορούμε την αμορφωσιά των νέων, πρέπει επίσης να μη λησμονούμε πως εμείς τους έχουμε μορφώσει. Κι αν δεν ξέρουν τι να το κάνουν [το χαρτί] πάλι το φταιξιμο είναι δικό μας, που δεν προβλέψαμε, που δεν ετοιμάσαμε τίποτε».* ²⁷⁶

Βέβαια, το προνόμιο να λύσει τα προβλήματα ο σύγχρονος νέος ανήκει αποκλειστικά σ' αυτόν και όχι στην ώριμη γενεά. Οι ώριμοι το μόνο που έχουν να κάμουν είναι να τον βοηθήσουν να συνειδητοποιήσει τα προβλήματα, όσο γίνεται περισσότερο. Ακόμη μπορούν ν' αγγίξουν με θάρρος και με αγάπη τα προβλήματα της νέας γενεάς και να της

²⁷⁴ Ερήμην των Ελλήνων β' έκδ., Οι Εκδόσεις των Φίλων, Αθήνα 1977, σελ. 37.

²⁷⁵ «Ο Σύγχρονος Άνθρωπος», γ' έκδ. Οι Εκδόσεις των Φίλων, Αθήνα, 1979, σελ. 314. Βλέπε επίσης Αννίτας Π. Παναρέτου, Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος, Συνολική θεώρηση του έργου του, Εκδ. Επικαιρότητα, Αθήνα, 1990 σελ. 235.

²⁷⁶ «Ο Σύγχρονος Άνθρωπος», ό.π. σελ. 313.

συμπαρασταθούν με εμπιστοσύνη και με βεβαιότητα ότι η ίδια θα τα αντιμετωπίσει.

Ο Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος κουβαλάει ολόκληρη αποθήκη από αρνητικές εμπειρίες, και δε διστάζει να καταγγείλει το υπάρχον σύστημα και το κράτος που το θεσμοθέτησε. Καταγγέλλει το Εκπαιδευτικό Σύστημα γιατί *«η διάδοση της Παιδείας με τον τρόπο που γίνεται δεν αυξάνει τη γνώση, καλλιεργεί την ημιμάθεια που είναι χειρότερη από τη χειρότερη αμορφωσιά»*.²⁷⁷ Θεωρεί προτιμότερο να είναι κανείς στο σκοτάδι της αμάθειας παρά στο ημίφως της ημιμάθειας.

Καταγγέλλει επίσης τον τρόπο **Εποπτείας** και τη **γραφειοκρατία**: *«[...] Επειδή συμβαίνει να βρίσκομαι πολύ σιμά στα πράγματα, μόλις που κατορθώνω να συγκρατήσω την αγανάκτησή μου. Πρόκειται για μια αξιοθρήνητη εκτροπή των οργάνων της Εποπτείας, που, αντί να παρακολουθήσουν το δάσκαλο και το παιδί από σιμά, δεν κάνουν άλλο από το να εξαπολύουν εγκυκλίους και ολοένα να ζητούν «καταστάσεις» και «αναφορές» και «στατιστικές» και «αντίγραφα» προορισμένα να γεράσουν και να πεθάνουν σε θλιβερά χρονοντούλαπα [...] τίποτε, νομίζω δεν μπορεί να παραβληθεί προς την εκπαιδευτική μας γραφειοκρατία, προς αυτόν τον ωκεανό της έγγραφης ασημαντολογίας, που απασχολεί και καταπονεί το Διδακτικό Προσωπικό και το εκτρέπει από το κύριο έργο του»*.²⁷⁸

Ακόμη, καταγγέλλει το κράτος για την έλλειψη στοιχειώδους **υλικοτεχνικής υποδομής** και την υποτυπώδη ύπαρξη εποπτικών μέσων για τη λειτουργία της παιδείας· και ακόμη για την ουσιαστική εγκατάλειψη της παιδείας στην ύπαιθρο ή για τον εγκληματικό τρόπο με τον οποίο (μετά τον πόλεμο) συμψηφίστηκαν τα χρόνια σπουδών με τα χρόνια υπηρεσίας στο στρατό, με αποτέλεσμα να βγαίνουν *«δάσκαλοι αγράμματοι, αγράμματοι δικηγόροι, άχρηστοι ή σωσιότερα, δολοφόνοι γιατροί»*.²⁷⁹

Καταγγέλλει επίσης ο Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος το κλίμα παρακμής και απουσίας ευθύνης που επικρατεί, και σχεδόν επιβάλλει το νεποτισμό, την

---

²⁷⁷ «Ο Στοχασμός και ο Λόγος», Αετός, Αθήνα, 1954, σελ. 27.

²⁷⁸ «Ισομοιρία», εφ. «Ελευθερία», 10.9.1961.

²⁷⁹ «Αμάθεια και αδιαφορία», περ. «Γράμματα», Ιούνιος 1946, σελ. 224-225.

οικογενειοκρατία και τους κομματικούς μηχανισμούς, οι οποίοι επηρεάζουν αρνητικά το δημόσιο βίο της χώρας, καθώς προτιμούνται στις θέσεις και τα αξιώματα οι συγγενείς, οι ευνοούμενοι των ισχυρών, οι οπαδοί των κομμάτων που καταλαμβάνουν νευραλγικές θέσεις με κομματικά κριτήρια, και όχι αξιοκρατικά. Ιδιαίτερα επικριτικός και καταγγελτικός γίνεται ο λόγος του όταν ο κομματισμός και η αναξιοκρατία κυριαρχεί στον ευαίσθητο χώρο της Παιδείας, τονίζοντας ότι: *«απονευρώνεται και αποδυναμώνεται η Παιδεία, όταν η κάθε Κυβέρνηση και ο κάθε Υπουργός προσπαθούν να εφαρμόσουν το σύστημά τους κατά τρόπο αιφνιδιαστικό, σπασμωδικό και ευκολοκίνητο, ώστε πολύ σύντομα να κατανταίνει η Παιδεία μιας κοινωνικής ομάδας, ενός προσωρινού καθεστώτος, μίας παροδικής κυβερνητικής πολιτικής».*²⁸⁰

Βέβαια, δεν έλειπαν οι σπουδαιίοι μεταρρυθμιστές του εκπαιδευτικού μας συστήματος, που δούλεψαν με τόλμη, σύνεση και αγωνία για την πνευματική ανόρθωση και προκοπή του τόπου μας, όπως είναι ανάμεσα σε άλλους, ο Μ. Τριανταφυλλίδης, ο Α. Δελμούζος, ο Δ. Γληνός, ο Κ. Σωτηρίου, ο Γ. Ιμβριώτης, ο Ε. Παπανούτσος και ανάμεσά τους ο Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος, οι οποίοι με φώτιση, με τόλμη, με ενθουσιασμό, με κείμενά τους μέσα από τις σελίδες του ημερησίου και περιοδικού Τύπου αγωνίστηκαν για την πνευματική αναγέννηση του τόπου μας.

Ήταν εποχή μεγάλης γέννας αυτή που έγραφε ο Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος ή ο Κωστής Παλαμάς, ο πιο ολοκληρωμένος και φωτισμένος κριτικός νους· αποτινάξε η χώρα την άδεια ρητορεία που έφερε παλαιότερα την ήττα και την ντροπή του '97 και αποχτούσε αυτοσυνείδηση και αυτενέργεια.

Λίγο αργότερα, ο Δελμούζος στον Βόλο οργάνωνε το Κρυφό Σχολειό, που θα γινόταν πεδίο βολής και κατασυκοφάντησης από το παρακράτος, χωρίς όμως να χαθεί ο σπόρος του, που όλο κι εύρισκε έδαφος πρόσφορο στα πιο απόκρημνα μέρη της εθνικής ψυχής.

Ο Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος μετείχε στους αγώνες για τη ριζική εκπαιδευτική μεταρρύθμιση της Κυβέρνησης Γ. Παπανδρέου, με

---

²⁸⁰ «Άλλη μια φορά η Παιδεία», περ. «Ευθύνη», 36 (1974), σελ. 568-572.

εμπνευστές της το Λουκή Ακρίτα, τον Ευάγγελο Παπανούτσο, τον Γιάννη Κακριδή, τον Γεώργιο Μυλωνά και βέβαια τον Ι.Μ. Παναγιωτόπουλο: «*Τα μέτρα που εξαγγέλθηκαν*», γράφει, «*και που, φυσικά, δεν πρόκειται μονομιάς να καρποφορήσουν, έχουν τη μέγιστη αρετή ν' ανταποκρίνονται άμεσα προς το κοινό αίσθημα, να εκπληρώνουν αιτήματα, που ολοένα και περισσότερο διακατέχουν τη συνείδηση του Έθνους και ν' αποτελούν αξεπέραστη δέσμευση και για όσους θα διαχειριστούν την εξουσία αργότερα. Από τώρα και πέρα δε θα μπορέσει πια κανείς να θεωρήσει την Παιδεία αντικείμενο μικρής κ' εφήμερης φροντίδας. Θα είναι αναγκασμένος να την τοποθετήσει προμετωπίδα στο πολιτικό του πρόγραμμα και ν' αφιερώσει τις πολυτιμότερες δυνάμεις του στην προαγωγή της*».²⁸¹ Λίγο αργότερα θα γράψει και θα δημοσιεύσει και πάλι στην εφημερίδα «*Ελευθερία*» ένα από τα δριμύτερα άρθρα του για την «*Εκπαιδευτική Μεταρρύθμιση*» με τίτλο «*Παραλογισμοί*» στο οποίο ανεπιφύλακτα καταφέρεται κατά των «*σκωληκοβρότων*» θεολόγων, που οργανώνουν πορείες και διασύρουν το σχήμα του κληρικού στους πολύβουους δρόμους της Αθήνας, κατά της δημοκοπίας και της οχλαγωγίας:

*«Ένας όμιλος ανθρώπων, που αισθάνονται, πως το ζωντανό Έθνος είναι υποχρεωμένο να τους περιορίσει, για να μπορέσει να προχωρήσει και μια μερίδα του τύπου που έχει συνηθίσει να καλλιεργεί την εντυπωσιακή μεγαλορρημοσύνη, παίρνουν τη λάσπη από τα ρείθρα των πεζοδρομίων και τη ρίχνουν με αλαφριά καρδιά κατά πρόσωπο εκείνων, που με ανοιχτό νου, με γενναιοφροσύνη, με αναμφισβήτητη αρμοδιότητα και με πολύμοχθη προσπάθεια θεμελιώνουν και γοργά συντελούν στην εκπαιδευτική μας αναγέννηση». Λίγο μόλις παρακάτω γράφει: «*Η προσπάθεια για την αναγέννηση της Παιδείας πρέπει να ευδοκιμήσει και θα ευδοκιμήσει. Μатаιοπονούν όσοι οραματίζονται καινούργια «Ευαγγελικά» και καινούργια «Ορεστειακά» και καινούργια «Αθεικά». Ο τόπος έχει ανάγκη να τραβήξει μπροστά». Και σχεδόν προφητικά παρατηρεί: «*Η Εκπαιδευτική μεταρρύθμιση δεν είναι υπόθεση κομματική, είναι υπόθεση εθνική. Ανταποκρίνεται σε βαθύτατη και από όλους οδηγημένη ανάγκη του τόπου.***

---

²⁸¹ Βλέπε: «*Η Νέα Παιδεία*», εφ. «*Ελευθερία*», 24-11-1963.

Όποιοι κι αν έρθουν, όποιοι κι αν κυβερνήσουν είναι υποχρεωμένοι να τη σεβαστούν. Δεν έχουν παρά το δικαίωμα, αν κάπου υπάρχει αδυναμία, να τη θεραπεύσουν, αν κάπου χρειάζεται συμπλήρωση, να τη συμπληρώσουν. Αλλά η παλινδρόμηση είναι αδιανόητη. Έχει το μέγεθος εθνικής συμφοράς».²⁸²

Η εθνική συμφορά ήρθε νωρίτερα απ' όσο, ίσως φαντάζονταν ο Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος, ενάμισυ χρόνο αργότερα (21 Απριλίου 1967). Οι συνειρμοί του Ι.Μ. Παναγιωτόπουλου με βγάζουν στο λακωνικό γράμμα που απηύθυνε στους δικτάτορες το 1969 ο Γιώργος Σεφέρης: «[...] Είναι μια κατάσταση υποχρεωτικής νάρκης όπου, όσες πνευματικές αξίες κατορθώσαμε να κρατήσουμε ζωντανές, με πόνους και με κόπους, πάνε κι αυτές να καταποντισθούν μέσα στα ελώδη στεκάμενα νερά».²⁸³

Όμως, από το 1967 έως το 1974 οι μέρες ήταν απροσμέτρητες και στο χώρο της Παιδείας, ισχύει ό,τι ο ίδιος ο Παναγιωτόπουλος είχε διαπιστώσει χρόνια πριν: «Όστε είναι άρρωστη η Παιδεία μας».²⁸⁴ Ο Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος επιμένει ότι το πρόβλημα του Ελληνισμού και της Ελλάδας είναι κυρίως πρόβλημα Παιδείας και αποδίδει την κακοδαιμονία της στο σχίσμα που είχαμε στα κοινωνικοπολιτισμικά μας πράγματα από το 1821 και μετά, με εξάρσεις λίγο πριν και λίγο μετά από τις αρχές του αιώνα μας:

«Θα πρέπει να υπενθυμίσουμε», γράφει, «πως η βασική αφορμή της κακοδαιμονίας και της νεοελληνικής Παιδείας και του νεοελληνικού πολιτισμού γενικότερα βρίσκεται στο στραβό προσανατολισμό, που πήρε ευθύς μετά την Επανάσταση το Έθνος. Αρχαιοπληξία και καθαρεύουσα».²⁸⁵ Εξάλλου, επισημαίνει ότι: «δεν πρέπει να παραβλέπουμε την οικουμενική δίψα πλατύτερης, βαθύτερης και σωστότερα οργανωμένης Παιδείας, που είναι ένα από τα χαρακτηριστικά γνωρίσματα του καιρού μας».²⁸⁶ Ο Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος επιμένει στη ριζική Εκπαιδευτική Μεταρρύθμιση, στην

²⁸² «Τα σχολικά βιβλία», εφ. «Ελευθερία», 19.9.1965.

²⁸³ Γ. Σεφέρη, Δήλωση, Βλέπε: Αντρέα Καραντώνη, Ο ποιητής Γιώργος Σεφέρης, έκδ. Δ. Παπαδήμα, Αθήνα 1976.

²⁸⁴ Φαύλος Κύκλος II, σελ. 1258.

²⁸⁵ Φαύλος Κύκλος III, ό.π., σελ. 1336.

²⁸⁶ «Αντιλεγόμενα», Οι Εκδόσεις των Φίλων, Αθήνα 1974, σελ. 183.

ανανέωση της Παιδείας, στον εκσυγχρονισμό της Εκπαίδευσης, στη δημιουργία Σχολείου Παιδείας και Πολιτισμού. Πριν όμως προχωρήσει σε ό,τι θεωρεί απαραίτητο γι' αυτό τον εκσυγχρονισμό, γράφει:

*«Πριν ξεκινήσει κανείς να αναμορφώσει μια Παιδεία, πρέπει να συλλάβει το όραμά της, δηλαδή πρώτα να ξέρει τι θέλει, έπειτα να ξέρει και πώς θα επιδιώξει και πώς θα κατορθώσει αυτό που θέλει».*²⁸⁷ Ο Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος είχε διαπιστώσει ότι λείπει το συνθετικό όραμα της Παιδείας, καθώς και η φιλοσοφία της· όπως και σήμερα αποτελεί κοινό τόπο ότι *«η Παιδεία έγινε χρησιμοθηρική και ωφελμιστική. Έχασε τους οφθαλμούς της που ήταν στραμμένοι στο φωτεινό τμήμα του όντος, που είναι το αγαθόν, όπως μας δίδαξε ο μεγάλος θεωρητικός της Πλάτων, ο οποίος δαπάνησε όλη τη ζωή του στη μόρφωση (που σημαίνει ψυχοπνευματική, ηθική και σωματική ομορφιά) των συμπολιτών του [...]. Χάσαμε το όραμά της, που εξακολουθεί να είναι ο καλός και αγαθός, ο χαρίσις άνθρωπος, ο συνάνθρωπος της δημοκρατικής αλληλεγγύης...».*²⁸⁸

Ο Παναγιωτόπουλος όμως πιστεύει σε *«μια Παιδεία που θα κατορθώσει να εφοδιάσει το παιδί με τις γνώσεις, που απαιτούν οι καιροί, και που συνάμα θα το καταστήσει ικανό να νιώσει και να αγαπήσει τις υψηλότερες αξίες»*, που θα *«είναι η καλύτερη άμυνα αντίκρυ στη βάνουση και στενά ωφελμιστική δεσποτεία της μηχανής»*,²⁸⁹ που *«θα μας απαλλάξει από την κούφια οίηση για τα προγονικά κατορθώματα, που επιτέλους δεν είναι παρά κατά κληρονομικό μόνο δικαίωμα δικά μας»*,²⁹⁰ που *«θ' ανταποκρίνεται στις ψυχικές και πνευματικές ανάγκες του σημερινού παιδιού»*.²⁹¹

Ο Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος γυρεύει το δικό μας έργο, το δικό μας πολιτισμό, χωρίς αυτά, η συνέχεια νεκρώνει. Για να λειτουργεί η αρετή των προγόνων μέσα μας, πρέπει να οικοδομήσουμε το δικό μας, το προσωπικό, το εθνικό και το ατομικό μας έργο. Χωρίς αυτήν την αυτενέργεια καταδικαζόμαστε σε αποχή από την πράξη, από την πάλη για

²⁸⁷ «Άλλη μια φορά η Παιδεία», περ. «Ευθύνη», 36, Αθήνα, 1974, σελ. 568-572.

²⁸⁸ Χρήστος Τζούλης, Ανθρωπιστική και τεχνική μόρφωση, Αθήνα 1968, σελ. 40.

²⁸⁹ Βλέπε: Ηθική του Συμφέροντος, Φιλιππότης, Αθήνα 1979, σελ. 40.

²⁹⁰ Βλέπε: Φαύλος Κύκλος II, σελ. 1256.

²⁹¹ Βλέπε: Φαύλος Κύκλος II, σελ. 1256.

γνώση, για αρετή, για έργο πνευματικό και πολιτιστικό. Και η αποχή αυτή μας απανθρωπίζει και μας εκφυλίζει. Γι' αυτό γύρευε αυτενέργεια και αξιοσύνη σε ό,τι είναι σύγχρονο και σε έργο και σε λόγο.

Όταν όμως διαπιστώνει «κούφια οίηση» για τα πατρογονικά κατορθώματα, όταν η αρχαιολατρία δεν έχει αντίκρισμα σύγχρονο έργο αλλά είναι ένας φλοιός που τον δανειζόμαστε για να κρύψουμε τη γύμνια μας, την κουφότητά μας, όπως λέει, ο Παναγιωτόπουλος, γίνεται τιμητής, όπως συμβαίνει με κάθε Έλληνα που παλεύει να προφτάσει τη ρόδα του χρόνου και να σηκώσει έργο δικό του, πάνω από το χρόνο και τη φθορά. Γι' αυτό, λέει ο Παναγιωτόπουλος, η Παιδεία μας έχει χρέος να εμπύξει την αυτενέργεια όλου του λαού και να την προσανατολίζει προς μια διαρκώς μεταβαλλομένη πραγματικότητα. Μόνο μέσα από τις διαδικασίες της αναβαθμισμένης Παιδείας θα αποκτήσουμε αυτοεμπιστοσύνη και αυτοευθύνη, για να μπορέσουμε να ενεργοποιήσουμε τις ηθικές δυνάμεις, ιδιαίτερα τώρα που αντιμετωπίζουμε τη μεγάλη και πολυεπίπεδη κρίση:

Απαιτείται «*μια νέα Παιδεία λοιπόν!*», γράφει ο Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος. «*Ναι, αλλά μία Παιδεία εφαρμογής [...]. Πρέπει κάποτε να σταθούμε στοχαστικά μπροστά στις φουσκωμένες σάκκες των παιδιών μας και ν' αρχίσουμε το αμείλικτο ξεκαθάρισμα*». ²⁹² Και επιλέγει:

«*Αν αντιμετωπίσουμε καθαρότερα τα προβλήματα και αποφασίσουμε ν' αντικαταστήσουμε αληθινά το φθαρμένο πια κατεστημένο της Παιδείας, αν αποβάλουμε μια και καλή, επί τέλους, τη νοοτροπία της γριούλας που υποστηρίζει πως «έτσι τα βρήκαμε, έτσι θα τ' αφήσουμε», αν στραφούμε και προς τους άλλους τόπους και κοιτάξουμε με ποιούς τρόπους προσπαθούν να λύσουν τα ανάλογά τους προβλήματα, αν ξεφοβηθούμε τη γλώσσα και πάψουμε να την ταυτίζουμε με την ουσία κατά το ποσοστό που δεν είναι σωστό να την ταυτίζουμε, αν διατηρήσουμε την εθνική μας παράδοση, χωρίς να αποκόψουμε από τον ρυθμό του σύγχρονου βίου, τότε θα μπορέσουμε να οργανώσουμε μια ελληνική και ελεύθερη και σύγχρονη και χρήσιμη Παιδεία και να λυτρώσουμε τα παιδιά μας από τους εφιάλτες που τα ταλαιπωρούν*». ²⁹³

²⁹² «Το θέμα της Παιδείας», περιοδ. «Κριτικά Φύλλα», Μάρτιος 1975, σελ. 4-6.

²⁹³ «Άλλη μια φορά η Παιδεία», περ. «Ευθύνη», 36 (1974), σελ. 571.

3. Το Δίπολο: δάσκαλος – μαθητής και το μορφωτικό αγαθό

«Θα ήταν μακρότατος ο λόγος, αν επιχειρούσα ν' αναφέρω σε τούτα τ' απολογιστικά καρτιά όλες τις αγάπες, που αγάπησα (ξαναθυμούμαι και πάλι τον Παλαμά), του πολλαπλό κόσμο και την πολλαπλή, κατά φυσική συνέπεια, έμπνευση, αυτή την ανάγκη της ασιμαήτητης πορείας, την ανάγκη της πολλαπλής εμπειρίας, του πολλαπλού στοχασμού και της πολλαπλής θέας. Ο άνθρωπος που θα επιθυμήσει κατόπιν να με ιδεί σωστά, θα πρέπει να με αναζητήσει μέσα στην πολλαπλότητά μου. διαφορετικά θα με αδικήσει» γράφει ο Παναγιωτόπουλος.²⁹⁴

Πολυσύνθετος και πληθωρικός συγγραφέας ο Γιωταμί είναι περισσότερο γνωστός ως ποιητής, πεζογράφος, μυθιστορηματογράφος, δοκιμιογράφος, κριτικός, ιστορικός της νεοελληνικής λογοτεχνίας, και λιγότερο ή καθόλου ως παιδαγωγός, και μάλιστα με σοβαρό παιδαγωγικό έργο, όπως θα δούμε στη συνέχεια. Ασχολήθηκε με την Παιδεία, την οποία και παρακολουθούσε άγρυπνα λόγω της ιδιότητάς του ως δασκάλου και σχολάρχη, ενώ στα δοκίμιά του και στα άρθρα του στον Ημερήσιο και Περιοδικό Τύπο αναφέρεται άμεσα και έμμεσα στην Παιδεία και την Εκπαίδευση. Όπως τόνισα στα προηγούμενα, θα 'λεγα ότι σε μια ευρεία έννοια η λογοτεχνία είναι και Παιδαγωγική, αφού στα έργα της ο επαρκής αναγνώστης ανιχνεύει παιδαγωγικές και ψυχολογικές ιδέες. Άλλωστε η Παιδαγωγικο-διδασκτική κατάρτιση είναι απαραίτητο συμπλήρωμα αυτών που εμπλέκονται στην εκπαιδευτική διαδικασία.

Μέσα λοιπόν από τα κείμενα του Ι.Μ. Παναγιωτόπουλου, συμπεριλαμβανομένων και των λογοτεχνικών, μέσα από τις πολύκλαδες δραστηριότητές του αναδύεται ένα ακόμη πρόσωπο του Ι.Μ. Παναγιωτόπουλου, το πρόσωπο του Παιδαγωγού με τις κρυστάλλινες θέσεις και του δασκάλου με πλήρη συνείδηση της αποστολής του. Είτε λοιπόν μας πείθει είτε μας ξενίζει ο Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος ήταν και Παιδαγωγός, όρος ευρύτερος του εκπαιδευτικού. Θα 'λεγα μάλιστα ότι το να αποκαλούμε τον Ι.Μ. Παναγιωτόπουλο παιδαγωγό ή δάσκαλο, είναι

---

²⁹⁴ Βλέπε: «Όρα Απολογισμού, ό.π. σ. 151-52.

κοινός τόπος και πολυσυζητημένα πράγματα, που κομίζουν γλαύκα στην Αθήνα. Ο έξοχος χρονογράφος Παύλος Παλαιολόγος σε άρθρο του στο Βήμα θεωρεί τον Παπανούτσο παιδαγωγό με τα φιλοσοφικά του συγγράμματα και τον Ι.Μ. Παναγιωτόπουλο με τη λογοτεχνική του παραγωγή προσθέτοντας για τον τελευταίο: «δάσκαλος τυπικά και ουσιαστικά παιδαγωγός που γεύεται τη χαρά να ζυμώνει στα χέρια του εφήβους, αλλά και δάσκαλος όλων μας».²⁹⁵

Ο Ματθαίος Μουντές επίσης τον αποκαλεί «δάσκαλο του αληθινού προσώπου, του προσώπου που στρέφει εναγώνια και ασταμάτητα τη ματιά προς την αλήθεια και προς τους ανθρώπους [...]. Ο Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος στάθηκε σ' ολόκληρη τη ζωή του ένας άνθρωπος του καιρού του, ένας άνθρωπος σύμμαχος και συμπορευτής με τους άλλους ανθρώπους. Συζητούσε μαζί τους, αγάπησε τα παιδιά τους, τα δίδαξε, τα καθοδήγησε, τ' άκουσε να του λένε τα δικά τους προβλήματα. Όποιος μπορεί και ενωτίζεται τα λόγια των παιδιών, δεν χάνει ποτέ την επαφή του με την αλήθεια και την ποίηση».²⁹⁶

Παραθέτω ένα ακόμη απόσπασμα, αυτό είναι από την εισήγηση του Αθ. Κομίνη, καθηγητή της Βυζαντινής Φιλολογίας, κατά της αναγόρευση του Ι.Μ. Παναγιωτόπουλου ως επιτίμου διδάκτορα της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών: «Η Φιλοσοφική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών, επειδή πιστεύει πως ο ελληνικός λόγος εν γενει, αρχαίος, βυζαντινός, νεότερος, με την ανθρωποπλαστική του δύναμιν συντελεί όσον ολίγοι άλλοι παράγοντες εις την ζωήν του Έθνους, απεφάσισε να τιμήσει με τον εξαιρετικόν τίτλον του επιτίμου διδάκτορος του κ. Ι.Μ. Παναγιωτόπουλο, πολευδρικήν προσωπικότητα των Νεοελληνικών Γραμμάτων κι εργάτην ακάματου του λόγου [...] κερδίζει αυτοδικαίως και τον τίτλον του θεράποντος της Παιδείας, την οποία υπηρετεί με πάθος, τόσον με τον προφορικόν λόγον και την λοιπήν δραστηριότητα, όσον, και κυρίως, με τον έντεχνον γραπτόν λόγον».

---

²⁹⁵ Εφημ. Το Βήμα, 31.1.1974.

²⁹⁶ Ματθαίος Γ. Μουντές, ο δάσκαλος, Αφιέρωμα Νέας Εστίας στον Ι.Μ.Π., ό.π., σελ. 1583.

Ο Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος προτοανεβαίνει στη διδακτική έδρα στα 1925, με τον πρώτο του διορισμό μακριά από την Αθήνα σε σχολείο της Πορταριάς, στο Πήλιο, όπου υπηρέτησε για λίγους μήνες, για να επιστρέψει στην Αθήνα και να διοριστεί ως φιλόλογος στο «*Ελληνικόν Εκπαιδευτήριον*», Α.Ν. Μακρή, που περνά στην ιδιοκτησία του με συνιδιοκτητή του Δ. Ελευθεριάδη στα 1938. Για τα επόμενα 43 χρόνια αφοσιώνεται στο σχολείο του, όπου εξακολουθούσε να πηγαίνει, όχι συχνά πιά, ως λίγους μήνες πριν πεθάνει, στις 17 Απριλίου 1982.

Εδώ πρέπει να αναφέρουμε ένα περιστατικό, σπουδαίο και μεγάλης σημασίας που έγινε το 1943, για το οποίο μοναδική μαρτυρία είναι αυτή του Γ. Βαφόπουλου, όπως διαβάζουμε στο βιβλίο του «*Σελίδες αυτοβιογραφίας μου*»: «*Τον καιρόν εκείνον η αποχώρηση του Γιάννη Αποστολάκη από το Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, είχε δημιουργήσει ένα κενό. Κι έπρεπε τούτο να συμπληρωθεί. Ποιος θα μπορούσε, αντικαθιστώντας τον Αποστολάκη, να ευρύνει τα πλαίσια της διδασκαλίας της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας, ως τα φυσικά της όρια; Σε μια συνομιλία μου με τον καθηγητή Αντώνιο Σιγάλα, δε δίστασα να ρίξω το όνομα του Ι.Μ. Παναγιωτόπουλου. Ο Σιγάλας το ενέκρινε ανεπιφύλακτα. Ναι, ήταν ο άνθρωπος, που, με τη γνώση και τη ζωντανιά του, θα έφερνε το καινούριο πνεύμα στο Πανεπιστήμιο. Όμως θα δεχόταν ο Παναγιωτόπουλος να 'ρθει στη Θεσσαλονίκη, στους δύσκολους εκείνους καιρούς της Γερμανικής Κατοχής; Ωστόσο ο Σιγάλας ανέλαβε να βολιδοσκοπήσει τα πνεύματα των καθηγητών της Φιλοσοφικής Σχολής. Άλλωστε αυτός θάταν και ο αρμόδιος εισηγητής, για την εκλογή του διαδόχου του Αποστολάκη. Κι όταν σε λίγο μου ανακοίνωσε πως η Σχολή θα έβλεπε με πολλήν ευμένειαν την υποψηφιότητα του Ι.Μ. Παναγιωτόπουλου, κάθισα κ' έγραφα ένα γράμμα στον παλιό φίλο της πικρής μου νιότης [...] Ύστερα από λίγο καιρό πήρα την απάντησή του, με το γράμμα της 8.4.1943 [...] Ο Παναγιωτόπουλος, πολύ συγκινημένος, φανέρωσε καθαρά την συγκίνησή του. Αλλά πώς θ' άφηνε το σπίτι του, σε μιαν εποχή που όλα ήσαν αβέβαια, που κ' η ζωή ακόμα δεν μας ανήκε; Και προπάντων, πώς θα εγκατέλειπε τόσους συνεργάτες στο ιδιωτικό του εκπαιδευτήριο, δίχως τη συμπαράστασή του; Είχε περάσει μερικές νύχτες*

*συλλογής, αντιμετωπίζοντας ένα τόσο βασικό πρόβλημα της ζωής του. Και κατέληξε στην απόφαση ν' αποποιηθεί την τιμή».*²⁹⁷

Πέραν τούτων ο Παναγιωτόπουλος διδάσκει στο Διδασκαλείο Μέσης Εκπαίδευσης Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας ως το 1967, οπότε η δικτατορία αναστέλλει τα μαθήματα. Ο ίδιος ο Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος τοποθετεί την αρχή των μαθημάτων στο Διδασκαλείο γύρω στο 1951, γράφοντας: «*Θυμούμαι, όταν εδώ και δεκαπέντε περίπου χρόνια άρχισα να διδάσκω το μάθημα της ιστορίας της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας στο Διδασκαλείο της Μέσης Παιδείας*».²⁹⁸ Παιδαγωγός επίσης αποδεικνύεται από τα μαθήματά του σε άλλους χώρους, πέρα από τον καθαρά εκπαιδευτικό όπως διδασκαλία του στο «Αθήναιον» (1953-1967) αλλά και το πλήθος των Διαλέξεων που πραγματοποιεί μέσα και έξω από την Ελλάδα.

Εξάλλου η Λογοτεχνία, όπως είπαμε παραπάνω, από τους Ομηρικούς ακόμα χρόνους μέχρι σήμερα δίκαια θεωρείται, και είναι, το ασφαλέστερο μέσο παιδείας για τον άνθρωπο, χωρίς όμως «παιδεμό», επειδή το βασικό της στοιχείο, η αισθητική, επενεργεί ψυχοαγχολυτικά και απηρεμεί τις αγχωμένες από τη δεινωση ψυχές που πλουσιοπάροχα προσφέρει η ζωή, ιδιαίτερα στις μέρες μας. Σήμερα, τόσο οι αισθητικοί όσο και οι ασχολούμενοι με την Παιδαγωγική, την Ψυχολογία, την Κοινωνιολογία και άλλες όμορες επιστήμες παραχωρούν την πρωταρχία στην τέχνη στο θέμα της διάπλασης του χαρακτήρα και της προσωπικότητας του ανθρώπου, καθώς και στο χώρο της ψυχοπνευματικής τους καλλιέργειας. Θα στερούνταν, λόγου χάρη, κάθε ευαισθησίας ο άνθρωπος ο οποίος δεν θα δοκίμαζε έναν καταιονισμό στο συγκινησιακό μέρος της ζωής του, αν βρισκόταν μπροστά σε ένα άγαλμα του Φειδία ή στο άκουσμα της ενάτης συμφωνίας του Μπετόβεν ή στην απαγγελία αποσπασμάτων της Ιλιάδας και της Οδύσσειας.²⁹⁹

---

²⁹⁷ Το παράθεμα το πήρα από το βιβλίο της Αννίτας Π. Παναρέτου, Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος, Συνολική θεώρηση του έργου του, ό.π., σελ. 216-217.

²⁹⁸ «Τα Νεοελληνικά Κείμενα», εφ. Ελευθερία, 4.9.1966.

²⁹⁹ Βλέπε: Χρήστου Τζούλη, Η αμφίδρομη λειτουργία της τέχνης. Έκφραση και επίδραση, εκδ. Πανεπιστημίου Ιωαννίνων, Γιάννινα 1997, σελ. 11.

Η λογοτεχνία έρχεται επίκουρος της Παιδαγωγικής, η οποία, ως γνωστό, υποδεικνύει τρόπους, επισημαίνει μέσα και προτείνει μεθόδους, τις οποίες ο άνθρωπος θα πρέπει να χρησιμοποιήσει, προκειμένου να γίνει πραγματικός Άνθρωπος, δηλαδή να έχει συμμετρικά αναπτυγμένα όλα τα μέρη της ζωής του, Επαγγελματικά, Κοινωνικά, Πνευματικά και Ηθικά. Λογοτεχνία, λοιπόν, και Παιδαγωγική έχουν κοινό στόχο: να μορφώσουν, ευχαριστώντας και ευφραίνοντας τον άνθρωπο. Παραθέτω μια χαρακτηριστική μαρτυρία του Πέτρου Χρονά:

*«Ο τελευταίος Ελληνισμός της Πόλης, εκείνος ο πολυάριθμος κόσμος [...] άκουγε συνεπαρμένος στην κατάμεστη αίθουσα του Μαξίμ τον Ι.Μ. Παναγιωτόπουλο να μιλά για ποίηση».*³⁰⁰ Παιδαγωγός επίσης αποδεικνύεται τόσο μέσα από τα κείμενά του περί Αγωγής και Παιδείας, όσο και μέσα από τα λογοτεχνικά του βιβλία, και περισσότερο από τα δοκιμιακά τα οποία προσφέρουν άμεσα και έμμεσα Παιδαγωγικό έργο.

Υπάρχει όμως και η παιδική λογοτεχνία ή καλύτερα η λογοτεχνία για παιδιά, η οποία έχει έναν αυτόνομο χώρο μέσα στο όλο corpus της λογοτεχνίας μας με υλικό και τέρμα δικά της. Ξεχωρίζει την παιδική ηλικία, η οποία όντως έχει δική της αναπτυξιακή ψυχοβιολογική ταυτότητα για να μπορέσει να ανακαλύψει το δικό της δρόμο και να βρεθεί ενσυναισθηματικά στον εσωτερικό κόσμο του παιδιού. Το έργο τέχνης ως ένα μεγάλο βαθμό έχει τις ρίζες του στην παιδική ηλικία, η οποία είναι η «πραγματική» χώρα μας (πραγματική και απωθημένη στο ασυνείδητο παιδιόθεν).³⁰¹

Άλλωστε, ο Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος έχει μεγάλο σε ποιότητα «παιδικό» λογοτεχνικό έργο, και είναι σημαντική η συμβολή του στην ανάπτυξη της «παιδικής λογοτεχνίας» ή καλύτερα, λογοτεχνίας για παιδιά. Ενδεικτικά αναφέρουμε τα κείμενα της *«Αφρικανικής Περιπέτειας»* που τα πιο πολλά ήταν δημοσιευμένα σε περιοδικά για παιδιά, γραμμένα σε εικοσιπέντε χρόνια. Ο Παναγιωτόπουλος αναφέρει ότι ξαναείδε τα τυπωμένα κείμενά

---

³⁰⁰ Βλέπε: Ένα ταξίδι και μια αναπόληση, Αφιέρωμα «Ευθύνης», 8, ό.π., σελ. 17-18.

³⁰¹ Βλέπε: Χρήστου Τζούλη, Λογοτεχνία και Παιδική ηλικία, κείμενα Νεοελληνικής Λογοτεχνίας. Από τη θεωρία στην πράξη, έκδοση Πανεπιστημίου Ιωαννίνων, Γιάννενα 1999, σελ. 187-222.

του, επέλεξε όσα άντεχαν στο χρόνο, τα συμπλήρωσε με άλλα καινούρια ή διασκευασμένα και τα παρέδωσε στο αναγνωστικό κοινό σ' ένα ολοκληρωμένο βιβλίο παιδικής λογοτεχνίας με τον παραπάνω τίτλο.

Μνημονεύουμε επίσης το μυθιστόρημά του *«Τα εφτά κοιμισμένα παιδιά»*, βιβλίο που θα τιμηθεί με το Α' Κρατικό Βραβείο Μυθιστορήματος και οι ήρωες της μυθιστορηματικής πραγματικότητας είναι έφηβοι.

Και βέβαια μέσα στο τεράστιο έργο του, περικλείονται εκατοντάδες άλλες σελίδες οι οποίες, είτε αυτούσιες είτε με μικρή διασκευή θα μπορούσαν να εμπλουτίσουν και να κοσμήσουν την Ελληνική Παιδική Λογοτεχνία.

Εδώ θεωρώ χρήσιμη την αναφορά σε πρωϊμότερα βιώματα του Ι.Μ. Παναγιωτόπουλου, όσον αφορά στο ρόλο που έπαιξαν αργότερα, ως προς τη στάση του απέναντι στα παιδιά και στους νέους, όπως επίσης και στην τοποθέτησή του απέναντι στο παιδαγωγικό πρόβλημα γενικότερα. Αν κάνουμε τον απαραίτητη αναγωγή στο χρόνο, **θα σταθούμε στο 1912**, χρονιά που πεθαίνει ο αδελφός του Γιώργος από τύφο. Ο Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος σε ηλικία μόλις έντεκα χρόνων έρχεται σε πρώτη γνωριμία με το θάνατο, που θα σημαδέψει αργότερα πολλές φορές τη ζωή του, όπως το **1916**, που πεθαίνει η μοναχοκόρη της οικογένειας Ελένη, που ο Παναγιωτόπουλος δεν θα ξεπεράσει ποτέ το θάνατό της. Οι θάνατοι αυτοί άγγιξαν κατάβαθα το Γιωταμί, ο οποίος προς το τέλος της ζωής του θα εξομολογηθεί: *«Έχω και άλλοτε σε άλλο τόπο διηγηθεί για τα παιδιά που μας πέθαναν. Ό,τι κι αν κάνω, δεν μπορώ να τα λησμονήσω. Είταν οι ανεξίτηλοι πόνοι μου, τα πρώτα και σκληρότατα, μαθήματά μου στο πικρότατο σχολιό της ζωής»*.³⁰²

Δύο μικρά κείμενα από το βιβλίο του *«Χαυς και άλλα Πεζά»*, (ό.π.) αφιερώνονται στα δύο μικρά παιδιά. Πρόκειται για τον *«Ταξειδιώτη»* - που πήρε για πάντα το μικρό αδερφό - και για τον *«Αρχάγγελο και την αδερφή»*. Στην *«Αστροφεγγιά»* εξάλλου υπάρχουν κάποια τμήματα όπου φαίνεται ο πόνος για την απώλεια των δύο αδελφών, που ωθεί τον Γιωταμί να θέλει να

---

³⁰² Όρα Απολογισμού, Αφιέρωμα «Ευθύνης», ό.π. σελ. 146.

πεθάνει κι εκείνος και να κλείνεται μέρες ολόκληρες στο δωμάτιό του και να προσεύχεται. Όταν, στα 1927 πεθαίνει και ο τελευταίος αδελφός, ο Παναγιωτόπουλος είναι σε μια ηλικία 26 ετών, συνειδητοποιεί την απώλεια, κι είναι για τον Κωστάκη το πρώτο ποίημα από τα «Χριστιανικά Σχεδιάσματα» της συλλογής «Λυρικά Σχέδια».

Η αγάπη για τα παιδιά είναι διάχυτη και σε άλλα ποιήματά του, αφιερωμένα τώρα στη δική του οικογένεια: Έχουμε από τη μία την απέραντη ευτυχία στη «Νέα ζωή»,³⁰³ γραμμένη τότε που γεννήθηκε ο Κωστάκης (ο πρώτος γιος του): *«Την πόρτα ανοίξτε. Ο μακρυνός μας φτάνει καλεσμένος»*, και από την άλλη την απέραντη θλίψη της «Ελένης» (*«της μικρής κόρης, που με σπάραξε»*). *«Πόθος δε βρίσκεται ή λυγμός για να σε προσπεράσει»*³⁰⁴. Έχουμε και την τρυφερή εκείνη *«Αμφιλύκη»*³⁰⁵ και τη *«Ματιά την αγύμναστη»*³⁰⁶, όπως και τα δημοσιευμένα ποιήματα στη *«Διάπλαση»* του Γρηγόριου Ξενόπουλου.

Την ίδια αγάπη, συγκινητικά εκφρασμένη αυτή τη φορά, αποπνεύει το *«Κρασί της Σαντορίνης»*, διήγημα αυτοβιογραφικό, που αναφέρεται στην απώλεια των δίδυμων παιδιών του: *«Τώρα άρχισε πια η μεγάλη, σπαρακτική ερημιά. Να θυμούνται. Μέσα σ' ένα παγωμένο σπίτι, όπου τ' αντικείμενα δεν είχαν καμιά σημασία, όπου τα πάντα είχαν γίνει αντικείμενα χωρίς σημασία. Όλη τους η ζωή είχε συμμαζωχτεί στην απομεσημεριανή οδοιπορία προς το δίδυμο τάφο, όπου είχαν κοιμηθεί τον αξύπνητο ύπνο τα βασανισμένα παιδιά»*³⁰⁷ ενώ στη *«Σιωπή και το Λόγο»*³⁰⁸ ο συγγραφέας ξαναβρίσκει την ευκαιρία να μιλήσει, πιο ψύχραιμα τώρα, για τη μοναδική ευκαιρία που αποτελούν τα παιδιά για ένα ζευγάρι και για την αβάσταχτη θλίψη, όταν δεν κατορθώνουν να επιζήσουν (αναφερόμενος μάλιστα και στην προσωπική εμπειρία, χωρίς να χρησιμοποιεί ονόματα).

---

³⁰³ Βλέπε: Στα Λυρικά Σχέδια, Ποιήματα, σελ. 123.

³⁰⁴ Στην Αλκυόνη, Ποιήματα, ό.π., σελ. 157.

³⁰⁵ Στον Κύκλο των Ζωδίων, Ποιήματα, σελ. 227, «Παιδί νηπίω

³⁰⁶ Στον Κύκλο των Ζωδίων, Ποιήματα, ό.π., σελ. 230, «Και τότε παιδί νηπίω.

³⁰⁷ Το Δαχτυλίδι με τα παραμύθια, β' έκδ., Ζαχαρόπουλος, Αθήνα 1981, σελ. 80.

³⁰⁸ Πρόκειται για τα κείμενα «Το δράμα της στοργής», «Η Νιόβη» και «Ο Μελλοθάνατος», Σιωπή, ό.π., σσ. 46-52, 53-58, 59-64 αντίστοιχα.

Πολύ ενδιαφέρον έχουν οι γενικότερες παρατηρήσεις του Ι.Μ. Παναγιωτόπουλου αναφορικά με τον τρόπο που λειτουργούσε η Παιδεία στο πρώτο τέταρτο του αιώνα, και όπως την έζησε ο Παναγιωτόπουλος, μαθητής στο δημοτικό, και στο γυμνάσιο στην αρχή, φοιτητής αργότερα.

Τόσο στο Αιτωλικό όσο και στην Αθήνα και στον Πειραιά, οι εμπειρίες του Παναγιωτόπουλου από τη συμπεριφορά των δασκάλων, δηλαδή το σύνολο των αντιδράσεών τους, είναι αρνητικές (ειρωνεία, κοροϊδία, σκληρή βία, μπάτσες, ορθοστασία, χτυπήματα με βέργα κ.λπ.). Θυμούμαι τον καημένο τον Χριστοβασίλη – όπως τον διάβασα στα βιβλία του – που φώναζε: *«ανάθεμα τα γράμματα»*. Όπως θα θυμούμαι συμμαθητές μου που έσχιζαν τα βιβλία στο τέλος της σχολικής χρονιάς, πολλές φορές μάλιστα τα έκαιγαν, και το κάψιμο γινόταν με ένα τρόπο τελετουργικό, που φανέρωνε εκδίκηση και πίκρα μαζί.

Στο Δημοτικό Σχολείο του Αιτωλικού ο δάσκαλος υποδεχόταν τα παιδιά που ατακτούσαν *«στη μισάνοικτη πόρτα μ' ένα χαμόγελο πονηρό, που γινόταν κάποτε ένα κακό φιλέκδικο γέλιο· τους τραβούσε κι αυτός τ' αυτιά και τους έδινε μερικά παραπάνω: κι αυτές ήταν μπάτσες, δεν ήταν αστεία· ήταν μπάτσες από ένα χωριάτικο χέρι που δεν κρατούσε μόνο το χάρακα και την κιμωλία ή το βιβλίο, αλλά που δούλευε και στα χωράφια το καλοκαίρι, που τρυγούσε τ' αμπέλια και που ανεβοκατέβαινε θυμωμένο στα κατάμαυρα λερωμένα τραπέζια της ταβέρνας τα βράδυα, που ο δάσκαλος συζητούσε για την εξωτερική πολιτική, για τη διοίκηση του τόπου, για την αποξήρανση των ελών, με τον αστυνόμο και τον ειρηνοδίκη.³⁰⁹ Κι ακόμη θύμωνε και τους πετούσε το χάρακα στο κεφάλι και τα φώναζε “ζώα, αγράμματα πλάσματα, ξύλα απελέκητα, ανάξια να λέγονται μαθηταί”.*³¹⁰

Αλλά και στην Αθήνα και τον Πειραιά η κατάσταση δεν ήταν διαφορετική, καθώς οι τιμωρίες έδιναν κι έπαιρναν (άλλος *«τις έτρωγε στα γερά, άλλος στεκόταν ορθός μια ολόκληρη ώρα, άλλος αναγκαζόταν ν' αντιγράψει τρία τέσσερα κατεβατά, άλλος να μείνει στην αποθήκη ως το*

³⁰⁹ Βλέπε: Χάνς και Άλλα Πεζά, ό.π., σελ. 17.

³¹⁰ Βλέπε: Χάνς και Άλλα Πεζά, ό.π. σελ. 18.

βράδυ»),³¹¹ ενώ συνέβαινε κι αυτό ακόμη, ν' αφήνει ο δάσκαλος το μάθημα στη μέση, να εξαφανίζεται και να ξανάρχεται σκουπίζοντας το στόμα του με την ανάστροφη του χεριού του βρωμώντας κρασί, για να δείρει αλύπητα».³¹²

Τις εμπειρίες του από το 5^ο γυμνάσιο της οδού Διδότου περιγράφει ο Παναγιωτόπουλος στο βιβλίο του *«Η Σιωπή και ο Λόγος»* (σελ. 66-67), με αναφορές ξεχωριστές, σύντομες και χαρακτηριστικές, στους καθηγητές του, από τις οποίες πολλά μπορεί να αποκομίσει κανείς, όσο αφορά στην έλλειψη κατάρτισης ή μεταδοτικότητας και στη γενική ατμόσφαιρα και την «καζούρα», που αποτελούσε το μόνιμο στην τάξη κλίμα. Μόνη φωτεινή εξαίρεση στο θλιβερό κανόνα του 5^{ου} γυμνασίου της δεκαετίας 1910-1920, ο φιλόλογος Ζησίου που μνημονεύεται με πολύ σεβασμό από τον Παναγιωτόπουλο μισόν αιώνα αργότερα.³¹³ Τα φοιτητικά χρόνια στη Φιλοσοφική Σχολή του Πανεπιστημίου της Αθήνας, τέλος, μέσα σε μια καθ' όλα μουκλιασμένη ατμόσφαιρα, συνοψίζονται από τον ίδιο το συγγραφέα σε δύο λέξεις: *«Χαμένος καιρός»*.³¹⁴

Σκοπός των όσων παρατέθηκαν παραπάνω είναι να αναδείξουμε την αγάπη του Ι.Μ. Παναγιωτόπουλου, με την οποία περιέβαλλε τους νέους· είναι ολόκληρο το έργο του Ι.Μ. Παναγιωτόπουλου, η αρχή, το ξεκίνημα, του οποίου έρχεται από πολύ μακριά, *«από τα πρώτα κείμενα του Παναγιωτόπουλου μα και τα πρώτα, - στις σελίδες της «Διαπλάσεως των Παιδων» του 1920 και 1921 βλέπω πλάι – πλάι τον Παναγιωτόπουλο, τον Μιχ. Δ. Στασινόπουλο, τον Ι.Θ. Κακριδή και τον Πέτρο Χάρη με μικρά αφηγήματα, με στίχους και σκηνές παιδικού θεάτρου, - και τα πρώτα, λοιπόν, και τα τελευταία κείμενά του ένας κορμός είναι, μια ενότητα κάνουν και καθαρότητα δίνουν στον προσεκτικό ερευνητή τα πιο βασικά γνωρίσματα της εργασίας του Παναγιωτόπουλου, που έμειναν σχεδόν σταθερά στον μακρό πνευματικό του βίο, με οποιαδήποτε μορφή και ας παρουσιάζονται, - στίχος, διήγημα, μυθιστόρημα, δοκίμιο, μελέτη, ταξιδιωτική εντύπωση – και*

---

³¹¹ Βλέπε: Χάνς και Άλλα Πεζά, ό.π., σελ. 31.

³¹² Χαμοζωή, γ' έκδ. Αστήρ, Αθήνα 1973, σ. 31-32.

³¹³ Συμπλήρωσις, εφημ. Ελευθερία 1-10-1961.

³¹⁴ Αστροφεγγιά, ό.π., σελ. 93.

με οποιουδήποτε ελιγμούς κι αν προσπάθησαν να κρύψουν τις αντιθέσεις του». ³¹⁵

Ο Παναγιωτόπουλος όχι με τη θεωρία της δεοντολογίας αλλά με την πράξη έδειξε την αγάπη του στα παιδιά· το 1926 επιμελείται με τον Πέτρο Χάρη την ανθολογία ποιημάτων και θεατρικών έργων «*Διάλογος και Ποιήματα για Παιδιά*» για λογαριασμό του εκδοτικού οίκου Ζηκάκη. Ο τόμος περιλαμβάνει ποιήματα και θεατρικά έργα λογοτεχνών, όπως οι Δ. Καμπούρογλου, Αρ. Κουρτίδης, Γρ. Ξενόπουλος, Τ. Άγρας, Αρ. Βαλαωρίτης, Γ. Βιζυηνός κ.ά. Αλλά το βιβλίο που απευθύνεται στα μεγάλα παιδιά και με το οποίο καθιερώνεται και τυπικά ως συγγραφέας παιδικής λογοτεχνίας είναι αυτό που βιάστηκα να το αναφέρω παραπάνω η «*Αφρικανική περιπέτεια*», κείμενα ταξιδιωτικών εντυπώσεων, που οι Παιδαγωγοί θα τα χαρακτήριζαν, ίσως, «συμπληρωματικά αναγνώσματα» για τα μαθήματα της γεωγραφίας και της ιστορίας.

Αναφέραμε επίσης το μυθιστόρημα «*Τα Εφτά Κοιμισμένα Παιδιά*», του οποίου και οι βασικοί ήρωες είναι έφηβοι και το κύριο σημαίνον του έργου βρίσκει έντονη απήχηση στον εφηβικό ιδεαλισμό. Σημειώνουμε επίσης ότι από το ογκώδες έργο του Ι.Μ. Παναγιωτόπουλου μπορούμε να επιλέξουμε εκατοντάδες σελίδες οι οποίες μπορούν να ενταχθούν στην παιδική λογοτεχνία και σ' αυτή την ένταξη θα μας βοηθήσει ο ίδιος ο συγγραφέας.

Ο Γιωταμί ποτέ δεν ξέχασε τα παιδικά του χρόνια, τα χρόνια των σπουδών του και φροντίζει να το διακηρύττει· μ' αυτό τον τρόπο βλέπει τα παιδιά ως συνοδοιπόρος του, συμμερίζεται τα προβλήματά τους και είναι με την εικόνα της παλιότερης παιδείας στα μάτια, (ύστερα από βιωμένες εμπειρίες – «*Νομίζω πως το δικό μου βίωμα, σωστό ή αβάσιμο, είναι το καλύτερο που μπορώ να προσφέρω*»³¹⁶ και όχι *ex cathedra*, που διατυπώνει τις αντιρρήσεις και τις προτάσεις του στο ζήτημα ειδικότερα της Παιδείας. Τον εαυτό του (και την γενιά του) έχει στο νού, όταν γράφει: «*Ο νέος άνθρωπος είναι μεθυσμένος ακόμη και όταν δεν βάλλει γουλιά στο στόμα του. Και τούτη είναι η αναφαιρέτη ομορφιά του, που μας κάνει συχνά*

³¹⁵ Πέτρου Χάρη, «Ο Λογοτέχνης και ο Λόγιος» Νέα Εστία, ό.π., σελ. 1528-1529.

³¹⁶ Οι Σκληροί Καιροί, Οι Εκδόσεις των Φίλων, Αθήνα 1952, σελ. 134.

*και στα παρασπράτηματά του επιεικείς».*³¹⁷ Κι έτσι καταλήγει: «*Επιθυμώ να δηλώσω ευθύς εξ αρχής – και το έχω, νομίζω, πολλές φορές και κηρύξει και υπογραμμίσει – πως τους αγαπώ τους νέους και τους νιώθω σύρριζα στην καρδιά μου και συμμερίζομαι τις ανησυχίες τους, τις αποκαρδιώσεις τους, τους απελπισμούς του και καμαρώνω από την άλλη μεριά, την τόλμη τους, την ελικρίνειά τους, που γίνεται καμιά φορά κυνική».*³¹⁸

Η αγάπη, η στοργική αφοσίωση, η τρυφερότητα, η θερμή επαφή θα εμπνεύσουν στο παιδί την αγάπη της ζωής, τη δύναμη, τη θέληση. Κι' αυτή η δημιουργική δύναμη που κρύβει μέσα του κάθε παιδί, θα οδηγήσει στα «*ωραία και στα μεγάλα*». Σκέπτομαι πως η μεγαλύτερη ευτυχία για τον άνθρωπο είναι ότι γεννιέται μέσα στην κοινωνία και όχι μέσα στο δάσος, όπως τα θηρία. Μόνο ο άνθρωπος βρίσκει έναν ετοιμασμένο γι' αυτόν πολιτισμό, ετοιμασμένη ομιλία – το θαυμάσιο λόγο – και ετοιμασμένο τον καταμερισμό των επαγγελματιών.

Αρχικά το παιδί αντιλαμβάνεται, έστω και με τρόπο ατελή, ότι η ζωή, τα γεγονότα της, οι πράξεις της, τα έργα των ανθρώπων, όλη η κίνηση του πολιτισμού είναι ένα έργο δύσκολο, που είναι πάνω από τις δικές του δυνάμεις. Και από τις πρώτες μέρες, θ' αρχίσει να θέλει αυτόν τον κόσμο να τον κάνει δικό του, να τον αποκτήσει, ν' ανέβει πάνω από τους περιορισμούς, που του βάζουν η ηλικία του και η οργανική του αδυναμία. Αυτή η δίψα να θέλει τον κόσμο να τον αποκτήσει, να τον δει, να τον γνωρίσει, και να συμπληρώσει τις δικές του αδυναμίες και τις δικές του ατέλειες, αυτή τη δίψα θα την εκμεταλλευτεί αργότερα η αγωγή, η διδασκαλία, για να της δώσει το σωστό δρόμο. Χωρίς αυτή τη δίψα ο άνθρωπος θα έμενε χωρίς εξέλιξη, ριγμένος, παρατημένος μέσα στα ένστικτά του και στις αισθήσεις του, όπως τα θηρία του δάσους.

Στα προηγούμενα ορίσαμε ως σύγχρονη την παιδεία, όταν μελετά, βιώνει τον περιρρέοντα αυτή κόσμο – τον υλικό, δηλαδή τα δεδομένα της υλικής και βιολογικής φύσης – και τον πνευματικό και διανοίγει το

---

³¹⁷ Οι Σκληροί Καιροί, ό.π. σελ. 72.

³¹⁸ Αντλεγόμενα, Οι Εκδόσεις των Φίλων, Αθήνα, 1974, σελ. 177.

ιδεολογικό χώρο της ζωής όπως και εμπνέει τη σωστή πράξη, την ενέργεια για την ολοκλήρωση του σκοπού που θέτει.

Ο Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος με θεωρητικές απόψεις αλλά και με συγκεκριμένες εφαρμογές αγωνίστηκε σ' όλη του τη ζωή για το σχολείο παιδείας και πολιτισμού, για την πνευματική κληρονομιά και την υπερτρισχιλιετή της παράδοση, για την αξιοποίηση των πλουτοφόρων κοιτασμάτων της, που καλύπτουν σύγχρονα κενά, για την άνοδο της στάθμης του πολιτισμού μας, ώστε να καλύπτεται ο χώρος διαφοράς από τον πολιτισμό των άλλων κρατών, και για την καλλιέργεια της νεοελληνικής γλώσσας, η οποία, όπως έλεγε ο φίλος του ουρανοφάντωρ ποιητής μας Άγγελος Σικελιανός, είναι *«η αληθινή θυγατέρα και η νόμιμη κληρονόμος της αρχαίας, από την οποία όλοι οι πολιτισμένοι λαοί άντλησαν, ως πηγή των πηγών το αληθινό νόημα του ανθρώπινου πολιτισμού στο σύνολό τους»*.³¹⁹

Όπως πολλές φορές θα το πούμε, το όραμα της παιδείας για τον Παναγιωτόπουλο εξακολουθεί να είναι *«ο καλός και αγαθός»* ο χαρίεις άνθρωπος, ο συνάνθρωπος της δημοκρατικής αλληλεγγύης, ο άνθρωπος που γίνεται καθ' εαυτόν, πραγματοποιεί δηλαδή τη φύση του με το δικό του υπέδαφος και τους δικούς του χυμούς, ενισχυμένους από την πρόνοο Πολιτεία, ο αυτουργός και συνεργός, χωρίς να χάνει το μοναδικό και ανεπανάληπτο πρόσωπό του. Και ως κύριο στόχο της παιδείας θέτει *«την καλλιέργεια του ατόμου και την αναγωγή του σε βέβαιο πρόσωπο»*.³²⁰ Η ανθρωπιστική παιδεία *«κατασκευάζει βίον»* κατά την κλασική αντίληψη, που δημιουργεί ανθρώπους *«άξιους της ανθρωπιάς τους, όχι θλιβερούς θεσιθήρες και γελοίους προσκυνημένους»*.³²¹

Είχε φθάσει η προβληματική του Ι.Μ. Παναγιωτόπουλου σε μία θαυμάσια σύνοψη της ποιότητας της ανθρώπινης ζωής και δραστηριότητας, καθώς προόριζε ως ιδανικό άτομο τον *«καλόν καγαθόν»*. Με τη σημειούμενη διαρκή μεταξίωση που ευρύνει τη σκέψη σε όλο τον πλανήτη και πέρα απ' αυτόν, για να δημιουργηθεί ένας χώρος ισορροπίας,

---

³¹⁹ Ελευθερία (εφημερίδα), Αθήνα 31 Αυγούστου 1947.

³²⁰ 320 Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος, Οι όρθιες ψυχές και άλλα παράλληλα κείμενα, Φιλιππότης, Αθήνα 1987, σελ. 254.

³²¹ ό.π. σελ. 254-255.

ένα ελιξήριο πίστης, ο Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος, κάθε φορά που χτυπά η καμπάνα, νιώθει πως χτυπά γι' αυτόν και πώς κόβεται ένα λιθάρι από την ανθρώπινη στεριά, όπως και όταν προστίθεται μια καινούρια αξία, τη νιώθει με κύρωση γενική. Μιλούσε για την αυθεντική μόρφωση, που δίνει μορφή και ομορφιά στον άνθρωπο, και όχι για την επιφανειακή προπαρασκευή στις κοινωνικές χρησιμοθηρικές λειτουργίες. Μιλούσε επίσης για μια συναυτενέργεια δασκάλου – μαθητή και συγκαλλιέργεια στον «απόκροτο» όπως τον έλεγε ο Πλούταρχος, αγρό της σπουδής και της παιδείας, η οποία, όπως έλεγε ο Ευάγγελος Παπανούτσος, όλο γυρεύει και δε βρίσκει το νομοθέτη της³²².

Ο Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος αγωνίστηκε για την εκπαιδευτική ανανέωση, για τον κοινωνικό χαρακτήρα της παιδείας, για την εφαρμογή της βασικής αρχής της δημοκρατίας που ορίζει την ισότητα των ευκαιριών στη μόρφωση, για τη μύηση των εκπαιδευτικών στα νέα επιστημολογικά δεδομένα, την αύξηση των επενδύσεων στην παιδεία για να λυθεί το πρόβλημα των υλικοτεχνικών υποδομών, για σωστά διδακτικά βιβλία, για Αναλυτικά Προγράμματα που θα συνδυάζουν θεωρία και πράξη και θα προσφέρουν εκπαίδευση για ολόκληρη την κοινωνία και ολόκληρη τη ζωή του ανθρώπου, για την ποιότητα της παρεχόμενης εκπαίδευσης, που θα κάνει ελκυστικό το σχολείο, ώστε να είναι σχολείο παιδείας και πολιτισμού, για την οργάνωση της σχολικής πράξης, τη διδασκαλία, τη σχολική και εξωσχολική εργασία και αγωγή, όχι για να καταλήξει σε αφορισμούς και δεοντολογίες ή να οροθετήσει μια περιοχή της αγωγής στο πρακτικό της μέρας, αλλά για να ευκολύνει το δάσκαλο στο χώρο, που θα πρέπει και με τη δική του έμπνευση να πληρώσει, όπως στην κατασκευή εύκολων μέσων εργασίας κ.λπ., και κυρίως στη χρήση και αξιοποίηση των εποπτικών μέσων.

Όπως πολλές φορές θα το πούμε, δεν είναι ασκός η ψυχή του παιδιού για να γεμίζει με γνώσεις ετερόκλητες, που δεν αντιστοιχούν σε κανένα ενδιαφέρον του υποκειμένου αγωγής. Ο Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος διαπιστώνει ότι η διδακτέα ύλη είναι μεγάλη και άχρηστη: *«Πρέπει να*

---

³²² Βλέπε: Ευάγγελο Παπανούτσο, Αισθητική, Εκδόσεις Ίκαρος, Αθήνα 1976, σελ. 235.

σταθούμε στοχαστικά μπροστά στις φουσκωμένες σάκκες των παιδιών μας και ν' αρχίσουμε το αμείλιχτο ξεκαθάρισμα: αυτό χρειάζεται, αυτό δε χρειάζεται. Και ό,τι αναμφισβήτητα δε χρειάζεται να το απορρίξουμε στη φωτιά. Ό,τι είναι άδειος λόγος, ό,τι είναι ανιαρή επανάληψη, ό,τι δεν ανταποκρίνεται σε καμιά παιδευτική ανάγκη, ό,τι αντιφέρεται στην αληθινή γνωστική ψίχα του παιδιού και, σε κάποιες περιοχές, ό,τι δεν είναι αντικείμενα (μιλώ τώρα για τη μέση παιδεία) βέβαιης αφομοίωσης, αλλά συνδαύλισμα της δοκησιοφίας και τροφή της επιπολαιότητας είναι κρίμα να το χρησιμοποιούμε για να γεμίζουμε μια ζωή, που όσο φαρδαίνει, τόσο και λιγοστή δείχνεται». ³²³

Η διάκριση της ύλης που διδάσκεται, σε μαθήματα, είναι κατάλοιπο από την εποχή, όπου το ένα, το όλο επιστητό, διαιρέθηκε σε κλάδους, σε επιστήμες. Τα μαθήματα χωρίστηκαν και απέκτησαν δική τους αυτοτέλεια, για να ερευνώνται καλύτερα. Στους νεότερους χρόνους, με την πρόοδο της μορφολογικής ψυχολογίας, όλο και περισσότερο στα σχολεία επικρατεί η συγκέντρωση της διδακτέας ύλης και η ενιαία διδασκαλία. Στην ενιαία διδασκαλία η ιδιαίτερη ενότητα είναι το παιδί και ο ενιαίος εξωτερικός κόσμος. Όμως είναι άλλο πράγμα η ενιαία διδασκαλία και άλλο η διδασκαλία δύο φορές της ίδιας ύλης με διαφοροποιητικό στοιχείο μόνο τον όγκο της ύλης. Ο Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος εντοπίζει αυτές τις αδυναμίες και διαμαρτύρεται για την ανεπάρκεια του ωρολογίου προγράμματος.

Ο Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος θεωρεί ελάχιστο το χρόνο που προβλέπει το ωρολόγιο πρόγραμμα για τη διδασκαλία της νεοελληνικής λογοτεχνίας και προτείνει την αύξηση των ωρών. Υποστηρίζει ότι το σχολείο έχει ακέραιο το χρέος και την ευθύνη όχι μόνο αναθεώρησης αλλά και ριζικής αλλαγής της στάσης του απέναντι στη λογοτεχνία, αν θέλει όντως να αποτελέσει χώρο και μέσο αληθούς μόρφωσης που σημαίνει ψυχοσωματικής ομορφιάς, και να μην υποπίπτει σε καρικατούρα μηρυκασμού ανούσιου, παρωχημένων και αχυρωδών γνώσεων.

---

³²³ Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος, Το θέμα της παιδείας, περ. Κριτικά Φύλλα, τ.Δ' 1975, σελ. 50.

Επιδιώκει την αναβάθμιση της νεοελληνικής λογοτεχνίας μέσα στον όλο κόσμο και τον περίκοσμο του Αναλυτικού Προγράμματος, γιατί θεωρούσε τη διδασκαλία της σημαντική για το γλωσσικό εμπλουτισμό των παιδιών μας. Ψυχή άλλωστε των γνωστικών αντικειμένων που ασχολούνται, με τη γλώσσα είναι όχι μόνο η λογοτεχνία, που έχει το κύριο μέρος ευθύνης στη φιλοκαλία του λόγου, αλλά και όλα τα άλλα σύνδρομα μαθήματα που θεραπεύουν κάποιο από τα μορφώματα της τέχνης.

Αναγνώριζε ο Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος την τεράστια προσφορά της λογοτεχνίας στην ηθική, συναισθηματική, θρησκευτική και αισθητική διαμόρφωση του παιδιού. Επέμενε σ' αυτό, γιατί η λογοτεχνία και η τέχνη γενικότερα σ' όλα τα μορφώματά της δεν αφορά μόνο στο συγκινησιακό κεφάλαιο της ζωής του ανθρώπου, αλλά επιδρά επέκεινα σ' όλη την προσωπικότητα του ατόμου, της ομάδας και του λαού. Είναι διαπιστωμένο ότι όχι μόνο η ηθική βούληση, αλλά και το γνωστικό και κοινωνικό μέρος της συμπεριφοράς μας καθοδηγείται σημαντικά από την αισθητική καλλιέργεια.

Ο Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος, που διαθέτει ισχυρό θεωρητικό οπλισμό και αδιαμφισβήτητη ερμηνευτική και αξιολογική κατάρτιση, είχε την πεποίθηση ότι η παιδεία, η οποία είναι αρχαιότατη εκδήλωση του ανθρώπου, αποσκοπεί στην τελειώσή του. Ο Αριστοτέλης στα *«ηθικά Νικομάχεια»* ταυτίζει την παιδεία με τη θέληση του ανθρώπου να μορφώσει έξεις που ενισχύουν την καλή φύση του ανθρώπου και τονίζει ιδιαίτερα την αξία του ανθρώπινου παράγοντα στην προαγωγή της και τα αποτελέσματα της παιδείας.

Στα κριτικά και δοκιμιακά κείμενά του, τα οποία δημοσιεύτηκαν στον ημερήσιο και περιοδικό τύπο και στα βιβλία του³²⁴ προβάλλει το αίτημα αύξησης των δαπανών για τη σύγχρονη παιδεία, γιατί το ανανεωμένο εκπαιδευτικό σύστημα θα ωθήσει τον άνθρωπο προς την αυτενέργεια, την έμπνευση και τη δημιουργία. Η εκσυγχρονισμένη εκπαίδευση προαπαιτεί

---

³²⁴ Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος, «Οι όρθιες ψυχές και άλλα παράλληλα κείμενα», Φιλιππότης, Αθήνα 1987², «Ο σύγχρονος άνθρωπος» (δοκίμια), Οι Εκδόσεις των Φίλων, Αθήνα 1997, Τα Γράμματα και η τέχνη (δοκίμια), 1967, Η Ηθική του συμφέροντος, δοκίμια 1979, «Αντιλεγόμενα» (1974), «Ο στοχασμός και ο λόγος», 6954.

καλή οικονομική κατάσταση στο κράτος, στέρεο ιδεολογικό περιεχόμενο της ζωής, ικανούς νομοθέτες, ανάπτυξη των αξιολογικών φαινομένων της πνευματικής ζωής – της θρησκείας, της τέχνης – για να θρέψει από τα δικά τους κοιτάσματα το περιεχόμενό της, που θα το κερδίσει με αυτενέργεια ο νέος άνθρωπος.

4. Η αισθητική Παιδεία

Στα προηγούμενα αναφέραμε ότι σκοπός της Παιδείας είναι η καλλιέργεια του ανθρώπου. Αυτό το σκοπό προσδιόρισε με σαφήνεια ο Πλάτων, δίνοντας στους Νόμους του τον περίφημο για την παιδεία ορισμό, που μέχρι σήμερα διατηρεί την επικαιρότητά του: *«την καλλιέργεια»*, λέει ο Πλάτων, *«που αρχίζει απ' την παιδική ηλικία κι έχει σαν στόχο την αρετή· που κάνει τον άνθρωπο να επιθυμεί και να επιδιώκει να γίνει πολίτης τέλειος, να άρχει και να άρχεται με γνώμονα τη δικαιοσύνη, αυτή την τροφή αφού ξεχωρίσει ο λόγος μου επιθυμεί να την ονομάσει παιδεία»*.³²⁵

Στο κεφάλαιο αυτό λοιπόν, αξονική θέση κατέχει το θέμα της αισθητικής καλλιέργειας του ανθρώπου. Εδώ θα εξετάσουμε λίγες μονάχα απ' τις ποικίλες πλευρές του, αυτές δηλαδή που συναντήσαμε στα κείμενα του Ι.Μ. Παναγιωτόπουλου με στόχο να αυξήσουμε την επιθυμία για την ενασχόληση με τα έργα της τέχνης.

Αυτή την καλλιέργεια την πετυχαίνουμε με την απόκτηση των γνώσεων και την αισθητική απόλαυση των έργων της τέχνης. Ο Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος με το σπάνιο θεωρητικό οπλισμό του και την ερμηνευτική και αξιολογική του ικανότητα υποστηρίζει ότι η λογοτεχνική κριτική είναι τέχνη που οργανώνεται όχι μόνο με τη γνώση και τη δύναμη του νου αλλά και με το συναίσθημα, ενώ η αισθητική είναι επιστήμη. Όμως επιστήμη και τέχνη δεν είναι δρόμοι διαφορετικοί. Ο ένας συμπληρώνει τον άλλο. Και οι δύο, με το δικό του τρόπο ο καθένας, εκφράζουν την ιδέα της ζωής, που κορυφώνεται για την επιστήμη στην ιδέα της αλήθειας και για την τέχνη στην ιδέα της ομορφιάς.³²⁶ Ο Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος κατακρίνει στο δοκίμιό του *«Το ύφος της κριτικής»* όσους θεωρούν τη λογοτεχνική κριτική ανεύθυνη ωραιολογία και υποστηρίζει ότι η Αισθητική *«μήτε έρχεται μήτε και το μπορεί μήτε και το φιλοδοξεί ν' αντικαταστήσει αυτό που καταφρονετικά ονομάζεται λογοτεχνική κριτική και που ανεύθυνη ωραιολογία το χαρακτηρίζουν οι άμουσοι και που δεν είναι*

---

³²⁵ Πλάτωνος Νόμοι.

³²⁶ Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος, *«Το ύφος της κριτικής»*, Ο στοχασμός και ο λόγος (1948), β' έκδ., Οι Εκδόσεις των Φίλων, Αθήνα, 1987, σ. 41.

*τίποτε άλλο παρά η μεγάλη υπηρεσία, που ένας άνθρωπος προικισμένος με γνώση πλατιά και με μορφοποιητική ικανότητα και μ' ευαισθησία ικανή ν' αποκαλύψει και να ερμηνεύσει, όπου κι αν συναπαντήσει την ομορφιά, προσφέρει στον όμοιό του».*³²⁷

Συγκρίνοντας το ρόλο της κριτικής της λογοτεχνίας με αυτόν της Αισθητικής λαμβάνει τις αποστάσεις του από την τελευταία, αφού αυτή δεν θα μπορέσει ποτέ να μας εξηγήσει γιατί ένας διασκελισμός σ' ένα στίχο δημιουργεί θαυμάσιο αποτέλεσμα και γιατί ο ίδιος διασκελισμός σ' έναν άλλο στίχο μας είναι ολότελα μισητός.³²⁸

Η αισθητική ως επιστήμη επιβάλλει κανόνες και κριτήρια αισθητικά, τα οποία απωθούν τον καλλιτέχνη και τον κριτικό της λογοτεχνίας, κι αυτό συμβαίνει γιατί ο σκοπός της είναι διαφορετικός απ' αυτόν της κριτικής της τέχνης, η οποία με βάση τη φαντασία και το συναίσθημα εκφράζει την ιδέα της ομορφιάς, όπως τη βλέπουμε στη φύση, την αντικρίζουμε στη ζωή, τη νιώθουμε στην ψυχή μας. Ο Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος υποστηρίζει ότι: *«η αισθητική σπουδάζει τα γενικά φαινόμενα, δεν την ενδιαφέρουν τα συγκεκριμένα έργα και στηρίζεται στη λογική, ενώ η κριτική στηρίζεται στο συναίσθημα και προσπαθεί να συλλάβει τη μυστική ουσία στον έντεχνο λόγο».*³²⁹ Εδώ ο Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος αναφέρεται στην αντικειμενική αισθητική, την οποία στην Ελλάδα εισηγήθηκε στη δεύτερη δεκαετία του 20^{ου} αιώνα ο Θεοδόσιος Μουστοξύδης, και τονίζει πως *«η αντικειμενική αισθητική ποτέ δε θα κατορθώσει να προσφέρει σ' ένα κατάλογο, σε μια συνταγή, τα συστατικά που πλάθουν το καλλιτέχνημα και να μετρήσει την αξία του, βασισμένη σε ειδικούς και αμετάβλητους συντελεστές, αφού στο έργο τέχνης δεν υπάρχουν μόνο σταθμητοί παράγοντες και κανόνες αλλά και ποιότητα ψυχής».*³³⁰

Ένα κομμάτι της ψυχής του αποτυπώνει στο έργο του ο καλλιτέχνης, ο οποίος φροντίζει να έχει το έργο του τελειότητα τόσο στη μορφή όσο και στο περιεχόμενο. Μορφή και περιεχόμενο δε βρίσκονται σε σχέση δυϊσμού

---

³²⁷ (1948), β' εκδ. Οι Εκδόσεις των Φίλων, Αθήνα 1987, σ. 41.

³²⁸ Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος, «Το ύφος της κριτικής», ό.π. σ. 45.

³²⁹ «Το ύφος της κριτικής», ό.π. σελ. 46.

³³⁰ «Το ύφος της κριτικής», ό.π. σελ. 45.

αλλά αλληλοσυμπλήρωσης. Η μορφική συγκρότηση προκαλεί την αισθητική ευχαρίστηση, το ιδεολογικό περιεχόμενο βοηθάει στην ανάταση της ψυχής μας, στην κατάδυση στο βάθος εκείνο του είναι μας· εκεί η ψυχή μας ενώνεται με την ψυχή του δημιουργού του έργου τέχνης. Έτσι ο μνημένος κάπως στην κλασική μουσική, μπορεί ακούγοντας την ένατη συμφωνία του Μπετόβεν να συλλάβει, πίσω από την αρμονία των ήχων, το πανανθρώπινο μήνυμα της χαράς, της αδελφοσύνης και της ειρήνης, όπως βγαίνει από την «*Ωδή στη χαρά*» του Σίλλερ, πάνω στην οποία στηρίζεται το έργο.

Ο Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος χρησιμοποιώντας τον όρο ομορφιά ως ένα γενικό αξιολογικό όρο, φέρει στο προσκήνιο την ηθική της λογοτεχνίας και πλησιάζει την Αισθητική και την Ηθική του λόγου. Άλλωστε η απόλαυση που αντλούμε από την επαφή μας με τους «*απαλούς κήπους*» του κειμένου (όπως τους αποκαλεί ο Σωκράτης στον Φαίδρο, 276, d) είναι ένα από τα πρωταρχικά δωρήματα που έχει ο άνθρωπος για να αντέχει στις δυσφορίες της ζωής. Η λογοτεχνία μαζί με τα άλλα μορφώματα της τέχνης είναι «*μητέρα και τροφός της ομορφιάς*», όπως θα ‘λεγε ο Ε. Παπανούτσος. Και ο κριτικός της, κατά το Ι.Μ. Παναγιωτόπουλο, χρειάζεται την ιστορία, τη φιλοσοφία, την αισθητική, την κοινωνιολογία, επιστήμες που αγγίζουν το πρόβλημα της ουσίας και της μορφής και ως κριτική του λόγου είναι καρπός πολύμορφης καλλιέργειας, αλλά συνάμα και πείρας αισθητικής και αισθητικής συγκίνησης.³³¹

Αλλά και κατά γενική ομολογία, η λογοτεχνία μαζί με τη μουσική και τη ζωγραφική αποτελούν το τρίδυμο το ονειρικό, μέσα στο οποίο αναπαύεται η ψυχή, γιατί της χαρίζουν συγκίνηση και αισθητική ηδονή και προπάντων τη μορφοποιούν.³³² Ο Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος θεωρεί την καλαισθησία ως μια έκτη διαίσθηση και καρπό πολύμορφης καλλιέργειας: «*Όταν μιλούμε για την κριτική του λόγου*», γράφει «*δεν εννοούμε, φυσικά, παρά μία κρίση, που είναι καρπός πολύμορφης*

---

³³¹ «Το ύφος της κριτικής», ό.π. σελ. 46. Βλέπε επίσης «Η ευπάθεια. Επιστολή προς Φιλισταίους». Ομιλίες της γυμνής ψυχής, Δοκίμια (1946), β' έκδοση Επίλογος Κώστα Ε. Τσιρόπουλου, οι Εκδόσεις των Φίλων, Αθήνα 1986, σελ. 152 και σ. 149-150 και 145-152.

³³² Ε. Παπανούτσου, Νέα Εστία 1953, σ. 83.

καλλιέργειας και πείρας αισθητικής και συγκίνησης, μια κρίση που δεν ανήκει στο χώρο της μιάς ή της άλλης επιστήμης, μα στον άνθρωπο του καθολικό, που και τα επιμέρους επιστημονικά επιτεύγματα ανακωνεύει και αφομοιώνει μέσα του, για να το υιώσει το έργο μεστότερα». ³³³

Η γνώση, η αισθητική καλλιέργεια, η κατάλληλη διαίσθηση, κατά τον Ι.Μ. Παναγιωτόπουλο, είναι καρπός υψηλής στάθμης παιδείας που χαρίζει στον άνθρωπο ό,τι ονομάζει «ποιότητα ψυχής» ³³⁴ και «εκβλάστηση αυτής της ποιότητας ψυχής» είναι η τέχνη που πρέπει να είναι η καθημερινή τροφή μας. Ζεστό, ελεύθερο, ακνιστό συσσίτιο για κάθε πείνα, από την τέλεια χαρμονή και την ομορφιά ως το ολοκαύτωμα της θυσίας. Η λογοτεχνία ποιότητας ευαισθητοποιεί τη συνείδησή μας απέναντι στις αξίες που πραγματεύεται με το έργο της και εκλεπτύνει τη συγκίνησή μας. Ευαισθησία και συγκίνηση είναι έμφυτα στον άνθρωπο, προίκα του από τη φύση, αλλά η τέχνη θα τα ασκήσει ακόμη περισσότερο.

Ως γνωστόν οι καλές τέχνες ακολούθησαν κατά καιρούς διάφορες κατευθύνσεις, όχι ξένες προς την υπόλοιπη πολιτιστική δημιουργία. Έτσι δημιουργήθηκαν οι διάφορες καλλιτεχνικές τεχνοτροπίες: κλασικισμός, ρομαντισμός, ρεαλισμός, νατουραλισμός και αργότερα, με την ανάπτυξη της φυσικής επιστήμης, την ανάλυση του φωτός από τον Χέλμολτς και Λίππμαν και τη διάκριση των χρωμάτων σε θεμελιώδη και παράγωγα, δημιουργήθηκε η τεχνοτροπία του ιμπρεσιονισμού (impression = εντύπωση) με επίκεντρο τη Γαλλία, για να φθάσουμε στη σύγχρονη εποχή, που η στάθμη του αζώτου και της ραδιενέργειας συνεχώς ανεβαίνει, που το περιβάλλον (χώρος, χρόνος και πορεία της ζωής με τις πολύκλαδες δραστηριότητες) γίνεται εχθρικότερο και πιο απάνθρωπο, μια εποχή που ανοίγει νέους δρόμους στον τομέα της τεχνικής και της επιστήμης, και ο άνθρωπος συνειδητοποιεί ότι η γνώση ως αυτοσκοπός είναι αίτημα νοησιαρχικό, δεν ευεργετεί σε ικανό βαθμό η ξερή γνώση, αλλά επιβάλλεται να στραφεί προς τον εσωτερικό του κόσμο, να εκφράσει ανεμπόδιστα αυτό που κρύβει στα βάθη της ψυχής του και να οικοδομήσει

---

³³³ «Το ύφος της κριτικής», ό.π. στο «Ο στοχασμός και ο λόγος», ό.π. σ. 46.

³³⁴ «Το ύφος της κριτικής», ό.π. σ. 45.

σ' αυτή όλο τον πνευματικό πολιτισμό. Αυτή την τάση τη βλέπουμε και στην τέχνη. Ποικίλες οι τεχνοτροπίες που επικρατούν: Σουρεαλισμός, φωβισμός, φουτουρισμός, εξπρεσιονισμός (expression = έκφραση), κυβισμός.

Ο Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος που έζησε τους δύο τρομερούς παγκόσμιους πολέμους, οι οποίοι γέμισαν την ανθρωπότητα με ερείπια, σκοτωμένους και πληγωμένους που ψυχορραγούσαν, κατάκτησε το χώρο της μοναξιάς και της πίκρας του, ψηλάφισε το δρόμο της ηθικής ερήμωσης και άνδρωσε την αντίστασή του ποτιζοντας τα κείμενά του με ανθρώπινο άλγος αλλά και με ανθρώπινη χαρά, μένοντας σε καταστάσεις ανθρώπινης τρυφερότητας και εσωτερικής ισορροπίας. Χωρίς να είναι αντίρροπος και αντιφατικός, είναι ο αληθινός.

Όπως αναφέραμε στην εισαγωγή, ο Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος ίσως να παραμένει ως σήμερα ο πιο υπεύθυνος κριτικός της χώρας μας, που προσπάθησε να βγάλει τη λογοτεχνία μας από τις κακοτοπιές της λογοδιάρροιας και όλες τις παλίρροιες του εύκολου συναισθηματισμού, καθώς και να την κρατήσει μέσα σε μια αρμονία. Όταν ονόμαζε τον Καρυωτάκη μεγάλο ποιητή, προπορεύονταν από τους άλλους κριτικούς της εποχής του, αφού πολλοί, τότε που πέθανε ο Καρυωτάκης, θυμήθηκαν τις δεοντολογίες των ιεροκηρύκων και βρήκαν αναθεματισμό μόνο στον άτυχο ποιητή, χωρίς να δουν μέσα από την αναγκαιότητα της τέχνης το έργο του και το αισθητικό του κατόρθωμα σε καιρούς που οι γλυκεροί σίχοι κυλούσαν στην ψυχή των αναγνωστών πιο συχνά από τη φθινοπωρινή βροχή.

Παράλληλα όμως ο Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος θεωρεί πως το έργο τέχνης και ο ίδιος ο καλλιτέχνης χρειάζονται τον ερμηνευτή: *«Ο ερμηνευτής αν τύχει και χρειάζεσαι τη βοήθειά του, θάρθει στην ώρα που η πρώτη έκσταση κοπάζει, που τα στοιχεία και τα κίνητρα του θαυμασμού ακινητούν και θα προσπαθήσει ν' ανεβάσει στο φως της σαφήνειας ό,τι αντικειμενικά μπορεί να οριστεί, αφήνοντας παράμερα όλο εκείνο που κάνει όχι μονάχα αναγκαία*

μα και θεμιτή την ερμηνεία του». ³³⁵ Ο όρος «ευπάθεια» σημαίνει ευαισθησία, ό,τι άλλοι έγκυροι κριτικοί αποκαλούν συγκίνηση. Θαρρώ πως ο Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος μιλάει για κοινή συγκινησιακή κατάσταση ανάμεσα στο δημιουργό και τον ερμηνευτή, τον αναγνώστη, με σημείο αναφοράς το καλλιτεχνικό έργο του πρώτου. Αν απουσιάζει αυτή η κοινή συγκινησιακή κατάσταση, είναι άχρηστος κόπος κάθε επαφή με το έργο τέχνης, το οποίο είναι κλειστό, όπως ο Πύργος στο ομώνυμο μυθιστόρημα του Franz Kafka (με κάστρο παρομοιάζει κάπου και ο Κόντογλου το έργο τέχνης, που πρέπει να κυριευτεί από τον αναγνώστη): «*Η άμεση και κύρια επαφή με του τεχνίτη και το έργο του*», γράφει, «*επιτυγχάνεται κατά τρόπο μοναδικό με τη δύναμη της "ευπάθειας", της οποίας επίτευγμα είναι η "ζωντανή οικείωση"*: Το έργο τέχνης είναι σαν το κρασί. Δεν κάθεται να το συζητήσεις (μολονότι και αυτό γίνεται ανάμεσα στους καλλιεργημένους πότες)· το γεύσαι. Κατόπιν έχεις όλο τον καιρό να πεις και τόνα, να πεις και τ' άλλο για λογαριασμό του». ³³⁶

Η ασκημένη ευαισθησία, η γνώση και η αισθητική πλήρωση που τη συνοδεύει, η γλωσσική κατάκτηση, δυνατότητα που με δαψίλεια προσφέρει η λογοτεχνία, οι γνώσεις που αγγίζουν το πρόβλημα του περιεχομένου και της μορφής, η μέθοδος, τα γνωστικά, λογικά, ηθικά και αισθητικά μέτρα και σταθμά είναι το δώρημα μιάς υψηλής στάθμης παιδείας στον άνθρωπο. Η αισθητική παιδεία μπορεί να εισαγάγει τον άνθρωπο στη μαγεία της τέχνης, στην ευχαριστησιακή σχέση με το έργο τέχνης, της οποίας την τελολογία ο Roland Barthes την ταυτίζει με την απόλαυση. Η απόλαυση του κειμένου ή της γραφής που καλλιεργεί την υπόθεσή της ο Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος, δεν απέχει και πολύ από την ηδονή που έβλεπε ο Αριστοτέλης ότι απορρέει από την επαφή με την τέχνη ³³⁷.

Όμως την οικείωση με το έργο τέχνης δεν μπορεί να απολαύσει αυτός που «*τοποθετεί ολόένα ανάμεσα στον εαυτό του και στο αντικείμενο μια ζώνη λογικής, ούτε ο Φιλισταίος, αυτός δηλαδή, ο οποίος ζητεί ευθύς εξ αρχής το*

---

³³⁵ «Η ευπάθεια. Επιστολή προς Φιλισταίους». Ομιλίες της γυμνής ψυχής, ό.π. σ. 149-150.

³³⁶ «Η ευπάθεια. Επιστολή προς Φιλισταίους», Ομιλίες της γυμνής ψυχής, ό.π. σ. 149-150.

³³⁷ Αριστοτέλης, Περί Ποιητικής.

*νόημα για να χάσει τη μορφή και την έκφραση και να γίνει θηρευτής του ωφελίμου».*³³⁸

Αυτό, ωστόσο, που έχει σημασία κατά την αισθητική εμπειρία, υποστηρίζει ο Παναγιωτόπουλος, είναι η “*depersonnalisation*” (ντεπερσοναλιζάσιον = απώλεια του συνειδητού της προσωπικότητας), με την οποία ως θεωρός «*βυθίζεσαι μέσα στη μεγάλη χαρά της δημιουργίας και κάνεις τον εαυτό σου· διαβάζοντας, από σελίδα σε σελίδα όλο και ξεφλουδίζεσαι από την καθημερινή συνύπαρξη, όλο και ταυτίζεσαι με τον ήρωα, με την περιπέτεια, με την ατμόσφαιρα του έργου*».³³⁹

Ο Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος υποστηρίζει ότι ο αυταρχικός και γεωμετρικός ορθολογισμός, καθώς και η χρησιμοθηρική και ωφελιμιστική διάθεση παρεμποδίζουν τόσο τον οραματικό δημιουργό όσο και τον ασκημένο αναγνώστη να δούν το κρυφό περιεχόμενο του κειμένου. Κλεισμένοι στις γεωμετρικές ευθείες του ορθολογισμού αγνοούν την ψυχοβιολογική πλευρά της ύπαρξής μας και τους πλάγιους δρόμους του ασυνειδήτου, οι οποίοι φαίνεται ότι είναι προσφιλείς στο έργο τέχνης. Πολλές φορές ο οραματικός δημιουργός ή ο ασκημένος αναγνώστης «*παίρνουν τη ζεστή ουσία της δημιουργίας στα χέρια τους και την κομματιάζουν σε σωρό λογικών σχημάτων· τους καμαρώνεις για την οξυδέρκειά τους, μα κάνεις τη γεύση της δημιουργίας. Τους θαυμάζεις για τη γνώση τους, μα κάνει το κυριότερο· την άμεση αίσθηση του οίστρου, το σάλεμα της ψυχής που κίνησε το δημιουργό σαν το βίαια ανεμοφύσημα και τον έσπρωξε ίσαμε την έκφραση*».³⁴⁰

Εντύπωση μας κάνει πως ο Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος, που μαθήτευσε σε όλους τους χώρους της λογοτεχνίας μας, γίνεται ο ίδιος κριτικός και ίσως αναλυτής του εαυτού του ως δημιουργού. Και ο αναγνώστης, ο θεατής είναι πέρα φυσικά από τον ίδιο τον δημιουργό, εντός του ιδίου εκκλησιάσματος. Ο αναγνώστης δηλαδή βρίσκει στο έργο τέχνης πραγματοποιημένες τις επιθυμίες του· οι επιθυμίες του δημιουργού αφυπνίζουν δικές του

---

³³⁸ «Η ευπάθεια. Επιστολή προς Φιλισταίους», Ομιλίες της γυμνής ψυχής, ό.π. σελ. 152-153.

³³⁹ «Η ευπάθεια. Επιστολή προς Φιλισταίους, Ομιλίες της γυμνής ψυχής, ό.π., σελ. 153.

³⁴⁰ «Η ευπάθεια. Επιστολή προς Φιλισταίους», Ομιλίες της γυμνής ψυχής, ό.π. σ. 154.

ανάλογες καταστάσεις εγκαταβυθισμένες στα βαθύτερα στρώματα του ψυχισμού του. Πρόκειται δηλαδή για ετεροχρονισμένες βιωματικές συγκινησιακές καταστάσεις που παραμένουν ανεκπλήρωτες και που μέσω του έργου πετυχαίνει ο αναγνώστης μια πλασματική ικανοποίηση, που του προσφέρει αισθητική απόλαυση.

Αυτή την ευαισθησία, την «ευπάθεια», τη συγκίνηση χρειάζεται και ο δημιουργός, ο οποίος, κατά τον Ι.Μ. Παναγιωτόπουλο, «οικειώνεται το σύμπαν με μια πράξη που δεν είναι λογική κατασκευή, αλλά έρωτας... που ζεσταίνει τη φαντασία».³⁴¹

*«Αυτό το στοιχείο άλλωστε διακρίνει τον καλλιτέχνη από τον επιστήμονα, αφού ο επιστήμονας ξεκινάει από μια σκέψη, ο τεχνίτης από ένα σάλεμα ψυχής, που γίνεται σάλεμα και του νου, σύγκαιρα ή με τον καιρό, ενώ ο πρώτος διακρίνεται από το δαιμόνιον που είναι απαραίτητο σε κάθε γνήσιο καλλιτέχνη».*³⁴²

Το έργο τέχνης πραγματοποιεί τις φαντασιώσεις του δημιουργού, αλλά δεν εξαντλείται στον ψυχικό του περίβολο. Δε λέω πως εκφεύγει των ορίων του δημιουργού, όπως συμβαίνει στα κατασκευάσματα αλλά ενέχει πλευρές κοινές με την επιθυμία του άλλου και γενικά της κοινωνίας, η οποία θα συναντηθεί με το έργο τέχνης. Θέλω να πω πως η τέχνη έχει βαλβίδες συνάντησης με τον άλλο, εξασφαλίζοντας μ' αυτή τη συνύπαρξη τη δυνατότητα μιας ευχαριστιακής κοινωνίας, ανάμεσα στο δημιουργό και στον αναγνώστη. Η «ευπάθεια» χαρακτηρίζει και τον δημιουργό και τον αναγνώστη. Αυτή παρέχει την πρώτη, την άμεση και την κύρια επαφή με τον τεχνίτη και το έργο του· αυτή καθιστά τους «δεχτικούς» ανθρώπους ικανούς να γνωρίσουν το μόχθο και το μεγαλείο του καλλιτέχνη. Ωστόσο, ένα στοιχείο χαρακτηριστικό της «ευπάθειας» είναι πως «κομματιάζεται, ειδικεύεται», γι' αυτό και καθιστά τους περισσότερους ανθρώπους ικανούς να νιώθουν μια τέχνη ή και μια τεχνοτροπία, ενώ ορισμένους ικανούς να γευτούν την πλέρια αισθητική χαρά άμεσα. Είναι «κείνοι που, μόλις πέσει

---

³⁴¹ Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος, «Η ευπάθεια, Επιστολή προς Φιλισταίους», Ομιλίες της γυμνής ψυχής, ό.π. σ. 156.

³⁴² Ι.Μ. Παναγιωτόπουλου, «Αναπτύγματα», Ο στοχασμός και ο λόγος, Δοκίμια, 1954 σ. 141-143.

ανάμεσά τους ο ήχος μιας συμφωνίας, μόλις αγγίζουν με την άκρη του ματιού μια σελίδα, μόλις σηκώσουν την ψυχή τους ίσαμε το ψήλος μιας δωρικής στήλης, βρίσκονται μονομιάς στο κλίμα τους. Είναι συνεπώς αυτοί οι «ιδανικοί» αντιλήπτορες, οι άνθρωποι που πλάθουν μαζί με τους δημιουργούς τους πολιτισμούς, οι αισθαντικοί και εκλεπτυσμένοι, είναι θα λέγαμε, όλοι αυτοί που διαθέτουν επίκτητο γούστο, καλλιέργεια και ωριμότητα.³⁴³

Ο Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος, με τη γνωστή οξύμωρη που τον χαρακτήριζε και την ασυνήθιστη παιδεία που είχε, έκανε μια ιστορική ικνηλασία των αισθητικών θεωριών με στόχο την πληροφόρηση του αναγνώστη, το σκοπό της τέχνης και το λόγο που επιτελούν οι αισθητικοί, δηλαδή το λόγο της ύπαρξης των καλών τεχνών (Αρχιτεκτονική, γλυπτική, ζωγραφική – οι λεγόμενες εικαστικές τέχνες – ποίηση, μουσική, ηθοποιία, ενώ στα νεότερα χρόνια προστέθηκε ως έβδομη τέχνη ο κινηματογράφος).

Ο Παναγιωτόπουλος γράφει *«μετά λόγου υπεύθυνα και συνειδητά»* προσπαθώντας να βγάλει τη λογοτεχνία μας από τις κακοτοπιές της λογοδιάρροιας και όλες τις παλίρροιες του εύκολου συναισθηματισμού. *«Ο άξιος κριτικός»* τονίζει, *«αναζητά τη μορφή, αποφεύγει την ωραιολογία, γίνεται ένας ιδανικός αναγνώστης, ένας αναγνώστης που συνεργάζεται τίμια και άμεσα με τον τεχνίτη του έργου»*.³⁴⁴ Ίσως γιατί ο ίδιος ο Παναγιωτόπουλος είναι δημιουργός· δημιουργός βέβαια είναι και ο κριτικός, όμως αυτός έχει ασκημένο το μάτι και κάποτε «ελλιπή» την καρδιά. *«Κανένας δεν εννόησε περισσότερο από εκείνον τους νεότερούς του»*, γράφει ο Π. Πρεβελάκης. *«Χωρίς να ολισθήσει προς την άκριτη επιείκεια, είπε πάντα τον καλό του λόγο για κάθε σοβαρή προσπάθεια· και τελικά, με τους έξι τόμους των «Προσώπων και των κειμένων» του συγκρότησε ένα κοινά παραδεκτό Πάνθεο των κορυφαίων της σύγχρονης γραμματείας μας.*

Μ' αυτό το πνεύμα γράφει την κριτική:

---

³⁴³ Ι.Μ. Παναγιωτόπουλου, «Η ευπάθεια. Επιστολή προς Φιλισταίους». Ομιλίες της γυμνής ψυχής, ό.π., σελ. 147-156. Βλέπε επίσης «Αναπτύγματα», ο στοχασμός και ο λόγος, ό.π. σελ. 150-159.

³⁴⁴ «Το ύφος της κριτικής», ό.π. σελ. 43-45.

«Οι αισθητικοί» γράφει ο Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος, «δεν είναι παρά τεχνοκρίτες, απλοί φιλόσοφοι της τέχνης, που άλλοτε γράφουν πραγματείες μονομερείς ή λεπτομερειακές, άλλοτε εκφράζουν απλές γνώμες και παρατηρήσεις, συχνά αρκούνται σε μερικούς αορίστους και μεταφυσικούς, χωρίς αξία, ορισμούς και σπανιότατα μας δίνουν τελειωμένα αισθητικά συστήματα [...] όλα αυτά δεν παρουσιάζουν τους αληθινούς επιστημονικούς χαρακτήρες που απαιτεί η νέα Αισθητική, η σύγχρονη επιστήμη».³⁴⁵

Ο λειτουργός της τέχνης μπορεί να εξιδανικεύει τα δεδομένα της εμπειρίας και του εσωτερικού κόσμου, να τα μεταμορφώνει καλλιτεχνικά και να τα εκφράζει κατά τρόπο συναισθηματικό. Με βάση τη φαντασία και το συναίσθημα η τέχνη εκφράζει την ιδέα της ομορφιάς, όπως τη βλέπουμε στη φύση, την αντικρίζουμε στη ζωή, τη νιώθουμε στην ψυχή μας. Η τέχνη δεν ασχολείται με ωραία πράγματα· τα παρουσιάζει κατά τρόπο ωραίο. Δεν είναι η τέχνη αναπαράσταση ενός ωραίου πράγματος, αλλά η ωραία αναπαράσταση ενός πράγματος.

Ωστόσο ο Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος, θεωρεί την τέχνη αδέσμευτη ενέργεια των ψυχικών δυνάμεων, ελεύθερη από εξωτερικούς περιορισμούς και περιορισμούς, ομόπλευρη και ομόρριζη με το όνειρο, πολύτιμη υπέρβαση και «καλλίστη παιδιά» κατά Πλάτωνα ή «νάρκη του άλγους δοκιμές εν φαντασία και λόγω» κατά το δραματικό στίχο του Καβάφη, κρίνει στο δοκίμιό του «Ο θάνατος της ψυχής» αρνητικά όσους στηρίχτηκαν μόνο στην επιστήμη και τον ορθολογισμό.³⁴⁶ Δεν μπορούμε να αμπαρώνουμε τις πόρτες κλεισμένοι στην επιστήμη και στις γεωμετρικές ευθείες του ορθολογισμού και να αγνοούμε την ψυχοβιολογική πλευρά της ύπαρξής μας και τους πλάγιους δρόμους των βαθύτερων στρωμάτων του ψυχισμού, οι οποίοι είναι προσφιλείς στο έργο τέχνης.³⁴⁷

Η προβληματική του Ι.Μ. Παναγιωτόπουλου για την αισθητική και την κριτική συστοιχεί με την προβληματική του για την τέχνη, χωρίς να εννοεί τη θεωρία που πρόσβευε «η τέχνη για την τέχνη». Πίστευε ότι η τέχνη είναι

³⁴⁵ Π.Δ. Μαστροδημήτρη, «Ο Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος και το περιοδικό "Μουσα"» ό.π. σελ. 164.

³⁴⁶ Βλέπε: «Ένα προοίμιο, ίσως ωφέλιμο» (12-6-53), Ο στοχασμός και ο λόγος, ό.π. σελ. 18-19.

³⁴⁷ «Οι γυμνωμένοι αστερισμοί», Ο στοχασμός και ο λόγος, ό.π. σελ. 109-11

θυγατέρα της ελευθερίας και τη συνδύαζε με την ελευθερία της έκφρασης. «Μέσα στην τέχνη» γράφει, «βρίσκεται το μεγαλύτερο ποσοστό λευτεριάς, που μπορεί να δοθεί στους ανθρώπους»,³⁴⁸ ενώ ο στοχαστικός και κριτικός νους, που είναι η ενδότερη ουσία του ανθρώπου «είναι ένας τραγικά χαρούμενος στοχαστής που παρ' όλα τα επιφαινόμενα μπορεί να πιστεύει σε κάτι, σε μια καταξίωση της ζωής και της τέχνης».³⁴⁹

Στα δοκίμια που συγκροτούν τους δύο τόμους, «Ομιλίες της γυμνής ψυχής» και «Ο στοχασμός και λόγος» αντικαθρεφτίζεται η ψυχή του ίδιου του συγγραφέα τους, μ' ένα καθαρά εξομολογητικό τόνο. Όμως, «της ψυχής την άκρη δε θα μπορέσεις να τη βρεις» έλεγε ο σκοτεινός Ηράκλειτος,

Πάσαν επιπορευόμενος οδόν-

ούτω βαθύν λόγον έχει

Εκεί μέσα έσκυψε ο Παναγιωτόπουλος να αναζητήσει, για να γνωρίσει τον αληθινό εαυτό του, σύμφωνα με το στίχο του Σολωμού:

Άστραψε φως κι εγνώρισεν ο νιος τον εαυτό του

[Απ 1, 255.8]

που μας θυμίζει το πλατωνικό «εξαίφνης, οίου από πυρός πηδήσαντος εξαφθέν φως, εν τη ψυχή γενόμενου της Έβδομης Επιστολής (341d)». Κι από εκεί μέσα ο Παναγιωτόπουλος υψώθηκε κατακόρυφα. Ο φιλόσοφος Ρωμαίος αυτοκράτορας Μάρκος Αυρήλιος στους άπειρους αναβαθμούς της ηθικής και ωραίας ψυχής του ανθρώπου έβλεπε την πηγή του αγαθού: «Έυδου σκάπτε, ένδου η πηγή του αγαθού, αεί δυναμένη αναβλύζει» γράφει στα «εις Εαυτόν».

Ο στοχαζόμενος άνθρωπος τονίζει ο Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος, έχει συνείδηση των συνόλων και μολονότι τρέφεται από τον κόσμο των ιδεών παραμένει εντός της πραγματικότητας, μέτοχος των αντιθέσεων, γνώστης του περιπτώ αλλά και του ακέραιου.³⁵⁰ «Η Μάχη με την Ενότητα», αποτελεί

³⁴⁸ «Ένα προοίμιο ίσως ωφέλιμο» (12-6-53), Ο στοχασμός και ο λόγος, ό.π. σελ. 18.

³⁴⁹ «Η μάχη με την ενότητα, ομιλίες της γυμνής ψυχής», ό.π. σελ. 38. Βλέπε: Αθ. Γλυκοφρύδη – Λεοντσίνη, Η προβληματική του Ι.Μ.Π. για την αισθητική, την κριτική και την τέχνη, ό.π. σελ. 217.

³⁵⁰ «Η συνείδηση των συνόλων» Ομιλίες της γυμνής ψυχής, ό.π. σελ. 40-52. Βλέπε: Αθ. Γλυκοφρύδη – Λεοντσίνη, ό.π. σ. 218.

την πιο βασανιστική και αληθινά δραματική αγωνία του Ι.Μ. Παναγιωτόπουλου. Η ενότητα αυτή αναφέρεται στην αδιάκοπη φροντίδα του τεχνίτη του λόγου, να μας παρουσιάζει μεσ' απ' τη λεπτομέρεια την καθολικότητα, «*μεσ' απ' το κομάτι το ακέριο, μέσ' απ' τα πολλά το ένα, που είναι το ανεπίκαιρο και το άφθαρτο*». ³⁵¹

Ο Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος υπήρξε έξοχος συγγραφέας και πνευματικός άνθρωπος, αστείρευτη πηγή γνώσης, ανθρωπιάς και αγάπης, λυρικός δάσκαλος, που έβλεπε «*εις του πάτο της εικόνας*» το μαθητή του, καθώς θα έλεγε ο ποιητής του ήθους Διονύσιος Σολωμός, παιδαγωγός, που μιλούσε από το περίσσευμα της καρδιάς του, ποιητής με ασκημένη ευαισθησία, λειτουργός της Τέχνης, που πλησιάζει την Αισθητική με την Κριτική και αφήνει ανοικτή τη θύρα επικοινωνίας αλλά και συνεννόησης ανάμεσα στην Αισθητική και την Ηθική και χρησιμοποιεί διαφορετικές μονάδες αξιολόγησης της παιδείας και της τέχνης, όμορων περιοχών που ανήκουν στα αξιολογικά φαινόμενα της πνευματικής ζωής.

Τέχνη και δημιουργικότητα, τέχνη και πραγματικότητα, αισθητική εμπειρία, έννοια του ωραίου, σχέσεις των τεχνών και σκοπός της τέχνης, το νόημα της σύγχρονης τέχνης είναι θεματικά κέντρα που απασχολούν τον Ι.Μ. Παναγιωτόπουλο σε άρθρα, επιφυλλίδες, μελέτες και δοκίμιά του δημοσιευμένα κατά καιρούς σε διάφορα περιοδικά και εφημερίδες ή συγκεντρωμένα σε τόμους δοκιμίων του όπως: «*Ομιλίες της Γυμνής Ψυχής*», «*Ο Στοχασμός και ο Λόγος*», «*Ο Σύγχρονος Άνθρωπος*», οι «*Σκληροί Καιροί*», τα «*Αντιλεγόμενα*» ή στο βιβλίο του «*Η Ηθική του συμφέροντος*», ή στο βιβλίο του «*Ερήμην των Ελλήνων*», στις εφημερίδες «*Πρωία*» (η συνεργασία του κράτησε από το 1933 έως το 1940 και οι δημοσιεύσεις του σ' αυτή ήταν επιφυλλίδες, πάνω σε γενικότερα πνευματικά και καλλιτεχνικά θέματα, αλλά και συστηματική κριτική παρακολούθηση του βιβλίου. Από τις Επιφυλλίδες της Πρωίας μνημονεύουμε αυτή της 6^{ης} Ιουνίου 1934 με τίτλο «*Η καλαισθητική αγωγή*», Εφημερίδα «*Ελευθερία*» [κυριακάτικη επιφυλλίδα (1955-1967), Τα περιοδικά: Νέα Εστία, Φιλολογικά Χρονικά, Γράμματα (πρώην Πειραϊκά Γράμματα), Μούσα, Γράμματα και Τέχνες

---

³⁵¹ «Η Μάχη με την Ενότητα», Ομιλίες της γυμνής ψυχής, ό.π. σελ. 38.

[Για το βιβλίο του Μουστοξύδη Στοιχεία Αισθητικής (1922), που προκάλεσε ιδιαίτερη αίσθηση στους λογοτεχνικούς κύκλους της εποχής, έγραψε ο Παναγιωτόπουλος καταταγμένα στο Περιοδικό «Μούσα», 23 Ιουν. 1922 σελ. 164-168], Πνευματική Ζωή του Μελή Νικολαΐδη, το περιοδικό της «Μεγάλης Ελληνικής Εγκυκλοπαιδείας» και στην «Εγκυκλοπαιδεία» την ίδια, στην οποία μάλιστα θα γράψει για τον τόμο «Ελλάς» το άρθρο για τη νεοελληνική λογοτεχνία. Ξεχωρίζουμε τη μελέτη του στον πρώτο τόμο της «Πνευματικής Ζωής» του Μελή Νικολαΐδη για τη «Σύγχρονη Ελληνική Ποίηση».

Ο Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος εξαιρετος δάσκαλος, με εντυπωσιακή ενασχόληση με τη νεοελληνική λογοτεχνία ήξερε ότι το πρόβλημα του Ελληνισμού και της Ελλάδας (αυτές οι δύο έννοιες, όσο κι αν είναι ομόρριζες και ομόπλευρες, δεν αλληλοκαλύπτονται) και τότε, όπως και σήμερα είναι κυρίως πρόβλημα παιδείας. Γνώριζε επίσης ότι υπήρχαν προκαταλήψεις σε βάρος της τέχνης, οι οποίες θόλωναν την όραση ακόμα και μεγάλων επιστημόνων που αδίκησαν καθεαυτή την τέχνη και υποβίβαζαν τις επιδράσεις της τόσο στην ατομική όσο και στη συλλογική ζωή. Γνώριζε ότι η παιδεία μας παρακάμπτει κατουσίαν την τέχνη (την παραθεωρεί ή την παρερμηνεύει) και αγωνίστηκε για την αναβάθμιση των φιλολογικών μαθημάτων μέσα στον όλο κόσμο και τον περίκοσμο του Αναλυτικού Προγράμματος για να μπορέσει η Τέχνη να πρωτοστατεί στη διακονία της ψυχής.

Για του λόγου το ασφαλές των παραπάνω απόψεων θα συμπεριλάβουμε ως επίμετρο στην εργασία τους την επιφυλλίδα του στην εφημερίδα «Πρωΐα» που επιγράφεται «*Η καλαισθητική αγωγή*».

5. Το Σχολείο Παιδείας και Πολιτισμού

Στα προηγούμενα ορίσαμε ως σύγχρονη την παιδεία, όταν μελετά, βιώνει τον περιρρέοντα αυτή κόσμο – τον υλικό, δηλαδή τα δεδομένα της υλικής και βιολογικής φύσης και τον πνευματικό και διανοίγει τον ιδεολογικό χώρο της ζωής, όπως και εμπνέει τη σωστή πράξη, την ενέργεια για την ολοκλήρωση του σκοπού που θέτει. Ο κόσμος αυτός, που συνυπάρχει στο πνευματικό και το υλικό του μέρος, σε σχέση σύζευξης και όχι δυϊσμού, πρέπει να γνωριστεί άμεσα, απευθείας από το παιδί και οι άμεσες παραστάσεις να γίνονται βίωμα, με το περιεχόμενο που εγκλείουν εμπειρία και ό,τι καλούμε «*πνευματικές βάσεις*» σε ένα άτομο, που πάνω σ' αυτές θα μεγαλώσει η γνώση και η εμπειρία αργότερα.

Ο κόσμος αυτός είναι, όπως σημειώσαμε, ο χώρος, ο χρόνος (χωροχρόνος) και η πράξη της ζωής που εκφράζεται μέσα σ' αυτές τις έννοιες. Πολλά βιβλία προσπάθησαν και πέτυχαν τον κόσμο αυτό να τον υποτάξουν μέσα στην παιδική γνώση κυρίως με το μάθημα της Πατριδογνωσίας, και με όλα τα μαθήματα που προσφέρουν στις μεγαλύτερες ηλικίες των παιδιών, στερεότερες και πιο συγκεκριμένες και τείνουσες προς την κατηγορία, προς την ειδίκευση γνώσεις.

Ο Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος, εξαιρετος δάσκαλος, δαπάνησε όλη τη ζωή του στη μόρφωση (που σημαίνει ψυχοπνευματική, ηθική και σωματική ομορφιά) των συμπολιτών του, στην ανάπτυξη του ψυχικού κόσμου του παιδιού και στη διαμόρφωση της προσωπικότητάς του, στη δημιουργία παιδαγωγικής ατμόσφαιρας μέσα σ' ένα ελκυστικό σχολείο, όπου ο φιλόλογος και πληθωρικός συγγραφέας Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος με το λόγο και το έργο του, με τα κείμενά του καλούσε το μαθητή και το δάσκαλο σε μια συναυτενέργεια και συγκαλλιέργεια στον «*απόκροτο*», όπως τον έλεγε ο Πλούταρχος αγρό της σπουδής και της παιδείας, η οποία, όπως έλεγε ο σύννους δάσκαλος και ένας από τους πρωτοπατέρες της, ο Ευάγγελος Παπανούτσος, όλο γυρεύει και δε βρίσκει το νομοθέτη της.

«Είναι αλήθεια», γράφει ο Χρήστος Τζούλης, «πως σε κάθε ώρα που χρειάζεται να δείξουμε τα δικά μας χαρίσματα, θα ανατρέξουμε στην αργυρή πηγή της παιδικής ηλικίας. Εκεί οι μηνύες οι όμορφες γίνονται σταλαχτίτες,

που αστράφτουν και ακτινοβολούν. Οι φωνές της μνήμης παίρνουν ύλη, υπόσταση, κίνηση, δράση και παίζουν στη σκηνή της ευδαιμονίας το πιο καλό παραμύθι της ζωής μας, που δεν είναι άλλο παρά η γέννηση της δικής μας αθωότητας μέσα σε αυτή την εξάισια φάτνη της ψυχής μας. Κι έτσι το παρελθόν, χωρίς να μας κρατεί δεσμευτικά κοντά του, στέλνει την πνοή του να ζεστάνει το δρόμο μας. Και αντίθετα, η μνήμη, έχει φυλαγμένα μαχαίρια που τα προτείνει στον ενήλικο, όταν πέρασε από αντιθέσεις οικογενειακές, οικονομικές και ηθικές στην παιδική του ηλικία». ³⁵² Ο Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος γυρίζει προς τα πίσω, στη φτωχική ζωή των παιδικών και εφηβικών του χρόνων, μια ζωή γεμάτη θανάτους και πείνα και στέρηση και ανασφάλεια οικογενειακή. Εκεί οι μνήμες έχουν φυλαγμένα μαχαίρια που τα προτείνουν στον Παναγιωτόπουλο, και οι τραγικές αναμνήσεις θα τον βαραίνουν σ' όλη του τη ζωή και θα της ενσταλάζουν το στυφό αίσθημα της ανθρώπινης οδύνης, της οικονομικής ανέχειας και της φθοράς.

Παρακολουθώντας κανείς την πορεία του Ι.Μ. Παναγιωτόπουλου και ιδίως του πολύμορφου έργου του, δε δυσκολεύεται να βρει και να αιτιολογήσει τις απαρχές αλλά και την υστερότερη ένταση των δυσκολιών και των εμποδίων που έπρεπε να υπερβεί ή να διανοίξει. «*Δεν συναντώ ποτέ συγγραφέα χωρίς να ζητώ με σπουδή να μάθω τι σόι άνθρωπος ήταν*», εξομολογήθηκε σε γνωστό του αφορισμό ο Montaigne. Γι' αυτό ίσια ίσια οι σύγχρονοι αισθητικοί προχωρούν από την ψυχική περιπέτεια του καλλιτέχνη προς την έκφρασή της με υλικά μέσα. «*Οι αρχαίοι,*» θα πει ο Παναγιωτόπουλος, «*δεν εννοούσαν τη συνάρτηση ανάμεσα στο έργο και στον ποιητή. Σήμερα, το έργο κι ο άνθρωπος μας ενδιαφέρουν ξεχωριστά. Εξηγούμε τον άνθρωπο με το έργο και το έργο με τον άνθρωπο. Πίσω από το στίχο μαντεύουμε την κίνηση της ψυχής*». ³⁵³

Θα έλεγα ότι ο Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος μέσα στο έργο του επιστρέφει (ή καλύτερα επιστρέφουν οι ήρωές του, γιατί δεν μπορούμε να ταυτίσουμε

---

³⁵² Χρήστου Χ. Τζούλη, Κείμενα Νεοελληνικής Λογοτεχνίας. Από τη Θεωρία στην Πράξη, εκδ. Πανεπιστημίου Ιωαννίνων, Γιάννινα 1999, σελ. 188.

³⁵³ «Νέα Εστία», τομ. ΙΑ, τεύχ. 13-16, της 1^{ης} Μαΐου 1982, σελ. 614-619 (= Δημήτρη Γιάκου, Ο Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος Βιογραφούμενος και Αυτοβιογραφούμενος. Νέα Εστία, τόμος 112^{ος} – τεύχος 1329, Αθήνα, 15 Νοεμβρίου 1982, Αφιέρωμα στον Ι.Μ. Παναγιωτόπουλο, σελ. 1503.

τον ήρωα με τον συγγραφέα) στην παιδική ηλικία, όπου είχε μια πολύ δύσκολη ζωή. Ωστόσο ο μεγάλος συμπατριώτης μας, ο δάσκαλος, ο ποιητής, (χρησιμοποιώ τον όρο συμπεριληπτικά), με την πολυσύνθετη και πολυπράγμονα δραστηριότητά του έδειξε σε πολύ δύσκολους καιρούς ότι η ποίηση και η τέχνη γενικότερα έχει το κουράγιο να πρωτοπορεί· είτε για σπαραγμούς και λεηλασίες ομιλεί, είτε σε κλίμα ευφροσύνης καρποφορεί, δεν αφανίζεται, αρκεί να μην αλυσοδένεται· το μόνο κώνειο που την παραλύει ή και τη σκοτώνει είναι η αποστέρηση και η ανέχεια της ελευθερίας.

Το έργο του Ι.Μ. Παναγιωτόπουλου και γενικότερα το έργο τέχνης, από όποια περιοχή κι αν προέρχεται, απλώνει τις ρίζες του στη μαγεία αλλά και στις φουρτούνες της παιδικής ηλικίας και θα μπορούσε να αναγνωσθεί και ως αυτοβιογραφία, όπου ο Παναγιωτόπουλος αποτυπώνει μέσα από τη ζωή και τη δράση των ηρώων της μυθιστορηματικής πραγματικότητας εκδοχές του ίδιου του εαυτού του, της συμπεριφοράς του, του συνόλου των αντιδράσεών του καθώς και της γενιάς του. Πρόκειται δηλαδή για ετεροχρονισμένες βιωματικές συγκινησιακές καταστάσεις που έρπουν στα βαθύτερα στρώματα του ψυχισμού του, οι οποίες δεν έχουν χάσει τον παρωχημένο συγκινησιακό τους χαρακτήρα. Δεσπόζουσα θέση κατέχουν όσα έζησε στο σπίτι του, στα σχολεία που φοίτησε, στο κοινωνικό περιβάλλον που ανατράφηκε (Αιτωλικό – γενέθλιος τόπος – Πειραιάς και Αθήνα στη συνέχεια, πόλεις που θα γνωρίσει παιδί ακόμη, καθώς και σχολεία, στα οποία φοίτησε).

Στην πρώτη συλλογή διηγημάτων του (Χανς και άλλα πεζά) που ο Παναγιωτόπουλος εκδίδει το 1925 σε ηλικία είκοσι τεσσάρων χρονών, το δίπολο δάσκαλος – μαθητής, καθώς και το σχολείο, οι υλικοτεχνικές υποδομές έχουν αξονική θέση. Στα δέκα σύντομα κεφάλαια των 70, μικρού σχήματος, σελίδων, της παραπάνω αφηγηματικής του προσπάθειας («Χανς και άλλα Πεζά») αφηγείται την ιστορία του «μικρού λυπημένου παιδιού». Ο αφηγητής, ο Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος είναι ένας ονειροπόλος που θυμάται· και η μνήμη του προσφέρει ευτυχία, αλλά και πόνο. Ξεθάβει από μέσα του το πολυτραυματικό παιδί και μέσω αυτού την

ίδια την παρατεταμένη παιδικότητα, την τυραννία της μνήμης και της φθοράς. Βασανίζεται από τραγικές αναμνήσεις, που θα βαραίνουν ολάκερη την υπόλοιπη ζωή του και θα της ενσταλάζουν το στυφότατο αίσθημα της ανθρώπινης οδύνης, της οικονομικής ανέχειας και της φθοράς *«Μνησιπήμων πόνος»* (= μνήμη που προκαλεί πόνο), όπως θα 'λεγε ο Σεφέρης. Σε μια πιο ώριμη ηλικία, γυρίζοντας προς τα πίσω, στη φτωκική ζωή των παιδικών και εφηβικών του χρόνων, μια ζωή γεμάτη θανάτους, πείνα, στέρηση και ανασφάλεια οικογενειακή, θα πει: *«Υπήρξα ένα πολύ φτωκό παιδί. Πάλεψα πολύ για να ζήσω. Ντρέπομαι, ξέρετε, να πω πως υπήρξα τόσο φτωχός, αλλά είναι αλήθεια»*.³⁵⁴

Από τη μικρή ηλικία, λέγει ο Άντλερ, ο άνθρωπος προορίζεται από την ψυχουσύνθεσή του προς ορισμένο δρόμο και προς ορισμένη πίστη ακόμα. Η οικονομική κατάσταση της οικογένειας, η κοινωνική της θέση, η ηθική της ακτινοβολία, η εσωτερική της δομή, επηρεάζουν το παιδί και το προσδιορίζουν. Και το επηρεάζουν όχι μόνο με τη δύναμη της διδασκαλίας αλλά και με την ποιότητα της οικογενειακής ατμόσφαιρας. Η φτώχεια ερειπώνει και αποσυνθέτει την ψυχή του παιδιού που τσακίζεται την ώρα που ψάχνει ένα καλό όνειρο για τη θέση του στον κόσμο.

Η περιδιάβαση στα κείμενα του Ι.Μ. Παναγιωτόπουλου, στις επιφυλλίδες του στον ημερήσιο τύπο, στις σελίδες ορισμένων αφηγημάτων (*«Αστροφεγγιά»*, *«Χαυς και άλλα πεζά»*, *«Χαμοζωή»*, *«Αιχμάλωτοι»*, *«Αφρικανική Περιπέτεια»*) δείχνει ότι το δίπολο δάσκαλος – μαθητής, καθώς και το σχολείο κατέχουν αξονική θέση και εμφανίζουν τις δυσκολίες και τα εμπόδια που αντιθέτει το οικογενειακό και σχολικό περιβάλλον. Η σκληρή αγωγή που δέχεται το παιδί στο σπίτι, στο σχολείο και στην κοινωνία, το οδηγεί στην ερημιά, στην Ανασφάλεια. Τα παιδιά που μεγαλώνουν κάτω από την πίεση και την πίκρα ενός αυστηρού εκπαιδευτικού συστήματος, τα παιδιά που μαθαίνουν γράμματα μέσα σε θλιβερές αίθουσες, τα μικρά και φοβισμένα παιδιά που βιώνουν το κλειστό

---

³⁵⁴ Εφημ. Έθνος, Τετάρτη 16 Σεπτ. 1981.

σχολείο, το αυταρχικό, το «*σχολείο οδοστρωτήρας και προκρούστης των ψυχών*», όπως γράφει ο Δ. Γληνός, διαμορφώνει αντικοινωνικά άτομα.³⁵⁵

Ο πολυσύνθετος και πληθωρικός συγγραφέας Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος, ο ποιητής, δοκιμιογράφος, μυθιστορηματογράφος, διηγηματογράφος, κριτικός, ιστορικός της λογοτεχνίας, συγγραφέας ταξιδιωτικών εντυπώσεων, ήταν και ένας λυρικός δάσκαλος, παιδαγωγός και ψυχολόγος, που αγαπούσε το παιδί και προσπαθούσε να το μορφώσει καθολικά, γιατί ήξερε ότι η παιδεία, η μόρφωση είναι η δύναμη της εντελέχειας, όπως την όρισε ο Αριστοτέλης, που ολοκληρώνει ειδολογικά και ψυχικά τον άνθρωπο, το παιδί, σύμβολο της αθωότητας, το παιδί με το χαμόγελο, όπως το παρουσιάζει στη «*Διάπλαση*» του Γρηγ. Ξενόπουλου με το ποίημά του «*Χαμόγελο*», το Δεκέμβρη του 1920, όπου το παιδί χαίρεται και νέμεται την αγάπη, όταν το σπίτι στεγάζει ευτυχισμένη οικογένεια ή όταν το σχολείο ενισχύει ψυχικά και ηθικά τα παιδιά, για να μην απομονώνονται. Ο άνθρωπος που είναι μόνος, κατάμονος, ζει μέσα στο κρύο της ερημιάς, αποσύρεται, κρύβεται στον εαυτό του, ζει μέσα στην πίκρα της ψυχής του, δύσκολα δείχνει αγάπη στην κοινωνία, είναι ασυγκίνητος, σκληρό, δύσκολο και δεν απλώνει χέρι φιλίας και αγάπης στο περιβάλλον του.

Θεωρώ χρήσιμο να παραθέσω αντιστικτικά δύο αποσπάσματα κειμένων του Ι.Μ. Παναγιωτόπουλου, ένα από το διήγημα «*η τραγωδία μιας μύτης*» από τη συλλογή «*Αφρικανική Περιπέτεια*» και το άλλο από την επιφυλλίδα «*Τα παιδικά χρόνια*» δημοσιευμένη στην εφημερίδα «*Ελευθερία*» στις 12-10-1958, τα οποία βασίζονται σε αναμνήσεις του Παναγιωτόπουλου από τα μαθητικά του χρόνια και αναφέρονται στο θέμα της παιδικής σκληρότητας:

«Έκαναμε ιστορία, με τον πράο και σιγομίλητο Χωραφά, σαν άνοιξε η πόρτα και μπήκε μέσα ο γυμνασιάρχης ο Τριανταφύλλης, ένας ιδιόρρυθμος λευκαδίτης. Έρριξε τη ματιά του στο δεύτερο θρανίο και είπε:

- *Κάνετε σεις εκεί πέρα λίγο τόπο να καθίσει κι ο Θεοφίλου.*

---

³⁵⁵ Δ. Γληνός, Ένας άταφος νεκρός, Αθήνα 1925, σελ. 299.

Τα παιδιά του δευτέρου θρανίου στριμώχτηκαν, άνοιξαν τόπο. Όλα τα μάτια, συγκεντρώθηκαν στον καινούριο. Είδαμε ένα κουτόχοντρο μπόγι τυλιγμένο σε βαρύ παλιό, μ' ένα παχύ μποξαδάκι, ολόγουρα στο λαιμό και στο μεγαλύτερο μέρος του προσώπου και δύο μάτια γλυκά και περίτρομα, που κοίταζαν εδώ κ' εκεί, σα χαμένα. Όποιος έτυχε, στη μέση της χρονιάς, ή και αργότερα ή και λίγο νωρίτερα, ν' αλλάξει σχολειό και να χάσει τους φίλους του και να βρεθεί ξαφνικά σε μια τάξη γεμάτη άγνωστα πρόσωπα, μπορεί να καταλάβει τι σημαίνει να σου πέφτει ξαφνικά ένας Αριστόδημος Θεοφίλου στο δεύτερο θρανίο, ένας Θεοφίλου από τη Λάρισα και τι σημαίνει για το Θεοφίλου η αλλαγή. Είχαμε σηκωθεί όλοι όρθιοι στα μακριά θρανία, όπου χωρούσαν κανονικά πέντε παιδιά στο καθένα και όπου έπρεπε συχνά να καθήσουν κ' έξι κ' εφτά κι οκτώ παιδιά και περιμέναμε ανυπόμονα να φύγει ο γυμνασιάρχης, για να καθήσουμε. Φυσικά ο Χωραφάς δεν ήταν από κείνους που ανέχονταν αταξίες. Αλλά ύστερ' από το Χωραφά είχαμε το μεγάλο διάλλειμα και ύστερ' από το μεγάλο διάλλειμα γαλλικά, το «μεσιέ Ρισάρ» εκεί πια γινόταν η καταστροφή της Βαβυλώνας.

Στο αναμεταξύ ένας, στο τρίτο θρανίο, ο πιο ασύδοτος μέσα στην τάξη, σιγομουρμούρισε:

- Παιδιά, κοιτάξτε τη μύτη του! Έχει να γίνει μεγάλο γλέντι!

Δε χρειάστηκε τίποτε περισσότερο. Η μύτη του Θεοφίλου έγινε το κύριο θέμα και στη δική μας τάξη και στις υπόλοιπες, στο διάλειμμα! Και ήταν, αληθινά, φαντασμαγορική, ένας χοντρός κατακόκκινος σβώλος, με φαρδιά ρουθούνια, απάνου σ' ένα πρόσωπο που φαινόταν να μην έχει άλλο προορισμό σε τούτη τη γη από το να την πλαισιώνει, να τη δικαιολογεί όσο βέβαια το μπορούσε, και να την υπομένει. Ένα πρόσωπο καλοπλασμένο, με καλοσυνάτα και περίτρομα μάτια, αχθοφόρος μιάς μύτης. Ο Θεοφίλου ήταν ένας αιχμάλωτος της μύτης του. Ποιος ξέρει πόσα θα έχει τραβήξει στη Θεσσαλία. Και τώρα ερχόταν να συνεχίσει τη σταδιοδρομία της μύτης του στην Αθήνα, στην οδό Διδότου! [...].

[...] Κ' έτυχε κι ο «μεσιέ Ρισάρ», ανύποπτος ο άνθρωπος, να μας διαβάσει τη μέρα εκείνη ένα απόσπασμα από το «Συρανό ντε Μπερζεράκ» του Ροστάν

κι ο λόγος για την ένδοξη μύτη της Γαλλίας έπεσε όλος απάνου στο πρόσωπο του Θεοφίλου:

- *Συρανό ! Συρανό !*³⁵⁶

Λίγο αργότερα ο μικρός μαθητής θα προσβληθεί από τύφο και θα πεθάνει και ο αφηγητής τότε θα εξομολογηθεί: *«Μονομιάς νιώσαμε σα να μην του είχε σκοτώσει ο τύφος, σαν να είμαστε εμείς, οι συμμαθητές του, όλο το γυμνάσιο ένοχοι»*.³⁵⁷

Αντιστικτικά μπορεί να διαβαστεί το απόσπασμα από την επιφυλλίδα στην *«Ελευθερία»*:

«Γυμνασιάρχης στο πέμπτο γυμνάσιο ήταν τότε ένας αγαθός και ιδιόρρυθμος λευκάδιος. Ο Θεόδωρος Τριανταφύλλης, άνθρωπος που φρένιαζε με το τίποτε, ευερέθιστος και ευέξαπτος, σωστός επτανήσιος αλλά και γεμάτος σοφία και αμετακίνητη καλοσύνη. Οι ζωηρότεροι πολύ του ενοχλούσαν τον καημένο τον Τριανταφύλλη και προκαλούσαν την οργή του κατά τρόπο που εμάς τους άλλους... μας διασκέδαζε φοβερά. Τα παιδιά είναι πάντα σκληρά, κατέχουν πολύ μέρος από τον πρωτόγονο άνθρωπο μέσα τους και από την πρώτη μέρα που θα βρεθούν στην τάξη άλλο δεν επιζητούν παρά να ανακαλύψουν το αδύνατο σημείο του δασκάλου κ' εκεί να χτυπήσουν. Για τούτο και ο πρώτος καιρός στο σχολείο είναι μια περίοδος ανιχνεύσεων. Τα παιδιά ενεδρεύουν. Και ο δάσκαλος προσπαθεί να μην αφήσει πλευρά ακάλυπτη και να τα κάμει φίλους με την πρώτη ματιά».³⁵⁸

Έκρινα πως μου χρειάζονται και τα δύο αποσπάσματα, για να καταλάβω (άσχετα αν μπορώ ή όχι να το αποδώσω, έστω και εις μακρόν) την διαφορετική υφή των κειμένων, το ύφος τους και κυρίως για να επισημάνω ότι σε ορισμένες επιφυλλίδες ξαναβρίσκουμε εικόνες παρόμοιες με αυτές των αφηγημάτων, όμως στην περίπτωση αυτή οι εικόνες είναι απογυμνωμένες από το ένδυμα της μυθοπλασίας ή επανέρχεται στο θέμα της σκληρής αγωγής που δέχεται το παιδί στο σπίτι, στο σχολείο και στην κοινωνία, για να επισημάνει ότι τα παιδιά που μεγαλώνουν κάτω από την

³⁵⁶ Αφρικανική Περιπέτεια, «Η τραγωδία μιας μύτης», εκδ. Αστήρ, Αθήνα 1970 σελ. 132-134.

³⁵⁷ «Η τραγωδία της μύτης», ό.π. σελ. 136.

³⁵⁸ Εφημ. Ελευθερία, 12-10-1958.

πίεση και την πίκρα ενός αυστηρού εκπαιδευτικού συστήματος, συχνά γίνονται συμπλεγματικά. Η ζωή παρουσιάζεται σ' αυτά με μαύρα χρώματα, γιατί από παντού περιμένουν δυσάρεστες εντυπώσεις. Τα παιδιά αυτά αισθάνονται ότι είναι θύματα και τότε δέχονται ταπεινά όλες τις δυσκολίες της ζωής, είτε νομίζουν ότι είναι μαχητές, έτοιμοι να πολεμήσουν ένα περιβάλλον που το θεωρούν εχθρικό. Η παράλογη αυστηρότητα αφήνει άγονη την ψυχή του παιδιού, τόσο που σιγά σιγά λησμονεί και την ίδια τη φωνή του, γίνεται σκληρό, δύσκολο και κλειστό στη σκέψη του και στα δικά του όνειρα, μοναχικό, κλεισμένο στη μοναξιά του.

Ωστόσο ο Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος όχι μόνο στις επιφυλλίδες και στην «Αφρικανική περιπέτεια», αλλά και στο αφηγηματικό του έργο αναφέρεται στη σκληρότητα του παιδιού, αλλού σπερματικά και αλλού εκτενέστερα: «[...] ήταν στην τάξη του μερικά παιδιά, που κάθε τόσο το πείραζαν, που του πιλάτευαν, πότε για τη μύτη του, που όλο και χόντραινε, πότε για το μπόι του και του έλεγαν «κουτσοστούπη», πότε για την τρεμούλα που τον έπιανε από δειλία και φόβο, σαν ήταν να πει μάθημα, πότε για τη φορεσιά του τη χλιομπαλωμένη. Αυτά τα παιδιά δε θα μπορούσε να τ' αγαπήσει ποτέ».³⁵⁹ Κλεισμένοι στη μοναξιά τους, στο κρησφύγετο της ερημιάς τους είναι και οι μικροί ήρωες της μυθιστορηματικής πραγματικότητας που συναντήσαμε σε πολλές σελίδες του αφηγηματικού έργου του Ι.Μ. Παναγιωτόπουλου. Είναι παιδιά που δεν έζησαν μέσα στον ήπιο χώρο της αγάπης, της ευλογίας, της τρυφερότητας, είναι μόνα, κατάμονα, όσο και ένα δέντρο στην άκρη του γκρεμού. Τέτοια παιδιά θα συναντήσουμε στο μυθιστόρημά του «Αλληλογραφία»,³⁶⁰ ή στα αφηγήματά του «Χανς και άλλα Πεζά»³⁶¹.

---

³⁵⁹ Αστροφεγγιά, εκδ. Αστήρ, Αθήνα 1971, σελ. 21.

³⁶⁰ Αλληλογραφία. Οι Εκδόσεις των Φίλων, Αθήνα 1975, σελ. 25.

³⁶¹ Χάνς και άλλα Πεζά, «Χανς», Ζηκάκης, Αθήνα 1925, σελ. 52-64 [Βλέπε: τη σημείωση 3 της μελέτης του Δημήτρη Γιάκου, Ο Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος, βιογραφούμενος και αυτοβιογραφούμενος, δημοσιευμένη στη Νέα Εστία, Αφιέρωμα στον Ι.Μ. Παναγιωτόπουλο, τόμος 112^{ος}, τεύχος 1329, Αθήνα, 15 Νοεμβρίου 1982 στη σελ. 1524 γράφει: Σημειώνω πως ο «Χανς» έχει τη σφραγίδα του Εκδοτικού Οίκου Ζηκάκη («Πεσματζόγλου και Πανεπιστημίου», 1925). Και δεν είναι παρά ένας ρομαντικός θρήνος, αξιομνημόνευτος ίσως από την πλευρά ενός «χαροκαμένου» φτωχόπαιδου, όχι όμως και από την πλευρά ενός αξιόλογου για τα 24 χρόνια του νέου Έλληνα λογοτέχνη» του 1925, που ασφαλώς θα είχε διαβάσει την αριστοτεχνική μετάφραση του «βιβλίου του μικρού αδελφού» του

Ένα τέτοιο, μοναχικό παιδί είναι και ο Χανς που τον βλέπουμε να παρατηρεί από απόσταση ασφαλείας, και να μη συμμετέχει στα σχολικά δρώμενα: [...] έλεγε, καμιά φορά, πως ο δάσκαλός τους ήταν κακός, αλλά τώλεγε έτσι δα, χωρίς να το πολυκαταλαβαίνει: ύστερα ήταν κι ο πατέρας του, που του κανοναρχούσε συχνά, ως «της παιδείας αι μεν ρίζαι πικραί, οι δε καρποί γλυκείς» κ' έβρισκε πως θα υπήρχεν εξάπαντος κάποια σχέση ανάμεσα στις πικρές ρίζες της παιδείας και το χάρακα του δασκάλου το φοβερό. Αυτά κι άλλα τον έκαναν να μαζεύεται μεσ' στον εαυτό του, ν' αποφεύγει τις φιλίες, να μη μιλεί συχνά, να μην έχει πολλή υπόληψη σε τίποτα· έπειτα είχε τόσα πράματα να συλλογιστεί.³⁶²

Λίγο πιο κάτω επανέρχεται στο ίδιο θέμα:

*[...] Υπήρχαν [...] στο σχολείο μερικά μεγάλα ανόητα παιδιά που δεν του άφηναν σε ησυχία· γιατί ο Χανς ήταν πάντα ένα μικρό λυπημένο παιδί κι όσο και να είχε πάρει θάρρος, δεν του άρεσαν ποτέ τα πολυτάραχα, πολυθόρυβα παιχνίδια και τα τρεχάματα και τα πηδήματα και τα πείσματα στις ακατάστατες πλάκες της αυλής ή οι τούμπες, που έκαναν τ' άλλα παιδιά στο υπόστεγο, μπροστά στη μύτη των κατσουφιασμένων δασκάλων».*³⁶³

Η παράλογη αυστηρότητα διαμορφώνει στην ψυχή του παιδιού τον κατάλληλο χώρο για να φυτρώσει το μίσος. Θυμούμαι συμμαθητές μου που έσχιζαν τα βιβλία στο τέλος της σχολικής χρονιάς. Πολλές φορές μάλιστα τα έκαιγαν, και το κάψιμο γινόταν με ένα τρόπο τελετουργικό που φανέρωνε εκδίκηση και πίκρα μαζί. Θυμούμαι ακόμη το Χριστοβασίλη, όπως τον διάβαζα στα βιβλία του, που φώναζε «ανάθεμα τα γράμματα»...

Η μεγαλύτερη όμως ευθύνη για την αγωγή του παιδιού και για την εικόνα του σχολείου πέφτει σε μας τους εκπαιδευτικούς, οι οποίοι είμαστε υποχρεωμένοι από την ίδια μας την εκπαίδευση να αρθρώσουμε το δικό μας λόγο περί παιδείας. Ο Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος στο δάσκαλο συγκεντρώνει την προσοχή και το ενδιαφέρον του, ενδιαφέρον που έχει να

Γκέιγκρσταμ, την κοιμωμένη από τον (περίπου) συντοπίτη του Παναγιωτόπουλου Κώστα Χατζόπουλο».

³⁶² Χάνς και άλλα Πεζά, «Χάνς», Ζηκάκης, Αθήνα 1925, σελ. 23.

³⁶³ Χανς και άλλα Πεζά, ό.π. σελ. 31.

κάνει με την οδυνηρή προσπάθεια άρσης των δυσκολιών που αντιθέτει καθημερινά η σχολική πράξη: εννοώ δυσκολίες, οι οποίες σχετίζονται με την έκφραση ή αυτοέκφραση καθώς και με την αγωνία του δάσκαλου να αντεπεξέλθει στις ανάγκες του δύσκολου κι δυσπρόσιτου έργου του.

Ο Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος με τρόπο έμμοно επανέρχεται στο θέμα της παιδείας και της εκπαίδευσης, στους οικογενείς παράγοντες αγωγής (οικογένεια – σχολείο), στο δίπολο δάσκαλος – μαθητής, στο συνθετικό όραμα της παιδείας καθώς και στη φιλοσοφία της, στο Αναλυτικό Πρόγραμμα, στο περιεχόμενο της σχολικής γνώσης, στις διδακτικές διαδικασίες, στη θέση των Μέσων εργασίας στο σύγχρονο σχολείο και στην ανάγκη να καλλιεργεί τις φυσικές και πνευματικές δυνάμεις του παιδιού, υψώνοντας αυτές σε όσο το δυνατό υψηλότερη βαθμίδα τελειότητας για να μπορεί ο νέος άνθρωπος να επιδρά εποικοδομητικά στην κοινωνία, βελτιώνοντας συνεχώς αυτή μέσα στις νέες συνθήκες που δημιουργούνται.

Για να ανατρέξουμε στα κείμενα του Ι.Μ. Παναγιωτόπουλου, Παιδεία ίσον *«ζωντανή γνώση και ήθος σύμφωνα με την αξιοπρέπεια του ανθρώπου»*. Η εκπαίδευση οφείλει να δημιουργήσει το σχολείο παιδείας και πολιτισμού, καθώς η παιδεία *«οφείλει να εφοδιάσει το παιδί με τις γνώσεις που απαιτούν οι καιροί και να το καταστήσει ικανό να νιώσει και ν' αγαπήσει τις υψηλότερες αξίες που θα είναι η καλύτερη άμυνα αντίκρου στη βάνανυση και στενά ωφελμιστική δεσποτεία της μηχανής, που θ' ανταποκρίνεται στις ψυχικές και πνευματικές ανάγκες του σημερινού παιδιού»*.³⁶⁴ Και αλλού ο δάσκαλος και Παιδαγωγός Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος αναρωτιέται ρητορικά, αν η Παιδεία που παρέχει το εκπαιδευτικό μας σύστημα πληροί αυτά τα κριτήρια, για να επισημάνει ότι: *«Μόλις ο απόφοιτος του νεοελληνικού γυμνασίου και πανεπιστημίου συμπληρώσει τα χρόνια των σπουδών και σταθεί στην ξόπορτα και αναρωτηθεί με ωμή ελικρίνεια: τι έμαθα; και πόσο έτοιμος είμαι για την επιστήμη, για τη σταδιοδρομία, για τη ζωή, η απάντηση που θα δώσει ο ίδιος στον εαυτό του, είμαι βέβαιος πως θα είναι αποκαρδιωτική»* [*«Το θέμα της παιδείας»*].

---

³⁶⁴ «Φαύλος Κύκλος II», Ηθική.

Διερευνώντας τα αίτια που δημιουργούν το παραπάνω φαινόμενο, ο Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος υποστηρίζει ότι από την εκπαίδευση, που, όπως και παραπάνω αναφέραμε, είναι σύστημα και κατηγορία ιστορική εμπλεγμένη στα όργανα της κρατικής πρόνοιας και εξουσίας, απουσιάζουν παράμετροι και μέσα που θα έπρεπε να υπάρχουν, όπως: *«Παιδεία θα πει πρώτα σχολείο. Δηλαδή, ένα κτήριο, που με τον όγκο του, με την οργάνωσή του, με την καθαριότητά του, με την όλη του εμφάνιση να επιβάλλεται στο παιδί [...]. Έπειτα, παιδεία σημαίνει ορισμένος αριθμός παιδιών σε κάθε τάξη [...]. Παιδεία ακόμη σημαίνει διδακτικό προσωπικό καλά καταρτισμένο, οικονομικά ανεξάρτητο, άγρυπνα παρακολουθούμενο και ελεγχόμενο, γεμάτο συνείδηση της αποστολής [...]. Παιδεία, τέλος, σημαίνει σύστημα. Σύστημα του καιρού και του τόπου, από μια επιτροπή, που θα την περιβάλλει η κοινή συγκατάθεση, έξω από κάθε κομματική εξάρτηση»*.³⁶⁵

Οι αλήθειες που διαπιστώνει ο καλός παιδαγωγός Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος υπερβαίνουν κατά πολύ την εποχή του και μοιάζουν με ακτινογράφημα των μετέπειτα και ιδιαίτερα των σημερινών ταραγμένων και κρεουργημένων εποχών, όπως και της πρόσφατης εμπειρίας που είχαμε από τη λεγόμενη τρόικα, που δεν μπορούμε να αποτινάξουμε από πάνω μας τη στρέβλωση, την κουφότητα της ξύλινης ρητορείας και τον εξανδραποδισμό που ευτελίζουν, εξαχρειώνουν τα ήθη.

Ανατρέχοντας πάντοτε στα κείμενα του Ι.Μ. Παναγιωτόπουλου, διαβάζουμε: *Παιδεία και εκπαίδευση σημαίνει επίσης κατάλληλα σχολικά προγράμματα και εκπαιδευτικό υλικό. Όμως, όταν μιλούμε για συγχρονισμένα προγράμματα, συχνά δεν είμαστε σε θέση να καθορίσουμε τι είναι σύγχρονο και τι ασύγχρονο. Σύγχυση μεγάλη επικρατεί ως προς την έκταση και την ειδική ποιότητα της ύλης που θα προσφερθεί στα παιδιά [...]. Τα προγράμματά μας δεν είναι μόνο άσχημα διαρθρωμένα, αλλά και από πολλές πλευρές ανάπηρα [...]. Η κατανομή της ύλης είναι αμέθοδη, η έκταση των κεφαλαίων απρόσφορη, συχνά το επουσιώδες παίρνει τη θέση του ουσιώδους [...]. Τα περισσότερα από τα ίσαμε τώρα τυπωμένα σχολικά εγχειρίδια υπήρξαν ψυχρές εκφράσεις τυποποιημένης σοφίας άδρους και*

---

³⁶⁵ Φαύλος Κύκλος II

άγονης [...] είναι γεμάτα άχρηστες και βασανιστικές λεπτομέρειες [...] τα παιδιά σπαταλούν ατέλειωτες ώρες για να τα απομνημονεύουν [...]. Και είμαι βέβαιος ότι τελικά κανένας δε θυμάται τίποτα [...]. Όλη η ψυχολογία πάει χαμένη...» [«Συμπληρώσεις. Τα Σχολικά Βιβλία»].

Όπως και παραπάνω τονίσαμε, αναγνωρίζουμε στα κείμενα αυτά την ίδια την εποχή μας, καθώς οι απόψεις του Ι.Μ. Παναγιωτόπουλου για το εκπαιδευτικό μας σύστημα αποδεικνύονται επίκαιρες όσο ποτέ. Όπως πολλές φορές θα το πούμε, η παιδεία όλο γυρεύει και δε βρίσκει το νομοθέτη της. θέματα όπως η επιμόρφωση των δασκάλων, το Αναλυτικό Πρόγραμμα, η οργάνωση της σχολικής γνώσης, η διδακτική διαδικασία, οι υποδομές, η αξιοποίηση της τεχνογνωσίας, «*η ζωντανή και χρήσιμη γνώση σύμφωνα με τις ανάγκες των καιρών*», η συνενέργεια δασκάλου και μαθητή, η συναυτενέργεια και συγκαλιέργεια στον «*απόκροτο*», όπως τον έλεγε ο Πλούταρχος, «*αγρό της σπουδής και της παιδείας*» εξακολουθούν να είναι επίκαιρα και επιτακτικά να γυρεύουν την αντιμετώπισή τους.

Ο Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος, έξοχος συγγραφέας και πνευματικός άνθρωπος «*είχε θαυμάσια και συγκινητικά εξυψώσει την παιδαγωγική του συνείδηση στα υψηλότερα σημεία της λειτουργικότητάς της*». Λυρικός δάσκαλος, ανεξάντλητος σε γνώση, καλοσύνη και ανθρωπιά, εξαιρετος παιδαγωγός, είχε εξοστρακίσει από τη διδακτική του διαδικασία την κατήφεια και την αυστηρότητα και γι' αυτό εξακολουθεί και σήμερα με τα κείμενά του να έρχεται αρωγός σε κάθε εκπαιδευτικό. Με τις αντιλήψεις και το έργο του, με τα άρθρα και τις επιφυλλίδες στον ημερήσιο και περιοδικό τύπο, με τις διαλέξεις και γενικά με τις πολύκλαδες δραστηριότητές του συνέβαλε στην καθολίκευση της παιδείας και την επέκτασή της και πέρα από το σχολείο, στο σπίτι, στους οικογενείς παράγοντες, και γενικότερα σε όλο τον πληθυσμό, ιδιαίτερα της επαρχίας που υποφέρει από έλλειψη πολιτισμού, και που οι πνεύμονές της είναι γεμάτοι από τα δηλητήρια και τις αναθυμιάσεις του πολέμου.

Ο Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος πάλεψε για την ενότητα στη ζωή και στον πολιτισμό, για την ενότητα στη σχολική πράξη. Η ενότητα οργανώνει τη ζωή, μορφοποιεί τον πολιτισμό κάτω από μια ενιαία τεχνολογία. Οι

διαφοροποιήσεις αποτελούν πλευρά διάστασης της ίδιας πρώτης ουσίας, του αυτού είναι. Η ενότητα αυτή στην Πολιτική και την Οικονομία προσλαμβάνει το είδος και το όνομα της κοινότητας. Στην Ψυχολογία η ενότητα αποτελεί αδιαίρετη πραγματικότητα ή διαιρετή κατά τρόπο συμβατικό, για να απομονωθούν ορισμένα μέρη στο εργαστήριο για μελέτη και πειραματική έρευνα. Η ειρηνική συνύπαρξη των θεωριών αποτελεί ένα από τα βασικά γνωρίσματα της επιστήμης και της ψυχολογίας των χρόνων μας.³⁶⁶

Η Επιστήμη, η Τέχνη, η Ψυχολογία, τείνουν να ενταχθούν στα ενδότερα της ζωής και έλκονται από αυτή τη σύμπραξη, απόλυτη ενότητα. Ο κόσμος όλος βρίσκεται σε σχέση σύζευξης με τα επί μέρους υλικά της δομής του και όχι σε σχέση δυϊσμού. Η ενότητα κυριαρχεί μέσα στην ψυχή, στη συνείδηση και στο πνεύμα του ανθρώπου, όπου δεν υπάρχει χωριστό βουλευτικό, γνωστικό ή συναισθηματικό μέρος, αλλά το ενιαίο πνευματικό στερέωμα του ανθρώπου. Στο έργο του Ι.Μ. Παναγιωτόπουλου³⁶⁷ είναι έκτυπη η έγνοια και ο πόθος του για την ενότητα, για εσωτερική και εξωτερική συνάμα ενότητα. *«Η Μάχη με την Ενότητα»* αποτελεί την πιο βασανιστική και αληθινά δραματική αγωνία του πνεύματός του και αναφέρεται στην αδιάκοπη φροντίδα του τεχνίτη του λόγου να μας παρουσιάζει μέσα από τη λεπτομέρεια την καθολικότητα, *«μεσ' απ' το κομμάτι το ακέριο, μεσ' απ' τα πολλά το ένα, που είναι το ανεπίκαιρο και το άφθαρτο»*.

Ο Παναγιωτόπουλος θεωρεί *«τη Μάχη με την Ενότητα»* ως το ύψιστο χρέος κάθε συνειδητού πνευματικού ανθρώπου και τη συνειδητοποιεί με την ολοκλήρωση του εαυτού του, με την ολοκλήρωση της προσωπικότητάς του: *«Ενότητα του εσωτερικού μας κόσμου, ατόφια και ανεπηρέαστα προβλημένη στο φυσικό και στο ανθρώπινο περίγυρο και αρμόδια εκφρασμένη στο έργο της τέχνης – να το μεγάλο αίτημα, το ιδανικό μας και το πεπρωμένο μας. Την ενότητα τούτη πρέπει να ζητούμε, όχι να την*

---

³⁶⁶ Σοφία Γεδεών *«Η σύγχρονη Ψυχολογία και η ζωή»*, Πανόραμα ιδεών, τ.Α' σελ. 191.

³⁶⁷ βλέπε τους δύο τόμους *«Ομιλίες της Γυμνής ψυχής»*, Δοκίμια, οι Εκδόσεις των Φίλων, Αθήνα 1993³ και *«Ο στοχασμός και ο λόγος»*, Οι Εκδόσεις των Φίλων, Αθήνα 1994³.

*παίρνουμε έτοιμη, από δω κι από κει, μήτε να τη μεγαλοφωνούμε σαν τους ανάβαθους που κουδουνίζουν τις ηχηρές φράσεις».*³⁶⁸

Αυτός ο κοσμοταξιδεμένος μάχεται να αποκτήσει μέσα από την αυτογνωσία την ολοκλήρωση της προσωπικότητάς του, που είναι προσωπικό αγώνισμα και καταχτιέται *«με καιρό και με κόπο»*, μ' ένα ασταμάτητο πνευματικό ανέβασμα *«σκαλί το σκαλί προς τα ύψη»*, που σε κάνει *«ν' ανεβαίνεις σαν του φοίνικα, ξέροντας από πριν πως τ' άστρο της νύχτας δε θα το φτάσεις ποτέ, πως, όσο σηκώνεις το λαιμαργό σου ανάστημα, τόσο θα ξεμακραίνει ο ουρανός»*,³⁶⁹ γιατί η *«εκδρομή αυτή δεν έχει τέλος»*, καθώς θα 'λεγε ο Ανδρέας Εμπειρικός. Γι' αυτό πιστεύει πως είναι *«χρέος του πνευματικού ανθρώπου να βρίσκεται σε μουσική ανταπόκριση με το φυσικό περίγυρο και με το στοχασμό και την πείρα των προγόνων και με τον άλλον άνθρωπο, το συγκαιρινό, και να κατέχει πλέρια τον εαυτό του [...]». Η συνείδηση των συνόλων πρέπει να είναι η αρετή μας η βεβαιότερη»*.³⁷⁰

Αυτή η βαθύτερη έγνοια του Παναγιωτόπουλου για την εσωτερική ενότητα επανέρχεται σε πολλά κείμενά του και φανερώνει την πεποίθησή του ότι η αυτογνωσία παρέχει σε μας το πρώτο μέτρο για να γνωρίσουμε τον έτερο άνθρωπο, το συνάνθρωπο.³⁷¹ Η εσωτερική ενότητα προϋποθέτει την αυτογνωσία, η οποία οδηγεί στην ανθρωπογνωσία. *«Ο άνθρωπος, είπε ο μεγάλος συγγραφέας Χεμινγκουέι, είναι ο ίδιος ο κόσμος. Στην ψυχή του χαίρει ή κηδεύεται η ανθρωπότητα. Και όταν χτυπάει η καμπάνα, είναι σα να χτυπά για τον εαυτό μας. Τούτο σημαίνει τον απόλυτο ασυμβιωτικό χαρακτήρα της μιας, της ατομικής ψυχής»*.

Στην ψυχή μας, αν την εξετάσουμε, θα βρούμε όλο τον κόσμο και την εμπειρία του κόσμου, τη χαρά του και την αποκαρδίωσή του.³⁷²

---

³⁶⁸ «Ομιλίες της Γυμνής ψυχής», «Η Μάχη με την Ενότητα», ό.π. σελ. 21.

³⁶⁹ «Ομιλίες της Γυμνής ψυχής», «Αναγωγή», ό.π. σ.41.

³⁷⁰ «Αναγωγή», στο «Ομιλίες της Γυμνής ψυχής», ό.π..

³⁷¹ «Συνείδηση των Συνόλων», στις «Ομιλίες της Γυμνής ψυχής», ό.π..

³⁷² Βλέπε: τα δοκίμια που συγκροτούν τους δύο τόμους: «Ομιλίες της Γυμνής ψυχής» και «Ο στοχασμός και ο Λόγος», ό.π. ιδιαίτερα παραπέμπουμε στα δοκίμια: «Αναγωγή», «Συνείδηση των Συνόλων», «Περυσυλλογή», «Εγρήγορση», «Λουλούδι των Αβύσσων», στις «Ομιλίες της Γυμνής Ψυχής», «Το πνεύμα της Σιωπής» στον τόμο «Ο Στοχασμός και ο Λόγος», καθώς και στον τόμο «Η σιωπή και ο Λόγος».

Σε ποια συμπεράσματα μας οδηγεί το παραπλήρωμα αυτό της σκέψης μας;

Η αγωγή πρέπει να πάρει το ρυθμιστικό ενωτικό της ρόλο μέσα στη ζωή, να μη παραβλέπει τη δραματική προβληματικότητα της ζωής, πρέπει να ατενίζει τα ρεύματα και τις αντιθέσεις της εποχής, και να συμβάλει στην άμβλυνση των ιδεολογικών και κοινωνικών συγκρούσεων, μορφοποιώντας σε ιδανικά και κανόνες τον ψυχικό και πνευματικό πλούτο του ανθρώπου που εκφράζονται στα συναισθήματα και τα ιδεώδη τους.

Όπως πολλές φορές θα το πούμε, η αγωγή δεν πρέπει να αποκοπεί από τη ζωή και την κοινωνία, από τον αγωνιώδη ρυθμό τους, όπου οι άνθρωποι, οι κοινωνικές ομάδες, τα έθνη συνθλίβονται στις μυλόπετρες τη σκληρής ανάγκης, αλλά οφείλει να διαδραματίσει ενεργό ρόλο, για μια αρμονική σύνθεση των αντιμαχομένων στοιχείων στον πνευματικό και κοινωνικό τομέα.

Να ζητούμε από την αγωγή τη συνδρομή της για τη δημιουργία ενός κλίματος ενότητας μέσα στις αντιθέσεις, εξισορρόπησης των αλληλοσυγκρουόμενων ρευμάτων και ενός αισθήματος ασφαλείας, φθάνει μόνο να έχει ψυχική ανταπόκριση στην ευρύτερη κοινωνική ομάδα του τόπου της και του καιρού της, τη ριζωμένη στον ιδιαίτερο γεωγραφικό της χώρο και ζυμωμένη με την ιστορική της μοίρα.

Ο δάσκαλος πρέπει να είναι φίλος. Ο Παναγιωτόπουλος το ανύψωσε αυτό το αίτημα *«ως τα κράσπεδα του μουσικού τρόπου βίωσης και εφαρμογής»*.

Η έντονη και σύνδρομη αυτενέργεια και συνενέργεια των οικογενών παραγόντων της αγωγής διαμορφώνει το καλό κλίμα, το σχολείο παιδείας και πολιτισμού και επιτυγχάνει την ενότητα στη ζωή και στον πολιτισμό, την ενότητα στη σχολική και εξωσχολική πράξη.

Ο Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος υπήρξε δάσκαλος και παιδαγωγός, φίλος των μαθητών του, των συνεργατών του και το διδακτικό του έργο ήταν πλεόνασμα απόρροια αγάπης. Η αγάπη είναι η καλύτερη επικύρωση του μεγάλου σκοπού του Ι.Μ. Παναγιωτόπουλου, δηλαδή της τελειώσής του κατά το ρήμα και το

υπόδειγμα ζωής του Σωκράτη, ο οποίος δίδαξε πώς να χρησιμοποιεί κανείς τη σκέψη του για την αυτομόρφωσή του (τη σοφία του) και του Θεανθρώπου, ο οποίο δίδαξε πώς να αγαπάμε ο ένας τον άλλο. Και οι δύο ήσαν μεγάλοι παιδαγωγοί των ανθρώπων και οι δύο δολοφονήθηκαν από τους ανθρώπους, διαβεβαιώνοντας με το θάνατό τους το τραγικό μήνυμα της αγωγής. Ο Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος είχε τα μάτια του στραμμένα στο φωτεινό τμήμα του όντος, που είναι το «αγαθόν», όπως μας δίδαξε ο μεγάλος θεωρητικός της παιδείας Πλάτων, ο οποίος δαπάνησε όλη τη ζωή του στη μόρφωση (που σημαίνει ψυχοπνευματική, ηθική και σωματική ομορφιά) των συμπολιτών του.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Ε΄

Ο Ι.Μ. ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΣ ΚΑΙ ΤΟ ΓΛΩΣΣΙΚΟ ΠΡΟΒΛΗΜΑ

1. Η Πρωτοβάθμια και Δευτεροβάθμια Εκπαίδευση

Σε άλλο μέρος της εργασίας μας ορίσαμε ως σύγχρονη την Παιδεία, όταν μελετά, βιώνει τον περιρρέοντα αυτή κόσμο – τον υλικό, δηλαδή τα δεδομένα της υλικής και βιολογικής φύσης και τον πνευματικό και διανοίγει τον ιδεολογικό χώρο της ζωής, όπως και εμπνέει τη σωστή πράξη, την ενέργεια για την ολοκλήρωση του σκοπού που θέτει. Ο κόσμος αυτός, που συνυπάρχει στο πνευματικό και το υλικό του μέρος, σε σχέση σύζευξης και όχι δυϊσμού, πρέπει να γνωριστεί άμεσα, απευθείας από το παιδί και οι άμεσες παραστάσεις να γίνονται βίωμα, με το περιεχόμενο που εγκλείουν, εμπειρία, και ό,τι καλούμε «πνευματικές βάσεις» σε ένα άτομο, που πάνω σ' αυτές θα μεγαλώσει η γνώση και η εμπειρία αργότερα.

Ο κόσμος αυτός είναι, όπως σημειώσαμε, ο χώρος, ο χρόνος (χωροχρόνος) και η πράξη της ζωής που εκφράζεται μέσα σ' αυτές τις έννοιες. Πολλά βιβλία προσπάθησαν και πέτυχαν τον κόσμο αυτό να τον υποτάξουν μέσα στην παιδική γνώση κυρίως με το μάθημα της Πατριδογνωσίας ή της Περιβαλλοντικής Αγωγής, και με όλα τα μαθήματα που προσφέρουν, στις μεγαλύτερες ηλικίες των παιδιών, στερεότερες και πιο συγκεκριμένες και τείνουσες προς την κατηγορία, προς την ειδίκευση γνώσεις.

Εμείς στο μέρος αυτό της εργασίας μας, όπως είπαμε, θα αναφερθούμε στο δίπολο δάσκαλος – μαθητής και στο μορφωτικό αγαθό στις τρεις βαθμίδες της Εκπαίδευσης, όπως αυτά αναδεικνύονται από τον Ι.Μ. Παναγιωτόπουλο στα κείμενά του, και δευτερευόντως στην οργάνωση της σχολικής και εξωσχολικής εργασίας και αγωγής, όχι για να καταλήξουμε σε αφορισμούς και δεοντολογίες ή να οροθετήσουμε μια περιοχή της Αγωγής, στο πρακτικό της μέρος, αλλά για να ευκολύνουμε το δάσκαλο στο χώρο, που θα πρέπει με τη δική του έμπνευση να πληρώσει, όπως στην κατασκευή εύκολων μέσων εργασίας κ.λπ., και ακόμη θα μιλήσουμε

για την οργάνωση της εξωσχολικής δραστηριότητας πάντα με βάση τα κείμενα του δασκάλου και ποιητή (χρησιμοποιώ τον όρο συμπεριληπτικά, εννοώντας κάθε μορφή τέχνης) Ι.Μ. Παναγιωτόπουλου.

Ο Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος, ξεκινώντας από το δάσκαλο, επισημαίνει το πνεύμα της αποστολής που πρέπει να τον διέπει. Πιστεύει ότι η διδασκαλία *«χρειάζεται ταλέντο, χρειάζεται ψυχή, χρειάζεται προσωπικότητα και τέτοια πράγματα δεν είναι στο χέρι του καθενός. Ο δάσκαλος, όπως και ο ποιητής και γεννιέται και γίνεται. Αλλά πρέπει να γεννηθεί, για να μπορέσει να γίνει»*.³⁷³

Ο δάσκαλος γίνεται, ακριβέστερα πρέπει να γίνεται οδηγητής και υπόδειγμα στην κοινωνία, αποδεσμεύεται από το όρυγμα της δικής του ζωής και τίθεται στην υπηρεσία των παιδιών, και κατ' επέκταση στην εξυπηρέτηση της κοινωνίας ή του πλησίον, και μέσα από πολλά εμπόδια και δυσκολίες οδηγεί στην προαγωγή των παιδιών και του κοινωνικού συνόλου. Μέσα από τις διαδικασίες της Εκπαίδευσης συμβάλλει στην οργάνωση του πνεύματος του παιδιού, η οποία και μόνη οδηγεί στην πραγματική ελευθερία, ελευθερία εσωτερική, ηθική, πολιτική, την οποία κανείς δεν μπορεί να του αφαιρέσει. Η Παιδεία στερεώνει και αυξάνει την αξιοπρέπεια καθώς και την ευγένεια του ανθρώπου. Ο άνθρωπος γίνεται ευγενής, δεν γεννιέται αλλά γίνεται.

Όπως το άγριο δέντρο το πληγώνουμε, όταν πρόκειται να το μπολιάσουμε, δηλαδή να του βάλουμε έναν οφθαλμό, ένα μάτι από ένα ήμερο δέντρο – αυτό λέγεται ενοφθαλμισμός -, έτσι και η ψυχή, το πνεύμα του παιδιού, με την Παιδεία που του προσφέρει ο δάσκαλος, παιδεύεται, υφίσταται ένα παιδεμό, πληγώνεται για να ημερώσει και κατ' ουσίαν για να δημιουργήσει καρπούς, για να γεννήσει το πνεύμα του παιδιού ωραίους καρπούς, όπως λέγει ο Πλάτων στο *«Συμπόσιο»* όπου η Διοτίμα του Συμποσίου, η οποία είναι μεγάλη μυθοποιός, λέγει ότι η ψυχική υγεία

---

³⁷³ Συμπληρώσεις, Εφημ. Ελευθερία, 1, 10. 1961.

του ανθρώπου εξαρτάται από την ικανότητα να μετατρέπει την εσωτερική ορμή σε πνευματική δημιουργία.³⁷⁴

Σκοπός της διδασκαλίας του δασκάλου είναι η δημιουργία πνευματικών αγαθών (αυτός είναι ο κύριος σκοπός της ζωής του ανθρώπου) μέσα στην ελευθερία και την ομορφιά, είναι να αναθρέψει ανθρώπους πνευματικούς, δημιουργούς. Ο Παναγιωτόπουλος, δάσκαλος ο ίδιος γνωρίζει ότι ο δάσκαλος για να μπορέσει να ανταποκριθεί στις ανάγκες του δύσκολου έργου του, πέρα από τα ηθικά και πνευματικά εφόδια, χρειάζεται και χρήματα για να καλύπτει τις υλικές του ανάγκες.

«Ένας εκπαιδευτικός», γράφει ο Παναγιωτόπουλος, «για να μπορέσει σήμερα να ζήσει, έχει ανάγκη να φορτωθεί, έξω από τις κανονικές ώρες της διδασκαλίας και άλλες παράπλευρες ασχολίες [...]. Το άγχος του καθημερινού βίου είναι φοβερό εμπόδιο στην απρόσκοπτη διεξαγωγή της εκπαιδευτικής προσπάθειας»,³⁷⁵ ενώ, προκειμένου για την επαρχία, στην «εξευτελιστική γλισχρότητα της αμοιβής προστίθεται η έλλειψη βιβλιοθηκών, κι η ασφυκτική ατμόσφαιρα της επαρχιακής ζωής, το καφενείο που παίζει το ρόλο του πνευματικού κέντρου και ο άμεσα χρησιμοθηρικός ρυθμός του περιβάλλοντος».³⁷⁶

Ο Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος ομιλεί για την «ασφυκτική ατμόσφαιρα» της επαρχιακής ζωής, και οι συνειρμοί με βγάζουν στο βιβλίο του «Ασφυξία», συλλογή διηγημάτων, όπου στο πρώτο διήγημα, αυτό που έδωσε τον τίτλο του και στο βιβλίο, αποτυπώνεται η «ιστορική μελαγχολία του», όπως την ονομάζει ο καθηγητής και φίλος του Μ. Γ. Μερακλής,³⁷⁷ «και εκφράζει αυτό το «μη περαιτέρω» την απελπισία που έγινε πια ασφυκτική, με την επιβολή της δικτατορίας, στην οποία αναφέρεται με ολότελα διάφανους συμβολισμούς».³⁷⁸

---

³⁷⁴ Βλέπε: Ιωάννου Θεοδωρακόπουλου, Εισαγωγή στη Φιλοσοφία, τόμος Β', Αθήνα 1974, σελ. 449-450.

³⁷⁵ Βλέπε: «Συμπληρώσεις», εφ. Ελευθερία 1-1-1961.

³⁷⁶ Βλέπε: Ι.Μ. Παναγιωτόπουλου, «Εκσυγχρονισμός», εφ. Ελευθερία, 20-10-1963.

³⁷⁷ Βλέπε: Χαιρετισμός στον Ι.Μ. Παναγιωτόπουλο, Τετράδια «Ευθύνης», 8, σελ. 65.

³⁷⁸ ό.π., σελ. 66.

Μετά την καταστροφή της επαρχίας από τους πολέμους, ήρθε ο λήθαργος, η άπνοια η ψυχική, το κενό, η αδιαφορία που επακολουθούν μετά από ένα σπαραγμό, από αλληλοφάγωμα του εμφυλίου, τη δήωση. Οι άνθρωποι κόλλησαν στα γρανάζια. Η επαρχία είχε και έχει μεταμορφωθεί σε έρημη χώρα. Τα φαινόμενα τα αξιολογικά της πνευματικής ζωής παρουσίασαν κάμψη και διάβρωση στις ψυχές των ανθρώπων. Η ανηθικότητα που επέφερε ο πόλεμος, η άμβλυση του συγγενικού δεσμού, που ήρθε ως συνέπεια της κατοχής και του αλληλοσπαραγμού, και τα άλλα αμαρτήματα, που έπρεπε να αποφευχθούν από το Κράτος, όπως η άνιση κατανομή του εισοδήματος, η ανεργία, η έλλειψη επαγγελματικού προσανατολισμού των νέων, δημιούργησαν τον παραμεθόριο άνθρωπο, τον άνθρωπο παρία που έχει λιγότερα δικαιώματα από τους άλλους πολίτες, τον άνθρωπο εκτεθειμένο στην έλλειψη της αγάπης και στο σπαραγμό της ψυχής του από ένστικτα, από ένοχες πράξεις, που τις τροφοδοτεί η ένδεια και η έλλειψη παιδείας.

Μέσα σ' αυτό το αντιανθρώπινο περιβάλλον ο δάσκαλος αβοήθητος, με πλημμελή κατάρτιση και με μια μη ανανεούμενη γνώση είναι δύσκολο να ασκήσει έργο προόδου, ιδιαίτερα στα χωριά, που, κατά κανόνα, απουσιάζουν οι οικογενείς παράγοντες Αγωγής, με αποτέλεσμα να αποθαρρύνονται, να χάνουν σιγά – σιγά το ζήλο τους, την πρώτη ορμή τους, οπότε χάνεται μαζί και ο απαιτούμενος, προς το πρόσωπό τους σεβασμός, για να γίνουν έτσι *«εύκολο θέμα για διακωμώδηση στις επιθεωρήσεις»*.³⁷⁹

Κι όμως, *«όταν ο δάσκαλος»*, γράφει ο Παναγιωτόπουλος *«παραβαίνοντας κατά ένα μέρος το χρέος του, ξανοίγει το μάθημά του και φέρνει ως και ζωντάνια μέσα στην αίθουσα της διδασκαλίας του, τα παιδιά του ακολουθούν και του προσέχουν περίπου μαγνητισμένα από τη γοητεία του πνεύματός του»*.³⁸⁰ Είναι πράγματι οδυνηρή η προσπάθεια και η αγωνία του δασκάλου να αντεπεξέλθει στις ανάγκες του δύσκολου και δυσπρόσιτου θα λέγαμε έργου του.

---

³⁷⁹ Βλέπε: Ι.Μ. Παναγιωτόπουλου, «Ο Φάυλος Κύκλος», σελ. 1253-1258.

³⁸⁰ Βλέπε: Ι.Μ. Παναγιωτόπουλου, Το θέμα της Παιδείας, περ. Κριτικά Φύλλα, Μάρτιος 1975, σελ. 50.

Είναι οι δυσμενείς αντικειμενικές συνθήκες που παρεμποδίζουν το δάσκαλο να προσφέρει τις πολύτιμες υπηρεσίες του. Στην επαρχία δηλαδή είναι δύσκολο να θεμελιωθεί, από το σχολείο, ένα έργο προόδου, γιατί οι οικογενείς παράγοντες, όπως και οι κοινοτικοί παράγοντες, αποτελούν πολλές φορές, όπως είπαμε, παράγοντες αρνητικούς, που εμποδίζουν κάθε πρόοδο, επειδή δεν συμβαδίζει με τις δικές του αντιλήψεις. Νομίζουμε πως το σχολείο της επαρχίας, το αγροτικό σχολείο, έχει ειδικές συνθήκες ανάπτυξης, που δεν παρατηρούνται στα σχολεία των πόλεων.

Έπειτα, στα χωριά ο δάσκαλος αξιολογείται με διαφορετικό κριτήριο από το περιβάλλον του, απ' ό,τι αξιολογείται ο δάσκαλος των πόλεων και αν ο δάσκαλος δεν κατορθώσει να αποκτήσει την αγάπη του στενού κοινωνικού περιβάλλοντος, είναι δύσκολο να εργαστεί αποδοτικά, γιατί η εργασία του απαιτεί ασφάλεια ψυχική, ενθουσιασμό και αγάπη από το περιβάλλον του. Όταν ο δάσκαλος, όπως και κάθε δημιουργός ή και απλός εργάτης αντιμετωπίζει άρνηση, κατηγορίες, σκώμματα και έλλειψη κατανόησης, είναι επόμενο να κλειστεί στον εαυτό του, να κλειστεί δηλαδή μέσα στο χώρο της ατομικής του πικρίας και να ζητήσει, με την πρώτη ευκαιρία, μετάθεση, φυγή.

Ένα άλλο θέμα, που έχει ν' αντιμετωπίσει ο δάσκαλος της επαρχίας είναι ο φόβος να του καταλογίσουν ανάμειξη στην κοινοτική ζωή του χωριού και τα κοινοτικά προβλήματα. Εύκολα δηλαδή οι κοινοτικοί παράγοντες μπορούν να κατηγορήσουν ένα δάσκαλο για ανάμειξή του σε δουλειές κοινοτικές. Δημιουργείται έτσι από το ενδεχόμενο προσβολής του δασκάλου, ένα πλέγμα φοβίας, που παίρνει τις διαστάσεις κόμπλεξ, και που αναγκάζει το δάσκαλο συχνά, αντί να είναι παράγων προόδου πολιτιστικής σε ένα χωριό, να απομονώνεται στο σχολείο του ή να επεξεργάζεται τρόπους απόκτησης της εύνοιας των διαφόρων παραγόντων σε ένα χωριό.

Ωστόσο, ο δάσκαλος, σχολάρχης και ποιητής Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος γνωρίζει ότι η δυστυχία βρίσκεται στη μεταμέλεια, γι' αυτό και γράφει πως *«[...] αν ξαναζούσα, θα ξανάρχιζα με τον ίδιο τρόπο. Γιατί το να βρίσκομαι ανάμεσα σε παιδιά, το να ζω την περιπέτεια της νιότης από σιμά, παρά τους*

μόχθους και τις ταλαιπωρίες που προϋποθέτει το επάγγελμα, μου δίνει καινούριο θάρρος, με ξαναιώνει και μου προσφέρει το δικαίωμα ν' αντικρύζω με παρθενική όραση τη ζωή. Νομίζω πως είμαι γεννημένος για να μιλώ και να γράφω. Αυτό είναι το πεπρωμένο μου και το έχω αποδεχθή με ευχαρίστηση».³⁸¹

*«[...] Αν ρωτιούνταν πάλι,
όχι θα ξαναέλεγε. Κι όμως τον καταβάλλει
εκείνο τ' όχι – το σωστό – εις όλην την ζωή του,*

όπως θα 'λεγε ο φίλος του ομότεχνος Κ.Π. Καβάφης. Ο Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος γράφει ότι: «[...] Σαν με ρωτούσαν τι ήθελα να γίνω, έλεγα δάσκαλος...» και ποτέ δεν μετάνιωσε γι' αυτό τον αληθινό ηρωισμό που έδειξε σε μια κρίσιμη στιγμή της ζωής του, τότε που επρόκειτο οριστικά να αποφασίσει για την επαγγελματική του επιλογή. Το όραμά του ήταν να γίνει δάσκαλος. Και ο δάσκαλος Παναγιωτόπουλος δεν μπορεί να βγάλει από τον ορίζοντα της όρασής του το μαθητή του, ο οποίος είναι εντέλει και ο πιο αψευδής κριτής του. Πάλεψε με ιερό οίστρο να βοηθήσει τα κακοπαθημένα νιάτα κι αυτό προϋποθέτει την αναγέννηση της Παιδείας:

«Τα μέτρα που εξαγγέλθηκαν και που, φυσικά, δεν πρόκειται μονομιάς να καρποφορήσουν» γράφει, «έχουν την μέγιστη αρετή ν' ανταποκρίνονται άμεσα προς το κοινό αίσθημα, να εκπληρώνουν αιτήματα, που ολοένα και περισσότερο διακατέχουν τη συνείδηση του Έθνους και ν' αποτελούν αξεπέραστη δέσμευση και για όσους θα διαχειρισθούν την εξουσία αργότερα. Από τώρα και πέρα δεν θα μπορέσει πια κανείς να θεωρήσει την Παιδεία αντικείμενο μικρής κ' εφήμερης φροντίδας. Θα είναι αναγκασμένος να την τοποθετήσει προμετωπίδα στο πολιτικό του πρόγραμμα και ν' αφιερώσει τις πολυτιμότερες δυνάμεις του στην προαγωγή της. Το θέμα έχει πια τεθεί στη σωστή του βάση. Δεν μπορούμε να μιλούμε για νεοελληνικό πολιτισμό, δεν μπορούμε να προσδοκούμε ίση μεταχείριση μέσα στην κοινότητα των εθνών, δεν μπορούμε να ελπίζουμε, πώς κάποτε ο τίτλος του υπανάπτυκτου δεν θα

---

³⁸¹ Απόσπασμα συνέντευξης του Παναγιωτόπουλου στην Όλγα Μπακομάρου, περ. Ελληνίδα, τευχ. 120, 27-4-1960, σελ. 13.

είναι ο τίτλος μας, αν δεν ξεκινήσουμε από την Παιδεία [...]. Η Παιδεία αρχίζει από τις βαθύτερες ρίζες της φυλής και πάει προς την απλοχωριά της οικουμενικής συνείδησης και της συνείδησης του καιρού. Ζούμε σε μια πολύ δύσκολη εποχή. Σε μια εποχή καλπασμού. Είναι αδύνατο να την παρακολουθήσει κανείς, αν εξακολουθεί να χρησιμοποιεί τα ρομαντικά αμάξια των προπατόρων. Χρειάζεται να γεφυρωθεί το χάσμα να συνδεθεί ο κόσμος που φεύγει με τον κόσμο που έρχεται. Δεν θ' απαρηθούμε καμιά από τις ζωντανές αξίες του παρελθόντος. Αλλά και δεν θα κλείσουμε τα μάτια μπροστά σε καμιά από τις μητρικές αξίες του μέλλοντος [...].³⁸²

Ο άλλος πόλος είναι ο μαθητής. Τι ιερή είναι αυτή η συμπεριληπτική λέξη και τι βάθος χρόνου και χώρου έχει· ποιός μπορεί να απαλλαγεί από τους συνειρμούς του. Θέλω να πω ότι όλοι μας επιστρέφουμε στην παιδική ηλικία· «αναζητούμε το παιδί που διατηρείται μέσα μας ανέπαφο, όπως ο Ενδυμίω, ο όμορφος βοσκός, που από ερωτική αλληλεγγύη του βύθισε ο Δίας σε αιώνιο ύπνο, για να νέμεται την αγέραστη ομορφιά του η Σελήνη».³⁸³

«Ο Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος, - ένα μεγάλο, παντοτεινό αξιολάτρευτο παιδί ο ίδιος – γράφει ο Ματθαίος Μουντές, «στάθηκε για δεκαετίες κοντά στα παιδιά με αγάπη και αφοσίωση και σεβασμό. Δεν υποτίμησε ποτέ την ανάγκη και την ποιότητα της παιδαγωγικής του προσφοράς. Δεν την έβλεπε κατώτερη από το κύριο λογοτεχνικό του έργο. Είχε θαυμάσια και συγκινητικά εξυψώσει την παιδαγωγική του συνείδηση στα υψηλότερα σημεία της λειτουργικότητάς της. Έτσι ακτινοβόλησε πραγματικά σαν παιδαγωγός [...]. Ευτύχησα να δουλέψω κοντά του, νέος, πολλά χρόνια σαν δάσκαλος [...]. Ο Παναγιωτόπουλος ήταν ένας αστείρευτος κρουνός γνώσης και αγάπης. Ήταν ένας λυρικός δάσκαλος. Ένας παιδαγωγός που είχε εξοστρακίσει από τη μέθοδό του την κατήφεια και την αυστηρότητα, που τάδινε όλα από το περίσσειμα της καρδιάς του. Μιλούμε σήμερα για τη μη αυταρχική μόρφωση και παιδεία. Ο Παναγιωτόπουλος την εδίδασκε βιώνοντάς την και μεταγγίζοντάς την και σε μας. Του πήγαιναν συνάδελφοι αγανακτισμένοι – και όχι άδικα ίσως – ένα παιδί να το τιμωρήσει. Τιμούσε το δάσκαλο με μια

³⁸² Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος, «Η Νέα Παιδεία», Εφημ. «Ελευθερία» 24.11.1963.

³⁸³ Αντρέας Καραντώνης, Προσωπικό με την Ποίηση του Δ.Π. Παπαδίτσα, Αναφορές στον Υπερεαλισμό, Εκδ. Γνώση, Αθήνα, 1981

κουβέντα σεβασμού κι ύστερα, όταν έμενε μονάχος με το παιδί, άφηνε αφειδώλευτα να το αγγίξει η αυστηρότητα της αγάπης και της μειλίχιας συμβουλής, συμβουλής πατέρα, φίλου ! Ο δάσκαλος πρέπει να είναι φίλος». ³⁸⁴

Ο Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος με το λόγο και το έργο του μας βοήθησε να βρούμε τους τρόπους και τους δρόμους προσέγγισης του παιδιού ως και τους μυχούς της ύπαρξής του, ανταμώνοντας συνάμα και τη δική μας αποδεκατισμένη παιδικότητα που μας ελέγχει με τις αλλεπάλληλες καθηλώσεις της. Μας βοήθησε να γνωρίσουμε το παιδί στην «εποχή που αναφέρεται στην πρώτη μύηση, στους πρώτους αναγνωρισμούς και στις πρώτες ταυτίσεις», ³⁸⁵ είναι ένας ολόκληρος κόσμος, που κουβαλά πάνω του «τα σημάδια της προέλευσής του. Και τα σημάδια τούτα δεν είναι ψευτισμένα και νοθεμένα από την υποκρισία, την περίσκεψη, την επιφύλαξη». ³⁸⁶ Τα παιδιά, που «πάντα σκληρά, κατέχουν πολύ μέρος, από του πρωτόγονο άνθρωπο μέσα τους κι από την πρώτη μέρα, που θα βρεθούν στην τάξη, άλλο δεν επιζητούν παρά να ανακαλύψουν το αδύνατο σημείο του δασκάλου και να χτυπήσουν. Για τούτο και ο πρώτος καιρός στο σχολείο είναι μια περίοδος ανικνεύσεων. Τα παιδιά ενεδρεύουν. Κι ο δάσκαλος προσπαθεί να μην αφήσει πλευρό ακάλυπτο και να τα κάμει φίλους με την πρώτη ματιά». ³⁸⁷

Απ' την άλλη όμως μεριά το παιδί «ένας ζωντανός, λαίμαργος οργανισμός, μας προσφέρει τη φρεσκάδα του, την προθυμία του, τα θαυμάσια χρόνια της νωπής ηλικίας του, τα χρόνια που θα νοσταλγήσει αργότερα, καθώς όλοι τα νοσταλγούμε, με σπαραγμό». ³⁸⁸ Έτσι, «χρειάζεται στοργή, φωτισμένη συμπάρασταση, ευθάρρυνση, θέλει να νιώσει πως οι μεγαλύτεροι το λογαριάζουν, πως δεν είναι ένας «παρίας», αφημένος στην τύχη του». ³⁸⁹

---

³⁸⁴ Ματθαίου Μουντέ, «Ο Δάσκαλος Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος», Αφιέρωμα Νέας Εστίας, 1583-1584.

³⁸⁵ Ι.Μ. Παναγιωτόπουλου, Η Σιωπή και ο Λόγος, Αλκαίος, Αθήνα, 1974, σελ. 70.

³⁸⁶ Τα πρόσωπα και τα Κείμενα Β' - Ανήσυχα χρόνια, β' εκδ., Οι Εκδόσεις των Φίλων, Αθήνα 1980, σελ. 142.

³⁸⁷ Ι.Μ. Παναγιωτόπουλου, Η Σιωπή και ο Λόγος, ό.π., σελ. 66.

³⁸⁸ «Συμπληρώσεις», εφ. Ελευθερία 1-10-1961.

³⁸⁹ Βλέπε: Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος, «Ο μαθητής του χωριού», εφ. Ελευθερία, 12-5-1963.

Το παιδί, από την ώρα που έρχεται στη ζωή, προσπαθεί να καταλάβει τον ετοιμασμένο γι' αυτό κόσμο. Η προσπάθεια αυτή είναι δύσκολη, γιατί ο πολιτισμός είναι έργο των ηλικιωμένων, προσαρμοσμένο στις δικές τους δυνάμεις και στο δικό τους μυαλό. Για να καταλάβει τον πολιτισμό το παιδί και να σταθεί μέσα στο περιβάλλον του, θέλει προστασία, ασφάλεια, σιγουριά και αγωγή, από τις πρώτες μέρες της ζωής του.

Αρχικά το παιδί, αντιλαμβάνεται, έστω και με τρόπο ατελή, ότι η ζωή, τα γεγονότα της, οι πράξεις της, τα έργα των ανθρώπων, όλη η κίνηση του πολιτισμού είναι έργο δύσκολο, που είναι πάνω από τις δικές του δυνάμεις. Και, από τις πρώτες μέρες, θ' αρχίσει να θέλει αυτόν τον κόσμο να τον κάνει δικό του, να τον αποκτήσει, ν' ανέβει πάνω από τους περιορισμούς, που του βάζουν η ηλικία του και η οργανική του αδυναμία. Αυτή τη δίψα να θέλει τον κόσμο να τον αποκτήσει, να τον δει, να τον γνωρίσει και να συμπληρώσει τις δικές του αδυναμίες και τις δικές του ατέλειες, αυτή τη δίψα θα την εκμεταλλευτεί αργότερα η Αγωγή, η διδασκαλία για να τις δώσει το σωστό δρόμο. Χωρίς αυτή τη δίψα, ο άνθρωπος θα έμενε χωρίς εξέλιξη, ριγμένος, παρατημένος μέσα στα ένστικτά του και στις αισθήσεις του.

Αυτή η δίψα για ζωή, η δίψα για γνώση, γνωριμία των όντων, των φαινομένων και ιδιαίτερα των εμψύχων όντων και του πολιτισμού τους διαφαίνονται σε όλα τα κείμενα του Ι.Μ. Παναγιωτόπουλου, ιδιαίτερα στα αυτοβιογραφικά. Τα στοιχεία αυτά τα θεωρεί απαραίτητα εφόδια για ένα νέο άνθρωπο, ίσως γιατί αποτέλεσαν για τον ίδιο δυνάμεις που τον βοήθησαν να προχωρήσει, παρά τις αναμφισβήτητες αντιξοότητες που αντιμετώπισε:

«Το μικρό λυπημένο παιδί δεν το έλεγαν Χανς· το έλεγαν κάπως αλλοιώτικα, μ' ένα όνομα κοινό, καθημερινό, συνηθισμένο θα ήταν είκοσι τριών – είκοσι τεσσάρων χρόνων, όταν άκουσε για πρώτη φορά να το φωνάζουν έτσι γλυκά: Χάνς – στη λέξη αυτή δεν υπάρχουν παρά τρία σύμφωνα κ' ένα φωνήεν κι ως τόσο μπορούσαν να ηχούν σα μια ολόκληρη μελωδία: το Χ προφερότανε σα μια μικρή, συγκρατημένη αναπνοή, σαν ένας τόνος μαλακός και γλυκός, αθόρυβος όσο και το δάκρυ της πάχνης, που

στάζει επάνω στάσπρα φύλλα των κρίνων μια νύχτα του Απρίλη εκστατική· το α έπειτα ήταν ένα πλατύ, ατελείωτο, μουσικό και βαθύ, σα μια ολόκληρη συμφωνία, αναδοσμένη από ένα όργανο μελωδικό και γλυκό, από ένα στόμα γεμάτο άφραση, γλυκύτητα σαν ένα ροδάκινο γνομένο· το υ και το ς στο τέλος ακολουθούσαν κάπως γοργά, ηχερά, σαν ένα ρέμα που χύνεται σε μια χαράδρα ορμητικά· κι όλο μαζί ηχούσε σαν ένα χτύπημα σ' ένα διάφανο κρύσταλλο διακριτικό και δειλό μέσ' σε μια κάμαρη γεμάτη φάτα. Και του άρεσε τόσο το όνομα Χανς του μικρού λυπημένου παιδιού, που ήταν πια ένας σωστός κύριος, συλλογισμένος και σοβαρός, που το κράτησε για όλη του τη ζωή και δε θα ήθελε να τον φωνάζουν πια παρά: Χανς».³⁹⁰

Πρέπει όμως να επισημάνουμε ότι ο μαθητής δεν περιορίζεται μέσα στην κοινωνία και τη λειτουργία του σχολείου, αλλά έρχεται σε συνάφεια με τον, έξω του σχολείου, κόσμο, τη στενή και ευρεία κοινωνία και η μόρφωσή του εξαρτάται άμεσα από το βαθμό πολιτισμού της οικογένειας και από τη νοοτροπία της. Το παιδί, καθώς λέει ο Adler, σχηματίζεται και βιολογικά και πνευματικά στο σπίτι. Δέχεται από αυτό τα πρώτα αρχέτυπα της ζωής και δράσης, αυτά δηλαδή που διαμορφώθηκαν ήδη από την αρχή και μπορούν να αποτελέσουν πρότυπα ανθρώπινης συμπεριφοράς, και μέσα στο χώρο της οικογένειας προσανατολίζει, με τρόπο συγκεχυμένο και αφηρημένο βέβαια, τα επαγγελματικά του σχέδια. Εκεί διαμορφώνεται και η τάση προς επικράτηση, από την οποία δεν απαλλάσσεται σε όλη του τη ζωή, εφόσον δεν ισορροπεί ψυχικά μέσα στο χώρο της οικογένειας.

Είναι επίσης αποδεδειγμένο, από Παιδαγωγούς και Ψυχολόγους, ότι η βιοτική στάθμη του σπιτιού ασκεί τεράστια επίδραση στην αγωγή και στη σταδιοδρομία του παιδιού. Από στατιστικές έρευνες σε αναμορφωτικά ιδρύματα, μεταξύ παιδιών με το στίγμα της αλητείας και της διαφθοράς, αποδείχνεται ότι το σύνολο των παιδιών αυτών προέρχεται από οικογένειες

---

³⁹⁰ I.M. Παναγιωτόπουλος, Χανς και Άλλα Πεζά, Εκδ. Ζηκάκης, Αθήνα 1925, σελ. 10]. Τα περισσότερα από τα αφηγήματα του τόμου «Χανς και άλλα πεζά» δημοσιεύονται αρχικά στο περιοδικό «Η Διάπλασις των Παίδων», με την ένδειξη «Κομμάτια για μεγαλύτερα παιδιά»· η λογοτεχνία είναι και παιδαγωγική, με την έννοια ότι τα κείμενα εμπεριέχουν παιδαγωγικά στοιχεία. Σ' αυτόν εδώ τον τόμο ξεχωρίζουν τα αφηγήματα που όπως είπαμε είχαν δημοσιευτεί στη «Διάπλαση των Παίδων», όπως: «Ένας γάιδαρος στην Παλιά Κόρινθο» (15-3-1924), καθώς και «Ο μπέμπης και το σκυλί του» (17-5-1924)· τα παιδαγωγικά στοιχεία που εντοπίζονται είναι η **ζωοφιλία** και η ανάγκη που έχουν τα παιδιά για **ζεστασιά**.

με χαμηλότατο εισόδημα και με ελλιπή μόρφωση. Από μικρή ηλικία το παιδί αντιλαμβάνεται το βιοτικό επίπεδο της οικογένειάς του.

Υπάρχει ως γνωστόν μια κακή συνήθεια στα σχολεία να ζητούνται από τα παιδιά χρηματικές εισφορές, που ονομάζονται προαιρετικές, ενώ είναι σφραγισμένες με τον πιο επικίνδυνο εξαναγκασμό – γιατί στα παιδιά γεννάται η άμιλλα ή η ανάγκη της συνεισφοράς. Σε τέτοιες ευκαιρίες και σε πολλές άλλες το παιδί θα διαπιστώσει και θα αναγκασθεί να την εκφράσει παρουσία των συμμαθητών του την ένδεια της οικογένειάς του, με τρόπο που θα φανερώσει την εντροπή του για αυτή του την κατωτερότητα.

Η εποχή μας, άλλωστε, είναι γεμάτη από ψυχονευρωτικές διαταραχές, που θα πρέπει να αναζητηθούν στην παιδική ηλικία του ανθρώπου κυρίως. Σ' αυτή την ηλικία το παιδί αναγκάστηκε να προσαρμοστεί στην οικογενειακή πραγματικότητα και να γίνει φορέας του στίγματός της ή της οικονομικής και πνευματικής ευφορίας, που θα το χαρακτηρίζουν σ' όλη του τη ζωή και την πράξη. Δεν θα απλωθούμε στη ρίζα αυτών των συναισθηματικών διαταραχών του παιδιού, γιατί σκοπός μας είναι να δεχτούμε ως αυταπόδεικτη την επίδραση της οικογένειας πάνω στο παιδί και από τη «θέση» αυτή να βρούμε τρόπο και μέθοδο να αυξήσουμε τον ποιοτικό προσδιορισμό της οικογένειας, βελτιώνοντας, με τον τρόπο αυτό, την αγωγή του παιδιού. Όταν η αγωγή επεκταθεί και πέρα από το σχολείο, στην οικογένεια, θα καταστήσει συνεργούς στο έργο της Παιδείας τους οικογενείς παράγοντες.

Ο Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος είχε πολύ δύσκολα παιδικά χρόνια. Η φτώχεια της οικογένειάς του, η ανεργία του πατέρα του επηρέαζαν το κλίμα μέσα στο σπίτι και στεναχωρούσαν βαθύτατα το μικρό τότε Γιαννάκη: *«Ντρέπομαι, ξέρετε, να πω πως υπήρξα τόσο φτωχός, μα είναι αλήθεια...»*. Η φτώχεια είχε φυλαγμένα μαχαίρια και τα πρότεινε, όταν ο ποιητής ήταν ηλικιωμένος πια.

Οι μελετητές και οι κριτικοί του πολύμορφου και πληθωρικού έργου του θεωρούν ότι η πολυμέρεια του Ι.Μ. Παναγιωτόπουλου είναι συνυφασμένη με τις δυσκολίες και τις στερήσεις που αντιμετώπισε στην

πορεία της ζωής του. Θα λέγαμε ότι και η διαμόρφωση της βαθύτερης ψυχολογίας του, η αγάπη στον συνάνθρωπο, η καλοσύνη, το πηγαίο ενδιαφέρον και η έγνοια του για τους μαθητές του, με τις στερήσεις που αντιμετώπιζε στην πορεία της ζωής του είναι συνυφασμένες.

Αυτές οι αντιξοότητες διαμόρφωσαν τον παιδαγωγό, τον δάσκαλο Παναγιωτόπουλο, τον βοήθησαν να εξοστρακίσει από την ψυχή του το μίσος, την αυστηρότητα χωρίς μέτρο, την κατήφεια, και να είναι αστείρευτος κρουνός γνώσης και αγάπης, αληθινός φίλος του μαθητή και στοργικός πνευματικός πατέρας:³⁹¹

*«... Μαθητουδάκι της τρίτης του δημοτικού, φοιτούσα στον Αβραμέα, σχολείο δημόσιο στη γωνιά Σκουφά και Πινδάρου, ένα σπίτι παλιό, ανάμεσα σε άλλα σπίτια παλιά, με μεγάλη αυλή. Το απομεσήμερο, σαν τελείωναν τα μαθήματα, επιστρέφοντας συντροφιάς συντροφιάς στα σπίτια μας τραγουδούσαμε τα τραγούδια που είχαμε μάθει: για την Κρήτη, για τη Μακεδονία, για το παλικάρι του Παύλο Μελά, για τον ξεριζωμό των Ελλήνων της Ανατολικής Ρωμυλίας. Θυμούμαι ακόμη, ότι τα τραγούδια καταλεπτώς, τα πρόσωπα των παιδιών που τα τραγουδούσαν. Ίσαμε την παραμονή της Μικρασιατικής καταστροφής η Αθήνα ήταν μια Πολιτεία που τραγουδούσε...».*³⁹²

Το παραπάνω παράθεμα μας εισάγει στις «θέσεις», τις απόψεις και τις προτάσεις του Ι.Μ. Παναγιωτόπουλου, που αφορούν στο μορφωτικό αγαθό. Όπως σημειώσαμε σε άλλο σημείο της εργασίας μας, η Παιδεία που προσφέρει το σχολείο είναι σύγχρονη, όταν μελετά, βιώνει τον περιρρέοντα αυτή κόσμο, τον υλικό, δηλαδή τα δεδομένα της υλικής και βιολογικής φύσης, και τον πνευματικό, και διανοίγει τον ιδεολογικό χώρο της ζωής, όπως και όταν εμπνέει τη σωστή πράξη, την ενέργεια για την ολοκλήρωση του σκοπού που θέτει.

---

³⁹¹ Βλέπε: «Ο Δάσκαλος» Αφιέρωμα «Νέας Εστίας» 1583-1584, επίσης βλέπε: «Ο μαθητής του χωριού», Εφημ. Ελευθερία, 12.5.1963, επίσης βλέπε: «Ο Φαύλος Κύκλος Ι», περ. Νέα Εστία, 54 (1953) σελ. 1196-1201), «Ο Φαύλος Κύκλος ΙΙ» περ. Νέα Εστία, 54 (1953), σελ. 1253-1258, «Ο Φαύλος Κύκλος ΙΙΙ», περ. Νέα Εστία, 54 (1953), σελ. 1336-1341.

³⁹² Βλέπε: Ι.Μ. Παναγιωτόπουλο, «Αντιλεγόμενα», Οι Εκδόσεις των Φίλων, Αθήνα 174, σελ. 112.

Εδώ, λοιπόν, οφείλουμε να εξετάσουμε όχι μόνο το περιεχόμενο των γνώσεων που προσφέρονται στους μαθητές, αλλά και τον τρόπο, με τον οποίο προσφέρονται. *«Μας δίδαξαν», γράφει ο Ντιουϊ, «τον ορισμό για κόλπους, για ποτάμια και για άλλα γεωγραφικά στοιχεία. Κοντά στο σχολείο μου όμως ήταν η ίδια πραγματικότητα, η φύση με όλες αυτές τις διαμορφώσεις που έπρεπε να διδαχτώ. Όμως δεν την επισκεφθήκαμε, δεν είδα την ίδια τη φύση και έμεινα μέσα στη σύγχυση της θεωρίας και των ορισμών, που απαιτούν αφαιρετική καθαρά εργασία και αφηρημένη, χωρίς θέα του αντικειμένου, μάθηση».*

Ο δάσκαλος και Παιδαγωγός Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος θέτει και απαντά στα ερωτήματα: Τι θα διδάξουμε, πώς θα το διδάξουμε, γιατί με το συγκεκριμένο τρόπο, σε ποιους θα το διδάξουμε, είναι σύγχρονο ή ξεπερασμένο κ.λπ. Αναφέρεται δηλαδή στη διδακτέα ύλη και την κατανομή της, στο Αναλυτικό Πρόγραμμα, στα Αναγνωστικά βιβλία και τα σχολικά εγχειρίδια, στη μέθοδο διδασκαλίας, στα σχολικά προγράμματα και τη σκοποθεσία τους, στο συνδυασμό θεωρίας και πράξης, πάντα σε σχέση σύζευξης και όχι δυϊσμού. Όπως υποστήριξε ότι η *«Παιδεία νοσεί»*, το ίδιο επισημαίνει και για τα σχολικά προγράμματα και τον τρόπο διδασκαλίας, που επίσης νοσοούν:

«Όταν ομιλούμε για συγχρονισμένα προγράμματα, συχνά δεν είμαστε σε θέση να καθορίσουμε τι είναι σύγχρονο και τι ασύγχρονο. Σύγχυση μεγάλη επικρατεί ως προς την έκταση και την ειδική ποιότητα της ύλης, που θα προσφερθεί στα παιδιά [...]. Τα προγράμματά μας δεν είναι μόνο άσχημα διαρθρωμένα, αλλά και από πολλές πλευρές ανάπηρα. Μαθήματα σπουδαιότατα, που αναφέρονται στην γενική καλλιέργεια, που δεν πρέπει δηλαδή να τα αγνοεί κανένας μορφωμένος άνθρωπος, η Μέση Παιδεία η Ελληνική τα έχει ολωσδιόλου παραμερίσει»³⁹³, όπου αναφέρονται μερικοί παράγοντες, όχι μόνο «απαιδευσίας» αλλά και υποβιβασμού των αξιών, όπως τις βλέπει ο Ι.Μ.Παναγιωτόπουλος: με πρώτο το ποδόσφαιρο, αυτή την *«προοδευτική αποβαρβάρωση»*, που οδηγεί τα παιδιά στα γήπεδα για να

---

³⁹³ Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος, «Συμπληρώσεις», εφ. Ελευθερία, 1-10-1961]. [Βλέπε επίσης «Τα Σχολικά Βιβλία», εφ. Ελευθερία, 19-9-1965, επίσης βλέπε, «Ο Φαύλος Κύκλος», περ. Νέα Εστία, 54 (1953), σελ. 1253.

παρακολουθήσουν «την αφρόκρεμα και των άλλων τόπων, Μήδους και Πάρθους και Ελαμίτες», να κλωτσούν όχι μόνο μια μπάλλα, «μα και κάθε έννοια ευπρέπειας» τα λαϊκά περιοδικά «αυτό τον αδιάκοπο εξευτελισμό του πνεύματος και της καλαισθησίας, τους κινηματογράφους, ακόμα και τα ίδια τα σπίτια τους, ν' ακολουθούν».³⁹⁴

Επισημαίνει επίσης ο Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος ότι τα εκπαιδευτικά προγράμματα μένουν στην επιφάνεια του επιστητού και δεν προχωρούν σε βάθος στην ουσία των πραγμάτων· πολλές φορές μάλιστα δίνουν φαινομενική και κάποτε επίπλαστη εικόνα. Έτσι τα σχολικά εγχειρίδια δεν είναι ελκυστικά κι όπως εύστοχα παρατηρεί ο Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος «τα περισσότερα από τα ίσαμε τώρα τυπωμένα σχολικά εγχειρίδια υπήρξαν ψυχρές εκφράσεις τυποποιημένης σοφίας άδρασης και άγουης».³⁹⁵

Απαιτείται, λοιπόν, ριζική εκπαιδευτική μεταρρύθμιση· οι νέοι προσανατολισμοί της Παιδείας μας δεν πρέπει να περιορισθούν στη σχολική ηλικία, στο σχολικό περιβάλλον· είναι γεγονός ότι το παιδί τρέφεται από το οικογενειακό και κοινωνικό σύνολο, όπως το φυτό τρέφεται από το έδαφος. Πριν από τη σχολική ζωή μορφώνεται μέσα στην οικογένεια και μετά εντάσσεται το παιδί στην κοινωνική ομάδα, υπακούει μέχρι ενός βαθμού στη ρυθμιστική ενέργεια της ομάδας και επηρεάζεται ο ποιοτικός προσδιορισμός του. Η εξάρτηση αυτή, για να είναι, για να αποβεί ευεργετική στη μόρφωση του παιδιού, προϋποθέτει υψηλή την πολιτιστική στάθμη της ομάδας, της κοινότητας και της κοινωνίας. Αυτό σημαίνει ότι πρέπει να αντιμετωπισθεί από την εκπαίδευσή μας η **καθολίκευση** της παιδείας, η **επέκτασή** της στον πληθυσμό μας με τρόπο παραγωγικό και αυτενεργό.

---

³⁹⁴ Το παράθεμα το πήρα από το βιβλίο της Αννίτας Π. Παναρέτου, «Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος, Συνολική θεώρηση του έργου του», Εκδόσεις Επικαιρότητα, Αθήνα 1990, σελ. 265.

³⁹⁵ Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος, «Τα Σχολικά Βιβλία», εφ. Ελευθερία, 19-9-1965. Μόνο που εδώ πρέπει να βάλουμε βέβηλο χέρι στο άρθρο του Ι.Μ. Παναγιωτόπουλου και να παραπέμψουμε στο «... ίνα καώσει» που δεν αφορά μόνο στην υπό τον Εξαρχόπουλο Επιτροπή κρίσης του Αναγνωστικού του Ζαχ. Παπαντωνίου «Τα Ψηλά Βουνά» αλλά και την Επιτροπή αξιολόγησης των σχολικών εγχειριδίων του 1965, η οποία αποφάσισε την «πολτοποίηση των βιβλίων της Εκπαιδευτικής Μεταρρύθμισης του 1964.

Ο Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος καλός μελετητής της κλασικής φιλολογίας έχει συνειδητοποιήσει ότι η δύναμη της Παιδείας απορρέει από ειδικές εσωτερικές ψυχικές κατηγορίες, που πρέπει να τις βρούμε, να τις πλατύνουμε και να τις πληρώσουμε με καινούριο πνευματικό περιεχόμενο· ξέρει ότι λείπει το συνθετικό όραμα της Παιδείας που είναι «ο καλός καγαθός άνθρωπος, που μπορούν να διαμορφώσουν μόνο τα ανθρωπιστικά γράμματα».

«Όταν μιλώ για την παιδεία» γράφει, «εννοώ ένα σύστημα στηριγμένο στη σπουδή των κλασικών γραμμάτων. Εννοώ τις **ανθρωπιστικές σπουδές** (η υπογράμμισή δική μου). [...] και όποιος είναι, από τα νιάτα του, οπλισμένος με το νόημα της γνήσιας κλασικής παιδείας, εκείνος, ακολουθώντας υστερότερα τις ειδικές σπουδές, μπορεί θαυμάσια να διαπρέψει σ' όποιον κλάδο ενέργειας. Γιατί θα έχει κατακτήσει το σωστό νόημα του προορισμού του».³⁹⁶

Όμως, εκτός από ελάχιστες εξαιρέσεις, οι απόφοιτοι των γυμνασίων, όχι μόνο έχουν πλήρη άγνοια του αρχαίου ελληνικού πνεύματος, αλλά και θυμούνται με φρίκη τις ώρες των Αρχαίων και ξεκινούν για τη ζωή οπλισμένοι με αξιοθρήνητα ράκη φράσεων που τους επιτρέπουν να δείχνουν αργότερα μιαν αξιοθρήνητη δοκησιοσοφία. Κι ακόμη οι περισσότεροι δάσκαλοι «θεωρούσαν και θεωρούν αρκετή τη γραμματική και συντακτική ανάλυση και την τυπική ερμηνεία. Έτσι η διδασκαλία των κλασικών κειμένων κατάντησε άχαρη και ανιαρή περιπέτεια («έξι ελληνικές γενεές εδεινοπάθησαν, για να μάθουν ή σωστότερα, για να μη μάθουν στο τέλος, πόσες παρασάγγες περπάτησαν τα στρατεύματα του Κύρου για να φτάσουν στα Κούναξα»), μια πράξη που δεν κατόρθωσε να πείσει κανένα για τη χρησιμότητά της»³⁹⁷.

Ο Παναγιωτόπουλος υποστηρίζει ότι δεν πρέπει να μειωθούν σε λιγότερες από έξι οι ώρες, αλλά να αλλάξει ο τρόπος διδασκαλίας των Αρχαίων, και ταυτόχρονα προτείνει μια σειρά βιβλίων για τις έξι τάξεις του γυμνασίου, που γραμμένα σε καλαισθητή δημοτική, με πλούσιες

³⁹⁶ Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος, «Ο Φαύλος Κύκλος II», ό.π. σελ. 1257.

³⁹⁷ Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος, «Τα Αρχαία Ελληνικά, εφ. Ελευθερία, 17-9-1961.

εισαγωγές, με διευκρινήσεις στο υποσέλιδο και ευρύ, από πλευράς αρχαίων συγγραφέων, περιεχόμενο, θα αποκαθιστούν μιαν ενότητα του συνόλου της αρχαίας ελληνικής γραμματείας. Από την άλλη μεριά πίστευε ότι στο θετικό γυμνάσιο τα αρχαία κείμενα θα διδάσκονται από μετάφραση, ενώ στο κλασικό γυμνάσιο, πέρα από τις μεταφράσεις, θα χρησιμοποιείται και το πρωτότυπο κείμενο.

Την κλασική παιδεία προφανώς την ασκεί το μάθημα των Αρχαίων Ελληνικών, κατά κύριο λόγο, αλλά και της ιστορίας, κατά δεύτερο λόγο, σημαντική όμως είναι και η συνεισφορά των Νέων Ελληνικών: *«Τα Νεοελληνικά Κείμενα»*, γράφει ο Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος *«δεν είναι μόνο δυνάμεις γνωριμίας με τον τόπο, με τον άνθρωπο, με τη μοίρα του. Είναι και όργανα, καθώς πρέπει να είναι, όταν πρόκειται για την παιδεία φρονηματισμού. Δημιουργούν ένα ύφος, προάγουν την εθνική και την ανθρώπινη αξιοπρέπεια, εξευγενίζουν. [...] Κανένας σπόρος ζωντανός δεν πάει χαμένος μέσα στη νεοελληνική παράδοση. Και ολόκληρος ο κλασικός κόσμος, αυτή η συχνά κακομεταχειρισμένη κληρονομιά, διασώζεται κατά τον αρμόδιο τρόπο, στα νεοκλασικά, έτσι πρέπει να τα πούμε κείμενα»*.³⁹⁸ Εξάλλου *«ένας τόπος που απαρνιέται την καινούρια του παράδοση, που απαρνιέται το σύγχρονο εαυτό του, είναι καταδικασμένος σε προοδευτικό μαρασμό»*.³⁹⁹

Δεν υπάρχει, κατά τον Ι.Μ. Παναγιωτόπουλο, χάσμα, κενό ή αντίθεση ανάμεσα στο νεοελληνικό και στον αρχαιοελληνικό λόγο, και η παρουσία του ενός είναι απαραίτητη για τη βαθύτερη κατανόηση του άλλου. Κανείς δεν μπορεί να περηφανεύεται με όμοια τεκμήρια για μια τόσο μακροχρόνια παράδοση. Και μέσα από τα κείμενα του Ι.Μ. Παναγιωτόπουλου καταδεικνύεται η επαλληλία της ελληνικής λογοτεχνίας και η καθαρότητα του ελληνικού πνεύματος. Όπως θα δείξουμε σε άλλη ενότητα της εργασίας μας, στόχος του Παναγιωτόπουλου είναι ο μαθητής να έλθει σε επαφή με τη γλώσσα *«απ' τις αμμουδιές του Ομήρου»* καθώς σημειώνει ο Ελύτης, *μέχρι σήμερα. Επιθυμία του ήταν να στρέψει την*

---

³⁹⁸ Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος, «Τα Νεοελληνικά Κείμενα», εφ. Ελευθερία, 4-9-1966.

³⁹⁹ «Τα Νεοελληνικά Κείμενα», ό.π..

προσοχή των μαθητών και γενικότερα του αναγνώστη, στη θαυμάσια λογοτεχνία του Ελληνικού λαού, που πρέπει να τη μελετάμε, όπως τον Όμηρο και τους τραγικούς. Τα ίδια διδάγματα βγαίνουν από τα ποιητικά αυτά πρόσωπα που σμίγουν αρμονικά τις δύο άκρες της γλώσσας μας ανάμεσα από μια ροή τριών και πλέον χιλιάδων χρόνων».

Χρήσιμες, ουσιαστικές και πολύτιμες, είναι οι απόψεις του Ι.Μ. Παναγιωτόπουλου για την αναβάθμιση του μαθήματος των Νέων Ελληνικών και κατ' επέκταση της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας στον όλο κόσμο και τον περίκοσμο του Αναλυτικού Προγράμματος των σχολείων της Πρωτοβάθμιας και Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης. Διαπιστώνει ότι το μάθημα αυτό παραμένει ο φτωχός συγγενής των άλλων γνωστικών αντικειμένων και αποδίδει την υποβάθμισή του στις λιγοστές ώρες που διατίθενται στο πρόγραμμα για το μάθημα αυτό και, κυρίως, στην ανεπάρκεια του διδακτικού προσωπικού, από το οποίο ένα μικρό ή μεγάλο μέρος είναι φιλόλογοι χωρίς φιλολογία, αφού προέρχονται από Τμήματα που δεν διδάσκονται η Νεοελληνική Λογοτεχνία, η Γλωσσολογία, τα Αρχαία Ελληνικά, η Λαογραφία, δηλαδή ο κορμός των φιλολογικών μαθημάτων. Το ίδιο ισχύει και για τους εκπαιδευτικούς της Α/βάθμιας Εκπαίδευσης.

Παρ' όλο που το καλαισθητικό συναίσθημα, το οποίο υπαγορεύει την αναζήτηση της ομορφιάς, της τέχνης, προπάντων της λογοτεχνίας, είναι έμφυτο στην ψυχή του ανθρώπου, και μάλιστα από τη βρεφική ακόμη ηλικία, εν τούτοις μένει αναξιοποίητο από το δάσκαλο, λόγω άγνοιας, με αποτέλεσμα να μην μπορεί να βοηθήσει τους μαθητές να αναπτύξουν την αισθητική τους αγωγή. Για την αντιμετώπιση του προβλήματος ο Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος προτείνει ευρύτατη μετεκπαίδευση των δασκάλων, η οποία θα καλύψει τη διδακτέα ύλη, καθώς και τη διδακτική μεθοδολογία, ώστε να μπορούν οι δάσκαλοι να διδάξουν σωστά τα νεοελληνικά κείμενα.

Προτείνει επίσης κριτήρια επιλογής των κειμένων, και μάλιστα τα κείμενα αυτά να μην είναι «... διασκευασμένα αλλοιωμένα, ακρωτηριασμένα, καθώς γίνεται τώρα. Δηλαδή βεβηλωμένα, όπως βεβηλώθηκε ακόμη και ο Σολωμός στα Νεοελληνικά Αναγνώσματα. Και

ακέρια ή κατά πλήρη αποσπάσματα. Με εισαγωγές, με περιλήψεις των παραλειπομένων, με υπομνήματα, με πλούσια βιογραφικά σημειώματα. Και σπανιότατα, όπου είναι μόνο απαραίτητο, διαλεκτικά. Το σχολείο δε διδάσκει διαλέκτες [...]. Εξαιρέσεις θα γίνουν μόνο για κάποια κορυφαία έργα, ας πούμε τα μνημεία της Κρητικής λογοτεχνίας. Και ελεύθερα αναγνώσματα μπορούν να εισαχθούν στα σχολεία, αλλά όχι στην τύχη, καθωρισμένα».⁴⁰⁰

Ειδική αναφορά κάνει ο Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος για το μάθημα της Έκθεσης, όπου διαπιστώνει πολλά τρωτά: «τη λαθεμένη αντίληψη των δασκάλων, πως για να γράφει καλά ένα παιδί, πρέπει να το έχει μέσα του· την εξίσου λαθεμένη προσπάθεια πολλών δασκάλων να δημιουργήσουν λογοτέχνες· την παρανόηση του χαρακτήρα του μαθήματος, που κατεβάζει την έκθεση στο ταπεινό επίπεδο τυπικής και ανιαρής ασχολίας, χωρίς προεκτάσεις και χωρίς γόνιμα αποτελέσματα».

Ο σκοπός της Έκθεσης είναι διπλός: να διαμορφωθεί η αντίληψη της μορφής και η αντίληψη της ουσίας. Περιεχόμενο και διατύπωση πρέπει εξίσου να προσέχονται, ώστε «να κάμουν το παιδί ικανό να εκφράζει με ακρίβεια και σαφήνεια, χωρίς βαρβαρισμούς και σολοικισμούς, και με καλαισθησία τα αισθήματά του και τα διανοήματά του. Να γράφει ένα γράμμα της προκοπής, να συντάσσει μια αναφορά ή ένα υπόμνημα».⁴⁰¹

Αναφορικά με το μάθημα της Έκθεσης ο Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος αρχικά διαπιστώνει τις λαθεμένες, κατά τη γνώμη του απόψεις των δασκάλων, έπειτα προσδιορίζει το σκοπό της Έκθεσης και στη συνέχεια διατυπώνει τις δικές του προτάσεις.

Ο Παναγιωτόπουλος θεωρεί λαθεμένη την αντίληψη των δασκάλων, πως, για να γράφει καλά ένα παιδί, πρέπει να το έχει μέσα του – προίκα του από τη φύση· λαθεμένη είναι επίσης η προσπάθεια πολλών δασκάλων να δημιουργήσουν δια μέσου της Έκθεσης εν δυνάμει λογοτέχνες· ακόμη σοβαρότερο λάθος είναι η παρανόηση του χαρακτήρα του μαθήματος που

---

⁴⁰⁰ Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος, «Τα Νεοελληνικά Κείμενα», εφ. Ελευθερία, 4-9-1966.

⁴⁰¹ Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος, «Ο Φαύλος Κύκλος ΙΙΙ, περ. Νέα Εστία, 54 (1953) σελ. 1338.

κατεβάζει την Έκθεση στο επίπεδο τυπικής και ανιαρής ασχολίας, χωρίς προεκτάσεις και γόνιμα αποτελέσματα.

Επισημαίνει ότι ο σκοπός της έκθεσης είναι διπλός: να κατανοηθεί ότι η μορφή και το περιεχόμενο δεν βρίσκονται σε σχέση δυισμού, αντίθεσης αλλά σε σχέση αλληλοσυμπλήρωσης, που σημαίνει ότι τόσο το περιεχόμενο όσο και η διατύπωση πρέπει να προσέχονται εξίσου, ώστε *«να κάμουν το παιδί ικανό να εκφράζει με ακρίβεια και σαφήνεια, χωρίς βαρβαρισμούς και σολοικισμούς, και με καλαισθησία τα αισθήματά του και τα διανοήματά του. Να γράφει ένα γράμμα της προκοπής, να συντάσσει μια αναφορά ή ένα υπόμνημα»*.⁴⁰²

Τέλος, η πρότασή του είναι: να γίνουν η γραμματική και το συντακτικό πραγματικοί οδηγοί και κανόνες αρμονίας στη ζωντανή και μεστή έκφραση· και ακόμη, να αναδιαρθρωθεί ουσιαστικά η διδασκαλία των αρχαίων· να προσέχεται η αφηγηματική ικανότητα του παιδιού και ο τρόπος που εκφράζει τη σκέψη του σε όλα τα μαθήματα και να γίνει ιδιαίτερο μάθημα η διδασκαλία της Έκθεσης.⁴⁰³

Αναστολές και απωθήσεις στον Ι.Μ. Παναγιωτόπουλο δημιουργεί και το μάθημα της Ιστορίας: ενώ πιστεύει στο σημαντικό ρόλο που παίζει στη διάπλαση της προσωπικότητας του παιδιού και στη διαμόρφωση της εθνικής συνείδησης, για να παραμένει ανεξίτηλα στην ψυχή του η έννοια *«Πατρίδα»* με την πραγματική και συγκεκριμένη της μορφή, τις εικόνες από την ιδιαίτερη και ευρύτερη πατρίδα, με τις ποικιλίες και τις ιδιορρυθμίες, τις ωραιότητες, το κλίμα, τα προϊόντα, τα μνημεία της, τις χαρακτηριστικές στιγμές της ιστορίας και των εθνικών περιπετειών, τα ήθη και τα έθιμα, τον τοπικό πολιτισμό και την ελληνική παράδοση, αποδίδει μεγάλες ευθύνες στα λανθασμένα ιστορικά πρότυπα που προβάλλει, φτάνοντας έτσι σε επικίνδυνη υπερβολή, καλλιεργώντας έναν αδιέξοδο Ελληνοκεντρισμό, που μπορεί να οδηγήσει στον εθνικό εγωκεντρισμό.

---

⁴⁰² Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος, «Ο Φαύλος Κύκλος ΙΙΙ», περ. Νέα Εστία, 54 (1953), σ. 1338.

⁴⁰³ Βλέπε: Αννίτας Π. Παναρέτου, Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος, Συνολική θεώρηση του έργου του, ό.π. σελ. 247.

Ο Παναγιωτόπουλος αρνείται το φανατισμό, τον εθνικισμό, τη στείρα και άγονη προγονολατρία και «[...] υιώθει πως είναι λίγο φως στην αφέγγαρη νύχτα του χειμώνα, μια φωνή ανάμεσα στους βρυχηθμούς των θηρίων της και στους εωθινούς κελαϊδισμούς των πουλιών της ελληνικής γης», καθώς γράφει στα *«Αντιλεγόμενα»*.⁴⁰⁴

Πιστεύει συνειδητά στην αξία του ανθρώπου, κάνει κανόνα ζωής την ανθρωπιά, και συμφωνώντας με τον Στέφαν Τσβάιχ, επιλέγει: *«Τότε μονάχα θα μπορέσουμε ν' αποκτήσουμε συνείδηση ανθρωπιάς και να μπορούμε στο δρόμο της σωστής προκοπής, όταν πάψουμε να μαθαίνουμε στα παιδιά μας τις λεπτομέρειες των πολέμων (πλην των απελευθερωτικών) και όταν αρχίσουμε να διδάσκουμε τη ζωή των αληθινών ηρώων»*.

Σκοπός της ιστορίας είναι *«να αποκαταστήσει μέσα μας σοβαρά και συνετά και σοφά την ιστορική συνέχεια και την ιστορική ενότητα, αυτή που και η φύση ακόμη και η μνημειογραφία του τόπου επιβάλλει»*.⁴⁰⁵ Αυτή την ενότητα, που απεικονίζει άλλωστε την ενότητα της δημιουργίας, πρέπει να επιδιώκει η σωστή παιδεία και να το κατορθώνει με τη χρήση του ιστορικού μονόλογου, η επίδραση του οποίου είναι σημαντική στην ψυχή των παιδιών, όταν βέβαια γίνεται από τους αρμόδιους ανθρώπους, και του ιστορικού διαλόγου, ανάμεσα στο δάσκαλο και τους μαθητές. Πολλά χρόνια αργότερα ο Παναγιωτόπουλος θα καταλήξει πως η ιστορία θα πρέπει να επιμείνει ιδιαίτερα στα πολιτιστικά στοιχεία και να διατηρήσει την ενότητα και τη φυσική του ροή σ' όλες τις τάξεις του γυμνασίου.⁴⁰⁶

Ο Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος ομιλεί και αναζητεί την ενότητα στη ζωή και στον πολιτισμό, την ενότητα στη σχολική πράξη. Όσο γνωρίζουμε το επιστητό και ανακαλύπτουμε κατηγορίες, τόσο, κάτω από τις κατηγορίες αυτές, διαβλέπουμε την ίδια πρώτη αρχή, την αυτή ουσία. Οι κατηγορίες δηλαδή καταλήγουν να αποτελούν απλές διαστάσεις και εκδηλώσεις της ίδιας πραγματικότητας. *«Υπάρχει ένα κοινό σημείο, στο οποίο ανακαλύπτεται η ενότητα του κόσμου, όπως υπάρχει ακόμη μια μέθοδος του*

⁴⁰⁴ Βλέπε: Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος, *«Αντιλεγόμενα»*, Οι Εκδόσεις των Φίλων, Αθήνα 1974, σελ. 32, 118.

⁴⁰⁵ Βλέπε: Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος, *«Οι Όρθιες Ψυχές»*, Εκδ. Φιλιππότης, Αθήνα 1980, σελ. 133.

⁴⁰⁶ Βλέπε: Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος, *«Άλλη μια φορά η Παιδεία»*, περ. Ευθύνη, 36 (1974), σελ. 568-572.

πνεύματος, για να ανακαλύπτουμε την ενότητα αυτή». ⁴⁰⁷ Στο Δημοτικό σχολείο η ενότητα κυριαρχεί με την εισαγωγή σ' αυτό των ολικών μεθόδων εργασίας, που σχετίζονται με το όλον και πραγματοποιούν σύζευξη, ενοποίηση ή σύνδεση ξεχωριστών πραγμάτων, και κυρίως με τη μελέτη από το δάσκαλο της Μορφολογικής Ψυχολογίας καθώς και με τη λειτουργία της σχολικής εργασίας σύμφωνα με τα πορίσματα και τις αρχές της.

Ο Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος γυρεύει ενότητα στη ζωή και στον πολιτισμό και υποστηρίζει πως η ιστορία θα πρέπει να επιμείνει ιδιαίτερα στα πολιτιστικά στοιχεία.

Στο σημείο αυτό πρέπει να σημειώσουμε ότι, κατά τη γνώμη μας, δε δόθηκε, ως τώρα, η δέουσα προσοχή στην ανακάλυψη και τη διατήρηση των στοιχείων του λαϊκού μας πολιτισμού, που υπάρχει θαμμένος μέσα σε ερειπωμένα παλιά αρχοντικά των χωριών και σε όλο το περιβάλλον του χωριού. Το έργο αυτό μπορεί να κατορθωθεί από τους δασκάλους με τη συνεργασία όλων των μορφωτικών παραγόντων.

Όπως επίσης μπορεί να μελετηθεί η ανθρωπογεωγραφία του τόπου, ο χώρος, ο άνθρωπος και ο πολιτισμός του και γενικά η περιρρέουσα υλική και πνευματική ατμόσφαιρα κάθε τόπου.

Ο Παναγιωτόπουλος θέλει να υπάρχει σε όλη την παιδευτική πράξη η συνευθύνη που αναπτύσσει το κοινωνικό συναίσθημα και ευρύνει τη βουλευτική ενέργεια με την άμιλλα που επηρεάζεται από τη συνενέργεια: *«Πριν ξεκινήσει κανείς να αναμορφώσει μια παιδεία, πρέπει να συλλάβει το όραμά της, δηλαδή πρώτα να ξέρει τι θέλει, έπειτα να ξέρει και πώς θα επιδιώξει και πώς θα κατορθώσει αυτό που θέλει»*. ⁴⁰⁸

Ο δάσκαλος και ο σχολάρχης Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος, δεν περιορίζεται μόνο στα φιλολογικά μαθήματα αλλά και στα μαθήματα θετικής κατεύθυνσης αναφέρεται, καθώς και σ' όλο το Αναλυτικό Πρόγραμμα. Υποστηρίζει, για παράδειγμα την αύξηση των ωρών της Φυσικής, της

---

⁴⁰⁷ Σοφία Γεδεών, «Η σύγχρονη ψυχολογία και η ζωή», Πανόραμα Ιδεών Τ.Α., σελ. 191.

⁴⁰⁸ Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος, «Άλλη μια φορά η Παιδεία», περ. Ευθύνη, 36, σελ. 568.

Χημείας και των Μαθηματικών, αφού όμως πρώτα έχει κατανεμηθεί κατάλληλα η ύλη, η οποία θα έχει υποστεί γενναίο ξεκαθάρισμα. Δεν πρόκειται για κάτι ανέφικτο, μια που, χωρίς *«να διασπασθεί η αλληλουχία των μαθηματικών εννοιών, μπορούμε πολλά να παραλείψουμε και άλλα να διαρθρώσουμε κατά τρόπο ορθολογιστικότερο»*.⁴⁰⁹

Προτείνει ακόμη την αντικατάσταση της Ψυχολογίας και της Λογικής από μια *«Φιλοσοφική Προπαιδεια»*, όπου, παράλληλα προς τα στοιχεία των δύο τούτων προπαιδευτικών επιστημών, θα προσφέρεται και μια ιστορική τοποθέτηση των φιλοσοφικών συστημάτων, μια ανελικτική παρακολούθηση των βασικών φιλοσοφικών όρων.⁴¹⁰ Εξάλλου η Ιστορία της Τέχνης, της Λογοτεχνίας, των Φυσικών Επιστημών, των Πολιτευμάτων, των Θρησκειών, μια επιμελέστερη παρακολούθηση των Διαστημικών κατορθωμάτων, όπως και στοιχεία αισθητικής θα μπορούσαν να πάρουν τη θέση τους στο Πρόγραμμα των κατάλληλων – όχι όλων – γυμνασιακών τάξεων.⁴¹¹

Ο Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος, είχε διαπιστώσει ότι δεν προσέχτηκε, όσο θα 'πρεπε και ύστερα από μελέτη και κατανόηση, η καθολίκευση της Παιδείας και η επέκτασή της και πέρα από το σχολείο, στο σπίτι, στους οικογενείς παράγοντες Αγωγής και γενικότερα σε όλο τον πληθυσμό της υπαίθρου. Από την άποψη αυτή η Παιδεία, που περιορίζεται μέσα στο σχολείο, δεν ολοκληρώνεται, δεν έχει τέλος, γιατί ο μαθητής δεν περιορίζεται μέσα στην κοινωνία και τη λειτουργία του σχολείου, αλλά έρχεται σε συνάφεια με τον έξω του σχολείου κόσμο, τη στενή και ευρεία κοινωνία και η μόρφωσή του εξαρτάται άμεσα από το βαθμό πολιτισμού της οικογένειας και από τη νοοτροπία της.

Από το πολύμορφο έργο του, τα πολυάριθμα βιβλία και τις εκατοντάδες άρθρων δημοσιευμένων σε περιοδικά και εφημερίδες αναδεικνύεται το παιδαγωγικό του έργο σε θεωρητικό και πρακτικό επίπεδο, αναδεικνύονται οι συγκεκριμένες θέσεις του για την Αγωγή, την Παιδεία

---

⁴⁰⁹ Βλέπε: Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος, «Συμπληρώσεις», εφ. Ελευθερία 1-10-1961.

⁴¹⁰ Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος, «Ο Φαύλος Κύκλος ΙΙΙ», περ. Νέα Εστία, 54 (1953), σελ. 1336. Βλέπε και Αννίτας Π. Παναρέτου, Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος, Συνολική Θεώρηση του έργου του, ό.π. σελ. 248.

⁴¹¹ Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος, «Άλλη μια φορά η Παιδεία», περ. Ευθύνη, 36 (1974), σελ. 568-572.

και την Εκπαίδευση, οι οποίες, αν και διατυπωμένες αρκετές δεκαετίες πριν, εξακολουθούν και σήμερα να δίνουν απαντήσεις ή ακόμα και λύσεις στο μεγάλο μας πρόβλημα, που είναι η Παιδεία, η οποία ακόμη αναζητεί το νομοθέτη της, όπως έλεγε ο Ε.Π. Παπανούτσος.

Παράλληλα υπάρχει και το πρακτικό μέρος, αυταπόδεικτο, αφού καθρεφτίζεται στην παρουσία του Ι.Μ. Παναγιωτόπουλου ως εκπαιδευτικού και Παιδαγωγού μέσα αλλά και έξω από την τάξη, καθώς και ως μαθητή, αφού η πρώιμη ωριμότητά του αναδεικνύεται στο δημοτικό σχολείο: *«Στην έκτη τάξη του δημοτικού σχολείου ίδρυσα (!) μαζί με το συμμαθητή μου, το Γυφτοθόδωρο της «Χαμοζωής» τετρασέλιδο χειρόγραφο περιοδικό. Εγώ ήμουν ο διευθυντής, ο αρχισυντάκτης και ο μοναδικός συντάκτης του περιοδικού, που το είχαμε ονομάσει «Η Δόξα». Καθόμαστε απομεσήμερα ολόκληρα κι αντιγράφαμε τα τετρασέλιδα (κάπου είχα φυλάξει ένα, νομίζω) και τα μοιράζαμε στους συμμαθητές μας. Η τιμή είχε ορισθεί σε δύο κενά τετρασέλιδα το καθένα. Για νάχουμε δηλαδή να τυπώνουμε πολλά αντίτυπα».*⁴¹²

Εκεί γύρω στα 1916, κι ενώ «η αδερφή η πολυθρήνητη είχε πεθάνει την ίδια εκείνη χρονιά, μόλις που έμπαινε ο Μάρτης»⁴¹³ ανεβαίνει «το πρώτο σκαλί της ποιήσεως», εντοπίζεται δηλαδή το ουσιαστικό ξεκίνημα, η πρώτη εμφάνιση στα γράμματα· μέσα Φεβρουαρίου δημοσιεύονται οι πρώτοι του στίχοι, στην Ελλάδα του Σπ. Ποταμιάνου, όπως συνάγεται από τα γραφόμενά του στο βιβλίο του για τον Κωστή Παλαμά⁴¹⁴, όπου αναφέρει: «είχαν περάσει κιόλας τρία χρόνια που δημοσίευσα στίχους» όταν έπεσαν, στις 22 Ιουνίου 1918, στα χέρια του οι «Καημοί της Λιμνοθάλασσας» και τα «Σατιρικά Γυμνάσματα». Κι ακόμη, την ίδια εποχή, τύπωνε το περιοδικό «Δικέφαλος Αετός» σ' ένα μικρό τυπογραφείο μαζί με τον πρόωρα χαμένο συμμαθητή του, τον Ριρή τον Κωνσταντόπουλο.⁴¹⁵ Συνεχίζει να γράφει

⁴¹² Βλέπε: Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος, Αντιλεγόμενα, Οι Εκδόσεις των Φίλων, Αθήνα 1974, σελ. 127.

⁴¹³ Αντιλεγόμενα, ό.π., σελ. 128.

⁴¹⁴ Βλέπε: Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος, Τα Πρόσωπα και τα Κείμενα Γ' - Κωστής Παλαμάς β' έκδ. Εκδόσεις Φέξη, Αθήνα 1962, σελ. 9.

⁴¹⁵ Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος, Αντιλεγόμενα, ό.π., σελ. 128.

ποιήματα, διηγήματα, πεζοτράγουδα, που δημοσιεύονται στα περιοδικά «Ελλάς», «Σφαίρα», «Εθνικό Εργαστήριο», «Ναυτική Δόξα».⁴¹⁶

Και φθάνουμε στα 1919, όπου ο Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος τελειώνει το γυμνάσιο και γράφεται στη Φιλοσοφική Σχολή του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών. Συμφοιτητές του ήταν οι: Ι.Θ. Κακριδής, Ι. Συκουτρής, Ι. Σιδέρης, Σ.Μ. Γεδεών, Χρ. Καρούζος κ.ά. Ήταν εποχή μεγάλης γέννας αυτή που έζησε και δημιούργησε ο Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος, ο πιο πληθωρικός δημιουργός και φωτισμένος κριτικός τους· σημειώνουμε ακόμη ότι ο Α. Δελμούζος στο Βόλο οργάνωνε το Κρυφό Σχολειό, που θα γινόταν πεδίο βολής και κατασυκοφάντησης από το παρακράτος, χωρίς όμως να χαθεί ο σπόρος του, που όλο κι εύρισκε έδαφος πρόσφορο στα πιο απόκρημνα μέρη της εθνικής ψυχής:

*«Θα μπορούσα να πω», γράφει ο Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος, «πως εκείνα τα χρόνια της τώρα μακρυνής εφηβείας, ήταν, καθώς γίνεται πάντα και τα χρόνια που καθόρισαν το πεπρωμένο μου. Δίψα σπουδής, δίψα ζωής. [...]. Λοιπόν, θα μπορούσα να κλείσω μίαν εποχή ανάμεσα σε δύο χρονολογίες: 1919, 1923. Η καρδιά μου ήταν γεμάτη έρωτα, γεμάτη πάθος, ο νους μου γεμάτος ιδέες».*⁴¹⁷ Αναφέρω ακόμη τη συνεργασία του με την έξοχη «Διάπλαση των Παίδων». Απ' το 1920 για την οποία ο Γρηγ. Ξενόπουλος αναφέρει: *«Επίσης ο κ. Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος, φοιτητής και αυτός, που τόσο σας άρεσαν τα «Καλάμια» του, μου έστειλε και μερικά έξοχα ποιηματάκια κι ελπίζω να εξακολουθήσει».* Διηγήματα και μεμονωμένα ποιήματα ή σειρές ποιημάτων (όπως, σε α' και β' σειρά, οι «Καλαμιές») εξήντα συνολικά κείμενα (οκτώ από αυτά· αποτέλεσαν τα 8 από τα 10 «άλλα πεζά», του πρώτου βιβλίου, του Χανς) δημοσιεύονται στη Διάπλαση ως το τέλος του 1923».⁴¹⁸

Ξέρω πως τα παραπάνω μπορούν να θεωρηθούν παρεκβάσεις. Θεωρώ όμως υποχρέωσή μου να κάνω τις παραπάνω επισημάνσεις, τις οποίες

⁴¹⁶ Βλέπε: Στα Προλεγόμενα του Κ. Δαφνή, Κέρκυρα, σελ. 7. Επίσης βλέπε: Ανίτας Π. Πανάρετου, Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος, Συνολική θεώρηση του έργου του, ό.π., σελ. 37.

⁴¹⁷ Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος, «Ώρα Απολογισμού», αφιέρωμα Ευθύνης, σελ. 146-147.

⁴¹⁸ Βλέπε: Ανίτας Π. Πανάρετου, Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος. Συνολική θεώρηση του έργου του, ό.π. σελ. 37.

μάλιστα βρίσκω ανεπαρκείς και υπαινικτικές, γιατί το θέμα του εκπαιδευτικού τριγώνου: δασκάλου – μαθητή – μορφωτικού αγαθού – είναι κεφαλαιώδες και οι θέσεις του Ι.Μ. Παναγιωτόπουλου συνδυάζουν τη θεωρία με την πράξη, την καθημερινή ζωή στο σχολείο και τη μεθοδική οργάνωση της κάθε στιγμής της σχολικής κοινότητας και μπορούν να προετοιμάσουν τον προσανατολισμό της Παιδείας, για να υπάρξει μια Εκπαίδευση για ολόκληρη την κοινωνία και για ολόκληρη τη ζωή του ανθρώπου. Έπειτα η λογοτεχνία είναι και παιδαγωγική, έχει αξιακή αγωγικότητα και η επίδραση που ασκεί στο παιδί εντοπίζεται βασικά στα ενδιαφέροντά του, τα οποία συνοψίζονται στον ιστορικό, τον κοινωνικό, το φιλολογικό – γλωσσικό και τον καλαισθητικό τομέα, τα οποία ενδιαφέροντα σιγά σιγά διαμορφώνονται και επιζητούν συγκεκριμένη στάση του νέου ανθρώπου απέναντί τους.

2. Ο Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος και το γλωσσικό πρόβλημα

Το κεφάλαιο αυτό έχει άμεση συνάφεια με τα προηγούμενα της Αγωγής και της Παιδείας, γιατί η γλώσσα είναι η θεμελιώδης προϋπόθεση για τη μόρφωση του ανθρώπου, για την ποιότητα της ανθρώπινης ζωής και δραστηριότητας, και γιατί η παιδευτική – εκπαιδευτική και πολιτισμική κακοδαιμονία της Ελλάδας αποδίδεται από τον Ι.Μ. Παναγιωτόπουλο στο γλωσσικό ζήτημα και τις περιπέτειές του. Είναι κατά συνέπεια, πολύ χρήσιμο να δούμε μέσα από τα κείμενα του Ι.Μ. Παναγιωτόπουλου (κυρίως μέσα από τα άρθρα και τα δοκίμιά του) τις απόψεις του για το ζήτημα της γλώσσας, που οι ρίζες της προχωρούν σε παμπάλαια καθώς και σε πιο πρόσφατα στρώματα εμπειρίας, τρέφουν τον καρπό της και προσδιορίζουν την αντοχή της και την ευαισθησία της.

Σ' αυτό εδώ το κεφάλαιο θα εξετάσουμε την ιστορική τοποθέτηση του γλωσσικού προβλήματος, όπως την παρουσιάζει ο Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος, τις ποικίλες εκφράσεις του στα εκπαιδευτικά δρώμενα, την εξέλιξή του από περίοδο σε περίοδο, τη γλωσσική πορεία του Παναγιωτόπουλου, την αγωνία του ως εκπαιδευτικού, τις προτάσεις του για συναίρεση των αντιθέσεων, το θέμα της μορφής και τη σχέση της με το περιεχόμενο, τις δυνατότητες και προτάσεις για λύση του προβλήματος, τη μόνη σωστή λύση, την επίσημη αναγνώριση της δημοτικής ως γλώσσας των Ελλήνων, όχι μόνο στη λογοτεχνία, αλλά και στην επιστήμη, στην εκκλησία, στην παιδεία, στην διοίκηση, παντού.

Όπως είπαμε, ο Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος αποδίδει την εκπαιδευτική, αλλά και την πολιτισμική κακοδαιμονία της Ελλάδας, κατά μεγάλο μέρος στο γλωσσικό ζήτημα, όπως αυτό διαμορφώθηκε και συνδέθηκε με το Εικοσιένα: *«Το Εικοσιένα ήταν μια ζεστή και ολοζώντανη παρουσία πλασμένο από τις λαχτάρες και τις αγωνίες αιώνων σκλαβιάς, από τους ξερριζωμούς και τους θρήνους των απλών ανθρώπων που το έζησαν, που το μεταμόρφωσαν, με το αίμα τους, από όραμα μακρινό σε πραγματικότητα αισθητή. Το '21 είναι το μεγάλο μήνυμα. Μέσα του υπήρχε το δημοτικό τραγούδι, η κρητική αναγέννηση, το παραμύθι, ο στοχασμός του πολεμάρχου, ο απλός λόγος του Κολοκοτρώνη και του Μακρυγιάννη. Μια*

γλώσσα σωστή, γεμάτη ουσία, γεμάτη ψυχή και καρδιά, που μπορούσε, με του ακοπότερο τρόπο, να γίνει και γλώσσα του νου. Μα ήρθαν οι Φαναριώτες, φραγκομαθημένοι και φραγκοφορεμένοι, οι ατικιστές, οι οραματιστές της αρχαίας ευκλείας, οι σοφοί – κ’ ήταν το δίχως άλλο σοφοί και χρησιμότεροι σε μια πολιτεία μόλις σχηματιζόμενη – που πήραν το Μπότσαρη και τον έκαμαν Βόσσαριν». ⁴¹⁹

Επίσης ο Παναγιωτόπουλος συνδέει το γλωσσικό ζήτημα με το '97: «Το ευενήντα επτά είναι το θλιβερότερο τρόπαιο της καθαρεύουσας, είναι η συντήρηση στη χειρότερη μορφή της, η απραγμοσύνη, η ανεδαφική αρχαιομανία, η λογοκοπία, η δημαγωγία, ο εκφραυλισμός των πάντων». ⁴²⁰ Οι συνειρμοί με βγάζουν στο συμφοιτητή, συνάδελφο και φίλο του Ι.Μ. Παναγιωτόπουλου, στον Ι.Θ. Κακριδή, στους αγώνες και την αγωνία του για τη γλώσσα, γιατί είναι η εθνική μας γλώσσα, που θα πει η εθνική μας ψυχή: «[...] Και ήρθαν οι λόγιοι», γράφει ο Κακριδής, «και χωρίς να έχουν επίγνωση για το ανυπολόγιστο κακό που έκαναν, τη γνήσια αυτή γλώσσα των Ελλήνων, αντί να τη δουλέψουν, ώστε γρήγορα να γίνει άξια να εκφράσει και τον πιο ανάλαφρο κραδασμό της ψυχής και τον πιο σύνθετο στοχασμό του νου, αποφάσισαν να την αντικαταστήσουν με μια τεχνητή γλώσσα, που με τόσην αυταρέσκεια ονομάζεται καθαρεύουσα, στην πραγματικότητα όμως είναι γεμάτη σολοικισμούς, μακαρονισμούς και ασυνέπεια. Κάτι χειρότερο: περιφρόνησαν τη μητρική των Ελλήνων γλώσσα, τη κλέψααν, την είπαν πανάθλιο γέννημα της αγραμματοσύνης από τα χρόνια της σκλαβιάς και έκαναν το λαό μας να ντρέπεται για ό,τι έπρεπε να είναι το πιο μεγάλο του καύχημα». ⁴²¹

Ο καλός μελετητής του Ομήρου και γενικότερα της κλασσικής φιλολογίας αναρωτιέται, λίγο μόλις παρακάτω: «Από τη σκλαβιά παραμορφωμένος είναι ο αθάνατος λόγος του Μακρυγιάννη; Ή του Κολοκοτρώνη, όταν απαντούσε στο τελεσίγραφο Μπραϊμη: «Αυτό οπού μας φοβερίζεις, να μας κόψεις και κάψεις τα καρποφόρα δέντρα, δεν είναι της

---

⁴¹⁹ Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος, «Ο Φαύλος Κύκλος III, περ. Νέα Εστία, 54 (1953) σελ. 1336-1341.

⁴²⁰ Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος, «Τα Νέα Ελληνικά, Εφ. Ελευθερία 24.9.1961.

⁴²¹ Ι.Θ. Κακριδής, Το Γλωσσικό μας πρόβλημα, Δημόσια συζήτηση στην Αθήνα, 1 Νοεμβρίου 1971, Κέδρος, Αθήνα, 1972, σελ. 15.

πολεμικής έργου· γιατί τα άψυχα δέντρα δεν εναντιώνονται σε κανένα. Μόνο οι άνθρωποι οπού εναντιώνονται έχουν στρατεύματα και σκλαβώνεις. Και έτσι είναι το δίκαιο του πολέμου. Με τους ανθρώπους και όχι με τα άψυχα δέντρα, όχι τα σπίτια που μας έκαψες, μόνο πέτρα επάνω στην πέτρα να μη μείνει, εμείς δεν προσκυνούμε· τι τα δέντρα μας, αν τα κόψεις και τα κάψεις, τη γη δε θέλει τη σηκώσεις, και η ίδια η γης που τα έθρεψε, αυτή η ίδια γης μένει δική μας και τα ματακάνει. Μόνο ένας Έλληνας να μείνει, πάντα θα πολεμούμε. Και μην ελπίζεις πως τη γη μας θα την κάνεις δική σου, βγάλ'το από το νου σου!». Για μια τέτοια γλώσσα, γεμάτη λεβεντιά και αρχοντιά και νεύρο, θα πούμε πως σημαδεύτηκε από της σκλαβιάς τα χρόνια;»⁴²²

Ο Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος δε διακρίνει μόνο δημοτική και καθαρεύουσα, αλλά αναφέρεται στην πολυγλωσσία, στην ύπαρξη, στη χρήση, τη γνώση αποχρώσεων, διαφοροποιήσεων σημασιολογικών ή εννοιολογικών· έτσι ομιλεί για πολλές γλώσσες (γλώσσα της νομοθεσίας, της ειδησεογραφίας, της εφημερίδας, του επιστημονικού συγγράμματος, κ.λπ.). που ανήκουν στην ίδια ρίζα, είναι γλώσσες ελληνικές, αλλά το περίγραμμά τους μένει θολό, και το σπουδαιότερο δεν εκφράζουν τον συναισθηματικό μας κόσμο, με τον οποίο είναι δεμένες όλες οι εκδηλώσεις της ζωής μας, και ο λόγος που δεν βρίσκεται σε ανταπόκριση με τον καθολικό πλούτο της ψυχής μας, μένει λόγος νεκρός. Καθώς μάλιστα, με την πάροδο του χρόνου, εμπλουτίζεται με στοιχεία που προέρχονται από αρχαίους και νέους τύπους και ξενολογισμούς, που στερείται ακριβολογίας.

Ο Παναγιωτόπουλος αισθάνεται ενοχή και ευθύνη, ηθική ευθύνη, ως δάσκαλος, ως παιδαγωγός και ως ποιητής και ακόμη ως ευσυνείδητος και φορέας του χρέους του πολίτη, καθώς πιστεύει ότι: «αν προσέχαμε με σεβασμό και αγάπη και τη δική μας γλώσσα, θα γινόταν και ο πνευματικός βίος στερεότερος και καθαρότερος»,⁴²³ εκδηλώνει μάλιστα τη λύπη του, γιατί συλλογίζεται ότι «ο λαός που έδωσε τόση γλώσσα στους άλλους (η επιστημονική ορολογία εξακολουθεί να καταρδεύεται από τα ελληνικά) έχει κατανητήσει άγλωσσος»⁴²⁴ θλίβεται με τη θολούρα, την ασάφεια και τη

⁴²² Ι.Θ. Κακριδής, Δημόσια συζήτηση για τη γλώσσα, ό.π., σελ. 15-16.

⁴²³ Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος, Αντιλεγόμενα, Οι Εκδόσεις των Φίλων, Αθήνα 1974 σελ. 98.

⁴²⁴ Αντιλεγόμενα, ό.π..

λογοκοπία, με την εισαγωγή «*επείσακτων*» ξένων στοιχείων στη γλώσσα, καθώς και με την αθέμιτη εκμετάλλευση ευγενών ιδεωδών, όπως η γλώσσα, για την επίτευξη ιδίου οφέλους· θλίβεται ακόμη με την καπηλεία της γλώσσας, που είναι η άλλη όψη της πατρίδας, από τους πολιτικούς, η λύπη του γίνεται βαθύτερη, καθώς διαπιστώνει ότι με την καθαρεύουσα ανοίγει και ένα χάσμα ανάμεσα στους λόγιους και στον απλό λαό ανεπίτρεπτο. Όχι μόνο γιατί ο λαός δεν μπορεί να καταλάβει, ας πούμε, ένα συμβόλαιο ή μια δικαστική απόφαση, αλλά πιο πολύ γιατί αποχτά έντονο το αίσθημα της μειονεξίας, ότι τάχα ο λόγος του δεν αξίζει τίποτα μπροστά στον μορφωμένων τη γλώσσα.

Η λύπη του Ι.Μ. Παναγιωτόπουλου μετατρέπεται σε οργή, καθώς βλέπει ότι ενώ η λεγόμενη καθαρεύουσα χτυπιέται από παντού, εν τούτοις εξακολουθεί να κατέχει τα τρία βασικά της οχυρά: Τον τύπο, την γραφειοκρατία της Διοίκησης και την Παιδεία – Εκπαίδευση, με τραγικά θύματα τη μαθητιώσα και φοιτητιώσα νεολαία, η οποία, ενώ θαυμάζει το *αυτρίκιο γράψιμο* του κλασικού της λιτότητας Γιάννη Μακρυγιάννη, υποχρεώνεται στην έκθεση να αναπτύσσει τις απόψεις της στην καθαρεύουσα.

*«Δεν ξέρω να υπάρχει στον κόσμο χώρα που να έχει βάλει μέσα στα βιβλία των σχολείων της την λογοτεχνία του τόπου και να υποχρεώνει τους δασκάλους να λένε στα παιδιά της: «Αυτά είναι τα πρότυπά μας της τέχνης του λόγου, αυτοί είναι που γράφουν τον γνήσιο, τον υποδειγματικό εθνικό μας λόγο. Αλλοίμονό σας όμως, αν γράψετε την γλώσσα αυτή [...]. Θα ήμουν σε πάρα πολύ δύσκολη θέση να απαντήσω στα παιδιά που θα με ρωτούσαν και να τους εξηγήσω τι εννοώ, όταν τους λέω: «Ακούστε! Μιλεί ο Σολωμός, ο Βαλαωρίτης, ο Παλαμάς, ο Καζαντζάκης, ο Σικελιανός, ο Σεφέρης ! Προσέξτε όμως, παιδιά, μην γράψετε αυτή τη γλώσσα γιατί ούτε βαθμό θα πάρετε, ούτε στο Πανεπιστήμιο θα μπήτε»».*⁴²⁵

Όσο η απόσταση ανάμεσα στη καθαρεύουσα και την πραγματικότητα μέρα με τη μέρα μεγαλώνει· και τότε ακόμα που η

---

⁴²⁵ Ε.Π. Παπανούτσος, Συζήτηση με θέμα το Γλωσσικό μας πρόβλημα, Κέδρος, Αθήνα 1972, σελ. 53-54.

καθαρεύουσα είχε επιβληθεί ως επίσημη γλώσσα, κανείς δεν μπορούσε να ισχυριστεί σοβαρά πως ο προφορικός μας λόγος ήταν καθαρεύουσα. Ο Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος το είχε διαπιστώσει αυτό και με ανακούφιση υποδέχεται τη σταδιακή ήττα της καθαρεύουσας, για να γράψει πολύ αργότερα με ενθουσιασμό: *«Την τελευταία τούτη στιγμή (το γλωσσικό ζήτημα) έχει περίπου οριστικά λυθεί με την υιοθέτηση της γλώσσας του λαού από τα περισσότερα, μερικά δε συντηρητικότερα άλλοτε, όργανα του τύπου και την απλοποίηση του ύφους και του όλου τόνου της απολιθωμένης γραφειοκρατίας. Η ολοκληρωτική πια επικράτηση του απλού λόγου είναι ζήτημα ληξιαρχείου. Οι τελευταίοι των αβανταδόρων της καθαρευουσιάνικης ορθοδοξίας προχωρούν προς το τέρμα»*.⁴²⁶

Αντιλαμβάνονταν ο δάσκαλος, Παιδαγωγός και λογοτέχνης Παναγιωτόπουλος ότι το γλωσσικό πρόβλημα είναι πρόβλημα εθνικό και ότι η πορεία που ακολούθησε, είναι η ίδια η πορεία της εθνικής μας ζωής, που σημαίνει ότι το κίνημα του δημοτικισμού έχει ιστορία αιώνων. Πρόβλημα δημοτικής γλώσσας υπήρχε και μέσα στο ζόφο της εθνικής δουλείας. Γνώριζε ότι: *«με τη σημερινή γλωσσική πολυαρχία είναι δυσκολότατο, αν όχι αδύνατο, να αποκτήσουμε σωστή παιδεία, να δημιουργήσουμε πολιτισμό»*.⁴²⁷ Ήξερε επίσης πολύ καλά ότι όποιος απαρνιέται τη γλώσσα που βγαίνει από το στόμα της αγράμματης Ελληνίδας μάνας, απαρνιέται τον ίδιο τον εαυτό του, τον ελληνισμό του και κάνει κακό, γιατί παραπετάει μίαν υπέρτατη εθνική αξία.

Από την άλλη μεριά ο καλός Έλληνας και έξοχος δάσκαλος Παναγιωτόπουλος γνώριζε καλύτερα από όλους τις αντικειμενικές συνθήκες της ζωής γιατί υπήρξε φτωχός και τον βασάνιζε η σκέψη ότι το παιδί, το Ελληνόπουλο φεύγοντας από το σπίτι του για το σχολείο, φέρνει μαζί του μια ζωντανή γλώσσα, τη μητρική γλώσσα, με την οποία μπορεί να εκφράσει τον πνευματικό και συναισθηματικό του κόσμο. Αν όμως ένα παιδί δεν προχωρήσει στο γυμνάσιο, είναι καταδικασμένο να ζει στον περιορισμένο χώρο της κατώτερης παιδείας, καθώς, αφού δεν έχει

---

⁴²⁶ Βλέπε: Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος, Άλλη μια φορά η Παιδεία, περ. Ευθύνη, 36 (1974), σελ. 568-572.

⁴²⁷ Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος, «Τεχνολογία και γλώσσα», εφ. Ελευθερία, 15-12-1963.

διδασθεί καλά την καθαρεύουσα στο δημοτικό, δεν είναι σε θέση να διαβάσει μια εφημερίδα, να συνεννοηθεί, να κάνει επιλογές, να δεχθεί ή να απορρίψει, που σημαίνει ότι ηθικά δεν είναι ελεύθερο άτομο και αποσύρεται.

Γι' αυτό και επιμένει για μια παιδεία ζωντανή, για μια παιδεία για ολόκληρη την κοινωνία και για ολόκληρη τη ζωή του ανθρώπου, σε άμεση συνάρτηση με την ζωντανή γλώσσα, την οποία ορίζει ως τη γλώσσα «που μιλιέται και που γίνεται άμεσα νοητή από το μέσο όρο του λαού» υποστηρίζοντας ότι: «αυτή τη γλώσσα πρέπει να καταστήσουμε όργανο και της δικής μας παιδείας»,⁴²⁸ εννοώντας προφανώς τη δημοτική μας γλώσσα, γεμάτη ζωντάνια, νεύρο και ομορφιά. Ολοκληρώνεται με τη λευτεριά και πολεμιέται το ίδιο αβυσσαλέα από τον κάθε Τούρκο και την κάθε σείρα λογιουσύνη, για να παραλλάξω τα λόγια του εθνικού μας ποιητή. Και αν θέλει, όπως λέει πολύ ωραία ο Σολωμός, να την εξουσιάσει, πρέπει πρώτα να της υποταχθεί. Ο Σολωμός είναι που μας δίδαξε, πως τα πιο σημαντικά για το Έθνος μας, αφορούν και τα δύο το Λαό μας: είναι: η Λευτεριά του και η Γλώσσα του. Ίσως αυτή η διαπίστωση ήταν που οδήγησε τον Ι.Μ. Παναγιωτόπουλο σε μια συμβιβαστική λύση: «Κάνοντας μια γενναιότητα υποχώρηση (δέχεται) πως παράλληλα προς τη σπουδή της Δημοτικής που, ως το παραδεχτούμε για λίγο, ολοκληρώνεται οπωσδήποτε στο δημοτικό σχολείο, είναι ανάγκη να μάθει το παιδί και την καθαρεύουσα, που σαν επίσημη γλώσσα έχει αποκτήσει τα δικαιώματά της στη σύγχρονη παιδεία και στη σύγχρονη ζωή».⁴²⁹ Αργότερα όμως, αισθανόμενος την ευθύνη του απέναντι στις νεότερες γενιές των Ελλήνων και εκτιμώντας ότι, όπως στη λογοτεχνία η δημοτική νίκησε με το σπαθί της, με το σπαθί της θα κατακτήσει και τις άλλες περιοχές του λόγου (Δημόσια Διοίκηση, Δικαιοσύνη, κ.λπ.), γι' αυτό υποστήριξε ότι: «Η δημοτική γλώσσα, όργανο πανελλήνιο, πρέπει να γίνει γλώσσα της παιδείας. Αυτό είναι το αίτημα όλων των ζωντανών, των φωτισμένων ανθρώπων, το αίτημα του καιρού».⁴³⁰

---

⁴²⁸ Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος, «Ο Φαύλος Κύκλος ΙΙΙ, περ. Νέα Εστία 54 (1953), σελ. 1337.

⁴²⁹ Βλέπε: Λ. Κόττου, «Η Νεοελληνική λογοτεχνία στα γυμνάσιά μας», περ. Νέα Εστία 15 (1934), σελ. 237.

⁴³⁰ Βλέπε: Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος, «Ο Φαύλος Κύκλος ΙΙΙ», περ. Νέα Εστία, (1953), σελ. 1337.

Η δημοτική η καθαρή, η καλαισθητή γλώσσα, χωρίς ακρότητες και υπερβολές, όχι η δημοτική της μεταφρασμένης από τον Αλέξανδρο Πάλλη Ιλιάδας, αλλά η δημοτική που δεν παραβιάζει τα βιώματά μας, γιατί δε χωρίζεται από αυτά. Η δημοτική γλώσσα που έρχεται στον κάμπο της λογοτεχνίας μας με ολόκληρες προσχώσεις από τον Όμηρο, την προομηρική μυθολογία με δρομολόγια που περνούν αδιάκοπα από όλο το χώρο της πραγματοποιημένης λογοτεχνίας μας, που καταξιώνεται με τον Παλαμά, το Σικελιανό, το Σεφέρη, τον Ελύτη τον εθνικό μας ποιητή και την πλειάδα των πιο νέων, για να σταματήσω στην πλευρά της ποίησης, αυτή πρέπει να είναι η γλώσσα της παιδείας μας, σύμφωνα με τις απόψεις του Ι.Μ. Παναγιωτόπουλου.⁴³¹

Σε κάθε περίπτωση, το γλωσσικό ζήτημα είναι ατελείωτο· όμως οι απόψεις και οι προτάσεις του Ι.Μ. Παναγιωτόπουλου για το γλωσσικό ζήτημα, ιδιαίτερα όσες αφορούν στην Εκπαίδευση, έχουν ενδιαφέρον και για το λόγο ότι συνδέονται άμεσα με το αντίστοιχο πνεύμα συγκεκριμένων εποχών και μας βοηθούν να αντιληφθούμε τον τρόπο λειτουργίας της Εκπαίδευσης στις συγκεκριμένες εποχές. Μολονότι στην τέχνη του λόγου - γλώσσα και ύφος είναι πράγματα συνυφασμένα, εμείς θα τα δούμε και χωριστά. Άλλωστε, σύμφωνα με το γνωστό απόφθεγμα, *«ύφος είναι ο ίδιος ο άνθρωπος»*, και ο Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος και πραγματικός άνθρωπος ήταν και ύφος είχε και ιερό πάθος για τον κόσμο του λόγου, το περιεχόμενό του, καθώς και τη μορφή του· κυρίως όμως είχε μακρά μαθητεία, άσκηση στο λόγο, που στην περίπτωση του ήταν προϊόν εμπειρίας και βιώματος αλλά και σοβαρής μελέτης των υψηλών κοιτασμάτων της δημοτικής και της λόγιας παράδοσης.

Επειδή ο λόγος τον απασχόλησε πολύ, και έβλεπε τη γλώσσα συνδεδεμένη με την παιδεία, θα ασχοληθούμε και ξεχωριστά με τη γραφή του Ι.Μ. Παναγιωτόπουλου, στηριγμένοι στα άρθρα του στον ημερήσιο και περιοδικό Τύπο και βέβαια στο έργο του, ιδιαίτερα στα πολλά δοκίμιά του, τα αφιερωμένα στη γλώσσα.

---

⁴³¹ Βλέπε: Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος, «Τα Σχολικά βιβλία», εφ. Ελευθερία 19-9-1965.

3. Η Γλώσσα στη γραφή του Ι.Μ. Παναγιωτόπουλου

Ο Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος πίστευε ότι ο λόγος είναι το ύψιστο προνόμιο του ανθρώπου, είναι ένα από τα πρωταρχικά δωρήματα που έχει, γιατί μας δίνει το μέσο, το όργανο για μια συζήτηση (ζήτηση με τον άλλο), μας δίνει τη δυνατότητα επικοινωνίας, για να είμαστε ένας διάλογος, είτε στο μονόλογο, για να συνεννοηθούμε με τον εαυτό μας, με την ψυχή μας, είτε στο πολυπρόσωπο έργο, στο διάλογο, για να αποφύγουμε την «κοινωνική ερημίαν», και να ισορροπήσουμε στον περίκοσμο και την οικονομία της κοινωνίας.

Όπως θα δούμε, πολλά δοκίμια και άρθρα του είναι εξ ολοκλήρου αφιερωμένα στη γλώσσα, αλλά και σε άλλα κείμενά του το ζήτημα της γλώσσας ενυπάρχει ως παρέκβαση και συνάπτεται με άλλα εξίσου θεμελιώδη θέματα, όπως η Αγωγή, η Παιδεία, η Εκπαίδευση, ο Πολιτισμός, ενώ πολύ συχνά ο Παναγιωτόπουλος πλησιάζει την Αισθητική και την Ηθική ή, για να μιλήσουμε επαγωγικότερα, φέρει στο προσκήνιο την ηθική του λόγου.

Γι' αυτό πολλές φορές ο λόγος του γίνεται καταγγελτικός· δεν παραλείπει να καταγγείλει το σύγχρονο ξέφτισμα της γλώσσας: Παρατηρεί ότι η διαρκής χρήση αμβλύνει την έννοια των λέξεων (παρ' όλο που παράλληλα πιστεύει,⁴³² πως, όταν μια λέξη επιμένει νάρχεται και να ξανάρχεται, θα πει ότι έχει ακόμη φορτίο, που πρέπει να βγάλει από πάνω της, ότι δεν έχει εκπληρώσει τον προορισμό της στο ακέραιο για να καταλήξει να μιλεί για υποβιβασμό του λόγου, που φτάνει μέχρι σημείου αποκοσκινιδίου (αποσάρωμα) να μιλήσει για υπόλειμμα σκυβάλων και γλωσσικής αστυφιλίας). Καθώς θεωρεί το λόγο ως τη μόνη λύτρωση, αναζητεί την παρθενική ουσία της λέξης της παρθενικής, της γεμάτης χυμούς, όπως παρουσιάζεται π.χ. στον Όμηρο.

Λασπώσαμε τη λέξη, λέει απελπισμένος και θεωρεί υπεύθυνους γι' αυτό και τους πνευματικούς ανθρώπους, κυρίως τους συγγραφείς, με την

---

⁴³² Βλέπε: Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος, Ομιλίες της Γυμνής ψυχής, Οι φίλοι του Βιβλίου, Αθήνα 1944, σελ. 163.

έλλειψη ειδικής μόρφωσης, που τους ωθεί στη λεξιπενία και, κατ' επέκταση στη λεξιθηρία, αφού ζητούν να καλύψουν το κενό τους με λέξεις φτιαχτές ή επιτηδευμένες. Δεν καταδικάζει όμως ο Παναγιωτόπουλος τη λεξιθηρία, όταν αυτή συμβαδίζει με την τελειοθηρία. Πιστεύει, ότι ένας άνθρωπος ταγμένος στο «μέγα χρέος του λόγου», οφείλει να ψάχνει για τις λέξεις που θα αποτελέσουν τους καλύτερους φορείς, όσων θέλει να εκφράσει. Το ίδιο άλλωστε επιδίωξε και ο ίδιος:⁴³³ *«Ο λόγος είναι το μεγάλο μου πάθος. Θυμούμαι τις ακοίμητες νύχτες, στα νιάτα μου, όταν μια λέξη με βασάνιζε χωρίς έλεος: να τη γράψω, να μη τη γράψω; είναι αναντικατάστατη ή δεν είναι; θα ξενίσει ή δε θα ξενίσει; και με εκφράζει ή δε με εκφράζει;»*⁴³⁴ Είναι προφανής η αγωνία του και η ανειρήνευτη έγνοιά του για τις λέξεις. Λέει κάπου ο Κάφκα για τις ένυλες λέξεις ότι τις χαίρεται, ομιλεί για τις πεντακάθαρες λέξεις, για τα αισθησιακά πλούτη, που είναι χαρίσματα ζωντανής γλώσσας, όλο νεύρο και ομορφιά.

Βέβαια, η επιστήμη της γλωσσολογίας λέει ότι η γλώσσα δεν είναι μόνο οι λέξεις, γλώσσα είναι η δομή, οι αρχιτεκτονικοί νόμοι, η στρουκτούρα του λόγου, όπως γράφει ο Ε.Π. Παπανούτσος. Απαιτείται καλλιέργεια, μαθητεία στο λόγο, άσκηση κι όπως πολλές φορές θα το πούμε, να ασχοληθούμε με τη γλώσσα σοβαρά, να μελετήσουμε τη δημοτική ποίηση και την καταξιωμένη λογοτεχνία μας, κι όσο περνά ο καιρός, θα χρειάζεται ολοένα και περισσότερη καλλιέργεια για να δεχτούμε τη διδαχή τους. Και βέβαια απαιτείται σεβασμός στους κανόνες του γλωσσικού παιχνιδιού για να εκφραζόμαστε καθαρά και με τάξη, δηλαδή χρειαζόμαστε περισσότερη γραμματική και περισσότερο συντακτικό, κι ακόμη υπογραμμίζουμε ότι επιβάλλεται η καλλιέργεια και η καθαρή διαφύλαξη, του λόγου και του ήθους το οποίο εγκλείει ο καλός λόγος.

Ο δρόμος, ο οποίος οδηγεί στην απόκτηση και την ευγένεια του καλού λόγου είναι η σωστή πνευματική ζωή, ο διαλογισμός, η κριτική συνείδηση και η άφθονη αναζήτηση της αρετής του λόγου μέσα στις πραγματοποιήσεις των μεγάλων συγγραφέων. Εκεί είναι η ψυχή, ο λόγος,

---

⁴³³ Βλέπε: Αννίτα Π. Παναρέτου, Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος, Συνολική θεώρηση του έργου του, ό.π. σελ. 159.

⁴³⁴ Βλέπε: Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος, Αντιλεγόμενα, Οι Εκδόσεις των Φίλων, Αθήνα 1974, σελ. 103.

η έκφραση του πολιτισμού. Ο Παναγιωτόπουλος, όπως ο ίδιος εξομολογείται, δεν άντεξε στον πειρασμό και αυτοπαγιδεύτηκε στην «ωραιολογία»: *«Οι λέξεις που θεωρούσα όμορφες μ' αιχμαλώτιζαν. Για ένα διάστημα είχα πέσει στην «ωραιολογία» και μου την είχαν κατηγορήσει πολλοί»*.⁴³⁵

Ωστόσο ο Παναγιωτόπουλος, όπως θα δούμε, έκανε ό,τι μπορούσε, ό,τι περνούσε από το χέρι του, για να απαλλαγεί από ένα στρεβλό γλωσσικό σύστημα και ταυτόχρονα αρνήθηκε τις ακρότητες, το φανατισμό και την «παρατραβηγμένη δημοτική» ούτε και έμεινε φανατικά προσηλωμένος σε έναν αυστηρά καθαρό γλωσσικό τύπο, γιατί η γλώσσα δεν μπαίνει σε καλούπια, είναι φλέβα ζωής και εξελίσσεται. Ο Παναγιωτόπουλος είναι λογοτέχνης και κανείς δεν αξιώνει από το λογοτέχνη να περιοριστεί σε έτοιμα σχήματα. Τον βλέπουμε να μεταχειρίζεται, χωρίς αναστολές, λέξεις και εκφράσεις διαφορετικών γλωσσικών τύπων.

Ο Παναγιωτόπουλος είχε την ανειρήνευτη έγνοια του καλού λόγου· το μόνο που είχε στη διάθεσή του για να εκφράσει τη σκέψη του, τα αισθήματά του με χρώμα, με βάρος, με ενάργεια και με σκιές ήταν η γλώσσα, κι αυτή η γλώσσα δεν ήταν ούτε η καθαρεύουσα ούτε η δημοτική, ούτε τα «νεοελληνικά», αλλά η σημερινή ελληνική γλώσσα. Η γλωσσική συνείδηση του λογοτέχνη Παναγιωτόπουλου φαίνεται να πληρούται από το χρέος που δημιουργεί η ανάκληση του στοχασμού του Σολωμού: *«Εφάρμοσε εις την πνευματική ζωή την ιστορία του φυτού, το οποίον αρχινάει από το σπόρο και γυρίζει εις αυτόν...*

ή να πληρούται από την ανάκληση της φράσης του Σολωμού για τη γλώσσα και την ελευθερία και να κινείται στο στοχασμό του ομότεχνου φίλου του Οδυσσέα Ελύτη για το ίδιο θέμα:

*τη γλώσσα μου έδωσαν ελληνική·
το σπίτι φτωχικό στις αμμουδιές του Ομήρου
Μονάχη έγνοια η γλώσσα μου στις αμμουδιές του Ομήρου*

(Το Άξιον Εστί)

---

⁴³⁵ Ι. Μ. Παναγιωτόπουλος, Αντιλεγόμενα, Οι Εκδόσεις των Φίλων, Αθήνα, 1974, σελ. 103.

Στόχος του Παναγιωτόπουλου ήταν ο ακριβής προσδιορισμός των νοημάτων του. Είναι φυσικό να υπάρχουν διαρκείς μεταβολές, γιατί όπως είπαμε δεν έμενε φανατικά πιστός σε έναν αυστηρά καθαρό γλωσσικό τύπο, αλλά μεταχειρίζονταν, χωρίς αναστολές, λέξεις και φράσεις διαφορετικών γλωσσικών τύπων. Πρόκειται για τους φραστικούς τρόπους που τον γοητεύουν για ένα διάστημα και μετά τους απορρίπτει βαριεστημένος και ίσως ολοκληρωτικά απογοητευμένος, όπως γράφει στα Αντιλεγόμενα.⁴³⁶

Ο Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος γνώριζε τόσο τη δημοτική παράδοση όσο και τη λόγια· είχε επίσης γνωρίσει το ξέσπασμα του αγώνα του δημοτικισμού και την καθαρεύουσα των γλωσσαμυντόρων, και καταλάβαινε ότι τα αιματηρά επεισόδια στην Αθήνα με τα **ευαγγελικά** και τα **ορεστικά**, κατάφεραν ανεπούλωτα τραύματα στη γλώσσα· θέλω να πω πως χρειάζεται μεγάλο απόθεμα ειρηνικής και ελεύθερης ζωής για να υπάρξει εκεχειρία μέσα στη γλώσσα μας και επούλωση. Γι' αυτό και αρνείται το φανατισμό, εισηγείται το συμβιβασμό τη συζήτηση (ζήτηση με τον άλλο), το διάλογο:

«[...] Οι άνθρωποι, ενώ αισθάνονται, βαθύτερα ίσως από κάθε άλλη φορά, να τους δένει κοινό πεπρωμένο, καλλιεργούν με λύσσα το φαρμακερό αγκάθι του μίσους. Ο καθένας απομένει αμετακίνητος, εκεί όπου έχει τάξει τον εαυτό του. Δεν αποφασίζει μήτε ένα πλάγιο βήμα, το βήμα που είναι η κατανόηση, η συγκατάβαση και η επιείκεια.[...]. Μέσα σ' ένα έτσι διαμορφωμένο κόσμο είναι και δύσκολο κ' επικίνδυνο να διατηρήσεις την ανεξαρτησία του φρονήματός σου και να μη χτυπηθείς κι από τη μια και από την άλλη πλευρά. Δραματική είναι η μοίρα των αφανάτιστων. Αλλά αν δεν υπήρχαν και όπου υπάρχουν και αφανάτιστοι, μπορούμε να συλλογιστούμε τι θα είχε απογίνει ο κόσμος. Και ο κόσμος τούτος, αυτή η γη, η ταλαιπωρημένη, η μεθυσμένη, η αλλοπρόσαλλη είναι ό,τι καλύτερο κατέχουμε [...].»⁴³⁷

Όμως στο λόγο δεν υπάρχει παραίνεση· ο λόγος δίνεται, είναι προϊόν εμπειρίας και βιώματος, εκφράζει και ουσιώνει στον πνευματικό χώρο τη

⁴³⁶ Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος, Αντιλεγόμενα, ό.π. σελ. 163.

⁴³⁷ Βλέπε: Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος, Αντιλεγόμενα, ό.π. σελ. 31.

ζωή κι τη μοίρα της ζωής. Όπως είπαμε, η μαθητεία στο λόγο είναι η άσκηση, η μελέτη των υψηλών κοιτασμάτων της δημοτικής παράδοσης και της λόγιας, «η συνάρθρωση αυτών είναι ατόφια ελληνική φωνή», όπως λέει ο Γιώργος Σεφέρης.⁴³⁸ Σ' εκείνα τα κείμενα θα πρέπει πάντα να γυρίζουμε: στο δημοτικό τραγούδι, στο Σολωμό, στο Μακρυγιάννη, στον Καβάφη, στον Παλαμά, στο Σεφέρη, στον Ελύτη, τα κείμενά τους είναι ο γνώμονας και η βάση.

Ο Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος, γράφει ο Γιάννης Χατζίνης, «χτίζει πάντα πάνω στα γερά θεμέλια μιας μόρφωσης που πιστεύει στην ενημερωτική αξία των κειμένων. Έτσι δίνει στον εαυτό του το δικαίωμα να παρασύρεται καμιά φορά, παίζοντας στα χέρια τις έννοιες σα μπάλες, ή να παραδίνεται σε μια έξαρση μεταρσιωτική, γιατί ξέρει πως το οικοδόμημά του δεν κινδυνεύει. Είναι ένας αριστοτέχνης του λόγου, που αμφιβάλλω αν ο ίδιος συλλαμβάνει την αξία των ευρημάτων του [...]. Ανήκει στην κατηγορία εκείνη των συγγραφέων που δεν σφυρηλατούν τη φράση, γιατί ξέρουν πως έτσι κινδυνεύουν να προδώσουν τη σκέψη τους. Εγκαταλείπονται αδίστακτα στις παρορμήσεις τους. Γι' αυτό αναδίδουν μια ζεστα, προκαλούν μία μέθη. Βρίσκονται πάντα στη διαπασών».⁴³⁹

Αλλά όπως είπαμε παραπάνω, χρειάζεται μεγάλο απόθεμα ελεύθερης και ειρηνικής ζωής, για να απαλλάξουμε τη γλώσσα από την κουφότητα της ξύλινης ρητορείας και να επιδιώξουμε την αναβάθμιση των κατεξοχήν υπευθύνων μαθημάτων για το γλωσσικό εμπλουτισμό των παιδιών μας, που είναι τα φιλολογικά. Ας θυμηθούμε ότι ο υπόδουλος Ελληνισμός έσωσε τη γλώσσα του και μαζί της σώθηκε κι αυτός, γιατί η καταστροφή σε ένα λαό αρχίζει από την παραφθορά και φθάνει στον οριστικό εκφυλισμό της γλώσσας του.

Ο Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος διαισθάνθηκε από τους πρώτους ότι, πέρα από τις τερατώδεις αγριότητες της χούντας των συνταγματαρχών, πλέον αρνητική συνέπεια της παραλυσίας θα ήταν ο εκπεσμός και η αποχαλίνωση της γλώσσας, η οποία θα υπολαμβάνονταν ως επιτήδειος

---

⁴³⁸ Γιώργος Σεφέρης, Δοκιμές, Ε' έκδοση, Πρώτος τόμος, Ίκαρος, Αθήνα 1984, σελ. 68.

⁴³⁹ Γιάννης Χατζίνης, περ. Νέα Εστία, τόμ. 82, τεύχ. 969, 15 Νοεμβρίου 1967, σελ. 1575.

τρόπος παγίδευσης και εξαπάτησης του λαού, κι έτσι άλλη μια φορά έπραξε το χρέος του με το λόγο και την πέννα. Καρπός αυτού του αγώνα είναι το μυθιστόρημά του «Αλληλογραφία».⁴⁴⁰ Είναι μια έκρηξη του Παναγιωτόπουλου, μια καταγγελία της κούντας των συνταγματαρχών, η οποία προκάλεσε ιδιαίτερα έντονα συναισθήματα στον ελληνικό λαό.

Ο Παναγιωτόπουλος απογοητευμένος, γιατί βλέπει να δοκιμάζονται σκληρά τα ιδανικά του λαού και να λαοπώνονται με αθλιότητες οι ηθικές αξίες, τα ιερά και τα όσια, να σαρκάζονται και να διακωμωδούνται οι πατροπαράδοτες αρχές και αξίες, απορρίπτει τη χαμέρπεια, την ευτέλεια, τα δουλικά πλαίσια ζωής και η γραφή του λειτουργεί ως καταγγελία της βαρβαρότητας και ως μέσο αντιμετώπισης του σκοταδισμού και της βίας:

«Κατά βάθος, είμαι ένας πολύ δυστυχημένος άνθρωπος σ' ένα πολύ δυστυχημένο τόπο. Κοιτάζω ολόγυρά μου αναγνωρίζω τις βαρύθυμες, εξοργισμένες ψυχές, που αναγκάζονται να σωπαίνουν. Πίσω από την ιαχή, από τη ζητωκραυγή, από τις σημαίες, από το φως του ήλιου, από την πατρίδα ολόκληρη, απλώνεται η βαριά, υπομονετική, εξουθενωμένη και αγανακτισμένη, περίλυπη ίσαμε το θάνατο σιωπή. Ζω σ' ένα κόσμο, που βεβηλώνει τα πάντα. Και την αγιότατη ουσία της λευτεριάς, την πανάχραντη. Θέλω να καθήσω να γράψω ένα μεγάλο γράμμα στους ανθρώπους, στους ανθρώπους του τόπου μου και του καιρού μου, να τους πω για το βαρβαρικό παραλογισμό, που τον ενιώσαμε ίσαμε τώρα σαν έκφραση μεταφυσική ή σαν μορφή τέχνης και που τον βλέπουμε να μεταμορφώνεται στην πιο χυδαία πραγματικότητα. Να τους πώ, πόσο βαρύς κλήρος είναι ο λόγος και πως, σαν ο λόγος γίνεται αντικείμενο βιασμού, μήτε το ψωμί μπορεί να χορτάσει μήτε το καθάριο νερό να ξεδιψάσει τον άνθρωπο. Γιατί ο άνθρωπος ζει με τη λεύτερη ανάσα και με το λόγο [...]. Αυτό το βιβλίο πήρε μια μικρή ιστορία, να την κάμει αντισύλι σε μια σειρά παραληρήματα, διαλογισμούς, λαχτάρες της καρδιάς και του νου. Σταματάει κάθε τόσο από πλήθος μνήμες. Είναι ολόκληρη η ζωή, όλοι οι άνθρωποι, που στοιβάζονται μέσα στο κείμενο και δε βρίσκουν τόπο να σταθούν. Αλλά τίποτε δεν είναι τόσο οδυνηρό όσο η υτροπή της ιστορικής ώρας που ζούμε. Και κάθε που την ξαναθυμούμαι αυτή

---

⁴⁴⁰ Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος, Αλληλογραφία, Οι Εκδόσεις των Φίλων, Αθήνα 1975.

τη ντροπή, λέω πως δεν έχει πια νόημα μήτε η προσπάθεια να γράψει κανείς το βιβλίο του μήτε και η ανθρώπινη παρουσία του, γιατί η ουσία του ανθρώπου είναι η λευτεριά κι ο μεγάλος αιώνας μας δείχνεται σε τούτο απανθρωπότερος από ένα σωρό προγενέστερους». ⁴⁴¹

Οι αλήθειες που διαπιστώνει ο Παναγιωτόπουλος μοιάζουν με ακτινογράφημα της γλώσσας της πρόσφατης εμπειρίας που είχαμε από την εφτάχρονη τυραννία κατά την οποία, όπως είπαμε παραπάνω, η γλώσσα δεν μπορούσε να αποτινάξει από πάνω της τη στρέβλωση, την κουφότητα της ξύλινης ρητορείας και τον εξανδραποδισμό που ευτελίζουν και εξαχρειώνουν τα ήθη. Είναι κρίμα που η γλωσσική ευαισθησία είναι από τα πράγματα που μετρούν λιγότερο στην εποχή μας.

Όμως γλωσσικό πρόβλημα υπήρχε και καταταλαιπώρησε τον Ελληνισμό 150 τόσα χρόνια· είναι πρόβλημα εθνικό, και η πορεία που ακολούθησε είναι η ίδια η πορεία της εθνικής μας ζωής· υπήρχε μια τεχνητή γλώσσα που με τόση αυταρέσκεια ονομάζεται καθαρεύουσα και η δημοτική γλώσσα που, όπως πολλές φορές θα το πούμε έρχεται από τον Όμηρο, την προοιμηρική μυθολογία με δρομολόγια που περνούν αδιάκοπα από όλο το χώρο της πραγματοποιημένης λογοτεχνίας μας. Η δημοτική γλώσσα είναι η πιο μεγάλη απόδειξη πως κρατηθήκαμε Έλληνες μέσα στις τόσες εθνικές περιπέτειες. Άλλωστε το μεγαλύτερο οχυρό αντίστασης του λαού στα χρόνια της Τουρκοκρατίας ήταν το Δημοτικό τραγούδι.

Αυτή τη γλωσσική περιπέτεια – πορεία του Ι.Μ. Παναγιωτόπουλου θα παρακολουθήσουμε στη συνέχεια: Στο ξεκίνημά του, τα πρώτα του πεζά είναι γραμμένα στην **καθαρεύουσα**, ενώ τα πρώτα του ποιήματα γράφονται **στη δημοτική**, όπως και όλη η ποίησή του, αλλά και τα πεζά που εναλλάσσονταν με τα ποιήματα στη **Διάπλαση**, κατά την περίοδο 1921-1924.

Ο ίδιος όμως μας πληροφορεί ότι, όταν διορίστηκε καθηγητής το 1925 στην Πορταριά, «πήρα μαζί μου», γράφει, «μερικά βιβλία και τη «φιλοσοφική

---

⁴⁴¹ Αλληλογραφία. Μία ιστορία και ένα σχόλιο, ό.π. σελ. 77-79.

μύηση» του *Fagnet*, που άρχισα να τη μεταφράζω σε μαλακή καθαρεύουσα». ⁴⁴² Επίσης το άγνωστο, και χαμένο σήμερα, μονόπρακτο θεατρικό έργο του Παναγιωτόπουλου **Οι άνθρωποι και τα ζώα** είναι γραμμένο στην καθαρεύουσα, όπως και οι πανηγυρικοί για την 25^η Μαρτίου που εκφωνούσε συχνά στο Εκπαιδευτήριο Μακρή, χρησιμοποιούσα πάντα την **καθαρεύουσα**.

Με την πάροδο του χρόνου, όπως για παράδειγμα το 1934, η γλώσσα του Ι.Μ. Παναγιωτόπουλου είναι πιο ήπια, απ' όσο αργότερα, π.χ. στα 1936 παρατίθενται δύο σχετικά αποσπάσματα: «*Οι άνθρωποι που κλεισμένοι μέσα στο Μεσολόγγι κατεξηυτέλισαν το κορμί των και απέδειξαν ότι δεν είναι τίποτε άλλο παρά ασθενικόν καλάμι, ικανόν όμως ν' αντισταθή εις κάθε άνεμον, όταν το διατρέχη η ιερή φλόγα της αυταπαρνήσεως...*» ⁴⁴³ και: «*Δεν θα εθεώρουσιν καλόν η πίστις εις τας αρετάς πολλών να διακυβεύηται εις ένα άνθρωπον, είτε καλώς, είτε κακώς, ομιλήσαντα. Διότι δύσκολον είναι να τηρήσει τις το προσήκου μέτρον εις τον λόγον, εν η περιστάσει και αυτή η περί της αληθείας των λεγομένων υπό του ρήτορος ιδέα μόλις ευρίσκει εδραϊαν πίστιν*». ⁴⁴⁴ Είναι προφανής η ηπιότητα της καθαρεύουσας του πρώτου παραθέματος, όπως και η αυστηρότητα της καθαρεύουσας του δεύτερου παραθέματος.

Βέβαια ο Παναγιωτόπουλος ήταν υποχρεωμένος ως δάσκαλος να χρησιμοποιεί και να διδάσκει την τεχνητή γλώσσα, που, όπως και παραπάνω είπαμε, με τόση αυταρέσκεια ονομάζεται καθαρεύουσα, στην πραγματικότητα όμως είναι γεμάτη σολοικισμούς, βαρβαρισμούς, μακαρονισμούς και ασυνέπεια. Πέραν τούτων ο ίδιος γνώριζε ότι το σχολείο της επαρχίας, το αγροτικό σχολείο, είχε ειδικές συνθήκες ανάπτυξης, που δεν παρατηρούνται στα σχολεία των πόλεων· πολλά παιδιά μετά το δημοτικό, έβγαιναν πρόωρα στη βιοπάλη εφοδιασμένα με το απολυτήριο δημοτικού, οπότε δεν θα μπορούσαν να παρακολουθήσουν

---

⁴⁴² Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος, «*Από μακριά*» περ. Φθιώτις, Απρίλιος 1955, σελ. 37.

⁴⁴³ Ι.Μ. Παναγιωτόπουλου, *Η ζωή του σχολείου – περιοδικό του Εκπαιδευτηρίου Δ. Μακρή*, τόμος 3, σελ. 83-87.

⁴⁴⁴ *Η Ζωή του Σχολείου*, τόμοι 5-6, 1935-1937, σελ. 94-97]. [Τα παραθέματα είναι από το βιβλίο της Αννίτας Π. Παναρέτου, Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος, *Συνολική θεώρηση του έργου του*, ό.π. σελ. 161.

τον ημερήσιο και περιοδικό τύπο, καθώς η ύλη τους ήταν γραμμένη στην καθαρεύουσα. Γι' αυτό είχε εισηγηθεί να διδάσκεται στο δημοτικό σχολείο και η καθαρεύουσα, παράλληλα με τη δημοτική.⁴⁴⁵

Ωστόσο, η απόσταση ανάμεσα στην καθαρεύουσα και στην πραγματικότητα μεγαλώνει σε βαθμό που ο λαός απορρίπτει την καθαρεύουσα σαν ξένο σώμα· κερδίζει μέσα του συνεχώς έδαφος η φυσικότητα και η αμεσότητα, με αποτέλεσμα να γίνονται όλο και πιο χαλαροί οι δεσμοί με την καθαρεύουσα. Ο Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος αρχίζει τις παραχωρήσεις του και τουλάχιστον στα θεωρητικά του κείμενα γράφει σε μια γλώσσα μεικτή. Όμως από τη δεκαετία του 1940 κι έπειτα, όταν δηλαδή αρχίζει την έντονη λογοτεχνική του δραστηριότητα, ο Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος γράφει στην ελληνική γλώσσα, και ψυχή του νεοελληνικού λόγου είναι πάντα η δημοτική μας γλώσσα, γεμάτη ζωντάνια, νεύρο και ομορφιά.

Ο Παναγιωτόπουλος συντάσσει, πλάθει, εξευγενίζει τη γλώσσα, και ως δημιουργός δεν αρκείται σε έτοιμα σχήματα, υποτάσσεται όμως στον κώδικα των συμβόλων, που έχει τη δική του νομοτέλεια και που λέγεται γλώσσα. Ο Παναγιωτόπουλος, ο κριτικός και δοκιμιογράφος, ο ποιητής, ο πεζογράφος – διηγηματογράφος, παρά την «πολυμέρεια», την «πολυμορφία», την «πολλαπλότητα» του συγγραφικού του έργου, ασχολήθηκε με τη γλώσσα σοβαρά. Αυτή τον τυράννησε μέχρι τέλους της ζωής του, καθώς και το ύφος, που «είναι ο ίδιος ο άνθρωπος». Μιλώντας για τα δοκίμια του Aldous Huxley, παρατηρεί: *«Ένας πνευματικός άνθρωπος προικισμένος με αληθινά πλατύτατη καλλιέργεια και με συνείδηση του λόγου μεστή, καταθέτει σε θαυμάσια χτισμένες σελίδες τις εντυπώσεις του, τις γνώσεις του, τις κρίσεις του»*.⁴⁴⁶

Αλλού γράφει: *«Ο αληθινός συγγραφέας είναι λεξιγνώστης, όχι λεξιθήρας. Κατέχει άφθονο λεξιλόγιο, αλλά το χρησιμοποιεί με αισθητική περίσκεψη. Και γυμνάζει το πνεύμα του, ώστε αφθονότερα και μονιμότερα ν'»*

---

⁴⁴⁵ Βλέπε: το άρθρο του Λ. Κόττου, «Η Νεοελληνική λογοτεχνία στα γυμνάσιά μας», περ. Νέα Εστία 15 (1934) σελ. 236-238.

⁴⁴⁶ Βλέπε: Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος, Ο Στοχασμός και ο Λόγος, Εκδ. Αετός, Αθήνα 1954, σελ. 47.

αξιοποιείται το πρωτόρμητο ανάβρυσμά του». ⁴⁴⁷ Ο Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος ήξερε πολύ καλά τι και πώς το έλεγε, κατείχε σε υπέρτατο βαθμό το χάρισμα της απλότητας και της σαφήνειας στο λόγο και θεωρούσε βαρύ πλημμέλημα «το μη καλώς λέγειν» ⁴⁴⁸, καθώς διαβάζουμε στον Φαίδωνα του Πλάτωνα:

«Υπάρχουν ένα σωρό σπουδαίοι άνθρωποι, γράφει, που είπανε πράγματα σπουδαιότατα, μα δεν τα είπανε και με τρόπο σπουδαίο. Στην κίνηση των ιδεών μια ιδέα κακά εκφρασμένη μένει πάντα, φυσικά, μια ιδέα· μα η ίδια ιδέα, εκφρασμένη με τον αρτιότερο τρόπο, βρίσκει το δρόμο προς τις ψυχές ευκολότερα». ⁴⁴⁹ Μιλήσαμε παραπάνω για τη **διάσταση** που διαπιστώσαμε στη γλωσσική πορεία του Παναγιωτόπουλου, την οποία και αποδώσαμε στο «γλωσσικό προπατορικό αμάρτημα» (δημοτική ή καθαρεύουσα) και στο γεγονός ότι ως εκπαιδευτικός, για να είναι συνεπής προς το γενικότερο εκπαιδευτικό πνεύμα, έπρεπε να κινείται στο χώρο της καθαρεύουσας, η οποία ωστόσο από το 1940 και ύστερα απουσιάζει από το λογοτεχνικό του έργο.

Όμως το βέβαιο είναι ότι η μορφή τυράννησε τον Παναγιωτόπουλο, και κανένας δεν αμφιβάλλει ότι κατείχε σε υπέρτατο βαθμό το χάρισμα της ακρίβειας, της απλότητας και της σαφήνειας στο λόγο, και ότι με τα κείμενά του βοήθησε τα παιδιά να εκφράζονται καθαρά και με τάξη. Η κριτική του πάνω σε θέματα μορφής στηρίζεται στη **γνώση** και την **ευαισθησία**, στο **συναίσθημα** και στο **λόγο**. Στο δοκίμιό του «Το ύφος της κριτικής» η λογοτεχνική κριτική ορίζεται όχι ως επιστήμη, αλλά ως τέχνη, που οργανώνεται όχι μόνο με τη γνώση και τη δύναμη του νου, αλλά και με το συναίσθημα. ⁴⁵⁰ Και αναφερόμενος στην περίπτωση του Montaigne υποστηρίζει:

---

⁴⁴⁷ Βλέπε:: Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος, Οι Όρθιες Ψυχές (και άλλα παράλληλα κείμενα), Εκδ. Φιλιππότης, Αθήνα 1980, σελ. 69.

⁴⁴⁸ «Ευ γάρ έσθι, η δ' ος, ως άριστε Κρίτων, το μη καλώς λέγειν ου μόνον εις αυτό τούτο πλημμελές, αλλά και κακόν τι εμποιεί ταις ψυχαίς» (Πλάτων, Φαίδων, 115e). Το μη καλώς λέγειν, δεν είναι μόνο κακό για τη γλώσσα αλλά προσβάλλει και τις ψυχές.

⁴⁴⁹ Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος, Ο Στοχασμός και ο Λόγος, Εκδ. «Αετός», Αθήνα 1954, σελ. 48.

⁴⁵⁰ Βλέπε: «Το ύφος της κριτικής», στον τόμο: «Ο Στοχασμός και ο Λόγος», Οι Εκδόσεις των Φίλων, Αθήνα 1987, σελ. 41.

«Ο Montaigne είναι γνώση και κρίση κ' έκφραση. Αν ήταν τα δύο πρώτα μονάχα, θα μπορούσε κ' επιστήμονας από κάποιες πλευρές να λογαριαστεί και σαν απλός γραφιάς να καταφρονεθεί. Μα το ύφος του έκαμε αθάνατο. Και για τούτο η θέση του, η τόσο ξεχωριστή δε βρίσκεται στην ιστορία της γαλλικής επιστήμης, στην ιστορία της τέχνης του λόγου βρίσκεται».⁴⁵¹ Ο Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος γράφει «μετά λόγου» υπεύθυνα και συνειδητά. Η γνώση του της ελληνικής γλώσσας είναι αναμφισβήτητη, αλλά η γλώσσα στη γραφή του, δηλαδή η διαδικασία γραφής των βιβλίων του δεν μπαίνει σε καλούπι, δεν είναι τυποποιημένη. Διαφέρει από βιβλίο σε βιβλίο στο είδος και στο ύφος, ανάλογα και με τη θεματική τους και με το χωρο-χρόνο που διαδραματίζεται η υπόθεση. Άλλωστε η ίδια η γλώσσα δεν είναι θέμα μορφής, δεν αλλοιώνεται ή επαληθεύεται ανάλογα με τις καταλήξεις. Είναι μια ολόκληρη σκέψη, είναι η μόνη, ίσως, ομόλογη έκφραση της εσωτερικής μας αλήθειας, που δεν παραβιάζει τα βιώματά μας γιατί δε χωρίζεται από αυτά.

Έτσι, άλλοτε η γλώσσα που χρησιμοποιεί είναι ευγενική, τρυφερή, άλλοτε είναι η γλώσσα της φτωχο-γειτονιάς, όπως στη «Χαμοζωή» που περισσεύουν οι λαϊκές εκφράσεις, η λαϊκίστικη, όπως στην «Αστροφεγγιά» και τους «Αιχμαλώτους», ενώ αντίθετα στους «Δυο και τη Νύχτα» η γλώσσα, όπως είπαμε, είναι αβρή. Ανάλογα με την περίπτωση προσαρμόζεται και η γλώσσα, ενώ και η ορθογραφία ακολουθεί τις διακυμάνσεις της γλώσσας.⁴⁵²

Από το 1950 και ύστερα ο λόγος του Ι.Μ. Παναγιωτόπουλου υποτάσσεται στο μύθο (όσο κι αν δείχνει εξωτερικά το αντίθετο): θα 'λεγα

---

⁴⁵¹ Ο Στοχασμός και ο λόγος, ό.π., σελ. 48.

⁴⁵² Βλέπε: Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος: Χειρόγραφα της Μοναξιάς, Δημητράκος, Αθήνα, 1943 (όπου χρησιμοποιεί εκφράσεις «λογοτεχνική αδεία» για καλύτερο ηχητικό αποτέλεσμα, π.χ. **πρι να βγεί** ή που χρησιμοποιεί αρχαιοπρεπείς τύπους, όπως οι **πλόκαμοι τραγουδούσαν επιθαλάμια ή λυσίκομες γυναικες**. Βλέπε επίσης: Οι Δύο κ' η Νύχτα, Εκδ. Δημητράκος, Αθήνα 1944, όπου η γλώσσα που χρησιμοποιεί είναι ευγενική, τρυφερή, αβρή, καθώς μιλεί για **φλογισμένους μηρούς**, ενώ στο τελευταίο μυθιστόρημά του, στην Αλληλογραφία (Εκδόσεις των Φίλων, Αθήνα 1975). Οι φλογισμένοι μηροί γίνονται **μπούτια** κ.λπ.]. [Ακόμη σημειώνουμε την ίδια περίοδο (δεκαετία του '40) στις Ομιλίες της Γυμνής Ψυχής (Οι φίλοι του βιβλίου, Αθήνα 1944) υπάρχουν, γλωσσικά σχήματα ασυνήθιστα όπως **πάρες**, της **Μεσόγειος**, **αμποδεμένη**, **καταπώς**, **ξετύλιμα**, **ονομάτισμα**, **πλέρια**, **κάποτες**, **λιόντας**, ενώ δεν λείπουν και εκφράσεις του τύπου ο **κώκυτος του αίματος**, **το χαραδρωμένο μέτωπο**, κ.λπ.]. [Κι όπως είπαμε η ορθογραφία συμβαδίζει συχνά με τη γλωσσική υπερβολή. Βλέπε: Αννίτα Π. Παναρέτου, Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος, Συνολική θεώρηση του έργου του, ό.π. σελ. 162-163.

ότι ιδιαίτερα στις **ταξιδιωτικές εντυπώσεις** ο Παναγιωτόπουλος παγιδεύει τις εξωτερικές διατάσεις του μύθου και τις ιδιοποιείται ο εγωκεντρικός λυρισμός του, ο λόγος γίνεται λυρικός, με διαλεγμένα επίθετα και πλούσια εκφραστικά μέσα· στα άρθρα του που δημοσιεύονται στην εφημερίδα **«Ελευθερία»** η γλώσσα είναι μια συγκρατημένη δημοτική, επειδή επίσημη γλώσσα εξακολουθεί να είναι η καθαρεύουσα.

Στη δεκαετία του '60 ο Παναγιωτόπουλος έχει πια καταξιώθει ως συγγραφέας και ως κοινωνική προσωπικότητα, ενώ οι πλούσιες προσωπικές και κοινωνικές εμπειρίες, έχει απαλλαγεί από πολλές αναστολές και γράφει αυτό που σκέπτεται χωρίς εξωραϊσμούς και εξευγενισμούς· δείγματα αυτής της γραφής θα συναντήσουμε στα τελευταία του διηγήματα, καθώς και στο τελευταίο μυθιστόρημά του, την **Αλληλογραφία**, από όπου και το παρακάτω απόσπασμα:

«Τώρα είμαι βέβαιος πια πως εκεί μέσα στα σπλάγχνα τους δεν υπάρχουν παρά μόνο σκατά, ένα παραγεμισμένο άντερο» και «κρέατα δουλεμένα, φίλε μου Κάρλ, δουλεμένα και κουρασμένα, και βυζιά σα σακκούλια να σέρνονται ίσαμε το αποκοίλι, που λέει ο λόγος, φίλε μου Καρλ. Είπα να την καβαλλήσω μια νύχτα, μ' έπιασε ξερατό».

Παραθέτω ένα ακόμη απόσπασμα από τον χαιρετισμό του στο σχολικό λεύκωμα του 1964-1965: *«Το Ελληνικόν Εκπαιδευτήριον αισθάνεται βαθύτατη ικανοποίηση ξαναβλέποντας το περιοδικό του με τη μορφή του παρόντος, λευκώματος. Οφείλεται έπαινος και ευγνωμοσύνη προς τα φιλότιμα και φιλόπονα παιδιά της τελευταίας τάξεως του Λυκείου, που, πριν αποφοιτήσουν, εσκέφθησαν να προσφέρουν και προς τους συμμαθητάς των και προς το Εκπαιδευτήριον ολόκληρον αυτήν την ωραία ανάμνηση».*⁴⁵³

Ο Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος, δόκιμος τεχνίτης του λόγου, όπως τον χαρακτηρίζει ο Ε.Π. Παπανούτσος, δάσκαλος επαγγελματίας σ' όλη του τη ζωή, και συνάμα δάσκαλος της τέχνης του λόγου, και του γραπτού και του προφορικού, ο οποίος εμπεριέχει εμφανέστερα τον άλλο, το συζητητή,

---

⁴⁵³ Τα παραθέματα τα πήρα από το βιβλίο της Αννίτας Π. Παναρέτου, Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος, Συνολική θεώρηση του έργου του, ό.π. σελ. 165.

γράφει: «στον πιο κυμώδη και ολοζώντανο δημοτικό μας λόγο. Ρουμελιώτικη φλέβα αυτή και ρουμελιώτικη παράδοση στην εθνική μας παιδεία».⁴⁵⁴

Ο λόγος του Ι.Μ. Παναγιωτόπουλου είναι γεμάτος από στέρεη πράξη, από γεγονός, από ουσία, και όπως γράφει ο Π.Β. Πάσχος, ομότεχνος και φίλος του, «Ο Παναγιωτόπουλος, με το αρρενωπό και κρουστό, σφικτό σώμα της γλώσσας του έμπαινε ως το μεδούλι της άπραγης εφηβικής ψυχής».⁴⁵⁵

Η γραφή και ο λόγος του Ι.Μ. Παναγιωτόπουλου είναι προϊόντα βιωμάτων παιδικών, καλά προφυλαγμένων και άριστα διατηρημένων στην ψυχή του. Το βίωμα, ως αρχή δημιουργίας, είναι διάχυτο σ' όλο το έργο του, κι όπως γράφουμε σε άλλο κεφάλαιο της εργασίας μας, το βίωμα έχει βασική σημασία στο έργο του. Θα 'λεγα μάλιστα ότι ο πόθος παλιννόστησης, στην παιδική ηλικία, στη γη του τόπου του, στον παράδεισο της χαμένης παιδικότητας, θρέφει την έξαρση της γλώσσας και τη διαρκή γλωσσική νεότητα που είναι από τα πρωταρχικά γνωρίσματα της γραφής του. Από εκεί, ίσως, απορρέει και εκεί, κατά τη γνώμη μου παραπέμπει η ακατανίκητη λυρική τόλμη και γοητεία που ασκεί η ποίησή του (χρησιμοποιώ τον όρο συμπεριληπτικά, εννοώντας κάθε μορφή τέχνης).

«Με όλη τα είδη του λόγου, και πιο συγκεκριμένα με τη δεκάτομη ταξιδιωτική συγγραφή του», γράφει ο Πέτρος Χρονάς, «Ο Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος μειουσιώνει τη στερεομετρική πραγματικότητα του κόσμου μας σε ποιητική μαγεία [...]. Όλα υπάρχουν η επινοούνται για να μεταφέρονται αθρόα στο μηχανισμό της εκφραστικής του, για να μετασηματίζονται και να μορφοποιούνται σε αυθύπαρκτες καλλιτεχνικές πραγματώσεις μέσα στην απερίγραπτη δράση της γλώσσας του, που κινητοποιεί αστραπιαία ένα ετοιμοπόλεμο και ρωμαλέο λεξιλόγιο, ικανό να παρατάξει στη μάχη τα πιο δυναμικά ρήματα, ουσιαστικά και επίθετα, που θα μπορούσε να διανοηθεί κανένας. Με λιγότερα λόγια, στον Ι.Μ. Παναγιωτόπουλο όλα ξεκινούν από τη γλώσσα του και όλα οριστικοποιούνται μέσα στις δυνατότητες της γλώσσας του. Και καθώς η

⁴⁵⁴ Π.β. Πάσχος, «Με λογισμό και μ' όνειρο», Τετράδια Ευθύνης, 8, ό.π. σελ. 78.

⁴⁵⁵ Ε.Π. Παπανούτσος, Ένας χαρακτηρισμός, Τετράδια «Ευθύνης», 8, ό.π.,σελ. 30.

βαθύτερη επιδίωξη της γλώσσας ταυτίζεται απόλυτη με την κατάκτηση της μορφής, δίκαια ξεχωρίζει σαν «ένας μορφοκράτης Έλληνας», όπως τόσο καιρία και επιγραμματικά τον χαρακτήρισε ο ποιητής Δημ. Κ. Παπακωνσταντίνου.⁴⁵⁶

Ήξερε ο Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος ότι ο λόγος πρέπει να συμπορεύεται με την εικόνα. Ο λόγος του είναι δέσμη από εικόνες και το παράδειγμα που δανείζεται και η μεταφορά και η παραβολή στην αρχική τους σύσταση είναι εικόνες. Γιατί ο λαός πρώτη γνωρίζει με το μάτι του ασκημένο για τη διάκριση του καλού, του όμορφου, του γενναίου και του άσχημου. Αυτή τη μοναδική για τη λογοτεχνία μας εικονοπλασία την απαντούμε στο δημοτικό τραγούδι μας, καθώς οι έννοιές του δένονται μέσα από τα γερά ουσιαστικά τους, που φέρνουν κοφτά και βαριά νοήματα, τόσο ειλικρινά και αυτόνομα, όπως οι ξεριζωμένες καταβολάδες του αμπελιού. Αυτή τη χάρη του ουσιαστικού και όλο εικόνες λόγου την έχει ο Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος.

---

⁴⁵⁶ Πέτρου Χρονά, Ένα ταξίδι και μια αναπόληση, Τετράδια «Ευθύνης» 8, ό.π., σελ. 74-75.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΣΤ΄

Η ΠΕΡΙΠΕΤΕΙΑ ΤΟΥ ΗΡΩΑ

ΚΑΙ

Ο ΠΡΟΣΩΠΙΚΟΣ ΜΥΘΟΣ ΤΟΥ ΣΥΓΓΡΑΦΕΑ

1. Η Περιπέτεια του Έρωα

Είναι γνωστό, από την εποχή που ο Πλάτων έγραφε τους διάλογους του ότι το ποίημα (χρησιμοποιώ τον όρο συμπεριληπτικά, εννοώντας κάθε μορφή τέχνης) κρύβεται και από τον ίδιο τον δημιουργό του ή κυρίως από αυτόν. Αλλά και όλοι κρυβόμαστε και είμαστε οι Άλλοι με κεφαλαίο Α. Έχουμε τόσο συνηθίσει στην αυτό-απόκρυψη μεγάλων και μάλιστα των πιο γνήσιων κεφαλαίων της ενορμητικής μας ζωής, και επενδύουμε τον πόθο μας στο φανταστικό. Αυτό το ρόλο βάλθηκε να παίζει η τέχνη, για να περιορίσει τις συσσωρευμένες απώλειες και απαγορεύσεις (ό,τι χάνει η ζωή, το κερδίζει η ποίηση, λέει ο Γκαίτε στον Τουρκουάτο Τάσσο), οι τρομακτικές απώλειες συντελούνται πάνω στον ίδιο μας το σώμα εξαιτίας άλογων απαγορεύσεων που μας επιβάλλει ο πολιτισμός με όλα τα στερεότυπά του.

Εδώ είναι ανάγκη να πούμε ότι στο έργο τέχνης, όταν μιλούμε για συμπεριφορά του ήρωα της μυθιστορηματικής πραγματικότητας, εννοούμε τις βαθύτερες ψυχικές συγκρούσεις (*conflits psychiques*) που είναι της τάξεως του ασυνείδητου, το οποίο διαμορφώνεται κατά την παιδική ηλικία, και συνίσταται από περιεχόμενα απωθημένα, αφού οι αντιθέσεις είναι το κύριο γνώρισμα των ψυχικών συγκρούσεων που λαμβάνουν χώρα στα βαθύτερα στρώματα του ψυχισμού, το ασυνείδητο, είναι επόμενο να διήκουν και στο έργο τέχνης που μπορούμε να πούμε ότι αποτελεί κάτοπτρό του (*son double*).

Η έρευνα μας στο κεφάλαιο αυτό θα στηριχθεί στα κείμενα του λογοτεχνικού έργου του. Ι. Μ. Παναγιώτοπούλου - το «*rhénotexte*» (= «φαινο-κείμενο») και το «*geno-téxte*» (= «γενο-κείμενο»), όπως λέει η Julia Kristeva, με τον εσωτερικό χώρο του, την τάξη και τη δομή του, τη

διάκριση δύο στρωμάτων δομικού υλικού, της έκδηλης (manifeste) μακροδόμησης και της λανθάνουσας (latente) μικροδόμησης και γενικά με τα μυστικά ή τα απόκρυφα του κειμένου, που ως απαύγασμα και διαδικασίες του βαθύτερου ψυχισμού, του ασυνειδήτου, δε βγαίνουν μονοπρόσωπα στο φως, άλλα πάντα μεταμφιεσμένα, αινιγματικά και υπαινικτικά.

Μπορούμε όμως να μιλήσουμε για ενιαίο ήρωα στα έργα του I.M. Παναγιώτοπούλου; Έχουμε δηλαδή τα αναγκαία στοιχεία που συνδομούν με διαλεκτικό, δηλαδή συγκρουσιακό χαρακτήρα, τη συμπεριφορά του ήρωα;

Εδώ, πρέπει να ξεδιαλύνουμε ότι το έργο τέχνης παίζεται στο υπόστρωμα του κειμένου ή σε ότι ονομάζουμε λανθάνον κείμενο. Συχνά μιλούν οι συγγραφείς για πολλά πρόσωπα αντιθετικά μεταξύ τους μέσα στο ίδιο το Εγώ του συγγραφέα. Ο Παλαμάς, π.χ. αναγνωρίζει πολλά πρόσωπα μέσα στο Εγώ, τα οποία μάλιστα δεν βρίσκονται σε συμμαχία μεταξύ τους αλλά αλληλογρονθοκοπούνται. Δεν σημαίνει διόλου αυτό πως ανατρέπεται η ενότητα της συμπεριφοράς του ήρωα, αφού ξέρουμε ότι ο συγκρουσιακός χαρακτήρας είναι το κύριο γνώρισμα κάθε Εγώ (μιλούμε βέβαια για σύγκρουση που παίζεται στη μέσα σκηνή του ψυχισμού, στο πρωταρχικό, το πρωτόριζο μέρος του, στο ίδιο το ασυνείδητο), στον τόπο του.

Ένα άλλο δείγμα που απασχολεί πάντοτε το σύγχρονο κριτικό είναι, αν το Εγώ του ενιαίου ήρωα που άρχει στη γραφή (σε κάθε γραφή) είναι το ίδιο ή παράγωγο ή γειτνιάζον ή και αντίθετο με το Εγώ του συγγραφέα.

Οι αντιθέσεις, λοιπόν, ανάμεσα στους ήρωες των μυθιστορημάτων του I.M. Παναγιώτοπούλου είναι, όπως είπαμε, απόρροιες και αντίτυποι ενδοψυχικών συγκρούσεων (αυτή η σύγκρουση άλλωστε αποτελεί και το υπόβαθρο της διαλεκτικής στην πλοκή. Οι αντιθέσεις είναι και ένα από τα κύρια γνωρίσματα της συμπεριφοράς του ίδιου του ήρωα, αφού γνωρίζουμε ότι η συμπεριφορά του ελέγχεται από δυνάμεις, οι οποίες δεν κανονίζονται και δεν ρυθμίζονται ή υπαγορεύονται ελάχιστα από το συνειδητό, απ' αυτό δηλαδή που ονομάζουμε Εγώ. Το ζητούμενό μας είναι,

αν υπάρχει στη γραφή του Ι.Μ. Παναγιωτόπουλου ενιαίος ήρωας, του οποίου η συμπεριφορά να απαρτίζεται από επάλληλες διασταυρώσεις ή επίπεδα σπειροειδή που το ένα εισχωρεί στο άλλο.

Θα αποφύγουμε την κριτική έρευνα που χωρίζει σε ομάδες τα βιβλία (Ποιητικά, αφηγηματικά, ταξιδιωτικά κ.λπ.) και θα παρακολουθήσουμε στη χρονολογική του ανάπτυξη το έργο του Ι.Μ. Παναγιωτόπουλου.

Το 1921 εκδίδεται η μελέτη του για *«Το ποιητικό έργο του Κωστή Παλαμά»* (μια ομιλία) από τις Εκδόσεις Γ.Π. Ποταμιάνου. Πρόκειται για ένα αξιομνημόνευτο κριτικό πρωτόλιο, στο οποίο θα επανέλθουμε παρακάτω, όταν σχολιάσουμε το βιβλίο *«Τα Πρόσωπα και τα Κείμενα Γ'-Κωστής Παλαμάς»*. Το 1924 εκδίδεται η ποιητική συλλογή *«Το βιβλίο της Μιράντας»* από τις Εκδόσεις Νέων Γραμμάτων. Το 1925 εκδίδεται ο τόμος αφηγημάτων *«Χαυς κι άλλα πεζά»* από τον Εκδοτικό Οίκο Ζηκάκη. *«Ήταν ένα μικρό λυπημένο παιδί»*, γράφει ο ίδιος στην πρώτη κιόλας σελίδα αυτής της αφηγηματικής του προσπάθειας· και την «ιστορία» του μικρού εκείνου λυπημένου παιδιού, αισθάνεται την ανάγκη να μας αφηγηθεί στα «δέκα σύντομα κεφάλαια» των 70, μικρού σχήματος, σελίδων του βιβλίου του. Ο Παναγιωτόπουλος αφιερώνει το βιβλίο στη μητέρα του, Ειρήνη.

«[...] Το μικρό λυπημένο παιδί δεν το έλεγαν Χαυς· το έλεγαν κάπως αλλοιώτικα μ' ένα όνομα κοινό, καθημερινό, συνηθισμένο· θα ήταν είκοσι τριών – είκοσι τεσσάρων χρόνων, όταν άκουσε για πρώτη φορά να του φωνάζουν έτσι γλυκά: Χαυς – στη λέξη αυτή δεν υπάρχουν παρά τρία σύμφωνα κι' ένα φωνήεν κι ως τόσο μπορούσαν να ηχούν σα μια ολόκληρη μελωδία: Το Χ προφερότανε σα μια μικρή, συγκρατημένη αναπνοή, σαν ένας τόνος μαλακός και γλυκός, αθόρυβος όσο και το δάκρυ της πάχνης, που στάζει επάνω στάσπρα φύλλα των κρίνων μια νύχτα του Απρίλη εκστατική· το α έπειτα ήταν ένα πλατύ, ατελείωτο, μουσικό και βαθύ, σα μια ολόκληρη συμφωνία αναδοσμένη από ένα όργανο μελωδικό και γλυκό, από ένα στόμα γεμάτο άφραση γλυκύτητα σαν ένα ροδάκινο γινόμενο· το υ και το ς στο τέλος ακολουθούσαν κάπως γοργά, ηχερά, σαν ένα ρέμα που χύνεται σε μια χαράδρα ορμητικά· κι όλο μαζί ηχούσε σαν ένα χτύπημα σ' ένα διάφανο κρύσταλλο διακριτικό και διπλό, μέσ' σε μια κάμαρη γεμάτη φώτα. Και του

άρεσε τόσο το όνομα Χανς του μικρού λυπημένου παιδιού, που ήταν πια ένας σωστός κύριος, συλλογισμένος και σοβαρός, που το κράτησε για όλη του τη ζωή και δε θα ήθελε να τον φωνάζουν πια παρά: Χανς»⁴⁵⁷.

Εδώ ο ήρωας της μυθιστορηματικής πραγματικότητας επιστρέφει στην παιδική ηλικία, η οποία έχει φυλαγμένα μαχαίρια και τα προτείνει στον ενήλικο, που είχε δύσκολα παιδικά χρόνια, «[...] Ο Χάνς γράφει ο Άρης Δικταίου, δεν είναι παρά το μισό φανταστικό, μισό πραγματικό είδωλο του εαυτού του (Παναγιωτόπουλου), όπως του συνέλαβε μέσα στο παιδικό κ' εφηβικό χρόνο του, - σ' έναν χρόνο παρελθόντα, πραγματοποιηθέντα δηλαδή, που ακριβώς για τον λόγο αυτόν, δε μπορεί ν' αποδοθεί, για ν' αναπραγματωθεί αισθητικά, με τα ρεαλιστικά και τα νατουραλιστικά δόγματα της Γαλλικής και της Σουηδικής Λογοτεχνίας και τα πρότυπά των. Από την άλλη μεριά τα βιώματα που εκφράζονται στο διήγημα αυτό, έχουν μια τέτοια ψυχολογική κ' ηθική καταξίωση, μες στην ελληνική φυσιογνωμία τους, και μια τέτοια αφέλεια και αθωότητα και λιτότητα κι ανθρωπιά, που δεν μπορούμε ν' αμφιβάλλουμε ούτε στιγμή για την αναγκαιότητα εκείνη της οποίας υπήρξε το μικρό λυπημένο τούτο παιδί που ο συγγραφέας του το βάφτησε μ' ένα ξένο όνομα, μόνο και μόνο **γιατί ένοιωσε την ανάγκη να κρύψει μεταφρασμένη τη φυσιογνωμία του** – μίαν ανάγκη γεννημένη μόνου από πολλή οδύνη. Από την οδύνη εκείνη που κάνει τον άνθρωπο ν' αντιληφτεί τα όρια και τα μέτρα και τις ποιότητες της ανθρώπινης αξιοπρέπειας [...]»⁴⁵⁸.

Δεν πρέπει να μας εκπλήσσει το γεγονός ότι ο άνθρωπος δεν αλλάζει πολύ τη στάση του απέναντι στη ζωή, από τη εποχή που είναι ακόμη μικρός. «Οι εντυπώσεις του παιδιού, από την εποχή που ακόμη εθήλαζε», γράφει ο Άντλερ, «το κατευθύνουν προς ορισμένη διεύθυνση μέσα στη ζωή».⁴⁵⁹

---

⁴⁵⁷ Χανς και Άλλα Πεζά, Εκδ. Ζηκάκη, Αθήνα, 1925, σελ. 10. Το παράθεμα το πήρα από το Βιβλίο της Β. Οικονομοπούλου, Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος (1901-1982), Χρονολόγιο – Εργοβιογραφία, εκδ. Της Σχολής Ι.Μ. Παναγιωτόπουλου, Αθήνα 200, σελ. 12.

⁴⁵⁸ Άρης Δικταίος, εφ. Καλλιτεχνική, 7.4.192.

⁴⁵⁹ Ανθρώπινοι Χαρακτήρες, σελ. 55.

Ο Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος, όπως είπαμε, γυρίζει προς τα πίσω, στη φτωχική ζωή των παιδικών και εφηβικών του χρόνων, μια ζωή γεμάτη θανάτους και πείνα και στερήσεις και ανασφάλεια οικογενειακή, σπαραγμένες μνήμες, τραγικές αναμνήσεις, κι εξαιτίας των ασφυκτικών καιρών που έζησε τη νιότη του και που βαραίνουν ολόκληρη την υπόλοιπη ζωή του και ενσταλάζουν το στυφότατο αίσθημα της ανθρώπινης οδύνης, της οικονομικής ανέχειας και της φθοράς: «Υπήρξα, εξομολογείται ο ίδιος, ένα πολύ φτωχό παιδί. Πάλεψα πολύ για να ζήσω. Ντρέπομαι, ξέρετε, να πω πως υπήρξα τόσο φτωχός, αλλά είναι αλήθεια».⁴⁶⁰ Η εξομολόγηση αυτή του Ι.Μ. Παναγιωτόπουλου έχει μεγάλη αξία, γιατί εξηγεί πολλές από τις δράσεις και αντιδράσεις του κι ακόμη ερμηνεύουν τον αγώνα του για ανάδειξη και αναγνώριση, καθώς και τα ανεπούλωτα ψυχικά του τραύματα.

Αυτά τα τραύματα τα ψυχικά πέφτουν σ' ένα χώρο της ψυχής μας που λέγεται **ασυνείδητο** κι εκεί σιγά και αργά ξεχνιούνται. Στην πόρτα του ασυνείδητου μένει άγρυπνος φρουρός το προσυνειδητό και δεν τα αφήνει να περάσουν στο χώρο του συνειδητού. Το ασυνείδητο είναι κάπως σαν η σπηλιά του Κύκλωπα που τύφλωσε ο Οδυσσέας... Μερικές φορές όμως αυτά τα απωθημένα, τα αποτραβηγμένα συναισθήματα ξεγελούνε το προσυνειδητό, παίρνουν άλλη μορφή και περνούν απαρατήρητα, όπως το κατόρθωσε ο Οδυσσέας με τους συντρόφους του, που βγήκαν από τη σπηλιά του τρομερού Κύκλωπα Πολύφημου, γαντζωμένοι στο μαλλί κάτω από την κοιλιά των προβάτων του. Και τότε, αυτά τα τραύματα της ψυχής ή τα συναισθήματα πληγώνουν πιο πολύ τον άνθρωπο, είτε μέσα στα όνειρά του, είτε σε όλες τις εκδηλώσεις της ζωής του.

Η χωρίς περιστροφές εξομολόγηση του Γιωταμί «*υπήρξα ένα πολύ φτωχό παιδί [...]*» ερμηνεύει την προσπάθειά του και τον αγώνα του να απαλλαγεί από τη φτώχεια να δηλώσει την παρουσία του μέσα στην κοινωνία και να απαιτήσει με το έργο του την κοινωνική αναγνώριση και καταξίωση. Είχε ωριμάσει μέσα στα βαθύτερα στρώματα του ψυχισμού του η ιδέα του αγώνα για να αλλάξει τις ταπεινές συνθήκες της ζωής του. Έτσι

---

⁴⁶⁰ Βλέπε: Ι.Μ. Παναγιωτόπουλου, Ώρα Απολογισμού, Αφιέρωμα «Ευθύνης», ό.π. σελ. 143.

ερμηνεύεται το πείσμα του για διάκριση και υπεροχή, όπως ο ίδιος άλλωστε το διακηρύσσει: «[...] Είναι, και οι βαρυχειμωνιές μια πολύτιμη πείρα. Αλλ' όχι και τόσο, που να μαραίνουν από νωρίς κάθε ικμάδα ζωής. Ωστόσο, για να σημειώσω και τούτο, αυτές οι «νεαρές θλίψεις», που φαίνονται και αυτογέννητες και αυτοδύναμες κάποτε, γίνονται αφειτηρίες για τα πολύ μεγάλα, όταν αρχίσει να συλλογιέται κανείς τη ζωή και βαθύτερα να τη νιώθει».⁴⁶¹

«Η καλλιτεχνική δημιουργία είναι αυτοβιογράφηση» γράφει ο Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος.⁴⁶² Γι' αυτό οι σύγχρονοι κριτικοί προχωρούν από την περιπέτεια (από το περιπίπτω) του ήρωα στον προσωπικό μύθο του συγγραφέα. Αν μάλιστα προσεγγίζουμε τα κείμενά του με τη βιογραφική μέθοδο, «το έργο και ο άνθρωπος μας ενδιαφέρουν ασεχώριστα. Εξηγούμε τον άνθρωπο με το έργο και το έργο με τον άνθρωπο. Πίσω από το στίχο μαντεύουμε την κίνηση της ψυχής», γράφει ο Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος: «η γνήσια **αντικειμενική** τέχνη νομίζω πως συνοψίζεται σε τούτο: στο να κατορθώνει ο τεχνίτης να αισθάνεται τον εαυτό του μέσα στο αντικείμενο, **να κάνει δική του την ξένη φωνή**, να ταυτίζει το Εγώ του με το μη Εγώ. Και η γνήσια **υποκειμενική** τέχνη συνοψίζεται, σε τούτο: στο να κατορθώνει ο τεχνίτης να **καθολικεύει** την προσωπικότητά του πραγματοποιώντας την απαίτηση του Schopenhauer, ώστε **η ατομική του υπόθεση να γίνεται κοινή υπόθεση**».⁴⁶³

Για τούτο και τα έργα του Ι.Μ. Παναγιωτόπουλου δεν είναι ουδέτερα. Είναι καιρία υπαρξιακή μετοχή, δοκιμασία που συχνά καταλήγει στην εξομολογητική αποφόρτιση. Τότε και μόνο δημιουργός ή καλύτερα έργο και δημιουργός (ή αναγνώστης στη φάση της ανάγνωσης) «**γίνονται ένας διάλογος**» που γύρευαν ο Φρ. Χαϊλντερλιν ή ο Μάρτην Χάϊντεγκερ.

Ο Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος ανήκει σ' εκείνη την κατηγορία πολλών προσώπων, η έκφραση μιάς δέσμης πεπρωμένων σε τριβή δραματική με τη ζωή, η αποτύπωση του κλίματος μιας εποχής και μιας κοινωνίας.

⁴⁶¹ «Όρα Απολογισμού», Αφιέρωμα «Ευθύνης», ό.π. σελ. 146.

⁴⁶² Βλέπε: «Τα Ποιήματα του Ι.Μ. Παναγιωτόπουλου, Οι Εκδόσεις των Φίλων, Αθήνα 1970, σελ. 20.

⁴⁶³ Ι.Μ.Π. «Τα Πρόσωπα και τα κείμενα, Α' Δρόμοι Παράλληλοι», 1943 σελ. 20.

Τέτοιος στα περισσότερα έργα του ήταν ο Μπαλζάκ, ο Ντίκενς, ο Τολστόϊ⁴⁶⁴.

Στα «Χειρόγραφα της Μοναξιάς», σ' ένα τόμο λυρικών πεζογραφήματων, ο αναγνώστης απολαμβάνει τη σύζευξη ενός μονολόγου προσωπικού με μια στοχαστικότητα όπου εκβάλλει η συγκίνηση και η ευαισθησία του Ι.Μ. Παναγιωτόπουλου. Συγκίνηση και ευαισθησία είναι έμφυτα στον άνθρωπο, αλλά ο συγγραφέας τα εκλεπτύνει ακόμη περισσότερο. Σ' αυτά εδώ τα λυρικά πεζογραφήματα βρίσκουμε καταγεγραμμένα όλα τα κρίσιμα υπαρξιακά θέματα που αντιμετωπίζει ο Γιωταμί: την **αποκρυπτογράφηση της φύσης**, με την οποία η σχέση του ήταν μια στάση αέναης προσευχής, μια ταύτιση του εσωτερικού του κόσμου με τον κόσμο των αντικειμένων, ήταν πάντα σε μυστική επικοινωνία με την πέτρα, τα δέντρα, το νερό του τόπου του· βρίσκουμε επίσης το θέμα της μοναξιάς, κεντρικό σημαίνον στο έργο και στη ζωή του Γιωταμί· το θέμα των **ανθρωπίνων σχέσεων** που παιδιόθεν αντιμετώπιζε ο συγγραφέας και άνθρωπος Παναγιωτόπουλος· το θέμα επίσης της **ομορφιάς**, καταλαβαίνοντας ότι *«το βέβαιο είναι πως όλα πεθαίνουν δω κάμου: μονάχα η ομορφιά δεν πεθαίνει· η ομορφιά και της ζωής ακάματη δίψα»*⁴⁶⁵, οι συνειρμοί με βγάζουν στο πρώτο μυθιστόρημά του όπου δίνει στο **θάνατο** *«την αποτρόπαιη μορφή του σκουληκιού που παραμονεύει αθέατο, σημαδεύοντας την ανθρώπινη μοίρα ήδη από τη στιγμή της γέννησης»*.⁴⁶⁶ κι όπως πολλές φορές θα το πούμε, όλα αυτά δίνονται μ' έναν εξομολογητικό, λυρικό λόγο· και βέβαια το κεντρικό σημαίνον είναι η μοναξιά.

Το πρόβλημα **της μοναξιάς** και την **αγωνία μιάς ανθρώπινης σχέσης μέσα σε μια συμβολική ελληνική φύση** αναπτύσσει και στο μυθιστόρημα που μόλις λίγες γραμμές παραπάνω αναφέραμε (Οι Δύο και η Νύχτα). Όλο το βιβλίο βαραινεί ένας ρομαντικός φатаλισμός, η πεπρωμένη μοναξιά του ανθρώπου, ο ανερμήνευτος σπαραγμένος βίος· όπως στο παρακάτω παρέθεμα: *«[...] Η φλόγα τινάχτηκε ψηλά, σαν ένας*

⁴⁶⁴ Βλέπε: Κώστα Ε. Τσιρόπουλου, ο Ανοχύρωτος Άνθρωπος, Αφιέρωμα «Ευθύνης» 8, σελ. 132.

⁴⁶⁵ Βλέπε: χειρόγραφα της μοναξιάς, ό.π., σελ. 79.

⁴⁶⁶ Βλέπε: Οι Δύο και η Νύχτα, Δημητράκος, Αθήνα 1944, σελ. 219.

πελώριος κάκτος, σχεδιάζοντας το αραβούργημά της στους σιωπηλούς τοίχους της κάμαρης. Τα μάτια της γέμισαν κοράλια[...]. Είχε μαζέψει τ' αστέρια απ' όλε τις νύχτες, και του τα πρόσφερε με τα πονεμένα δάχτυλα του έρωτά της:

- Πάρε με στα χέρια σου και πήγαινέ με στην άκρη του κόσμου. Ταξίδεψέ με στους κάβους που χάνονται μέσα στην οργή των κυμάτων, στους κάμπους με τις κόκκινες παπαρούνες, στα δάση με τους πηχιούς ίσκιους, περπάτησέ με σ' όλους τους δρόμους της στεριάς και της θάλασσας σαν ένα σπειράκι χλωμού σπαριού μέσα στη ζεστή σου παλάμη. Τιμώρησέ με για την αμφιβολία μου. Μάζεψε τον απέραντο χρόνο σε μια και μόνη στιγμή και άπλωσε τη στιγμή τούτη πάνου σ' ολάκερο το κορμί μου και φύτεψέ την σαν ένα βέλος αγάπης και πόνου μέσα στην παιδεμένη μου καρδιά. Σε περίμενα. Ήρθες. Ήρθες από τα περασμένα σαν το στρατοκόπο που φτάνει στο χώμα της πατρίδας και πέφτει στα γόνατα για να φιλήσει τα χνάρια των προγόνων· ήρθες σαν το ξενιτεμένο χελιδόνι που ξαναβρίσκει τη γκρεμισμένη φωλιά του· ήρθες σαν τη φλόγα που πηδάει από κορφή σε κορφή κι ανάβει με τους φωσφορισμούς των πλοκάμων της τα κίτρινα στάχια [...].⁴⁶⁷

Αν δεχθούμε την άποψη του Ρολάν Μπάρτ ότι «γραφή είναι η επιστήμη των ηδονών της λαλιάς», το παραπάνω απόσπασμα είναι από τα πιο ευτυχή. Έχουμε εδώ ένα παραδεισιακό κείμενο, μια πανδαισία λέξεων, φράσεων, εικόνων, παραστάσεων που δείχνουν ότι η γραφή πηγάζει απ' την επιθυμία· και η αέναη λειτουργία των πρωταρχικών στοιχείων της φύσης, με προεξάρχον το φως, στον έρωτα παραπέμπουν. Κάθε λέξη, κάθε εικόνα απηχούν τη συναισθηματική συνείδηση και ξυπνούν τον πόθο που ήταν ναρκωμένος μέσα του. Η γραφή του Παναγιωτόπουλου εδώ είναι ένας πολύχρωμος και πολύφωνος ερωτικός πίνακας. «Και ο έρωσ σάρξ εγένετο» θα 'λεγε ο Συκουτρής. Το άρρητο και ανέκφραστο μυστήριο του έρωτα μόνο στην αποκαλυπτική και αισθησιακή γλώσσα της φύσης είναι δυνατόν συμβολικά να εκφρασθεί. Εδώ οι συνειρμοί με βγάζουν στη μυθολογία

---

⁴⁶⁷ «Ο δύο και η νύχτα», ό.π. σελ. 121-122.

πολλών λαών της ανατολικής Μεσογείου, και βέβαια στην ελληνική μυθολογία (Δήμητρα = Γη – Μητήρ), καθώς και στη νεοελληνική ποίηση.

«Οι δύο κι' η νύχτα» είναι ένα ευαίσθητο βιβλίο με λυρικές αναπτύξεις, όπου η ιστορία εκτυλίσσεται σε μισό εικοσιτετράωρο, περιλαμβάνοντας και τη νύχτα· ο Παναγιωτόπουλος παρακολουθεί τα συμβαίνοντα σε κάθε ώρα, για να φτάσει στην κορύφωση της πλοκής, η οποία ολοκληρώνεται με την κάθαρση.

Όριμος πια ο συγγραφέας Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος έχει κατανοήσει τις αρχιτεκτονικές ανάγκες του μυθιστορήματος, τις οποίες επιδιώκει να καλύψει. Άλλωστε, η δεκαετία 1940-1950 ήταν η δεκαετία της ωριμότητας, στην οποία ο Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος δίνει σ' όλες τις μορφές και σ' όλη του την έκταση το πολύμορφο έργο του, και αναδεικνύει το πολυδιάστατο ταλέντο του.

«Η μεγάλη νύχτα της κατοχής του δίνει το χρόνο να μεσιώσει το στοχασμό του, ένα στοχασμό πλούσιο και πολύπλευρο, και να του εκφράσει», γράφει ο Κώστας Δαφνής.⁴⁶⁸ Τα πεζογραφικά του συνθήματα αυτής της περιόδου, τα μυθιστορήματά του, **Αστροφεγγιά**, **Χαμοζωή**, **Αιχμάλωτοι**, όπου ώριμος πια συγγραφέας (τα έγραψε ανάμεσα στα σαράντα και στα πενήντα του χρόνια) παίρνουν τότε υπόσταση και ουσία. Και όπως είπαμε ο Παναγιωτόπουλος ήταν «εν πλήρει πορεία», ολοένα ανίχνευε και πάντα τον κινούσε ο πόθος για ανανέωση.

Στην «**Αστροφεγγιά**», αυτοβιογραφικό μυθιστόρημα της εφηβείας του, ο κ. Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος, με μια περίπου ευθύγραμμη αφήγηση, εστιάζοντας στον κεντρικό ήρωα Άγγελο Γιανούζη, γύρω από τον οποίο υπάρχουν και δρουν τα υπόλοιπα πρόσωπα, «[...] κεντάει αστέρια στο φόρεμα της οδύνης και του παιδιού [...]».⁴⁶⁹

Η «**Αστροφεγγιά**» δεν είναι μόνο «η ιστορία μιας εφηβείας», όπως ο ίδιος τη χαρακτηρίζει· είναι η ιστορία μιάς εποχής και των ανθρώπων της εποχής αυτής «[...] που ζουν με μια βαθιά πληγή ανοικτή στο στήθος. Πέρα

⁴⁶⁸ Βλέπε: Κώστα Δαφνή, «Άνθρωποι του καιρού του», Αφιέρωμα «Ευθύνης», ό.π. σελ. 70.

⁴⁶⁹ Βλέπε:: Γ.Θ. Βαφόπουλου, «Το χρονικό μιας φιλίας», Αφιέρωμα «Ευθύνης», ό.π. σελ. 13.

από τη συναισθηματική εμπλοκή του Άγγελου με την ιδανική ομορφιά της Δάφνης, πέρα από την εξιστόρηση της ζωής μίας ομάδας νέων ανθρώπων, ο Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος, με μια λεκτική περιπάθεια που συγκλονίζει, κατόρθωσε ν' αποτυπώσει με υπαινιγμούς μιας ακουισμένης παρατηρητικότητας, το ήθος του ελληνικού μεσοπολέμου τον καιρό της μικρασιατικής καταστροφής, όπου οι άνθρωποι ζουν και υποφέρουν, σηκώνοντας στους ώμους τους μια ιστορία με την οποία δεν έχουν συνειδησιακή επικοινωνία [...].⁴⁷⁰

Ο Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος ανήκει στη γενιά του μεσοπολέμου. Αυτή τη γενιά παρουσιάζει στην Αστροφεγγιά και την κατηγορεί γιατί δεν μπόρεσε να εμποδίσει τη νέα ολέθρια σύρραξη, τη νέα ανθρωποσφαγή. Θα 'λεγα ότι είναι ένας τραγικός που ζούσε από μέσα του πανάρχαιο και διαχρονικό μαζί μύθο της πατρίδας του, μετείχε σ' αυτόν, κυρίως μετείχε στην οδύνη του και τις δίνες του, τις παλίρροιες και τις τρικυμίες του κι είχε συνείδηση ενοχής – ποιητικής ενοχής – για την ίδια την περιπέτεια της χώρας και την περιπέτεια της ιστορίας της. Ας αφήσουμε τον ίδιο να καθορίσει την ανάγκη που τον έκανε να γράψει την «Αστροφεγγιά». Αντιγράφω από τον πρόλογό του:

«Του καιρό που μελετούσα τη νεοελληνική πεζογραφία του μεσοπολέμου και σύνθετα το δεύτερο τόμο των προσώπων και των κειμένων, με συνεπήρε για πρώτη φορά ο πόθος να δώσω σε μιαν αφήγηση την πονεμένη ψυχογραφία της γενιάς που βγήκε από την κόλαση του πρώτου παγκοσμίου πολέμου βαθιά πληγωμένη, αλλά και με μια σφραγίδα προδοσίας στο μέτωπο. Αυτά τα νιάτα της μετέωρης ειρήνης που τόσο σύρθηκαν απροσανατόλιστα, παιδεμένα, χωρίς βέβαιη πίστη, χωρίς **προορισμό**, ίσαμε τη δεύτερη, φοβερότερη, κοσμοχαλασιά, άξιζαν κάποια συμπόνια. Αν δεν κατάφεραν τίποτες άλλο, τουλάχιστον έκαμαν με την αγωνία τους αισθητότερη τη ριζική αντίφαση και τη διάλυση του κόσμου που πέρασε – έτσι πιο ανεμπόδιτος να γίνει ο δρόμος της σημερινής γενιάς, αυτών των ολοζώντανων και χαρούμενων νέων ανθρώπων, που πιστεύουν στον εαυτό τους, που στάθηκαν ικανοί ν' αποτιμήσουν τη ζωή σε θυσία,

---

⁴⁷⁰ Βλέπε: Κώστα Τσιρόπουλου, Ο Ανοχύρωτος άνθρωπος, Αφιέρωμα «Ευθύνης», ό.π., σελ. 133.

ευθύνη κι απαίτηση, και που θαρρετά πιά προχωρούν στο χτίσιμο του νέου κόσμου.

»Μνήμες και πείρες ήρθαν να συμμαζευτούν σιγά σιγά ολόγυρα στην πρώτη καταβολή, στην πρώτη ρίζα του δημιουργικού μου πόθου: φωνές από τα περασμένα, πρόσωπα που αγάπησα, πρόσωπα που μ' αγάπησαν, οι παλιές συντροφιάς, φίλοι που δεν υπάρχουν πια στη ζωή και φίλοι που πορεύονται μακριά μου τους αλλότριους δρόμους τους, μου ζήτησαν κάποιο τόπο στο μάκρος του λόγου μου. Κι εγώ δεν απίστησα στο κάλεσμά τους. Αλλά τούτο, βέβαια, δε σημαίνει, πως το υλικό μου στάθηκε τυπικά και στενά αυτοβιογραφικό. Το αντίθετο μάλιστα· τ' αυτοβιογραφικά στοιχεία που τελικά σωματώθηκαν στην αφήγηση είναι τόσο λιγοστά, ώστε περισσότερο σαν **ψυχογραφία** μιας εποχής γενικότερη παρά σαν μοναχικών προσώπων ξεμυστέρημα να μπορεί να λογαριαστεί το μυθιστόρημα τούτο. Και πάλι, δε θέλω να πω πως αυτά τ' αγόρια, αυτά τα κορίτσια είναι όλα τα νιάτα μιάς εποχής· ανάμεσά τους ζήσανε κι αγόρια αλλά κι άλλα κορίτσια που ένιωσαν ολότελα διαφορετικά τη ζωή και το πρόβλημά της· μα θεωρώ πως τούτα, τα δικά μου, εκφράζουν το γνησιότερο νόημα του καιρού τους κι από τούτη, περισσότερο, την άποψη μπορούν να ευδιαφέρουν τον αναγνώστη». ⁴⁷¹

Η τραγική ατμόσφαιρα είναι διάχυτη σε όλο το μυθιστόρημα, είναι χαρακτηριστική των εσωσυγκρούσεων του Παναγιωτόπουλου, και συνάμα είναι ψυχογραφία μιάς τυραννισμένης γενιάς, κι άλλοτε το υλικό του είναι συλλεγμένο από τον ίδιο, σαν απόθεμα βιωμάτων, εμπειρικών βιωμάτων που είναι τα ίδια τα πράγματα, τα οποία μεγαλώνουν στα βαθύτερα στρώματα του ψυχισμού του, στην τυραννισμένη ψυχή του Άγγελου Γιαννούζη (του πρωταγωνιστή της «Αστροφεγγιάς»)· κι όσο ο καταπιεσμένος φόβος σπρώχνει προς τα γεγονότα, τόσο ο άνθρωπος θα προστρέχει στην τέχνη της ποιήσεως».

«που κάπως ξέρει από φάρμακα·

νάρκης του άλγους δοκιμές, εν Φαντασία και Λόγω»,

(όπως θα έλεγε ο φίλος του ποιητής Κ. Καβάφης)

---

⁴⁷¹ Πέτρου Χάρη, Ο Λογοτέχνης και ο Λόγιος, Νέα Εστία, Αφιέρωμα στον Ι.Μ. Παναγιωτόπουλο, ό.π., σελ. 1536.

Το ανερμήνευτο μιας δραματικής ζωής με πολλαπλά συμπτώματα ασφυξίας και μοναξιάς, κάνει τη ζωή πιο οδυνηρή και τη λύση των περιπετειών σπαραχτική. «Ολόκληρο το βιβλίο», γράφει ο Κώστας Ε. Τσιρόπουλος, «[...] είναι γραμμένο με τρόπο σπαραχτικό, κάτω από του μαύρο ήλιο του θανάτου. Βιβλίο συνθεμένο με γνήσια υλικά, οι χαρακτήρες του χτισμένοι με ακρίβεια, αλλά αφού ο συγγραφέας τους συνέλαβε με τρόπο ενστικτώδη, ποιητικό⁴⁷², βιβλίο ενός υπαρξιακού υποκειμενισμού, όπου το πρόβλημα **του έρωτα** και το πρόβλημα της **μοναξιάς** συμπλέκονται με μια διάχυτη αίσθηση φθοράς που φαρμακώνει τα πάντα. Και το βιβλίο σφραγίζεται με μια μαχαιριά, του ανερμήνευτου **θανάτου**, που μας την καρφώνει κατάστημα, για πάντα. Η ζωή δεν αποκρυπτογραφείται πια εδώ· βιώνεται. Κι ο καθένας σηκώνει το βάρος της, κουρασμένος ν' αναρωτιέται».

Η θαυμάσια **Χαμοζωή** χαρακτηρίστηκε από τον Ι.Μ. Παναγιωτόπουλο ως «**χρονικό του παλιού καιρού**» είναι «η χαμοζωή της φτωχογειτονιάς του Πειραιά. Το βιβλίο γράφεται με το υλικό των αναμνήσεων και των βιωμάτων του· ο αφηγητής είναι ένα μικρό παιδί, που κι αυτό, πάλι, το σφραγίζει ο θάνατος. Η γλώσσα της Χαμοζωής είναι η γλώσσα της γειτονιάς, μια γλώσσα λαϊκή, που είναι κοντά στα πράγματα, είναι η γλώσσα ενός παιδιού που στη «Χαμοζωή» είναι και αφηγητής, και ο Ι.Μ.Παναγιωτόπουλος που είναι και παιδαγωγός ξέρει ότι το παιδί, ιδιαίτερα το μικρό παιδί δεν έχει αφηρημένη σκέψη, που σημαίνει ότι πρέπει να του μιλούμε επί συγκεκριμένων, ίσως γι' αυτό η γλώσσα της «Χαμοζωής» είναι αυθόρμητη, ψυχόρμητη, λαϊκή, γλώσσα που χρησιμοποιεί ο απλός άνθρωπος στην καθημερινή χρησικτησία του λόγου.

Σε κάθε περίπτωση, στην έξοχη «Χαμοζωή» ο Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος επιστρέφει στην παιδική ηλικία, κι όπως εύστοχα παρατηρεί ο Πέτρος Χάρης με τη «Χαμοζωή» μας παίρνει ο Παναγιωτόπουλος από το ορμητικό ποτάμι της επικαιρότητας και μας οδηγεί σε μιαν άλλη κοίτη, που ήταν κίνδυνος να τη βρούμε ξερή, αν δεν είχε φροντίσει να ρίξει σ' αυτήν τη νοσταλγία του, τις παιδικές χαρές και τα δάκρυά του, παλιές αγάπες και μακρινά όνειρα. Η

---

⁴⁷² Κώστας Ε. Τσιρόπουλος, «ΧΑΙΡΕΤΙΣΜΟΣ ΣΤΟΝ Ι.Μ. ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟ», Εκδ. ΤΕΤΡΑΔΙΑ «ΕΥΘΥΝΗΣ 8».

«Χαμοζωή» χρονικό του παλιού καιρού, καθώς την χαρακτηρίζει ο συγγραφέας της, είναι ένας άλλος κόσμος, απλός, διαφορετικός, απελπιστικά φτωχός και ολιγαρκής, αν συγκριθεί με τους σημερινούς ανθρώπους, μα αληθινός μέσα στις δραματικές καταστάσεις που δημιουργεί η κλειστή κοινωνία του, και αξιαγάπητος μέσα στις μικρές χαρές του.

»Ο Παναγιωτόπουλος με τη «Χαμοζωή» γυρίζει σε μιαν αφετηρία που είναι ακατάλυτη ρίζα ζωής, στην πατρίδα και στην παιδική ηλικία, κάνει όμως και μια άλλη επιστροφή, έχει αρχίσει να δουλεύει συστηματικότερα του αφηγηματικό λόγο έτσι που θαρρείς ότι πέταξε μακριά την πείρα του από τη στενή γνωριμία του με τ' άλλα είδη του πεζού λόγου, και βρίσκει τον τόνο που ταιριάζει στην ιστορία του, τούτου του πραγματικού αφηγήματος». ⁴⁷³

Ο Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος είχε διατηρημένο το παιδί μέσα του κι όπως γράφει ο ίδιος, «έχω και άλλοτε σε άλλο τόπο διηγηθεί για τα παιδιά που μας πέθαναν. Ό,τι κι αν κάνω, δεν μπορώ να τα λησμονήσω. Είταν οι ανεξίτηλοι πόνοι μου, τα πρώτα, και σκληρότατα, μαθήματά μου στο πικρότατο σχολείο της ζωής [...]. Στη «Χαμοζωή» το παιδί (λέγετε: τα παιδιά) τα μαζεύει στα βαθύτερα στρώματα του ψυχισμού του για να τ' αφηγηθεί, κατορθώνοντας με τη θύμησή του να τα αναστήσει πετυχαίνοντας έτσι μια πλασματική ικανοποίηση με τη συν-ζήτηση (ζήτηση με τον άλλο).

Μνήμα, σκέφτηκε μνήμη, ωραία γλώσσα η γλώσσα μας.

καθώς γράφει η Τατιάνα Γκρίτση – Μιλλιέξ. Όπως γράφω και σε άλλο σημείο της εργασίας μου αναφερόμενη στη σχέση της παιδικής ηλικίας και ποιήματος, η περιοχή ή η χώρα, όπως θα έλεγε ο Πλάτων (βλ. το διάλογό του Τιμαιος), από την οποία πηγάζει το ποίημα (χρησιμοποιώ τον όρο συμπεριληπτικά εννοώντας κάθε μορφή τέχνης), είναι η παιδική ηλικία, απωθημένη ως επί το πλείστον στα βαθύτερα στρώματα του ψυχισμού μας, και πάντα επιστρέφουμε σ' αυτή, αλλά το θέμα μας δεν είναι αυτό. Εδώ θέλω να επισημάνω μια άλλη επιστροφή, αυτή της διακειμενικής μεθόδου, η οποία μας επιτρέπει να συνδέσουμε τη «Χαμοζωή» του Ι.Μ. Παναγιωτόπουλου με όλα τα θαυμάσια βιβλία της

---

⁴⁷³ Βλέπε: Πέτρου Χάρη, ο λογοτέχνης και ο λόγιος, Αφιέρωμα Νέας Εστίας, ό.π. σελ. 1536.

νεοελληνικής λογοτεχνίας, με το «Αμάρτημα της μητρός μου» του Γ. Βιζυηνού, τον «Καραβέλλα» του Κ. Θεοτόκη, «Το Χρονικό μιας Πολιτείας» του Π. Πρεβελάκη, τον «Λεωνή» του Γ. Θεοδοκά, τον «Βασίλη του Αρβανίτη» του Σ. Μυριβήλη, την «Αιολική Γη» του Η. Βενέζη...

Οι «Αιχμάλωτοι» είναι το αρτιότερο αφηγηματικό λογοτέχνημα του Ι.Μ. Παναγιωτόπουλου, κατά τη γνώμη του Πέτρου Χάρη, και οι σελίδες του είναι δραματικές και πικρές. Η ιστορία ξετυλίγεται ομαλά προς τα εμπρός, μέσα από τις αναμνήσεις του Αργύρη. Τόσο στην τέχνη όσο και στο όνειρο έχουμε σύντηξη των διαφόρων στιγμών του χρόνου, που ουσιαστικά σημαίνει υπέρβασή του· συνείρεται το παρελθόν με το παρόν, καθώς και το φαντασιακό με το πραγματικό. *«Το βιβλίο ξεκινά από τα μεσοπολεμικά χρόνια, προχωρεί μ' ένα κόμπο σφιγμένο στον Ελληνο-Ιταλικό, Ελληνο-Γερμανικό πόλεμο, βυθίζεται στο απεγνωσμένο σκοτάδι της κατοχής, για να βγει μόλις εκεί, στο έρμο ακρογιάλι, όπου έρχεται καθημαγμένη η ειρήνη να σκουπίζει με δροσιά το ματωμένο πρόσωπο του ανθρώπου»*.⁴⁷⁴

Στο πρώτο μέρος παρουσιάζουν την επαρχία, το χωριό με την κλειστή ζωή τα μικρά γεγονότα, τα συμφέροντα και την αδράνεια που προκαλεί τον πόθο της απόδρασης. Όλα σ' αυτό το πρώτο μέρος μεταφέρονται από το παρελθόν στις σελίδες του βιβλίου και στηρίζονται στις αναμνήσεις και εξομολογήσεις των ανθρώπων, κυρίως δίνουν την **εσωτερική περιπέτεια** του Αργύρη, που αποτελεί τον ήρωα και τον αντιήρωα μαζί, καθώς ταυτίζεται με το alter ego του, τον αδελφό του. Κύριος άξονας είναι αυτό το δίδυμο, ενώ, εκτός από το προσωπικό και οικογενειακό επίπεδο, το κείμενο διανθίζεται από κοινωνικά περιστατικά, όπως τα σχετικά με τον πόλεμο, την κατοχή και την αντίσταση, τα οποία εισβάλλουν απροσδόκητα καθορίζοντας τελικά την έκβαση.⁴⁷⁵

Οι άνθρωποι του μυθιστορήματος είναι απλοί, ανώνυμοι, ελεύθεροι πολιορκημένοι, αιχμάλωτοι που ανακεφαλαίωσαν και ανανέωσαν την

---

⁴⁷⁴ Βλέπε: Κώστα Τσιρόπουλου, ο Ανοχύρωτος άνθρωπος, ό.π., σελ. 135.

⁴⁷⁵ Βλέπε: Αννίτας Π. Παναρέτου Ι. Μ. Παναγιωτόπουλος, Συνολική θεώρηση του έργου του, ό.π., σελ. 144.

ιστορία μας και ταυτόχρονα πραγματοποιήσαν μια Νέα Διαθήκη μαζί της. Μάχιμοι ή άμαχοι έχουν υποτάξει τη ζωή τους στην ελευθερία. Ο αφηγητής είναι ένα παιδί που κι αυτό, πάλι, το σφραγίζει ο θάνατος. Το βιβλίο γράφεται με το υλικό των αναμνήσεων και των βιωμάτων του: *«Πασκίζω σε τούτα τα χαρτιά να συμμαζώξω τις σκόρπιες θύμισες, τις παλιές»*, γράφει (σελ. 69) και παρακάτω διαβάζουμε: *«Πέρασα τη νύχτα να συλλογέμαι τα περιστατικά της γενιάς μου. θέλησα να τα καταγράψω και στα χειρόγραφα τούτα κι όχι, βέβαια, με τα ίδια τα λόγια...»* (σελ. 143).

Ιστορία μιας γενιάς *«ελεύθερης πολιορκημένης»*, *«αιχμαλώτης»*, όπως την αποκαλεί ο Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος, και παγιδευμένης από την ιστορία. Η απαισιοδοξία, η πικρή και ανήλια, απλώνεται σ' όλες τις σελίδες του βιβλίου, όπου η ατομικότητα του ανθρώπου γίνεται άθυρμα, παιδικό παιχνίδι, μέσα στους βίαιους ανέμους των καιρών.

Το παιδί, χτυπημένο από το θάνατο, μεγαλώνει στη γνώση, στον έρωτα, στο όνειρο, για να σπαραχτεί δυστυχώς από τον άγριο παραλογισμό μιας κατοχής που πάλι συνεκβάλλει στο θάνατο. Είναι δραματικές και πικρές οι σελίδες των *«Αιχμαλώτων»* όπως άλλωστε και οι σελίδες των ποιημάτων του, των δοκιμίων και των άλλων κειμένων του, που δείχνουν πόσο δραματικός, πονεμένος άνθρωπος είναι ο Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος που οίμωγή έχει να βγάλει, και συμπόνοια να ζητήσει. η κραυγή της γαλήνης με την οποία κλείνει το μυθιστόρημα: *«Αιχμαλώτοι»* διατυπώνεται ως αίτημα λύτρωσης, απαλλαγής από την αιχμαλωσία της ιστορίας, που ο σφυγμός της είναι: ηρωισμός και αθλιότητα, έρωτας και προδοσία, ζωή και θάνατος. Οι *«Αιχμαλώτοι»* γίνονται ακόμα πιο ζεστό, πιο ζωντανό μυθιστόρημα, όταν περνάνε από την ειρηνική ζωή στον πόλεμο κ' έπειτα στην κατοχή, μας πλησιάζουν στους ανθρώπους που ετοίμασαν την Αντίσταση, μας δείχνουν το λιμό της Αθήνας, τους Αθηναίους, που πεθαίνουν με τη λέξη *«Πεινώ»* στο στόμα, την τραγωδία της επαρχίας (ομαδικές εκτελέσεις, βαναυσότητες του κατακτητή, κ.λπ.). Δύσκολα θα φύγει από τη μνήμη μας το χαροκαμένο σπίτι της Αθήνας με τη γριά μάνα, που αρνείται, όταν της προσφέρουν φιλοξενία στην επαρχία γιατί πάντα ελπίζει ότι θα γυρίσει ο γιος της από τον πόλεμο και πάντα περιμένει. Οι

«Αιχμάλωτοι» είναι η κατάκτηση ενός ώριμου συγγραφέα. Κι ένα πολύ αξιολογικό δείγμα της μεταπολεμικής πεζογραφίας μας.⁴⁷⁶

«[...] Νομίζω πως στο βάθος δεν είναι παρά μια φοβερή δειλία, που με συγκρατούσε. Ναι, ίσως να ήταν αυτό όλο κι όλο: ο φόβος της συνέπειας. Έτσι κατάφερα να πλάσω μια ψεύτικη ύπαρξη και να την προσφέρω στους άλλους [...]. Είμαι αλήθεια συντριμμένος, που σα να το νιώθω πως ακέριος, δηλαδή τελειωμένος, δε θα γίνω ποτέ. Ολοένα πασκίζω να συμμαζώξω τα σκόρπια κομμάτια του εαυτού μου κι ολοένα μου ξεφεύγουν εκείνα. Βασανίζομαι από χίλιο λογίων πειρασμούς και μονάχα ό,τι μπορεί να κατακτήσει μεθύσι και πάθος μου αγγίζει σύριζα την ψυχή. Έτσι είναι! Μα και κανένα πάθος, κανένα μεθύσι δεν έχω την τόλμη να το ζήσω ηρωικά με τη συνέπειά του καταδική μου. Ζω σ' ένα κόσμο, καθώς τα παιδιά, γεμάτα μολυβένια στρατιωτάκια και ξύλινους κύβους. Τα στρατιωτάκια τάχω βάλλει στη θέση τους ύστερ' από μόχθο και συλλογή· οι ξύλινοι κύβοι στέκουν εκεί όπου έτυχε να βρεθούν αμετακίνητοι στους αιώνες. Πώς να τολμήσω να περπατήσω σε τούτον τον κόσμο; Η καρδιά μου ραγίζεται την πάσα στιγμή, που θα κάμω μια κίνηση, που θα σχεδιάσω μια πράξη· αν τύχει και χάσουν την ισορροπία τους τα μολυβένια στρατιωτάκια κι αλλάξουν θέση και πέσουν; Αν τύχει και συναπαντήσω τους κύβους στα βήματά μου; Δεν κατορθώνω να υποφέρω τη σύγκρουση: με τους ανθρώπους, με τα πράγματα, με την τάξη του κόσμου. Κ' η ύπαρξή μου ολάκερη δεν είναι παρά μια εναντίωση, μια αδιάκοπη σύγκρουση και μια αντίρρηση, πεισματική, σπαραχτική, ματωμένη».⁴⁷⁷

Στο μυθιστόρημα «Τα Εφτά Κοιμισμένα Παιδιά», συνειρείται το παρελθόν με το παρόν, καθώς και το φαντασιακό με το πραγματικό.

Από αυτόν τον φεγγίτη της σύντηξης του χρόνου, αν δει κανείς **Τα Εφτά Κοιμισμένα Παιδιά**, θα έχει μια άλλη θέαση που ενώνει το παρελθόν, τους μακρινούς αιώνες, με το παρόν, με τη σημερινή πραγματικότητα, και η συνέχεια επεκτείνεται προς τα άνω. Τα «Εφτά Κοιμισμένα Παιδιά» είναι και αφήγηση και στοχασμός, και αναδρομή στο

⁴⁷⁶ Βλέπε: Πέτρου χάρη, «Ο Λογοτέχνης και ο Λόγιος», Αφιέρωμα «Νέας Εστίας», ό.π., σελ. 1545.

⁴⁷⁷ «Αιχμάλωτοι», β' έκδοση, Αστήρ, Αθήνα 1972, σελ. 152-153.

παρελθόν και πίνακας ζωής, όπως έχει διαμορφωθεί στο παρόν, είναι το άτομο και ο κόσμος, οι απλές συναισθηματικές καταστάσεις και τα συμπλέγματα του βασανισμένου μυαλού. Ο Παναγιωτόπουλος ξεκίνησε από μια ευτυχομένη στιγμή: από τη δυνατή εντύπωση που του προξένησε ένα συναξάρι. Και η στιγμή αυτή ήταν τόσο γόνιμη, που απλώθηκε μέσα του, προκάλεσε τη σκέψη σε στοχασμό, γέμισε τη σκέψη και την ψυχή, συμπληρώθηκε από αναμνήσεις από διαβάσματα κι από την πείρα του ώριμου και κατασταλαγμένου ανθρώπου, πέρασε από την ανασύνθεση εκείνη που δίνει τον κορμό του λογοτεχνικού έργου, και σιγά σιγά ο πίνακας ζωής διευρύνθηκε τόσο που χωράει πολλά και σπουδαία, και προπάντων προβάλλει το δράμα των **ελεύθερων συνειδήσεων**, όμοιο σχεδόν σε όλους τους καιρούς μα πιο αιματηρό και πιο οδυνηρό, όταν από παντού τους τριγυρίζουν «Τείχη» μεγάλα και υψηλά.

Το συναξάρι των *εφτά κοιμισμένων παιδιών*, που είναι ο πυρήνας του βιβλίου μας γυρίζει στον τρίτο μ.Χ. αιώνα στην Έφεσο και στους διωγμούς των Χριστιανών. Θέμα μεγάλο, ικανό να μας υψώσει σε μια γενικότερη θεώρηση της ζωής. Και τούτο ακριβώς κατορθώνει ο Παναγιωτόπουλος, όσο κι αν επιμένει στην περιπέτεια των Εφτά Κοιμισμένων Παιδιών, που είναι απλές και ταπεινές ψυχές, και όσο κι αν φαίνεται ότι κλείνει τα γεγονότα του αφηγήματός του σε στενό ορίζοντα. Βέβαια, βρίσκεται πάντα κοντά στα *Εφτά Κοιμισμένα Παιδιά*, αλλά βλέπει, παρακολουθεί και ελέγχει, ό,τι γίνεται γύρω τους. Και γύρω τους, έστω και στην Έφεσο, καταρρέει σιγά σιγά μια αυτοκρατορία, χάνεται ένας ολόκληρος κόσμος, που έζησε μέσα σε εκτυφλωτική λάμψη, που εγνώρισε μεγάλους θριάμβους και δε θέλει να παραδεχθεί ότι το τέλος του *Τα εφτά παιδιά* έγιναν χριστιανοί τη στιγμή που η Ρώμη, με αυτοκράτορα τον Δέκιο, αποφασίζει να απαλλαγεί από τους κεντρικούς εχθρούς της, δηλαδή από τους πιστούς του Χριστού, που ολοένα πληθαίνουν και αποτελούν τα θεμέλιά της.

Τα «*Εφτά Κοιμισμένα Παιδιά*», μας φέρνουν κοντά σε μερικές αιώνιες αλήθειες και μας βοηθούν όχι μόνο να τις σκεφτούμε ακόμη μια φορά αλλά και να τις ζήσουμε. Πέρα από την κύρια πλοκή, την αφήγηση της

περιπέτειας των επτά παιδιών της Εφέσου, υπάρχει και η καθαρά ιστορική τοποθέτηση, καθώς και δοκιμαϊκή ανάπτυξη. Η παρουσίαση των επτά παιδιών γίνεται σε πέντε συνεχόμενα κεφάλαια και με κατεύθυνση από την περιφέρεια προς το κέντρο, ώστε οι επτά αντίστοιχες ιστορίες να συγκλίνουν σ' ένα σημείο της συνάντησης των παιδιών μεταξύ τους, που ο Παναγιωτόπουλος τη θέλει να ακολουθεί μια δική του παρέμβαση, σκοπός της οποίας είναι η εναρμόνιση της πλοκής με την ιστορική πραγματικότητα.

Μια άλλη παρέμβασή του με καίριο περιεχόμενο και βαλμένη στη σωστή θέση, φέρεται σε δύο κεφάλαια με τίτλους «*Το ιντερμέδιο του ύπνου*», και «*Ο ύπνος αδερφός του θανάτου*». Εκεί ο Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος δίνοντας μια άλλη διάσταση του ύπνου και ανατρέχοντας στα ιστορικά γεγονότα που μεσολάβησαν ως το ξύπνημα των παιδιών, από τη μια μας ενημερώνει, με τρόπο ώστε να γνωρίζουμε την εικόνα του κόσμου 200 χρόνια αργότερα, και από την άλλη δίνει καιρό στα επτά παιδιά να ξυπνήσουν, και στον αναγνώστη να προσαρμοστεί ευκολότερα στο μεγάλο χρονικό διασκελισμό, που καλείται να παρακολουθήσει. Ο συγγραφέας φτάνει στα επιθυμητά συμπεράσματα αβίαστα, μέσα από βάσιμα επιχειρήματα και αντεπιχειρήματα. Οι τίτλοι, τέλος, των κεφαλαίων καλοδιαλεγμένοι και σε συνέπεια προς το περιεχόμενό τους έρχονται να προσθέσουν ένα ακόμη έξοχο εύρημα στην προσεγμένη διάρθρωση και μορφή των «*Επτά Κοιμισμένων Παιδιών*».

Τα «*Επτά Κοιμισμένα Παιδιά*» που ξεκίνησαν για την Κωνσταντινούπολη κι αποκοιμήθηκαν για αιώνες μέσα σε μια σπηλιά για να ξυπνήσουν σ' έναν άλλο κόσμο, ύστερα από πάμπολλα χρόνια, δίνουν την ευκαιρία στον Ι.Μ. Παναγιωτόπουλο να πλάσει μια ιστορία / παραμύθι όμορφο με το λόγο και τη συμπεριφορά των Επτά νέων να δίνουν την ευκαιρία στο συγγραφέα να συνθέσει ένα διάλογο, μέσα στις ιστορικές αλλαγές, προσώπων και κυρίως, καταστάσεων και ακόμη του δίνουν την ευκαιρία να προσφέρει μια πολύπτυχη διδασκαλία – απόκριση για τα μεγάλα θέματα της ζωής.

Του δίνεται επίσης η ευκαιρία, για τα μεγάλα θέματα της ζωής, να συνθέσει, πάλι στο σθημόνι του παραμυθιού, μια μυθιστορηματική βιογραφία που οριοθετεί τα ηθικά προβλήματα και καταγράφει τα μεταφυσικά θέματα, τα οποία με τα καυτά ερωτήματα κλυδωνίζουν τη συνείδηση του δημιουργού και κυρίως του ανθρώπου στη φάση της ανάγνωσης. Πρόκειται για τον *«Μεβλανά του εξάισιο»* (1965+ - αλλά η πρώτη του δημοσίευση έγινε δέκα χρόνια νωρίτερα στα 1955 στο περιοδικό *«Νέα Εστία»*. *«Ο Μεβλανά»*, γράφει ο Παναγιωτόπουλος, *«ήταν το πρόσωπο που έρχεται να ταιριάσει τις μυστικότερες προσδοκίες. Τα συμπεράσματά του δεν είναι τα συμπεράσματά μου. Ίσως και για μόνο το λόγο, πως σε κάποιες ακρόρειες του στοχασμού συμπεράσματα δεν υπάρχουν»*. Βιβλίο, επομένως, μεταφυσικής διερεύνησης αλλά όχι και μεταφυσικής κατάφασης, πίστης. Ο Ευρωπαίος ανθρωπιστής, ο άνθρωπος του 20^{ου} αιώνα, που είναι ο Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος, δεν κατορθώνει να συνομολογήσει τέτοια βεβαιότητα δια τούτο κι απομένει ο αέναα αγωνιών, παιδί μιας εποχής που έχασε τη μεταφυσική της καταβολή.⁴⁷⁸

---

⁴⁷⁸ Βλέπε: Κώστα Ε. Τσιρόπουλου, *Ο Ανοχύρωτος Άνθρωπος*, ό.π. σελ. 136.

2. Ο Προσωπικός Μύθος του Συγγραφέα

Όπως τονίσαμε από τις απαρχές της εργασίας μας δεν μπορούμε να αποχωρίσουμε το συγγραφέα από τη δημιουργία του, ιδιαίτερα τον Ι.Μ. Παναγιωτόπουλο, ο οποίος «συνοδοιπόρησε» κατά την έκφραση του Πέτρου Γλέζου, «και συνοδοιπορεί αδελφικά» με το συγγραφέα Ι.Μ. Παναγιωτόπουλο, σε σημείο που να δυσκολεύεται κανείς να τους ξεχωρίσει. Άλλωστε ο ίδιος πίστευε ότι «σε πολλά σημάδια του έργου η γνώση του βίου γίνεται απαραίτητη, αν θέλουμε να κατακτήσουμε μεστό και ακέραιο το νόημα του έργου». Καλός μελετητής της κλασικής φιλολογίας ο Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος έλεγε: «Οι αρχαίοι Έλληνες δεν ευνοούσαν τη συνάρτηση ανάμεσα στο έργο και στον ποιητή. Σήμερα, το έργο κι ο άνθρωπός μας ενδιαφέρουν αξεχώριστα. Εξηγούμε τον άνθρωπο με το έργο και το έργο με τον άνθρωπο. Πίσω από το στίχο μαυτεύουμε την κίνηση της ψυχής».⁴⁷⁹

Την κίνηση της ψυχής του Ι.Μ. Παναγιωτόπουλου θα προσπαθήσουμε να ανιχνεύσουμε κι εμείς εδώ, για να εντοπίσουμε τις αντιστοιχίες και γενικά τη διαλεκτική σχέση ανάμεσα σ' αυτόν και το έργο του, με έναν τρόπο που καθορίζει ο ίδιος και συντίθεται μέσω της δημιουργίας του και όχι το αντίθετο.

Έχουμε λοιπόν τους κύριους άξονες: Ανικανοποίητο, χαμένα αντικείμενα (χαμένη παιδικότητα, χαμένοι έρωτες, χαμένα προσφιλή πρόσωπα, χαμένη πατρίδα, χαμένη φύση). Στην περίπτωση του Ι.Μ. Παναγιωτόπουλου είναι έκδηλη η επιστροφή στην παιδική ηλικία. (Ο κόσμος και ο περίκοσμος της πρώτης αφηγηματικής του προσπάθειας «Χανς και Άλλα Πεζά» ή της δεύτερης ποιητικής συλλογής του τα «Λυρικά Σχέδια» ή το μυθιστόρημα «Τα εφτά κοιμισμένα παιδιά» αλλά και από τα ταξιδιωτικά του κείμενα η «Αφρικανική περιπέτεια», όπου τα πιο πολλά ήταν δημοσιευμένα σε περιοδικά για παιδιά, δεν βγαίνουν από τα πλαίσια νοσταλγίας της παιδικότητας).

---

⁴⁷⁹ Βλέπε: Νέα Εστία, τόμ. ΙΑ', τεύχος 1316, σελ. 614-616.

Εξάλλου ο άξονας όλης της γραφής του Ι.Μ. Παναγιωτόπουλου είναι το ψυχικό ανικανοποίητο του ήρωα της μυθιστορηματικής πραγματικότητας, το οποίο μεταστοιχειώνεται και μετουσιώνεται σε λυρισμό, που υπηρετείται μέσα από ομόλογα μορφικά στοιχεία. Το επαναληπτικό στοιχείο λειτουργεί καθ' υποχρέωση, διότι έχουμε να κάνουμε μια καταπιεστική, ψυχαναγκαστική συμπεριφορά του ήρωα, και το κύριο στοιχείο του ιδεοψυχαναγκασμού είναι η επανάληψη, η οποία, όπως θα δούμε, εντέλει μένει άκαρπη και εντεύθεν συνάγεται ότι είναι καρπός αυτού του ψυχαναγκασμού η συνεχής και μη ικανοποιούμενη επιθυμία του ήρωα της μυθιστορηματικής πραγματικότητας.

Οι ήρωες της συντριπτικής πλειοψηφίας των έργων του Ι.Μ. Παναγιωτόπουλου είναι φυλακισμένοι μέσα στις έμμονες ιδέες τους. Ο ορίζοντας των έργων του είναι κλειστός, φαινόμενο που το έχει εντοπίσει ο Κώστας Ε. Τσιρόπουλος, σχολιάζοντας το μυθιστόρημά του *«Αιχμάλωτοι»* που αποτελεί την πρώτη, πλήρη και συγκλονιστική δημιουργική επαφή του με την ιστορία *«Το βιβλίο ξεκινά από τα προπολεμικά – για την ακρίβεια: μεσοπολεμικά – χρόνια, ανηφορίζει μ' ένα κόμπο σφιγμένο, στον ελληνοϊταλικό πόλεμο, βυθίζεται στο απεγνωσμένο σκοτάδι της κατοχής για να βγει μόλις εκεί, στο έρμο ακρογιάλι όπου έρχεται καθημαγμένη η ειρήνη να σκουπίζει με δροσιά το ματωμένο πρόσωπο του ανθρώπου»*. Και λίγο μόλις παρακάτω προσθέτει [...] *«ιστορία μιας γενιάς λοιπόν, παγιδευμένης από την ιστορία, αιχμάλωτης. Η απαισιόδοξη αυτή θέση αναπτύσσεται σ' ολάκερο το αδρό αυτό αφήγημα όπου η ατομικότητα του ανθρώπου γίνεται άθυρμα μέσα στους βίαιους ανέμους των καιρών»*.

«Το παιδί χτυπημένο από το θάνατο, μεγαλώνει στη γνώση, στον έρωτα, στ' όνειρο για να μπηχτεί μέσα στην στένωση της ζωής που φέρνει ο πόλεμος, και να σπαραχτεί από τον άγριο παραλογοισμό μιας κατοχής που πάλι συνεκβάλλει στον θάνατο. Η κραυγή της γαλήνης που σφραγίζει το σοβαρό αυτό βιβλίο, βιβλίο μιας ηθικής ενηλικίωσης που υπογραμμίζει την ευθύνη της ύπαρξης, διατυπώνεται ως αίτημα λύτρωσης, απαλλαγής από την αιχμαλωσία της ιστορίας. Αλλά πώς ν' απαλλαγείς όταν η ιστορία αφήνει να εισρεύσουν στην προσωπική σου ζωή τόσα γεγονότα που γίνονται γεγονότα

προσωπικά, που αλλοιώνουν τα καθέκαστά της; Κρύβεται μια θολή και παντοδύναμη μοιραϊότητα πίσω απ' ολάκερο το μυθιστόρημα, ένας ανέλεγκτος ντετερμινισμός που ο ευρωπαϊκός ανθρωπισμός δεν κατορθώνει ν' αντισηκώσει. Ηρωισμός και αθλιότητα, έρωτας και προδοσία, ζωή και θάνατος συμπλέκονται με τρόπο μυστηριώδη και αξεδιάλυτο στη ζωή – ύψιστη δοκιμασία της ύπαρξης, ταλαιπωρία της συνείδησης να υπάρξεις και ν' αναρωτιέσαι» [Κώστα Ε. Τσιρόπουλου, ο Ανοχύρωτος Άνθρωπος, Τετράδια «Ευθύνης» 8, Αθήνα 1979, σελ. 135-136].

«Το μικρό λυπημένο παιδί» του βιβλίου του 1925, ο «Χάνς» ξαναγυρίζει και το 1933 στα «Λυρικά Σχέδια» τη δεύτερη ποιητική συλλογή του Παναγιωτόπουλου. Είναι τώρα το πιο άρρωστο πηδί της γης: φταίει ίσως «το κακό το ριζικό», του ήταν, λέει, γραμμένο να καρτερεί πάντα, στη σκοτεινή του κάμαρα, που μπορεί και να 'ναι κι η ζήση του, τον Ήλιο, για να ξεχάσει «της νύχτας της πικρής του οδύνης». Τον «Χάνς» θα τον ξαναδούμε και στις σελίδες της «Αστροφεγγιάς», το αυτοβιογραφικό αυτό μυθιστόρημα της εφηβείας του, όπου «οι ταπεινοί και καταφρονημένοι» αναγνωρίζουν τον εαυτό τους, στο πρόσωπο του πρωταγωνιστή της «Αστροφεγγιάς» καθώς ο Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος, ενώ δίνει το στίγμα μιας τυραννισμένης γενιάς, μπόρεσε «να κεντάει αστέρια στο φόρεμα της οδύνης και του παιδεμού», όπως εύστοκα παρατηρεί και κρίνει ο συνοδοιπόρος στη ζωή του και ομότεχνος Γ. Θ. Βαφόπουλος («Το Χρονικό μιας φιλίας», Τετράδια «Ευθύνης», 8 σελ. 19) – παραπομπή – Τον «Χανς» τούτον θα τον ξαναδούμε στη «Χαμοζωή», το ρεαλιστικό μυθιστόρημα με τους ολοζώντανους χαρακτήρες του μόχθου και του ιδρώτα, καθώς έγραψε ο Μινωτής.

Ο Παναγιωτόπουλος, με τη «Χαμοζωή» ξανα-γυρίζει και πάλι σε μια αφειτηρία, «που είναι ακατάλυτη ρίζα ζωής, στην πατρίδα και στην παιδική ηλικία» που είναι η «πραγματική» χώρα μας πραγματική και απωθημένη στα βαθύτερα στρώματα του ψυχισμού μας. Η στενότερη πατρίδα παρέχει όλες τις προσλαμβάνουσες παραστάσεις για την εθνογνωσία. Η ιστορία και η φυσική ιδιομορφία ενός τόπου είναι οι δεξαμενές που τρέφουν την εθνική μας συνείδηση και την ηθική μας ευθυβολία. Οι άνθρωποι μεγαλώνουν μέσα από τις υλοζωικές δυνάμεις του τόπου τους. Οι πρώτες

μνήμες είναι γονιμοποιά κύτταρα που αποτελούν τον ψυχικό μας πολιτισμό. Η μακρυνή αρχή της συνείδησης, η καταγωγή, είναι ο στενότερος τρόπος. Οι πρώτες έννοιες, οι πρώτες παραστάσεις είναι οι φθόγγοι της πατρίδας, που κατεβαίνουν σαν ψαλμός στις πρωτόνοικτες αισθήσεις μας, όπως το χειρουργικό αλληλούια, που γλυστρά από την πύλη στο νεόδμητο άγιο βήμα.

Ο δεσμός με τη πατρίδα είναι οργανικός, όταν στηρίζεται στις επιβιώσεις και την προβολή του τοπίου στην ψυχή μας. Εδώ στηρίζεται η υποκειμενική έννοια της στενότερης πατρίδας. Η πατρίδα είναι ο ίδιος ο εαυτός μας, είναι οι ίδιες οι δυνάμεις που άφησαν τον κραδασμό της ψυχής μας. Είναι η αρμονία της ελπίδας στις ώρες της ψυχικής μας περιπέτειας. Που αλλού από τη στενότερη πατρίδα μπορούμε να στηρίξουμε τα ιδανικά και τον εθνικό μας πολιτισμό;

Ό,τι κυρίως αρχή στην περιπέτεια του Ι.Μ. Παναγιωτόπουλου είναι η αναζήτηση του χαμένου αντικειμένου, της χαμένης πατρίδας, της χαμένης παιδικότητας, της χαμένης μάνας. Όπως πολλές φορές θα το πούμε είναι ολοφάνερα στα έργα του η επιστροφή στην παιδική ηλικία· ο ίδιος δε βγαίνει από τα πλαίσια νοσταλγίας της παιδικότητας. Η νοσταλγία που βασιλεύει σε όλη τη δημιουργία του Ι.Μ. Παναγιωτόπουλου, έχει ως αντικείμενο ικανοποίησης (χαμένο και απωθημένο αντικείμενο) το γενέθλιο τόπο που είναι ταυτόχρονα μήτρα και γαστέρα της πεθαμένης, εσωτερικευμένης και απωθημένης μάνας του.

Αυτή η ερμηνεία νομίζουμε πως εντοπίζει και τις πηγές καθώς και τις αιτίες του διηνεκούς λυρισμού που και αυτός από τη μεριά του αποτελεί υφολογικό γνώρισμα του Ι.Μ. Παναγιωτόπουλου.

Αλλά η στροφή προς τα χαμένα και απωθημένα αντικείμενα (δηλαδή αιωνίως απαθανατισμένα) σχετίζεται άμεσα και αιτιακά με τον παρεμποδισμένο και εξίσου απωθημένο ερωτισμό, όπως διακριβώνεται σε όλους σχεδόν τους ήρωες του Ι.Μ. Παναγιωτόπουλου. Έτσι, η χαμένη και απωθημένη μάνα, οι χαμένοι και απωθημένοι όρμοι της πατρίδας ταυτίζονται μέσα σε όλη τη δημιουργία του.

Ο έκτυπος ή υποδόρειος ερωτισμός που είναι και αυτό ένα από τα κύρια γνωρίσματα της γραφής του Ι.Μ. Παναγιωτόπουλου, δεν αποτελούσε παρά μια παρέκκλιση της παρεμποδισμένης, λόγω των απωθήσεων, ερωτικής ορμής του δημιουργού προς τη χαμένη μάνα και επέκεινα προς την απολεσθείσα πατρίδα.

Αν λοιπόν επιχειρούσαμε να συνθέσουμε μέσω της δημιουργίας του τον ποιητή Ι.Μ. Παναγιωτόπουλο (χρησιμοποιώ τον όρο συμπεριληπτικά, εννοώντας κάθε μορφή τέχνης) σύμφωνα πάντα με την αναλυτική, συνθετική και δομική μέθοδο, θα είχαμε το πορτραίτο του Οδυσσέα συγγραφέα του ανθρώπου που όσο φυγόκεντρος κι αν δείχνεται εξωτερικά, στον περίκοσμο της ζωής του και της δημιουργίας του, υπογείως επαναλαμβάνει με τρόπο που θα τον λέγαμε ψυχαναγκαστικό την επιθυμία της γυναίκας του Λωτ, που δεν μπόρεσε να σηκώσει τα μάτια της από την καιόμενη πατρίδα, όσο που έγινε ολοκαύτωμα της αρχέγονης και αμετάθετης επιθυμίας της.

Παρόλο που μπορεί να θεωρηθεί ως υπεραπλούστευση ή απόπειρα να θεωρήσουμε τη δημιουργία του ως εμμεσοποίηση της δικής του προσωπικής μπλοκαρισμένης και απαγορευμένης επιθυμίας που οι ταπεινές και δύσκολες συνθήκες της ζωής των παιδικών του χρόνων δεν ανταποκρίνονταν προς την επιθυμία τους, εντούτοις μπορούμε να υποστηρίξουμε με βεβαιότητα και σχεδόν αξιωματικά ότι όλη η τέχνη είναι ένα υποκατάστατο, το οποίο ικανοποιεί, έστω και με τρόπο πλασματικό, ένα μέρος τουλάχιστον των απραγματοποίητων επιθυμιών.

Η δημιουργία του Ι.Μ. Παναγιωτόπουλου, όπως και η ζωή του θα μπορούσαν να εικονιστούν ως ένας μονόδρομος που δεν έχει άλλο τέρμα πέρα από την αναζήτηση, με καρπό την αισθητική δικαίωση που δεν μπορεί να του αρνηθεί και η πιο αυστηρή κριτική μέσα στα ελληνικά δεδομένα. Ο ίδιος ο Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος εμπλέκει και συγχέει δημιουργικά τη ζωή του και τη δημιουργία του: *«Οι αρχαίοι»*, θα πει ο Παναγιωτόπουλος, *«δεν ευνοούσαν τη συνάρτηση ανάμεσα στο έργο και στον ποιητή. Σήμερα, το έργο κι ο άνθρωπος μας ενδιαφέρουν αξεχώριστα.*

Εξηγούμε τον άνθρωπο με το έργο και το έργο με τον άνθρωπο. Πίσω από το στίχο μαντεύουμε την κίνηση της ψυχής»⁴⁸⁰.

Του λόγου το ασφαλές επιβεβαιώνει και ο Πέτρος Γλέζος υπογραμμίζοντας την εγκάρδια φιλία πενήντα και πλέον χρόνων, που τον συνέδεε με τον Γιωταμί, την αμοιβαία αγάπη αλλά και την αμεροληψία και αντικειμενικότητα με την οποία προσέγγιζε το έργο του: *«ο φίλος που έτυχε να συμβαδίζει όχι μόνο με τον συγγραφέα, αλλά και με τον άνθρωπο, μπορεί – χωρίς η φιλία επαναλαμβάνω, να σκοτίζει την αμεροληψία του – να βεβαιώσει πρώτα – πρώτα, πως ο άνθρωπος και το έργο βρίσκονται σε αρμονική και τίμια συνύπαρξη, πως το έργο εκφράζει αληθινά, ειλικρινά τα όνειρα, τους πόθους, τα ερωτήματα, την αγωνία και τη δίψα, τέλος την πολυμέρεια του ανθρώπου και δεν έρχεται σε αντίφαση με τον τρέχοντα καθημερινό βίο του».*⁴⁸¹

Ο Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος είχε ακένωτες πηγές αντοχής· γι' αυτό και στη διάρκεια της εσωτερικής κατοχής που τη λέμε και δικτατορία δεν βγήκε από το προσκήνιο της αντίστασης και της πάλης με τα μέσα και τα όπλα που διέθετε. Η ζωή του ήταν πολύ δύσκολη, ήταν ένα αδιάκοπο μαρτύριο και απηχήσεις δυσκολιών της συναντούμε διαρκώς στο έργο του. Βέβαια τα παιδικά βιώματα, απωθημένα ή κρατημένα στη συνείδηση περνούν από πολλές διεργασίες (συμπυκνώσεις, μεταθέσεις, παραμορφώσεις και μεταμορφώσεις, μεταβιβάσεις κ.λπ.).

Κάτω λοιπόν από το μύθο και την περιπέτεια των ηρώων της μυθιστορηματικής πραγματικότητας του Ι.Μ. Παναγιωτόπουλου κρύβεται το βιοματικό υλικό του ποιητή, μετουσιωμένο και μεταμορφωμένο. Ανεξάρτητα όμως από τις όποιες μεταμορφώσεις έχει δεχθεί το καλλιτεχνικό υλικό, η βασική στάση του Ι.Μ. Παναγιωτόπουλου, όπως φαίνεται μέσα στην καλλιτεχνική του δημιουργία, η συμπεριφορά δηλαδή του έργου του, ο πυρήνας και ο προσανατολισμός του και κυρίως η συναισθηματική του υφή και ένταση έχουν το αντίκρουσμά τους στην περιπέτεια της ζωής του συγγραφέα όπως την είδαμε παραπάνω.

⁴⁸⁰ Βλέπε: Νέα Εστία, Τόμος 112^{ος}, τεύχος 1329, Αθήνα, 15 Νοεμβρίου 1982, σελ. 1502.

⁴⁸¹ Βλέπε: Πέτρου Γλέζου, Η Πολυμέρεια του Ι.Μ. Παναγιωτόπουλου, Τετράδια «Έκθεση», 8 σελ. 33.

Αν λοιπόν με τρόπο επαγωγικό παρατηρήσουμε και ελέγξουμε όσα αναφέραμε παραπάνω και όσα ο ίδιος γράφει στα *«απολογητικά χαρτιά»* και ιδιαίτερα στα κείμενά του, εύκολα θα διαπιστώσουμε τον προσωπικό μύθο του συγγραφέα, γιατί ο ίδιος βρίσκεται μέσα στο έργο και πίσω από τις σελίδες του. Ο ίδιος άλλωστε γράφει: *«Πολλοί το παρατήρησαν, πως ο τόνος μου είναι εξομολογητικός [...]»*. Η εξομολόγηση όμως συνδέεται και με την αυτογνωσία, άλλη ζωηρή επιθυμία του Παναγιωτόπουλου, που παραπέμπει στους αρχαίους Έλληνες και συγκεκριμένα στο Πλατωνικό: *«αίφνης, οίον από πυρός πηδήσαντος εξαφθέν φως, εν τη ψυχή γενόμενου»* της Έβδομης Επιστολής (341) και από εκεί στο Σολωμό:

«Άστραψε φως κι εγνώρισεν ο νιός τον εαυτό του»

Αλλά και ο ίδιος στην *«Ωρα Απολογισμού»*, αφιέρωμα *«Ευθύνης»* γράφει: *«Ήθελα – και το προσπάθησα τούτο το πράγμα – ν’ αυτογνωρισθώ και να εξομολογηθώ και να γλιτώσω από την ενοχή που με δυνάστευε ολόένα»* (ό.π. σελ. 153). Ενοχές για κρίματα ασυνειδητοποιήτα, γιατί η αυτογνωσία είναι δυσσπόκτητη, κι αυτό το ξέρει και το ομολογεί: γράφει στην *«Αλληλογραφία»*: *«Άλλη μια φορά μπορεί να διαπιστώσει κανείς πως είναι δυσκολότατο πράγμα η αυτογνωσία»* (Αλληλογραφία, Οι Εκδόσεις των Φίλων, Αθήνα, 1975, σελ. 105).

Οι συνειρμοί του Ι.Μ. Παναγιωτόπουλου με βγάζουν στον Ηράκλειτο: *«Εδιζησάμην εμωυτόν»* δηλαδή ερεύνησα τον εσωτερικό κόσμο μου, στα βάθη της ψυχής μου, λέει ο Ηράκλειτος στο σωζόμενο απόσπασμα 101, και σαν να ερεύνησε στο σκοτεινό βυθό της θάλασσας και να παρασύρθηκε στις εκτάσεις και αποστάσεις χωρίς τέρμα, επιλέγει πλήρης δέους για το μέγα άπειρο της ψυχής του:

«ψυχής πείρατ’ ιών ουκ αν εξεύροιο, πάσαν επιπορευόμενος οδόν, ούτω βαθύν λόγον έχει»

(στα πέρατα, τα άκρα της ψυχής σου, τα σύνορά της, δεν θα μπορέσεις να τα βρεις, οποιοδήποτε δρόμο επινοήσεις και με οποιοδήποτε χώρο της ψυχής κι αν παρευρεθείς, διότι τόσο βαθύ λόγο έχει).

Ο Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος πολλές φορές μίλησε για την πολλαπλότητα του όχι μόνο τη συγγραφική, αλλά για την εσωτερική του πολλαπλότητα: *«Ποίον από τους εαυτούς μου προσπαθώ να εκφράσω σ' αυτά τα χαρτιά; η ύπαρξή μου είναι πεδίο μάχης [...] Συχνά συλλογιούμαι πως θα μπορούσα να φιλιώσω τους αντίμαχους. Μα και τούτο δεν είναι βολετό. Να ξεχωρίσω, ανάμεσα στο πλήθος των άλλων, τους δύο καιρίους εαυτούς μου και να τους αφήσω να πορεύονται λεύτερα το δρόμο τους, ο καθένας για λογαριασμό του; μα τρέμω την ώρα, την βέβαιη ώρα, που θα βρεθούν πρόσωπο με πρόσωπο. Τότε ο ένας θα πρέπει να πεθάνει. Και τρέμω ακόμη το απλό τούτο περιστατικό: πως όποιος κι αν πεθάνει θα είμ' εγώ».*⁴⁸²

Νομίζουμε πως ο Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος είναι μια πολύ ευνοϊκή και πρόσφορη με το έργο του περίπτωση, για να προσπαθήσει κανείς να δει κι' απ' αυτό το παράθυρο κάποια πτυχή της αχανούς δημιουργίας του Ι.Μ. Παναγιωτόπουλου, εφαρμόζοντας, σε μια τέτοια προσπάθεια τη διακειμενική μέθοδο, στην οποία οδηγούμαστε από τους συνειρμούς που προκαλεί το ίδιο το κείμενο του Ι.Μ.Παναγιωτόπουλου.

Ο Παλαμάς, λοιπόν, αναγνωρίζει πολλά πρόσωπα μέσα στο Εγώ τα οποία μάλιστα δεν βρίσκονται σε συμμαχία μεταξύ τους, αλλά αλληλογρονθοκοπούνται.

Και στον Παναγιωτόπουλο και πάλι διαβάζουμε: *«Έζησα με τόνα πόδι στον έξω κόσμο, με τα' άλλο στο μικρό, εσωτερικό μου σύμπαν. Έτσι μεγάλωνε, μέρα με τη μέρα η διάσταση· τώρα έχει πραγματοποιηθεί η οχάση»*⁴⁸³. *«Βλέπουμε ότι [...] το πρώτο πολλαπλό μοίρασμα έχει αποκρυσταλλωθεί και συμπυκωθεί σε δύο κύρια μέρη αντίθετα με συνέπεια τη διάσταση που αναφέρει ο ίδιος»* γράφει η Αννίτα Π. Παναρέτου.⁴⁸⁴

Κατά τη γνώμη μας τη διάσταση αυτή δε σημαίνει διόλου πως ανατρέπεται η ενότητα του ήρωα ή του συγγραφέα, αφού ξέρουμε, σύμφωνα με την ψυχολογία του βάρθους, ότι ο συγκρουσιακός χαρακτήρας είναι το κύριο συστατικό γνώρισμα κάθε Εγώ (μιλούμε βέβαια για

⁴⁸² Χειρόγραφα της Μοναξιάς, Δημητράκος, Αθήνα 1943, σελ. 25.

⁴⁸³ Βλέπε: Αλληλογραφία, ό.π. σελ. 25.

⁴⁸⁴ Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος, ό.π., σελ. 75.

σύγκρουση που παίζεται στη μέση σκηνή του ψυχισμού, στα βαθύτερα στρώματά του). πρόκειται βέβαια για δυνάμεις αντίρροπες που ενυπάρχουν στον Γιωτραμί και προσπαθούν να τον τραβήξουν ή κάθε μια προς το μέρος της. Αυτό είναι εμφανές περισσότερο στις ποιητικές συλλογές (**Το βιβλίο της Μιράντας, Λυρικά Σχέδια**), στα **Χειρόγραφα της Μοναξιάς, στις Ομιλίες της Γυμνής Ψυχής** και στους **Αιχμαλώτους**: «Και ν' ανεβαίνεις σκαλί το σκαλί, με μόχθο και πόνο, καταχρώντας τα' αόρατα διαδοχικά επίπεδα σαν το φοίνικα [...]». ⁴⁸⁵Αντίθετα:

«Κι έτσι όλο σούρχεται κει κάμου να γείρεις και να κοιμηθείς [...]

Οι αντίρροπες δυνάμεις που ενυπάρχουν στον ποιητή Παναγιωτόπουλο είναι, κατά τη γνώμη μας, απόρροιες και αντίτυποι ενδοψυχικών συγκρούσεων, και εκδηλώνονται ως αντιθέσεις ανάμεσα στους ήρωες της μυθιστορηματικής πραγματικότητας: Το σφρίγος που του υπαγορεύει τη δράση, και η αδυναμία (κυρίως στα χειρόγραφα της Μοναξιάς) και η ατολμία (στους Αιχμαλώτους), που τον καταδικάζουν στην απραξία. Για να καταλήξει να φωνάζει απελπισμένα: «*Τώρα έχω απομείνει μεσοστρατίς. Μισή ψυχή. Μισός νους. Και τους ανθρώπους που απομένουν μεσοστρατίς*». ⁴⁸⁶

Θα 'λεγα ότι ο άξονας γύρω από τον οποίο στρέφονται όλες σχεδόν οι ενέργειες των προσώπων (οι οποίες στην ουσία είναι ομόδρομες και ομότροπες) είναι το ανικανοποίητο, που ίσως δεσπόζει σε όλη τη δημιουργία του Ι.Μ. Παναγιωτόπουλου. Τα ερωτήματα όμως που τίθενται είναι αν τα εμπόδια που παρεμβάλλονται και ανατρέπουν την προσπάθεια ικανοποίησης, λειτουργούν εξ αντικειμένου ή αν αποτελούν προβολή ιδιότυπων ψυχικών καταστάσεων των ηρώων μέσα στη μυθιστορηματική πραγματικότητα.

Δεν δυσκολεύομαι να διατυπώσω τη θέση μου ξεκάθαρα ότι τα εμπόδια που παρεμβάλλονται και ανατρέπουν την προσπάθεια ικανοποίησης αποτελούν προβολή ιδιότυπων ψυχικών καταστάσεων, εσωτερικών

⁴⁸⁵ Ομιλίες της Γυμνής Ψυχής, ό.π., σελ. 255.

⁴⁸⁶ Αιχμαλώτοι, β' έκδοση, Εκδ. Αστήρ, 1972, σελ. 82.

συγκρούσεων που προέρχονται από αντιφάσεις, αφού «το μικρό λυπημένο παιδί», που ο αναγνώστης συναντά στην πρώτη αφηγηματική του προσπάθεια («Χαυς και άλλα Πεζά») βρήκε το κουράγιο, τεράστιο κουράγιο να παλέψει, να διανοίξει τα εμπόδια, να αφήσει πίσω του τη δραματική θλίψη που αφήνουν «τα σβησμένα κεριά» του Καβάφη, να θέσει στόχους («πρέπει χωρίς άλλο να γίνω αυτό που είμαι») γράφει στα «Χειρόγραφα της Μουαζιάς» (σελίδα 37) και στη σελίδα 10 ομολογεί ότι εκείνο που θέλησε ήταν να δώσει την εσωτερική του περιπέτεια. «Με καιρό και με κόπο» λοιπόν κατόρθωσε να δημιουργήσει έργο σοβαρό και να καταστήσει την κοινωνική καταξίωση και αναγνώριση.

Άλλωστε, στο έργο τέχνης, όταν μιλούμε για συμπεριφορά του ήρωα, εννοούμε τις βαθύτερες ψυχικές συγκρούσεις, και οι αντιθέσεις ήναι το κύριο γνώρισμα των ψυχικών συγκρούσεων που λαβαίνουν χώρα στα βαθύτερα στρώματα του ψυχισμού του ήρα, και είναι επόμενο να φθάνουν και στο έργο τέχνης, που μπορούμε να πούμε ότι αποτελεί κάτοπτρό του (son double). Στις «Ομιλίες της Γυμνής Ψυχής» για παράδειγμα, ο Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος, δημιουργεί και στήνει απέναντί του «τον φίλο του στοχαστή», που τον αποχωρίζεται με σπαραγμό, όταν κρίνει πως δεν μπορεί να τον συντηρήσει άλλο: «Έπεσα χάμου κ' έκλαψα μέσα στις φλογισμένες παλάμες μου. Ένας άνθρωπος είχε περάσει. Τον είχα πλάσει από τον εαυτό μου».⁴⁸⁷

Τον αγαπά τον εαυτό του, γι' αυτό και αγωνίζεται να τον γνωρίσει καλύτερα. Είναι οι ώρες που ο ασκημένος στο αγαθό γυρίζει στην ψυχή του να κρυφτεί από το έκνομο. Ο «περιορισμός» αυτός στα μεγάλα και υψηλά τείχη του εαυτού μας δεν είναι φυγή αλλά συγκέντρωση και αναβάπτιση. Βγαίνει μεγαλωμένη η ευθύνη από τέτοιες αναφορές στην ψυχή μας. Αυτό φαίνεται να πιστεύει και ο Γιωταμί: «Ο περιορισμός αυτός μας δείχνει πόσο πολύτιμη είναι η ώρα του εσωτερικού κόσμου, που επιτρέπει την καταβύθιση ή την αναγωγή σε ό,τι στερεότερο και μονιμότερο κατέχει ο άνθρωπος», γράφει.⁴⁸⁸

---

⁴⁸⁷ Ομιλίες της Γυμνής Ψυχής, ό.π. σελ. 85.

⁴⁸⁸ Βλέπε: Τα Γράμματα και η Τέχνη, ό.π. σελ. 331.

Σε άλλο κεφάλαιο της εργασίας μας αναφέραμε ότι η φτώχεια ερειπώνει και αποσυνθέτει την ψυχή του παιδιού, που τσακίζεται την ώρα που ψάχνει ένα καλό όνειρο για τη θέση του μέσα στον κόσμο.

Ύστερα αναφαίνονται τα αποτελέσματα: τάση προς επικράτηση, εγκεντρισμός, περιορισμός της ψυχής και του νου, συμπλέγματα απομονωτικής κατωτερότητας, έχθρα προς το συνάνθρωπο, διάθεση καταλυτική προς τους οικογενειακούς και κοινωνικούς θεσμούς.

Ο Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος, ο ποιητής του Αιτωλικού έχει μια πολύ δύσκολη παιδική και εφηβική ζωή. Κι αργότερα, σαν να διατάζει να επιχειρήσει τολμηρότερα δημιουργικά βήματα προς τα εμπρός. Γυρίζει προς τα πίσω, στη φτωχική ζωή των παιδικών και εφηβικών του χρόνων, *«μια ζωή γεμάτη θανάτους και πείνα και στερήσεις και ανασφάλεια οικογενειακή. Που θα πει: ξοδεύεται σε τραγικές αναμνήσεις, που θα βαραίνουν ολάκερη την υπόλοιπη ζωή του και θα ενσταλάζουν το στυφότατο αίσθημα της ανθρώπινης οδύνης, της οικονομικής ανέχεια και της φθοράς»*.⁴⁸⁹ Ο ίδιος ο Γιωταμί γράφει: *«Υπήρξα ένα πολύ φτωχό παιδί. Πάλεψα πολύ για να ζήσω. Ντρέπομαι, ξέρετε, να πω πως υπήρξα τόσο φτωχός, αλλά είναι αλήθεια»*.⁴⁹⁰ Όντως η μνήμη έχει φυλαγμένα μαχαίρια που τα προτείνει στον ενήλικο πια Γιωταμί που πέρασε από αντιθέσεις οικογενειακές, οικονομικές και ηθικές στην παιδική ηλικία.

Έπειτα υπάρχουν και ορισμένα συμπλέγματα που προέρχονται από πραγματικές οργανικές ατέλειες, όπως είναι η δυσμορφία του προσώπου, το μικρό ανάστημα (οι συμμαθητές του τον κοροϊδεύαν, τον έλεγαν «κοντοστούπη», «χοντρομύτη» κ.ά.).

Οι κατωτερότητες αυτές απωθούν το παιδί έξω από την κοινωνία, όπως τα κύματα της θάλασσας που ρίχνουν τα δελφίνια έξω από το νερό, στην ξερή αμμουδιά. Κι εκείνα αν δεν μπορέσουν να επιστρέψουν, να συρθούν ως το νερό, θα πεθάνουν... Τα παιδιά με κατωτερικά συμπλέγματα αποσύρονται από την κοινωνία, ανοίγουν ένα δικό τους ατομικό καταφύγιο

---

⁴⁸⁹ Βλέπε: Δημ. Γιάκος, Ο Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος Βιογραφούμενος και αυτοβιογραφούμενος, Νέα Εστία, Αφιέρωμα, τεύχος 1329, Αθήνα 1982, σελ. 1503.

⁴⁹⁰ Βλέπε: Τετράδια «Ευθύνης» 8, Ώρα Απολογισμού.

και περνούν τη ζωή τους μέσα σε νοσηρά όνειρα. Για ένα τέτοιο παιδί μιλάει ο ποιητής.⁴⁹¹

Ο Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος υπέφερε από αυτή τη συμπεριφορά και αναζητούσε που αλλού, στον εαυτό του: *«Συχνά συμβαίνει να χάνουμε την πίστη μας στο ένα, στ' άλλο, να χάνουμε την πίστη μας σε κάθε αξία σε κάθε πίστη. Τότε αναζητούμε καταφυγή στους ολόγυρά μας ανθρώπους, στους πολλούς, στους λίγους, στον ένα. Κι αν τύχει και μας προδώσουν όλοι ελεεινά μας απομένει ο εαυτός μας. πιστεύουμε σε τούτον»*⁴⁹² Ό,τι είναι κακό, είναι η απομόνωση, η αποφυγή των ανθρώπων και της κοινωνίας. Ο άνθρωπος που είναι μόνος, κατάμονος, ζει μέσα στο κρύο της ερημιάς, φοβάται και την ίδια του τη φωνή.

Στο παραπάνω απόσπασμα είναι ολοφάνερα τα αισθήματα κατωτερότητας, αλλά και η απόλυτη αυτοπεποίθηση. Παρόμοια αποσπάσματα ο αναγνώστης συναντά σε πολλά από τα κείμενά του:

Στην Αστροφεγγιά, για παράδειγμα υποψιάζονταν, όχι χωρίς λόγο βέβαια, ότι οι προφυρογέννητοι της εποχής του – και ανάμεσά τους και φίλοι – τον αντιμετώπιζαν με υπεροψία. Δεν μπόρεσε να βρει εύκολα καταφυγή. Στα *«Χειρόγραφα της Μοναξιάς»*, όταν διαπιστώνει πόση απήχηση είχε η κακή για το δικό του πνευματικό ανάστημα – ιστορία της Γενοβέφας στους απλούς ανθρώπους της υπαίθρου όπου τη διηγείται, τον βλέπουμε να σηκώνει με απελπισία το βλέμμα προς τον ουρανό και να αναφωνεί *«Θεέ μου! πόσο ακατανόητος είναι ο κόσμος σου!»*

Θα παλέψει όμως ο Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος να απαλλάγει από τα αισθήματα κατωτερότητας: θα υπάρξει μια ανδροπρεπής *«διαμαρτυρία»* θα προσπαθήσει να ξαναβρει τη χαμένη του δύναμη, να ισοροπήσει την έλλειψή του, γι' αυτό και επανέρχεται στο θέμα της αυτογνωσίας, η οποία του παρέχει το πρώτο μέτρο για να γνωρίσει τον συνάνθρωπο.

Όλη η σύλληψη του συναισθηματικού κόσμου των άλλων ανθρώπων είναι γνώση και επίγνωση στηριγμένη στη δική του εμπειρία, είναι δηλαδή

---

⁴⁹¹ Βλέπε: Το Ποίημα του Νίκου Χάγερ – Μπουφίδη, Παράκληση στο Θεό για έναν μικρό καμπούρη.

⁴⁹² Βλέπε: Τα Πρόσωπα και τα Κείμενα Β' - Ανήσυχα χρόνια, ό.π., σελ. 119.

προϊόν αυτογνωσίας. *«Με καιρό και με κόπο»*, καθώς έλεγε ο Σολωμός, με τη γνώση – γνωριμία των όντων και των φαινομένων, με την αυτογνωσία που οδηγεί στην ανθρωπογνωσία, την τέχνη – πολύτιμη υπέρβαση και *«καλλίστη παιδιά»* κατά Πλάτωνα, καταξιωμένος ως άνθρωπος και ως ποιητής (χρησιμοποιώ τον όρο συμπεριληπτικά, εννοώντας κάθε μορφή τέχνης), διακεκριμένος ως Παιδαγωγός βγαίνει στον κόσμο και μετέχει στις παραγωγικές διαδικασίες.

«Πώς αντικρύζω τον Ι.Μ. Παναγιωτόπουλο σήμερα; Μονάχο σ' εμέ το φως της αγωνίας του αναμένο, μιας να καταράχι, αγωνίας που εξαγίασε και την ψυχή και τη ζωή του, να φύγει με περιπάθεια εκείνους, που βιαστικά ασθμαίνοντας περνάνε στριμωγμένοι μέσα στη δεινή εμπλοκή του καιρού, δικαιωμένος. Γιατί αγάπησε αλήθεια κι ομορφιά».

Αρα έχουμε ως κύριο σημαίνον τις περιπέτειες της ζωής του Ι.Μ. Παναγιωτόπουλου και της δημιουργίας του, η οποία (ζωή του) αναζητείται και οικοδομείται μέσα από τις φαντασιώσεις και τις τραυματικές καταστάσεις των ηρώων της μυθιστορηματικής πραγματικότητας. Όμως σ' όλη την περιπέτεια του ήρωα απολείπει η αυτοεγκατάλειψη, που θα σήμαινε απουσία επιθυμίας. Αλλά η επιθυμία είναι ατελείωτη, συνεχώς αναιρούμενη και ενταυτώ ανανεούμενη και επαναλαμβάνομενη. Ο ίδιος ο συγγραφέας στην *«Ωρα Απολογισμού»* αναφέρεται στα πρώτα και σκληρότατα μαθήματα στο πικρότατο σχολειό της ζωής, στους ανεξίτηλους πόνους του, στο συλλογικό δράμα του ανθρώπου, και βέβαια στη χαμένη παιδικότητά του: *«[...] Πολλά παιδιά, πολλοί νέοι άνθρωποι κατορθώνουν να περάσουν μερικά χρόνια ανέμελα, για νάχουν να θυμούνται κάτι, εκείνη την εποχή του παραδείσου, ένα αποταμίευμα που υστερότερα του, χρησιμεύει πολύ, όταν έρθουν οι βαρυχειμωνιές [...].»*

Όμως οι βαρυχειμωνιές δεν τον οδήγησαν στην αυτοεγκατάλειψη, κράτησε την ηθική του προσωπικότητα πάνω από το ρεύμα της συμφοράς. *«[...] Είναι και οι βαρυχειμωνιές μια πολύτιμη πείρα. Αλλά όχι και τόσο, που να μαραίνουν από νωρίς κάθε ικμάδα της ζωής. Ωστόσο, για να το σημειώσω και τούτο, αυτές οι «νεαρές θλίψεις» [...] γίνονται αφειρητές για τα πολύ*

μεγάλα, όταν αρχίσει να τη συλλογιέται κανείς τη ζωή και βαθύτερα να τη νιώθει». ⁴⁹³

Οι ήρωες της μυθιστορηματικής πραγματικότητας είναι άνθρωποι απλοί, είναι ο απλός καθημερινός κόσμος, που μέσα από την ταπεινοσύνη του κατορθώνει ο συγγραφέας Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος να του αποσπάσει μια γνήσια και υψηλή κραυγή ύπαρξης και αγωνίας: «*Ήταν ένα μικρό λυπημένο παιδί*» γράφει ο ίδιος, στην πρώτη σελίδα της πρώτης αφηγηματικής του προσπάθειας «*Χαυς και άλλα Πεζά*». Και την «ιστορία» του μικρού εκείνου λυπημένου παιδιού αισθάνεται την ανάγκη να μας αφηγηθεί στα «*δέκα σύντομα κεφάλαια των 70 σελίδων του βιβλίου του*».

Ο ποιητής ⁴⁹⁴ του Αιτωλικού έχει μια πολύ δύσκολη ζωή κ' αυτό αποτυπώνεται στη ζωή των ηρώων της μυθιστορηματικής πραγματικότητας αλλά και στη ζωή του δημιουργού. Η μνήμη έχει φυλαγμένα μαχαίρια που τα προτείνει στον ενήλικο δημιουργό, τον Παναγιωτόπουλο, ο οποίος πλάθει το έργο του ξεκινώντας από ένα βαθύ παλμό της ύπαρξης, για να καταλήξει στην κορυφή του εξομολογητικού λόγου: «*Υπήρξα ένα πολύ φτωχό παιδί. Πάλεψα πολύ για να ζήσω. Ντρέπομαι, ξέρετε, να πω πώς υπήρξα τόσο φτωχός αλλά είναι αλήθεια*».

Γυρίζει προς τα πίσω, στη φτωχική ζωή των παιδικών και των εφηβικών του χρόνων, στη «*Λεηλασία μιας ζωής*», όπως θα 'λεγε ο ηθογράφος της βιοματικής λαϊκής αφήγησης Αντώνης Τραυλαντώνης. Γυρίζει στη φτωχική ζωή των παιδικών του χρόνων, μια ζωή γεμάτη από θανάτους και πείνα και στερήσεις κι ανασφάλεια οικογενειακή. Ξεθάβει από μέσα του το πολυτραυματικό παιδί, το πληγωμένο μεγαλείο των παιδικών χρόνων, και πάει κι έρχεται ανάμεσα στις άτακτες αναμνήσεις του και τη σκληρή πραγματικότητα. Ίσως εδώ έχει τη ρίζα του το βαρύ συναίσθημα κατωτερότητας με όλες τις αρνητικές συνέπειές του:

«[...] Το μικρό λυπημένο παιδί δεν το έλεγαν Χαυς· το έλεγαν κάπως αλλοιώτικα, μ' ένα όνομα κοινό, καθημερινό, συνηθισμένο· θα ήταν είκοσι τριών – είκοσι τεσσάρων χρόνων, όταν άκουσε για πρώτη φορά να του

⁴⁹³ Όρα Απολογισμού, Αφιέρωμα «Ευθύνης», σελ. 146.

⁴⁹⁴ Ποιητής: χρησιμοποιώ τον όρο συμπεριληπτικά, εννοώντας κάθε μορφή τέχνης.

φωνάζουν έτσι γλυκά: Χανς – στη λέξη αυτή δεν υπάρχουν παρά τρία σύμφωνα κ' ένα φωνήεν κι ως τόσο μπορούσαν να ηχούν σα μια ολόκληρη μελωδία [...].⁴⁹⁵ Βέβαια δε θα τσακιστεί πάντα η ψυχή του παιδιού που θα κυριαρχηθεί από συμπλέγματα κατωτερότητας. Θα υπάρξει μια «ανδροπρεπής διαμαρτυρία», θα παλέψει το άτομο να αναπληρώσει τις ελλείψεις του.

Όπως είδαμε παραπάνω, το πρόβλημα της ζωής και του θανάτου, του Έρωτα και του Θανάτου υπήρξε θεμελιώδες για τον Παναγιωτόπουλο. Εμπειρία του θανάτου είχε αποκτήσει από τα παιδικά χρόνια, δηλαδή σε μια φάση που δεν είχε τη δυνατότητα να ερμηνέψει τους δύο βασικούς πόλους έλξης, τις δύο κοσμολογικές δυνάμεις Έρωτα – Θανάτου και να συνειδητοποιήσει τα δύο αυτά νοήματα. Έτσι ο Χανς από τη μια μεριά «έζησε διπλά τη ζωή του γιατί κάθε μέρα τη λογάριάζε σαν ένα πολύτιμο θησαυρό που θα έπρεπε να τον ξοδεύει με φιλαργυρία» (σελ. 9) και από την άλλη μεριά «ξαφνικά του έπιανε η νοσταλγία της ανυπαρξίας: θα ήθελε να μην ήταν τίποτε, θα ήθελε να μην είχε γεννηθεί».

Στην «Αστροφεγγιά» ο συγγραφέας έχει κατανοήσει τη γοητεία κι ακόμη το διονυσιασμό της ζωής, δεν τολμά όμως ν' απλώσει το χέρι και να την αρπάξει. «Ένωθα πως ήμουν ανίκανος να πάρω ό,τι μπορούσε να μου προσφέρει αυτή η παράδοξη πάντα περιπέτεια, που ονομάζεται ζωή».⁴⁹⁶ Η ατολμία αυτή εμφανίζεται στα πρώτα του έργα, αργότερα όμως ο Παναγιωτόπουλος βγαίνει δυναμικά στη ζωή: «το βέβαιο είναι πως όλα πεθαίνουν δω χάμου: μονάχα η ομορφιά δεν πεθαίνει· η ομορφιά και της ζωής η ακάματη δίψα»⁴⁹⁷ και δίνοντας στο θάνατο την αποτρόπαιη μορφή του σκουληκιού που παραμονεύει αθέατο, σημαδεύοντας την ανθρώπινη μοίρα ήδη από τη στιγμή της γέννησης.⁴⁹⁸

Ο Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος έχει γνωρίσει τον έρωτα, τη χαρά ενός παιδιού, την ικανοποίηση της δημιουργίας. Τα ερείσματά του στη ζωή είναι πολύ ισχυρά· γαντζώνεται λοιπόν επάνω της – με πείσμα –

⁴⁹⁵ Βλέπε: Χανς και άλλα Πεζά ό.π., σελ. 10.

⁴⁹⁶ «Ωρα Απολογισμού», αφιέρωμα «Ευθύνης», σελ. 146.

⁴⁹⁷ Χειρόγραφα της μοναξιάς, ό.π. σελ. 79.

⁴⁹⁸ Βλέπε: Οι δύο κ' η Νύχτα, ό.π. σελ. 219.

διακηρύσσοντας ότι «είναι ανάγκη να νομιμοποιηθεί η χαρά της ζωής»,⁴⁹⁹ ενώ αργότερα το 1970 γράφει για τον τρόπο που αντιμετωπίζει το θάνατο εκείνη την εποχή: «το τέλος της ιστορίας είναι ο θάνατος, η λύση που δεν έχει ο ίδιος [ο ποιητής και κατ' επέκταση ο οποιοσδήποτε άνθρωπος] επινόησε και δεν κατορθώνει ν' αποδεχτεί».⁵⁰⁰

Ο Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος αρνείται το θάνατο και ζητά να τον ακυρώσει. Από εδώ ξεκινά συνειδητοποιημένο το άγχος: «τρέμουμε μη χάσουμε τη στιγμή. Γιατί η στιγμή είναι η δική μας αιωνιότητα».⁵⁰¹ Μόνο έτσι μπορεί κανείς – αν μπορεί – να αντιταχθεί στο θάνατο: ζώντας τη στιγμή του, την αιωνιότητά του, κερδισμένη μέσα απ' την εγρήγορση, που μπορεί να ισοφαρίσει την ακινησία του τάφου («κ' οι νεκροί ξαπλωμένοι στη γησ [...] να μη σειούνται καθόλου, μοναχά να μουσκεύουν».⁵⁰²

Ο Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος με τη ζωή του σε κάθε δυνατή έκφρασή της, ενώ ο θάνατος υπάρχει μέσα του, αλλά ως μακρινό ακόμη ενδεχόμενο. Ο χρόνος της ζωής δεν μετριέται με τον αριθμό των ετών που θα ζήσει αλλά με τα έργα του που θα δημιουργήσει μέσα σ' αυτό το χρόνο. Ο συγγραφέας έχει ολοκληρωθεί και έχει βιώσει, σε τέτοιο βαθμό την ολοκλήρωση, ώστε να κατανοεί το ανεπανόρθωτο και το απόλυτο του θανάτου [«να έχεις ανακαλύψει το ρώτημα και το ρώτημα να έχει μεταμορφωθεί σε πρόβλημα και το πρόβλημα να έχει κατανήσει αγωνία κ' η λύτρωση από την αγωνία όρος ζωής».

Μ' αυτή τη στάση τοποθετείται απέναντι στη ζωή που τη θεωρεί αδικαιώτη και απέναντι στο θάνατο που το αισθάνεται από πάνω του σα δαμόκλεια σπάθη.

Σπάνια θα βρει κανείς τέτοιο ανακάτωμα ζωής και θανάτου, όχι φυσικού προς μεταφυσικό. Το ποιητικό βλέμμα του Ι.Μ. Παναγιωτόπουλου είναι βιολογικό, ένυλο, ερωτικό, ένα βλέμμα Ορφέα αλλά με άλλο πεπρωμένο· φυτρώνει μέσα στους νεκρούς, αλλά και οι νεκροί φυτρώνουν μέσα στους

---

⁴⁹⁹ Ομιλίες της Γυμνής Ψυχής, ό.π. σελ. 103.

⁵⁰⁰ Τα Ποιήματα του Ι.Μ. Παναγιωτόπουλου, ό.π., σελ. 21.

⁵⁰¹ Ομιλίες της γυμνής ψυχής, ό.π. σελ. 169.

⁵⁰² Αιχμάλωτοι, ό.π. σελ. 11-12.

ζωντανούς· ανοίγει ο μεγάλος περίβολος. Και αυτό το ανακάτωμα μόνο ένας φίλος της ζωής και του έρωτα αλλά και απευθείας μελετητής του θανάτου μπορούσε να το πετύχει.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Η Βιβλιογραφία που αναφέρουμε είναι εκλεκτική· αφορά κυρίως στις κύριες πηγές που προσανατόλισαν την εργασία μας και την στήριξαν ή και την καθόρισαν ακόμα μεθοδολογικά. Τέτοιες πηγές είναι αυτές που προέρχονται από Αρχειακό υλικό, από πρακτικά Επιστημονικών Συναντήσεων, από αφιερώματα, στον Περιοδικό και Ημερήσιο Τύπο, από μονογραφίες, από επιμέρους εργασίες και μεμονωμένες μελέτες και βέβαια από το ογκώδες και πολυπρόσωπο έργο του Ι.Μ. Παναγιωτόπουλου.

Εργογραφία

- i. Ποίηση
- ii. Πεζογραφία
- iii. Κριτική
- iv. Δοκίμιο
- v. Ταξιδιωτικά
- vi. Ιστορία – Λεξικά – Ανθολογία
- vii. Μεταφράσεις

Βοηθήματα

- i. Αρχεία
- ii. Περιοδικά [επιλογή]
- iii. Ημερολόγια
- iv. Εφημερίδες [επιλογή]
- v. Αφιερώματα
- vi. Βασικά άρθρα

Αρχεία

1. Αρχείο Ι.Μ. Παναγιωτόπουλου, όπου απόκεινται:

- Πρακτικά Επιστημονικών Συναντήσεων
- Ανέκδοτα έργα του Ι.Μ. Παναγιωτόπουλου.
- Γράμματα διαφόρων προς τον Ι.Μ. Παναγιωτόπουλο.
- Οι ομιλίες «Μ. Παναγιωτόπουλου στο Μορφωτικό Σύλλογο «Αθήναιον».
- Πληροφορίες για τον Παιδαγωγό και το Δάσκαλο Παναγιωτόπουλο, καθώς και στοιχεία από τις πολύκλαδες δραστηριότητές του.

2. Αρχείο Γ.Θ. Βαφόπουλου (Βαφοπούλειο Πνευματικό Κέντρο του Δήμου Θεσσαλονίκης).

Ιστορικό Αρχείο του Πανεπιστημίου Αθηνών (Σκουφά 45, Αθήνα).

Βιβλιοθήκες (Εθνική, Βουλή, Γεννάδιος, κ.α.).

Αφιέρωματα

Περ. Νέα Εστία, Αφιέρωμα στον Ι.Μ. Παναγιωτόπουλο (τον Ποιητή και τον Πεζογράφο), τομ. 112, τεύχος 1239, 15 Νοεμβρίου 1982.

Ε. Κριαρά (Επιμέλεια), Αφιέρωμα στον Ι.Μ. Παναγιωτόπουλο, Εκδόσεις Μαλλιάρης Παιδεία, Θεσσαλονίκη 1987.

Περ. Σκιάθος, Αφιέρωμα στον Ι.Μ. Παναγιωτόπουλο, τεύχος 26, Ιούλιος – Αύγουστος, Σεπτέμβριος 1982.

Τετράδια «Ευθύνης», Χαιρετισμός στον Ι.Μ. Παναγιωτόπουλο. Εξήντα χρόνια πνευματικής παρουσίας, τόμος 8, Αθήνα 1979.

Περ. Πορφύρας, (Μικρό αφιέρωμα στον), τεύχος 97, Οκτώβριος – Δεκέμβριος 2000.

Περ. Ελληνίδα, Αφιέρωμα στον Ι.Μ. Παναγιωτόπουλο, 27 Απριλίου 1966.

Περ. Νέα Σκέψη, τεύχος 85, το περιοδικό αφιερώνει σελίδες του στον Ι.Μ. Παναγιωτόπουλο, με αφορμή την έκδοση των ποιητικών απάντων του.

ΓΕΝΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ ΓΙΑ ΤΟΝ Ι.Μ. ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟ

Επιλογή

- Αργυρίου Αλ., (41990). Διαδοχικές αναγνώσεις Ελλήνων υπερρεαλιστών, εκδ. Γνώση.
- Βαρών Ο., (1987). *Ελληνικός νεανικός τύπος (1941-1945). Καταγραφή, τόμ. Β' Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας/Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, 10.*
- Beason R., (1996), *Εισαγωγή στη νεότερη ελληνική λογοτεχνία. Ποίηση και πεζογραφία, 1821-1922, μετάφραση Ευαγγελία Ζουργού - Μαριάννα Σπανάκη, εκδ. Νεφέλη.*
- Βουτουρή Π., (1997). *Η συνοχή του τοπίου. Εισαγωγή στην ποιητική του Ανδρέα Εμπειρικού, εκδ. Καστανιώτη.*
- Δημητρακόπουλος Φ., (1990). *Η πρωτοποριακή κίνηση του 30 και το μυθιστόρημα, εκδ. Καστανιώτη.*
- Η ελληνική ποίηση. Αυθολογία-Γραμματολογία (Νεωτερικοί ποιητές του μεσοπολέμου), επιμέλεια Αλέξ. Αργυρίου, τόμ. Δ', εκδ. Σοκόλη, 31990. σ. 19-237.*
- Καρπόζηλου Μ., (1987). *Ελληνικός νεανικός τύπος (1830-1914). Καταγραφή, Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας/Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, 12.*
- Καρπόζηλου Μ., (1999), *Τεύχη-αφιέρωμα των ελληνικών περιοδικών (1879-1997), εκδ. Τυπωθήτω/Γιώργος Δαρδανός.*
- Καρυωτάκης και καρυωτακιανός, (1998). *Πρακτικά Επιστημονικού Συμποσίου (31 Ιανουαρίου και Ι Φεβρουαρίου 1997), Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας/Ιδρυτής: Σχολή Μωραΐτη.*
- Η κριτική στη νεότερη Ελλάδα, (1981). Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας/Ιδρυτής: Σχολή Μωραΐτη (στη σειρά: Βιβλιοθήκη Γενικής Παιδείας, 13).*
- Μαστροδημήτρης Π.Δ., (61996). *Εισαγωγή στη νεοελληνική φιλολογία, εκδ. Δόμος.*
- Η μεσοπολεμική πεζογραφία. Από τον πρώτο ως τον δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο (1914-1939), τόμ. Α', εκδ. Σοκόλη, 21996.*
- Η μεσοπολεμική πεζογραφία. Από τον πρώτο ως τον δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο (1914- 1939), τόμ. Η', εκδ. Σοκόλη, 21996, σ. 342-408.*
- Η μεταπολεμική πεζογραφία. Από τον πόλεμο του '40 ως τη δικτατορία του '67, τόμ. Α', εκδ. Σοκόλη, 31996.*
- Μπαλούμης Επαμ. Γ., (1996). *Πεζογραφία του '20. Μεσοπόλεμος, εκδ. Ελληνικά Γράμματα.*

- Ντελόπουλος Κυρ., (1983). *Νεοελληνικά φιλολογικά ψευδώνυμα (1800-1981), Ελληνικό Λογοτεχνικό και Ιστορικό Αρχείο.*
- Ντουλιά Χρ., (1999). *Λογοτεχνία και πολιτική. Τα περιοδικά της Αριστεράς στο μεσοπόλεμο, εκδ. Καστανιώτη.*
- Παπακώστας Γ., (2001). *Φιλολογικά σαλόνια και καφευεία της Αθήνας, πέμπτη έκδοση με προσθήκες, εκδ. Πατάκη.*
- Παπαντωνίου Ζαχ. (1982). *Ταξίδια, Βιβλιοπωλείων της «Εστίας».*
- Πάτσιου Β., (1995). *«Η Διάπλασις των Παίδων» (1879-1922). Το πρότυπο και η συγκρότησή του, εκδ. Καστανιώτη.*
- Πιερής Μιχ., (επιμ.), (1999). *Εισαγωγή στην ποίηση του Καβάφη. Επιλογή κριτικών κειμένων, Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης.*
- Πολίτης Λ., (1993). *Ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας. Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης.*
- Σαχίνης Απ., (1978). *Αναζητήσεις της μεσοπολεμικής πεζογραφίας, Θεσσαλονίκη: εκδ. Κωνσταντινίδη (σειρά: Μελέτη, 13).*
- Tonnet H. (2001). *Ιστορία του ελληνικού μυθιστορήματος, μετάφραση Μαρίνα Καραμόνου, επιμέλεια μετάφρασης Γιώργος Κέραμος, εκδ. Πατάκη.*
- Τριβιζάς Σ., (1996). *Το σουρεαλιστικό σκάνδαλο. Χρονικό της υποδοχής του υπερρεαλιστικού κινήματος στην Ελλάδα, εκδ. Καστανιώτη.*
- Τοικυάκης Κ.Γ., (1986). *Ελληνικός νεανικός τύπος (1915-1936). Καταγραφή, Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας/Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, 5.*
- Vitti M., (1994). *Ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας, μετάφραση Μυρσίνη Ζορμπά, απόδοση Ε.Ι. Μοσχονάς, εκδ. Οδυσσέας.*
- Vitti M., (1995). *Η γενιά του τριάντα. Ιδεολογία και μορφή, εκδ. Οδυσσέας.*
- Vitti M., (επιμ.), (1999), *Εισαγωγή στην ποίηση του Ελύτη. Επιλογή κριτικών κειμένων, Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης.*
- Χαιζιώτης Κ., (2001). *Βιβλιοπωλεία και εκδοτικοί οίκοι της Αθήνας (1900-1950), τόμ. Β', εκδ. Πολιτισμικού Οργανισμού Δήμου Αθηναίων/Αθηναϊκή Βιβλιοθήκη.*

ΒΑΣΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ ΓΙΑ ΤΟΝ Ι.Μ. ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟ

Επιλογή

Αθήναιου. *Πρώτη δεκαετία 1946-1956*, 1957.

Βαφόπουλος Γ.Θ., (1970). *Σελίδες αυτοβιογραφίας*, τόμ. Ιος. Το πάθος, Βιβλιοπωλείου της «Εστίας».

Βαφόπουλος Γ.Θ., (1983). *Ποίηση και ποιητές. Μελετήματα*, Θεσσαλονίκη: εκδ. Ρέκος.

Γιάκος Δ., (1950). *Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος. Ο ποιητής, ο πεζογράφος, ο κριτικός*.

Η ελληνική ποίηση. Αυθολογία-Γραμματολογία (Η ανανεωμένη παράδοση), επιμέλεια Κώστα Στεργιόπουλου, εκδ. Σοκόλη, ³1990, σ. 394-411.

περ. *Το Δέντρο; Σχετικά με τον πατέρα. Γράφουν και αφηγούνται παιδιά συγγραφέων*, τεύχ. 109, Μάρτιος 2000, σ. 58-62.

Καλογήρου Τζ., «Οι περιπέτειες της αφήγησης και η αφήγηση μιας "ιστορίας": απόπειρα προσέγγισης της Αλληλογραφίας του Ι.Μ. Παναγιωτόπουλου», στον τόμο *Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος, Αλληλογραφία. Μια ιστορία κ' ένα σχόλιο*, δεύτερη επανέκδοση επαναστοιχειοθετημένη, φιλολογική επιμέλεια Θεοδόσης Πυλαρινός, κριτική προσέγγιση Τζίνα Καλογήρου, Εκδόσεις της Σχολής Ι.Μ. Παναγιωτόπουλου 2003, σ. 123-174.

Καστρινάκη Αγγ., «Το γερασμένο παιδί, η ατίθαση υιότη και ο ρόλος της συγκυρίας. Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος, *Αστροφεγγιά*», στον τόμο *Οι περιπέτειες της νεότητας. Η ανάθεση των γενεών στην ελληνική πεζογραφία (1890-1945)*, εκδ. Καστανιώτη, 1995, σ. 291-327.

Κουλούρης Χρ., (1959). *Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος. Η μορφή και το έργο*, εκδ. Δίφρος,

Κούσουλας Λ., «Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος. (Παρουσίαση-Αυθολόγηση)», *Η μεσοπολεμική πεζογραφία. Από τον πρώτο ως τον δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο (1914- 1939)*, τόμ. ΣΤ' εκδ. Σοκόλη, 1996, σ. 364-417.

Κριαράς Εμμ., (επιμ.), *Αφιέρωμα στον Ι.Μ. Παναγιωτόπουλο*, εκδ. Μαλλιάρη-«Παιδεία», κ.κ.

Κριαράς Εμμ., «Επιστολές του Ι.Μ. Παναγιωτόπουλου και η γνωριμία των γραμμάτων μας στο εξωτερικό», περ. *Σύγκριση*, τεύχ. 5, 1993, και στο *Θητεία στη γλώσσα*, εκδ. Γκοβόστη, 1998, σ. 324-329.

Κριαράς Εμμ., (επιμ.), (2004). *Επιστολές Ι.Μ. Παναγιωτόπουλου και Εμμ. και Αμ. Κριαρά, Εκδόσεις της Σχολής Ι.Μ. Παναγιωτόπουλου*.

περ. *Νέα Εστία: Αφιέρωμα στον Ι.Μ. Παναγιωτόπουλο (τον ποιητή και τον πεζογράφο)*, τόμ. 112, τευχ. 1329, 15 Νοεμβρίου 1982.

περ. *Νέο Σκέψη*, τεύχ. 85, Απρίλιος 1970.

Νιάρκος Θαν. θ., (1999). *Ο έρωτας για τους άλλους*, εκδ. Καστανιώτη.

- Παναρέτου Αν. Π., (1990). *Εργογραφία - Βιβλιογραφία Ι.Μ. Παναγιωτόπουλου (1916- 1982)*, εκδ. Συλλόγου προς Διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων.
- Παναρέτου Αν. Π., (1990). *Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος. Συνολική θεώρηση του έργου του*, εκδ. Επικαιρότητα.
- Παπαθεοφιλόπουλος Κ.Ι.,. *Ματιές στο έργο του*, κ.κ.
- Παπακωνσταντίνου Δ.Κ., (1960). *Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος. Απόψεις του έργου του*, εκδ. Δίφρος.
- Παπαστάμος Γ., (1970). *Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος. Η αγωνία και η μοναξιά*, εκδ. Δίπτυχο.
- Πάσχος Π.Β., (επιμ.), (1993). *Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος. Το πρόσωπο και το έργο. Νέες προσεγγίσεις, με την ευκαιρία των 10 χρόνων από την κοίμησή του*, εκδ. Αστέρως.
- Πνευματικό Μνημόσυνο του Ι.Μ. Παναγιωτόπουλου. Ένας χρόνος από το Θάνατό του (27 Απριλίου 1983), Σύλλογος Αποφοίτων Ελληνικού Εκπαιδευτηρίου (Σχολής Ι.Μ. Παναγιωτόπουλου), 1984.*
- περ. Πορφύρας (*Μικρό αφιέρωμα στον Ι.Μ. Παναγιωτόπουλο*), τεύχ. 97, Οκτώβριος-Δεκέμβριος 2000, σ. 483-525.
- Πυλαρινός Θ., «*Ο Μεβλανά ο εξάισιος του Ι.Μ, Παναγιωτόπουλου*», περ. *Journal of Oriental and African Studies*, τόμ. 13 (2004), σ. 157-168.
- περ. Σκιάθος: *Αφιέρωμα στον Ι.Μ. Παναγιωτόπουλο*, τεύχ. 26, Ιούλης - Αύγουστος- Σεπτέμβρης 1982.
- Στεργιόπουλος Κ., (1996). *Περιδιαβάζοντας. Τόμος Δ', στους ίδιους και & άλλους καιρούς*, εκδ. Κέδρος.
- Ο στοχασμός και ο λόγος του Ι.Μ. Παναγιωτόπουλου, (2003). Πρακτικά 4ης Επιστημονικής Συνάντησης της Σχολής Ι.Μ. Παναγιωτόπουλου, επιμέλεια – εισαγωγή Θεοδόσης Πυλαρινός, Εκδόσεις της Σχολής Ι.Μ. Παναγιωτόπουλου.*

ΒΑΣΙΚΑ ΑΡΘΡΑ

- Αγγελόγλου Α., «Πέρα απ' τα σχήματα. (Εξ αφορμής του βιβλίου του κ. Ι.Μ. Παναγιωτόπουλου Ομιλίες της γυμνής ψυχής)», περ. Φιλολογικά Χρονικό, τεύχ. 43, 1, 7.1946, σ. 272-5.
- Άγρας Τ., «Η συμβολιστική πεζογραφία και το Φθινόπωρο του Κ. Χατζοπούλου», περ. Νέο Εστία, τόμ. 17, τεύχ. 204, 15 Ιουνίου 1938, σ. 566-74.
- Αθηναίος Π., «Κριτική βιβλίου / Ι.Μ. Παναγιωτόπουλου: Όρθιες ψυχές και άλλα παράλληλα κείμενα», εφ. Ημερήσια, 10.2.1981.
- Αποστολίδης Ρ. Ηρ., «Ι.Μ. Παναγιωτόπουλου: Αιχμάλωτοι», περ. Ο Αιώνας μας, τεύχ. 6, Ιούνιος 1951, σ. 153-6.
- Αργυρίου Αλ., (1981). «Τάσεις της κριτικής σκέψης στο μεσοπόλεμο», στον τόμο Η κριτική στη νεότερη Ελλάδα, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας / Ίδρυμα Σχολής Μωραΐτη, σ. 201-46.
- Αργυρίου Αλ., (2001). Ιστορία της ελληνικής λογοτεχνίας και η πρόσληψη της στα χρόνια του Μεσοπολέμου (1918-1940), τόμ. Α, Β' εκδ. Καστανιώτη.
- Αρτεμάκης Σ.Ι., «Ι.Μ. Παναγιωτόπουλου; Αφρικανική περιπέτεια», εφ. Ελεύθερος Κόσμος, 28.11.1970.
- Βαρίκας Β., (1975). Συγγραφείς και κείμενα, Α', 1961-1965, εκδ. Ερμής.
- Βαφόπουλος Γ.Θ., (1971). Σελίδες αυτοβιογραφίας, τόμ. 2ος. Η ανάσταση, Βιβλιοπωλείον της «Εστίας».
- Βαφόπουλος Γ.Θ., (1973). Σελίδες αυτοβιογραφίας, τόμ. 3ος, Ταξίδια και παρενθέσεις Α', κ.ό.
- Βαφόπουλος Γ.Θ., (1975). Σελίδες αυτοβιογραφίας, τόμ. 4ος. Ταξίδια και παρενθέσεις Β', εκδ. Παρατηρητής.
- Βαφόπουλος Γ.Θ., (1991). Σελίδες αυτοβιογραφίας, τόμ. 5ος. Ύστερα από δέκα επτά χρόνια, Θεσσαλονίκη, εκδ. Παρατηρητής.
- Βαφόπουλος Γ.Θ., Απόσπασμα επιστολής στον Παναγιωτόπουλο [Θεσσαλονίκη, 6.5.1971].
- Βαφόπουλος Γ.Θ., Απόσπασμα επιστολής στον Παναγιωτόπουλο [Θεσσαλονίκη, 17.6.1977].
- Βαφόπουλος Γ.Θ., «Το χρονικό μιας φιλίας», Χαιρετισμός στον Ι.Μ. Παναγιωτόπουλο. Εξήντα χρόνια πνευματικής παρουσίας, Τετράδια «Ευθύνης», τόμ. 8, 1979, σ. 12-29.
- Βαφόπουλος Γ.Θ., «Εις μνήμην αέναον», περ. Νέα Εστία: Αφιέρωμα στον Ι.Μ. Παναγιωτόπουλο (τον ποιητή και τον πεζογράφο), τόμ. 112, τεύχ. 1329, 15 Νοεμβρίου 1982, σ. 1488-92.
- Βεάκης Αμ., Απόσπασμα επιστολής στον Παναγιωτόπουλο [Βόλος, 14.10.1922].

- Βενέζης Ηλ., «Αποχαιρετισμός», εφ. Το βήμα, 27.2.1949.
- Βενέζης Ηλ., Αποσπάσματα επιστολής στον Παναγιωτόπουλο [Λονδίνο, 5.3.1972].
- Γιαλουράκης Μαν., «Ι.Μ. Παναγιωτόπουλου; Φλαμίνγκος», εφ. Ταχυδρόμος (Αλεξάνδρειας), 26.4.1964.
- Γιανναράς Τ., «Ι.Μ. Παναγιωτόπουλου: Τα πρόσωπα και τα κείμενα. Δ' Κ.Π. Καβάφης», περ. Ο Κύκλος; αρ. 7, 1947, σ. 238-240.
- Γιανναράς Χρ., «Δύο βιβλία του 1960», περ. Σκαπάνη, τεύχ. Ι, Ιανουάριος 1961, σ. 30-31.
- Δάφνης Κ., «Προλεγόμενα», στον τόμο Ι.Μ. Παναγιωτόπουλου, Κέρκυρα, το υησί της λυρικής φαντασίας, Κέρκυρα: Εκδόσεις Κερκυραϊκά Χρονικά, 1975, σ. ε'-ισ'.
- Δεδόπουλος Κ.Ι., «Ι.Μ. Παναγιωτόπουλου: «Οι δυο κ' η νύχτα», εφ. Η Καθημερινή, 26.6.1959.
- Δημάκης Μ., «Η ποίηση του Ι.Μ. Παναγιωτόπουλου», Χαιρετισμός στον Ι.Μ. Παναγιωτόπουλο. Εξήντα χρόνια πνευματικής παρουσίας, Τειράδια «Ευθύνης», τόμ. 8, 1979, σ. 38-42.
- Δημαράς Αλ., (επιμ.). (²1998). Η μεταρρύθμιση που δεν έγινε. (Τεκμήρια ιστορίας), τόμ. Β' 1895-1967, Βιβλιοπωλείου της «Εστίας» - ΙΑ Κολλάρου & ΣΙ ΑΣ Α.Ε
- Δημαράς Κ.Θ., «Ι.Μ. Παναγιωτόπουλου: Στοιχεία ιστορίας της νεοελληνικής λογοτεχνίας», εφ. Ελεύθερον βήμα, 21.3.1938.
- Δημαράς Κ.Θ., «Ζητήματα της κριτικής / Ι.Μ. Παναγιωτόπουλου: Τα πρόσωπα και το κείμενα. Α ' Δρόμοι παράλληλου», εφ. Ελεύθερον Βήμα, 28.8.1943.
- Δικταίος Άρ., «Ξαναδιαβάζοντας τον Χανς του Ι.Μ. Παναγιωτόπουλου», εφ. Καλλιτεχνική, 7.4.1962.
- Ελύτης Οδ., Απόσπασμα επιστολής στον Παναγιωτόπουλο [Αθήνα, 28.3.1939].
- περ. Εμείς, αρ. Ι, Φεβρουάριος 1924, σ. Ι.
- Θεοτοκάς Γ., Αποσπάσματα επιστολές στον Παναγιωτόπουλο [Παρίσι, 12.11.1946].
- Θρύλος Ά., «Ι.Μ. Παναγιωτόπουλου; Αστροφεγγιά», περ. Αγγλοελληνική Επιθεώρηση, τόμ. 3, τεύχ. 5, Σεπτ. 1947, σ. 158.
- Θρύλος Ά., «Ι.Μ. Παναγιωτόπουλου: Τα εφτά κοιμισμένα παιδιά», περ. Φιλολογική Πρωτοχρονιά, 1958, σ. 290-1.
- Καβάφης Κ.Π., Απόσπασμα επιστολής στον Παναγιωτόπουλο [Αλεξάνδρεια, 21 Μαρτίου/3 Απριλίου 1922] και στο περ. Η Νέα Εποχή, τεύχ. Β', Απρίλης 1935, σ. 2.

- Καζαντζάκης Ν., Απόσπασμα επιστολής στον Παναγιωτόπουλο [Antibes, Villa Manolita, Parc Saramartel/Παρίσι 25.4.1950], αναδημοσιευμένη στο περ. *Ευθύνη*, τεύχ. 235, Ιούλιος 1991, σ. 385-6.
- Καλογηρου Τζ., «Οι περιπέτειες της αφήγησης και η αφήγηση μιας ιστορίας. (Απόπειρα προσέγγισης της Αλληλογραφίας του Ι.Μ. Παναγιωτόπουλου)», περ. *Πορφύρας (Μικρό αφιέρωμα στον Ι.Μ. Παναγιωτόπουλο)*, τεύχ. 97, Οκτώβριος-Δεκέμβριος 2000, σ. 519-525.
- Καραντώνης Α., «Πνευματικός κτρινισμός», περ. *Αγγλοελληνική Επιθεώρηση*, τόμ. Γ', αρ. 3, Ιούλιος 1947, σ. 91-3.
- Καραντώνης Α., «Ι.Μ. Παναγιωτόπουλου: Τα ποιήματα», περ. *Νέα Εστία*, τόμ. 89, τεύχ. 1050, 1 Απριλίου 1971, σ. 486.
- Καράογλου Χ.Α., (1991). *Το περιοδικό Μούσα (1920-1923)*, εκδ. Νεφέλη.
- Καράογλου Χ.Α., (1996). *Περιοδικά λόγου και τέχνης (1901-1940). Τόμος πρώτος, Αθηναϊκά περιοδικά (1901-1925)*, Θεσσαλονίκη: University Studio Press.
- Καράογλου Χ.Α., (2002). *Περιοδικά λόγου και τέχνης (1901-1940), Τόμος δεύτερος, Αθηναϊκά περιοδικά (1926-1933)*, Θεσσαλονίκη: University Studio Press.
- Κατσίκη-Γκίβαλου Α., «Ο Κ. Παλαμάς του Ι.Μ. Παναγιωτόπουλου», περ. *Πορφύρας (Μικρό αφιέρωμα στον Ι.Μ. Παναγιωτόπουλο)*, τεύχ. 97, Οκτ.-Δεκ. 2000, σ. 493-502.
- Κλάρας Μπ., «Ι.Μ. Παναγιωτόπουλου: Θέσεις και αντιθέσεις του ελληνικού τοπίου», εφ. *Η Βραδυνή*, 23.9.1953.
- Κοββατζής Α., «Ι.Μ. Παναγιωτόπουλου: Πολιτείες της Ανατολής», εφ. *Απογευματινή*, 2.6.1955.
- Κόμης Αντ., «Ι.Μ. Παναγιωτόπουλου; Χαμοζωή», περ. *Ελεύθερα Γράμματα*, αρ. 37, 22.2.1946, σ. 54.
- Κομίνης Αθ. Δ., «Το έργο του κ. Ι.Μ. Παναγιωτόπουλου», στο *Ιωάννου Μ. Παναγιωτόπουλου, Οι όρθιες ψυχές; ανάτυπο από τον τόμο Επίσημοι Λόγοι Εκφωνηθέντες κατά το έτος 1975-1976*, τόμ. Κ' Εθνικών και Καποδιστριακών Πανεπιστημίου Αθηνών 1978, σ. 273-5.
- Κοιζιάς Αλ, «Ι.Μ. Παναγιωτόπουλου; Η Αφρική αφυπνίζεται», εφ. *Μεσημβρινή*, 13.12. 1963.
- Κουλούρης Χρ., «Ι.Μ. Παναγιωτόπουλου: Η Κύπρος, ένα ταξίδι», περ. *Νέα Σκέψη*, τευχ. 143, Φεβρουάριος 1975, σ. 102-3.
- Μαστροδημήτρης Π.Δ., «Ο Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος και το περιοδικό Μούσα στον τόμο Αφιέρωμα στον Ι.Μ. Παναγιωτόπουλο, επιμέλεια Ε. Κριαράς, εκδ. Μαλλιάρη-Παιδεία, χ.χ., σ. 165-189.
- Μερακλής Μ.Γ., «Εισαγωγή», στον τόμο *Ι.Μ. Παναγιωτόπουλου, Το δαχτυλίδι με τα παραμύθια*, εκδ. Φιλιππότη, 1987, σ. 7-8.

- Μινωτής Αλ., «Ο Ι.Μ.Π. του θεάτρου», Χαιρετισμός στον Ι.Μ. Παναγιωτόπουλο. Εξήντα χρόνια πνευματικής παρουσίας, Τειράδια «Ευθύνης», τόμ. 8, 1979, σ. 31 -2.
- Μιχαλόπουλος Φ., «Ι.Μ. Παναγιωτόπουλου: Το βιβλίο της Μιράντας», περ. Νέα Γράμματα, τεύχ. 8, Αύγουστος 1924, σ. 265-8.
- Μιχαλόπουλος Φ., «Ι.Μ. Παναγιωτόπουλου: Ελληνικοί ορίζοντες», εφ. Η Καθημερινή, 10.6.1940.
- Μπασιάς Κ. (1999). Φιλολογικοί περίπατοι. Συνομιλίες με 38 συγγραφείς του 20ού αιώνα, εισαγωγή-επιμέλεια Αλέξης Ζήρας, εκδ. Καστανιώτη,
- Μπουμπουλίδης Φ.Κ., «Ι.Μ. Παναγιωτόπουλου: Αντιλεγόμενο», εφ. Ελεύθερος Κόσμος, 18,1.1974.
- Νιάρχος Θαν. Θ., «Ι.Μ. Παναγιωτόπουλου; Οι σκληροί καιροί. Η τραγωδία του εικοστού αιώνα», περ. Ευθύνη, τεύχ. 3, Μάρτιος 1972, σ. 142-3.
- Ξερόπουλος Γρ., «Αλληλογραφία της “Διαπλάσεως”», περ. Η Διάπλασις των Παιδων, τόμ. 28, αρ. Ι, 5 Δεκεμβρίου 1920, σ.7.
- Οικ[ονομίδης] Δ., «Ι.Μ. Παναγιωτόπουλου: Το ποιητικό έργο του Κ Παλαμά», περ. Ο Λόγος (Κωνσταντινούπολης), αρ. 3, Μάρτης 1922, σ. 235.
- Ουράνης Κ., «Υπεράσπιση της κριτικής», περ. Νέα Εστία, τόμ. 17, τευχ. 194, 15 Ιανουάριου 1935, σ. 98.
- Π. [=Άγγελος Λόξας], «Ι.Μ. Παναγιωτόπουλου: Δίτομος Ιστορία της Τέχνης, τόμ. Α'- Β », περ. Νέα Εστία, τόμ. 2, τεύχ. 20- 21, Ι Δεκεμβρίου 1927,σ. 1019.
- Παναγιωτόπουλος Ι.Μ., Αποσπάσματα επιστολής στον Κ.Π. Καβάφη [Αθήνα 27,12.1921] και Χ,Λ. Καράογλου, Το περιοδικό Μούσα (1920-1923), εκδ. Νεφέλη, 1991,σ.290-Ι.
- Παναγιωτόπουλος Ι.Μ., Απόσπασμα από δακτυλογραφημένο αντίτυπο ομιλίας, με θέμα του ιστορικό υλισμό, μπροστά στη «Φοιτητική Συντροφιά», 20,11.1922.
- Παναγιωτόπουλος Ι.Μ., Συνέντευξη στον Κωστή Μπασιά, περ. Εβδομάς, αρ. 228, 13.2.1932, σ. 711 και Κ. Μπασιάς, Φιλολογικοί περίπατοι, Συνομιλίες με 38 συγγραφείς του 20ου αιώνα, εισαγωγή- επιμέλεια Αλέξης Ζήρας, εκδ. Καστανιώτη 1999, σ. 271-7,
- Παναγιωτόπουλος Ι.Μ., Συνέντευξη στο Νίκο Β. Σφυρόερα, περ. Νεοελληνικά Γράμματα, 14.5.1938, σ. 12,
- Παναγιωτόπουλος Ι.Μ., Συμμετοχή σε έρευνα του περ. Ραδιο-Επιθεώρησις, αρ. 5, Μάιος 1939, σ. 143.
- Παναγιωτόπουλος Ι.Μ., «Το Νέον Κράτος και η τέχνη», περ. Το Νέον Κράτος, τευχ. 25, Σεπτέμβριος 1939, σ 54-9.
- Παναγιωτόπουλος Ι.Μ., Σημείωση από το ανέκδοτο χειρόγραφο μυθιστόρημα Ανεμοζάλη (1942).
- Παναγιωτόπουλος Ι.Μ, Απόσπασμα, αρ. 24, από του ανέκδοτο τόμο πεζογραφημάτων Χειρόγραφα της σκλαβιάς (1942).

- Παναγιωτόπουλος Ι.Μ., Απόσπασμα επιστολής στο Γ.Θ. Βαφόπουλο [8.4.1943] και Θεοδόση Πυλαρινού, «Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος, ο αδικαίωτος πρωταγωνιστής», Δελτίο ενημέρωσης και επικοινωνίας σχολείου και γονέων, Σχολή Ι.Μ. Παναγιωτόπουλου, αρ. 28, Μάρτιος 2002, σ. 5-12.
- Παναγιωτόπουλος Ι.Μ., Συμμετοχή σε έρευνα του περ. Ξεκίνημα, αρ. 2, Μάιος 1945, σ. 4.
- Παναγιωτόπουλος Ι.Μ., «Η φυσιολογία της υπερβολής», περ. Νέα Εστία, τόμ. 42, τευχ. 480, Ιουλίου 1947, α. 784-8.
- Παναγιωτόπουλος Ι.Μ., Απόσπασμα επιστολής στο Γ.Θ. Βαφόπουλο [25.11.1947] και Γ.Θ. Βαφόπουλου, «Το χρονικό μιας φιλίας». Χαιρετισμός στον Ι.Μ. Παναγιωτόπουλο. Εξήντα χρόνια πνευματικής παρουσίας, Τετράδια «Ευθύνης», τόμ. 8, 1979, σ. 12-29.
- Παναγιωτόπουλος Ι.Μ., «Ο φαύλος κύκλος. Το έθνος, η παιδεία, η γλώσσα», περ. Νέα Εστία, τόμ. 54, τευχ. 628, 1 Σεπτεμβρίου 1953, σ. 1253-58.
- Παναγιωτόπουλος Ι.Μ., «Ένα πρόσωπο τραγωδίας», εφ. Ελευθερία, 30.9.1956 και Ευρώπη. Κεφάλαιο λυρικής γεωγραφίας, Αστήρ / Αλ. & Ε. Παπαδημητρίου, ³1979, σ. 361-6.
- Παναγιωτόπουλος Ι.Μ., Συμμετοχή σε έρευνα του Ρένου Ηρ. Αποστολίδη, εφ. Ελευθερία, 12.3.1958.
- Παναγιωτόπουλος Ι.Μ., Συμμετοχή σε έρευνα του Ρένου Ηρ. Αποστολίδη, περ. Εικόνες, τευχ. 194, 13-19 Ιουλίου 1959, σ. 23-4.
- Παναγιωτόπουλος Ι.Μ. Απόσπασμα από το θεατρικό έργο Ζηνοβία. Η γυναίκα με τα πολλά πρόσωπα [δακτυλογραφημένο αντίτυπο] (1962).
- Παναγιωτόπουλος Ι.Μ., «Η νέα παιδεία», εφ. Ελευθερία, 24.11.1963.
- Παναγιωτόπουλος Ι.Μ., Συνέντευξη στην εφ. Αυγή, 6.9.1964.
- Παναγιωτόπουλος Ι.Μ.» Απόσπασμα ομιλίας κατά την τελετή θεμελίωσης του Μεγάρου της Εθνικής Πινακοθήκης και του Μουσείου Αλεξάνδρου Σούτζου, εφ. Ελευθερία, 27.11.1964.
- Παναγιωτόπουλος Ι.Μ., «Ισραήλ. Πρώτη γνωριμία: η Χάιφα και η Ναζαρέτ», εφ. Ελευθερία, 25.7.1965.
- Παναγιωτόπουλος Ι.Μ., Συνέντευξη στην Όλγα Μπακομάρου, περ. Ελληνίδα, τεύχ. 120, 27.4.1966, σ. 13.
- Παναγιωτόπουλος Ι.Μ., «Τα νεοελληνικά κείμενα», εφ. Ελευθερία, 4.9.1966.
- Παναγιωτόπουλος Ι.Μ., Συνέντευξη στην εφ. Τα Σημερινά, 17.4.1971.
- Παναγιωτόπουλος Ι.Μ., Αποσπάσματα επιστολής στον Ηλία Βενέζη [Αγία Παρασκευή, 12.3.1972].
- Παναγιωτόπουλος Ι.Μ., Σημείωση από το θεατρικό έργο Ο μύθος της Σεμέλης, περ. Νέο Εστία, τόμ. 96, τεύχ. 1128, 1 Ιουλίου 1974, σ. 1075-83.

- Παναγιωτόπουλος Ι.Μ., *Συνέντευξη στο Θανάση Θ. Νιάρχο, εφ. Η Θεσσαλία Βόλου*, 16.3.1975.
- Παναγιωτόπουλος Ι.Μ., «Ωρα απολογισμού», *Χαιρετισμός στον Ι.Μ. Παναγιωτόπουλο. Εξήντα χρόνια πνευματικής παρουσίας, Τετράδια «Ευθύνης»*, τόμ. 8, 1979, σ. 145-158.
- Παναγιωτόπουλος Ι.Μ., *Συνέντευξη στη Βάσω Βασιλαδιώτη, περ. Οικογενειακός Θησαυρός*. 17.6.1980.
- Παναγιωτόπουλος Ι.Μ., *Συνέντευξη στη Ν. Κουτράρου, εφ. Έθνος*, 16.9.1981.
- Παναγιωτόπουλος Ι.Μ., «Υδρα, το μεγάλο θαλασσινό πουλί», *εφ. Η Καθημερινή / Επτά Ημέρες*, 19.9.1993, σ. 6 και περ. *Ηώς*, αρ. 56, 1962.
- Παπαδίτσας Δ.Π., «Ταξίδι στην Πάτμο», *Χαιρετισμός στον Ι.Μ. Παναγιωτόπουλο. Εξήντα χρόνια πνευματικής παρουσίας, Τετράδια «Ευθύνης»*, τόμ. 8, 1979, σ. 54-6.
- Παπαδοπούλου Τ., «Υπό αναστολή η "Χαμοζωή"», *εφ. Έθνος*, 23.9.1981.
- Παπανούτσος Ε.Π., «Η κριτική Ι.Μ. Παναγιωτόπουλου: Τα πρόσωπα και τα κείμενα. Ξ' Ο λυρικός λόγος», *εφ. Το βήμα*, 3.2.1949.
- Παπανούτσος Ε.Π., «Ένας χαρακτηρισμός», *Χαιρετισμός στον Ι.Μ. Παναγιωτόπουλο. Εξήντα χρόνια πνευματικής παρουσίας, Τετράδια «Ευθύνης»*, τόμ. 8, 1979, σ. 30.
- Παράσχος Κλ.» «Τα βιβλία», περ. *Νέα Εστία*, τόμ. 13, τεύχ. 156, 15 Ιουνίου 1933, σ. 677.
- Παράσχος Κλ. Β., (1953). *Έλληνες λυρικοί*.
- Πυλαρινός Θ., «Ο Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος και η Κέρκυρα», περ. *Πορφύρας (Μικρό αφιέρωμα στον Ι.Μ. Παναγιωτόπουλο)*, τεύχ. 97, Οκτώβριος-Δεκέμβριος 2000, σ. 503-518.
- Σαχίνης Απ., (52000). *Η σύγχρονη πεζογραφία μας, Βιβλιοπωλείου της «Εστίας»-Ι.Δ. Κολλόρου & ΣΙΑΣ Α.Ε.*
- Σγουρός Α. [= Αστέρης Κοββατζής], «Βιβλία και συγγραφείς / Ι.Μ. Παναγιωτόπουλου: Χειρόγραφα της μοναξιάς», περ. *Φιλολογικά Χρονικά*, τεύχ. I, 1 Μαρτίου 1944, σ. 61-6.
- Σεφέρης Γ., «Μια απάντηση», περ. *Νέο Εστία*, τόμ. 42, τεύχ. 483, 15 Αυγούστου 1947, σ. 1008-9.
- Σιατ[όπουλος] Δ., «Πεζογραφία, δοκίμια και μια άγνωστη λυρική φωνή / Ι.Μ. Παναγιωτόπουλου: Ασφυξία», *εφ. Η Βραδυνή*, 30.11.1979.
- Σπανδωνίδης Π.Σ., «Οι σύγχρονοι κριτικοί μας. Μέρος ΑΛ Οι δοκιμογράφοι / Ι.Μ. Παναγιωτόπουλου: Ο στοχασμός και ο λόγος», περ. *Νέα Πορεία*, τεύχ. 47, Ιανουάριος 1959, σ. 7.
- Σπανδωνίδης Π.Σ., «Ι.Μ. Παναγιωτόπουλου: Το παράθυρο του κόσμου», περ. *Νέα Πορεία*, τεύχ. 95-96, Ιανουάριος-Φεβρουάριος 1963, σ. 37-9.

- Στασινόπουλος Μιχ. Δ., «Ι.Μ. Παναγιωτόπουλου: Λυρικά σχέδια», περ. *Νέα Ζωή*, αρ. 3, 15.9.1933, σ. 204-6.
- Στεργιόπουλος Κ., «Η ποίηση του Ι.Μ. Παναγιωτόπουλου», *Χαιρετισμός στον Ι.Μ. Παναγιωτόπουλο. Εξήντα χρόνια πνευματικής παρουσίας, Τετράδια «Ευθύνης»*, τόμ. 8, 1979, σ. 57-64.
- Ταγκ[όπουλος] ΠΑ, «Διάλογοι και ποιήματα για παιδιά. (Με κη φροντίδα Ιωάν. Μ. Παναγιωτοπούλου και Πέτρου Χάρη)», περ. *Τα Παρασκήνια*, τεύχ. 4, Μάιος 1926, σ. 5Μ.
- Τζιόβας Δ., (1989). *Οι μεταμορφωθείς του εθνισμού και το ιδεολόγημα της ελληνικότητας στο μεσοπόλεμο*, εκδ. Οδυσσεάς,
- Τροπαιάτης Α., «Στο περιθώριο της κριτικής / Ι.Μ. Παναγιωτόπουλου: Η ηθική του συμφέροντος και άλλα παράλληλα κείμενα», *Η Βιβλιοεμπορική*, Νοέμβριος 1979, σ. 10.
- Τσ.Γ., «Φιλολογικό σκίτσο Ι.Μ.Π.», εφ. *Αθηναϊκή*, 29.1.1922.
- Τσιρόπουλος Κ.Ε., (1979). *Οι προλαλήσαντες. Μελετήματα για φυσιολογίες του Νέου Ελληνισμού, Οι Εκδόσεις των Φίλων*.
- Φ.Π., «Τρία μονόπρακτα», εφ. *Πολιτεία*, 24.9. 1925.
- Ο φιλολογικός, «Απόψεις», εφ. *Η Βραδυνή*, 23.3.1976.
- Φουριώτης Αγγ., «Το δοκίμιο κι' η μελέτη. Ι.Μ. Παναγιωτόπουλου: Η σιωπή και ο λόγος», εφ. *Ακρόπολις*, 30.3.1975.
- Φουσάρας Γ.Ι., «Ι.Μ. Παναγιωτόπουλου: Τα πρόσωπα και τα κείμενα. Β' Ανήσυχα χρόνια», περ. *Νέον Πνεύμα*, Ιανουάριος- Φεβρουάριος 1944, σ. 19-21.
- Φραγκόπουλος Θ.Δ., «Ο Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος σαν καθηγητής των Νέων Ελληνικών από έναν μαθητή του», στον τόμο *Αφιέρωμα στον Ι.Μ. Παναγιωτόπουλο*, επιμέλεια Ε. Κριαράς, εκδ. *Μαλλιάρη-Παιδεία*, χ.χ., σ. 341-6.
- Χ.Γ., «Ι.Μ. Παναγιωτόπουλου: Ο σύγχρονος άνθρωπος», περ. *Σύνορο*, αρ. 40, Χειμώνας 1966-1967, σ. 330-1.
- Χάρης Π., «Τα νέα βιβλία. Ι.Μ. Παναγιωτόπουλου: Τα πρόσωπα και τα κείμενα. Στ' Τα ελληνικά και τα ξένα», εφ. *Ελευθερία*, 26.5.1956.
- Χαρμίδης Στ. [= Στ. Στεφάνου], «Τα γενέθλια ενός περιοδικού», εφ. *Ελεύθερου Βήμα*, 4.8.1922 και ΧΛ, *Καράογλου*, Το περιοδικό *Μούσα* (1920-1923), εκδ. *Νεφέλη* 1991, σ. 222-3.
- Χαιζηφώτης Ι.Μ., «Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος: «Ερήμην των Ελλήνων». Κείμενα οργής και ανησυχίας», περ. *Κριτικά Φύλλα*, τόμ. Α' τεύχ. 24-25, 1975, σ. 357-8.
- Χαιζίνης Γ.» (1963). *Προτιμήσεις. Ελληνικό κείμενα*, εκδ. Γ. Φέξη.
- Χαιζίνης Γ., «Ι.Μ. Παναγιωτόπουλου: Το παραμύθι μιας ζωής. (Μεβλανά ο εξάισος)», περ. *Νέα Εστία*, τόμ. 78, τεύχ. 921, 15 Νοεμβρίου 1965, σ. 1523-5.

Χαιζίνης Γ., «Ι.Μ. Παναγιωτόπουλου: Τα γράμματα και η τέχνη», περ. *Νέα Εστία*, τόμ. 82, τεύχ. 969, 15 Νοεμβρίου 1967, σ.1574-5.

Χ[ουρμούζος] Αιμ., «Ένας λυρικός ταξιδιώτης. Ι.Μ. Παναγιωτόπουλου: Ευρώπη. Δώδεκα κεφάλαια λυρικής γεωγραφίας», εφ. *Η Καθημερινή*, 30.7.1953»

Χρονάς Π., «Ένα ταξίδι και μια αναπόληση». Χαιρετισμός στον Ι.Μ. Παναγιωτόπουλο. *Εξήντα χρόνια πνευματικής παρουσίας, Τετράδια «Ευθύνης»*, τόμ. 8, 1979, σ. 73-7.

Εργογραφία

ΠΟΙΗΣΗ

- Το βιβλίο της Μιράντας, Έκδοση Νέων Γραμμάτων, 1924.*
Χριστιανικά σχεδιάσματα, Αλεξάνδρεια: Τύποις Κασπάτη και Ιωνά, 1927.
Λυρικά σχέδιο. Έκδοση περιοδικού «Ο Κύκλος», 1933.
Αλκυόνη, εκδ. Ίκαρος, 1949.
Ο κύκλος των ζωδίων, εκδ. Ίκαρος, 1952.
Το παράθυρο του κόσμου. Ποιήματα, εκδ. Γ. Φέξη, 1962.
Fenetre ouverte sur le monde. Poeme, presente et traduit du grec par Roland Higon, 1968.
Fereastra deschisa spre univers, Poeme, traducere si prefata de Maria Marinescu-Himu si Ioan Micu - Note de Maria Marinescu- Himu, Βουκουρέστι: εκδ. Albatros, 1981.
Τα ποιήματα του ΛΜ. Παναγιωτόπουλου, Οι Εκδόσεις των Φίλων, 1970.
Είκοσι και ένα ποιήματα του ΙΜ Παναγιωτόπουλου (συνοδεύεται από CD), ανθολογεί και διαβάζει ο Κώστας Στεργιόπουλος, Εκδόσεις της Σχολής Ι.Μ. Παναγιωτόπουλου, 2001.

ΠΕΖΑ

- Χαυς κι άλλα πεζά, Εκδοτικός οίκος Ζηκάκη, 1925.*
Χειρόγραφο της μοναξιάς, κοσμημένα με έργα της Σελέστ Πολυχρονιάδη, Οι Εκδόσεις των Φίλων, 1991 (1943).
Οι δυο κ' η νύχτα. Ερωτικό μυθιστόρημα, πρόλογος Κώστας Ε, Τσιρόπουλος, εκδ. Φιλιπότη, 21989 (1944).
Αστροφεγγιά. Η ιστορία μιας εφηβείας, εκδ. Αστήρ/Αλ. & Ε. Παπαδημητρίου, 31980 (1945).
Χαμοζωή, Χρονικό του παλιού καιρού, εκδ. Αστήρ/Αλ. & Ε. Παπαδημητρίου, 51992 (1945).
Humble Life, στον τόμο Introduction to Modern Greek Literature. An Anthology of Fiction, Drama, and Poetry, edited and translated by Mary P. Gianos, poetry translations by Kimon Friar, New York: Twayne Publishers, Inc. 1969, a 31-118.
Los pobres. Historia del tiempo viejo, στο βιβλίο Antologia de Novelas Griegas, version espanola directa del griego de Jose Ruiz, Βαρκελώνη: Ediciones Acervo, 1972, σ. 273-381.
Αιχμάλωτοι Μια ιστορία της ειρήνης, του πολέμου και της σκλαβιάς, εκδ. Αστήρ/Αλ. Sc Ε. Παπαδημητρίου, 41992 (1951).

- Τα επτά κοιμισμένο παιδιά. Μυθιστόρημα, εκδ. Αστήρ/Αλ. & Ε. Παπαδημητρίου, 31992 (1956).*
- Die Siebenschlafer, μετάφραση Ισιδώρα Rosenthal-Καμαρινέα, Γερμανία: Gerd Mohn, 1962.*
- De 7 slapers, μετάφραση από τα γερμανικά Jacoba M. Vreugdenhil, Ολλανδία: Bosch & Keuning N.V. – Bearn, x.x.*
- Os sete odormecidos, traducao por Maria do Carmo de Abreu Lemos, revisao de Domingos Monteiro, Λισαβόνα: Guimaraes, 1965.*
- Το δακτυλίδι με τα παραμύθια. Διηγήματα, εισαγωγή Μ.Γ. Μερακλής, εκδ, Φιλιππότη, 1987 (1957).*
- Inelul cu povesti, traducere si note de Maria Marinescu-Himu, Βουκουρέστι: Univers, 1975.*
- Ανθρώπινη δίψα. Διηγήματα, εκδ. Ίκαρος, 1959. Φλαμίνγκος. Διηγήματα, Οι Εκδόσεις των Φίλων, 1963.*
- Το παραμύθι μιας ζωής. (Μεβλανά ο εξαισιος), εκδ. Γ. Φέξη, 1965 [Μεβλονά ο εξαισιος. Η ιστορία μιας ζωής, εκδ. Αστήρ/Αλ. & Ε. Παπαδημητρίου, 1982].*
- Αφρικανική περιπέτεια, εικονογράφηση Κ.Π, Γραμματόπουλου, εκδ. Αστήρ/Αλ. & Ε. Παπαδημητρίου, 21981 (1970).*
- Αλληλογραφία. Μια ιστορία κ' ένα σκόλιο, Οι Εκδόσεις των Φίλων, 1975.*
- Ασφυξία. Διηγήματα, Οι Εκδόσεις των Φίλων, 1978.*

ΚΡΙΤΙΚΗ

Το ποιητικό έργο του Κ. Παλαμά, Εκδότης Γ.Π. Ποταμιάνος, 1921.

Τα πρόσωπα και τα κείμενα. Α' Δρόμοι παράλληλοι, Οι Εκδόσεις των Φίλων, 21979 (1943).

Τα πρόσωπα και τα κείμενα. Β' Ανήσυχια χρόνια, Οι Εκδόσεις των Φίλων, 21980 (1943).

Τα πρόσωπα και τα κείμενα. Γ' Κωστής Παλαμάς, Οι Εκδόσεις των Φίλων, 41993 (1944).

Τα πρόσωπα και τα κείμενα. Δ' ΚΠ. Καβάφης, Οι Εκδόσεις των Φίλων, 31989 (1946).

Τα πρόσωπα και τα κείμενα. Ε' Ο λυρικός λόγος, εκδ. Αετός, 1949.

Τα πρόσωπα και τα κείμενα. ΣΤ' Τα ελληνικά και τα ξένα, Οι Εκδόσεις των Φίλων, 21985 [1956].

Ζαλοκώστας. Ο άνθρωπος και ο ποιητής, Ιωάννινα: Εκδόσεις Εταιρείας Ηπειρωτικών Μελετών, 1962.

Τα γράμματα και η τέχνη. Μελετήματα και προσωπογραφίες, εκδ. Αστήρ/Αλ. & Ε. Παπαδημητρίου, 1967.

Κέρκυρα, το νησί της λυρικής φαντασίας, προλεγόμενα Κ. Δαφνή, Κέρκυρα: Εκδόσεις «Κερκυραϊκά Χρονικά», 1975.

Η τέχνη και ο άνθρωπος, επιμέλεια-προλεγόμενα Π.Β. Πάσχου, εκδ. Αστέρος, 1993.

Αντρέα Καρκαβίτσα ανέκδοτα γράμματα. Προοίμιο, κείμενα, σχόλια, (Ανατύπωση από την Πνευματική Ζωή), 1938.

ΔΟΚΙΜΙΟ

Αι πρακτικοί κατευθύνσεις του αρχαίου ελληνικού πολιτισμού, (Μια μελέτη επί της έννοιας και της σημασίας του πρακτικού πνεύματος), Αθήναι-Αλεξάνδρεια: Εκδοτικός οίκος Α. Κασσιγόνη / «Έρευνα», 1928.

Πλήθη, ομάδες, άτομα, Αθήναι-Αλεξάνδρεια: Εκδοτικός οίκος Α. Κασσιγόνη / «Έρευνα», 1928.

Ομιλίες της γυμνής ψυχής. Δοκίμια, επίλογος Κώστα Ε. Τσιρόπουλου, Οι Εκδόσεις των Φίλων, 31993 (1946).

Ο στοχασμός και ο λόγος, Οι Εκδόσεις των Φίλων, 31994 (1954).

Ο σύγχρονος άνθρωπος. Δοκίμια, Οι Εκδόσεις των Φίλων, 331997 (1966).

The Contemporary Man. An Essay on Free Thought, translated from the Greek by Maria P. Hogan, Ν. Υόρκη, Ουάσιγκτον, Χόλλυγουντ: Vantage, 1970.

Οι σκληροί καιροί. Η τραγωδία του εικοστού αιώνα, Οι Εκδόσεις των Φίλων, 111996 (1972).

Αντιλεγόμενα. Η μοναξιά του ανθρώπου και άλλα παράλληλα θέματα, Οι Εκδόσεις των Φίλων, 1974.

Η σιωπή και ο λόγος, εκδ. Φιλιππότη, 21985 (1974).

«Ερήμην των Ελλήνων». Κείμενα οργής και ανησυχίας, Οι Εκδόσεις των Φίλων, 61993 (1974).

The New Barbarians & The Downfall of Authenticity, translated by Maria P. Hogan, N. Υόρκη, Ουάσιγκτον, Χόλλυγουντ: Vantage, 1977.

Η ηθική του συμφέροντος και άλλα παράλληλο κείμενα, εκδ. Φιλιππότη, 1979.

Όρθιες ψυχές και άλλα παράλληλα κείμενα, εκδ. Φιλιππότη, 1980.

ΤΑΞΙΔΙΩΤΙΚΑ

Μορφές της ελληνικής γης, Έκδοση «Γραφείου Πνευματικών Υπηρεσιών», 1937.

Ελληνικοί ορίζοντες, εκδ. Αστήρ/Αλ. & Ε. Παπαδημητρίου, 51993 (1940).

Σκαραβαίος ο ιερός, η Αίγυπτος, εκδ. Αστήρ/Αλ. & Ε. Παπαδημητρίου, 31991 (1950).

Ευρώπη. Δώδεκα κεφάλαια λυρικής γεωγραφίας, εκδ. Αετός 1953, εκδ. Αστήρ 21962, (Ευρώπη. Κεφάλαια λυρικής γεωγραφίας, εκδ. Αστήρ/Αλ. & Ε. Παπαδημητρίου, (31979).

Flaneries en Belgique, traduction française Dr B. Vitsaxis, Αμβέρσα 1954.

θέσεις και αντιθέσεις του ελληνικού τοπίου. Μια ομιλία, εκδ. «Ελληνική Περιηγητική Λέσχη», 1953.

Πολιτείες της Ανατολής. Ταξίδια, εκδ. Αστήρ/ Αλ. & Ε. Παπαδημητρίου, 21982 [1954].

Ο κόσμος της Κίνας κ' ένα επίμετρο: μια ματιά στη Ρωσία, εικονογράφηση Σπόρου Βασιλείου, εκδ. Αστήρ/Αλ. & Ε. Παπαδημητρίου, 21993 (1961).

Η Κύπρος, ένα ταξίδι, εκδ. Αστήρ/Αλ. & Ε. Παπαδημητρίου, 51992 (1962).

Chipre, tierra del amor, prologo por Fotios Malleros K.» version directa, Introduccion, notas y resena biobibliografica del autor por Miguel Castillo Didier, Σαντιάγο: Centro de Estudios Bizantinos y Neohelenicos, 1978.

Η Αφρική αφυπνίζεται, εκδ. Αστέρος, 21989 (1963).

Το περιβόλι της Παναγίας. Αγιορείτικα και άλλα οδοιπορικά, επιμέλεια-προλεγόμενα Π.Β. Πάσχου, εκδ. Ακρίτας, 1984.

Γενική ιστορία της τέχνης, Εκδοτικός οίκος Ζηκάκη, τόμ. Α 1926, τόμ. Β', 1927.

- Διάλογοι και ποιήματα για παιδιά, με τη φροντίδα Ιωάν. Μ. Παναγιωτοπούλου, Πέτρου Χάρη, Εκδοτικός Οίκος Ζηκάκη, 1926.
- Τα ανώμαλα ρήματα και ονόματα της αρχαίας ελληνικής γλώσσας μάλιστα δε της διαλέκτου των αττικών πεζογράφων. (Προς χρήση των μαθητών των σχολείων της Μέσης Εκπαιδευσεως), Εκδοτικός & Τυπογραφικός οίκος «Ο Κοραΐς», 1930.
- Στοιχεία ιστορίας της νεοελληνικής λογοτεχνίας, Έκδοση Γραφείου Πνευματικών Υπηρεσιών, ²1938 (1936).
- Ιουλίου Βερν, Ο πύργος των Καρπαθίων, με εικόνας του Λ. Μπενέτι, μετάφρασις Σταύρου Βέργη [=Ι,Μ Παναγιωτόπουλος], 1927.
- Αλφρέ ντε Μυσσέ (Alfred de Musset), Νεανικά χρόνια (Frederic et Bernerette), Εκδοτικός οίκος Μαρσύας, 1928.
- Παύλου Ζανέ, Η ενεργός ζωή, Αθήναι-Αλεξάνδρεια: Εκδοτικός οίκος Α. Κασιγόνη / «Έρευνα», 1930.
- Παύλου Ζανέ, Ο χαρακτήρ και η αρετή, Αθήναι-Αλεξάνδρεια: Εκδοτικός οίκος Α. Κασιγόνη / «Έρευνα», 1931.
- Βίκτωρ Κουζέν, Η ηθική του συμφέροντος, Αθήνα-Αλεξάνδρεια: Εκδοτικός οίκος Α, Κασιγόνη / «Έρευνα», 1932.
- Ευγένιου Κλεμόν, Κωστής Παλαμάς. Η ζωή και το έργο του, πρόλογος Φιλέας Λεμπέογκ, Τυπογραφείο «Εστία», 1932.